

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 1. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MOISSAN HENRIK

K. TAG FELETT

LENGYEL BÉLA

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1910. november 28-án tartott ülésén.)

Ára 40 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

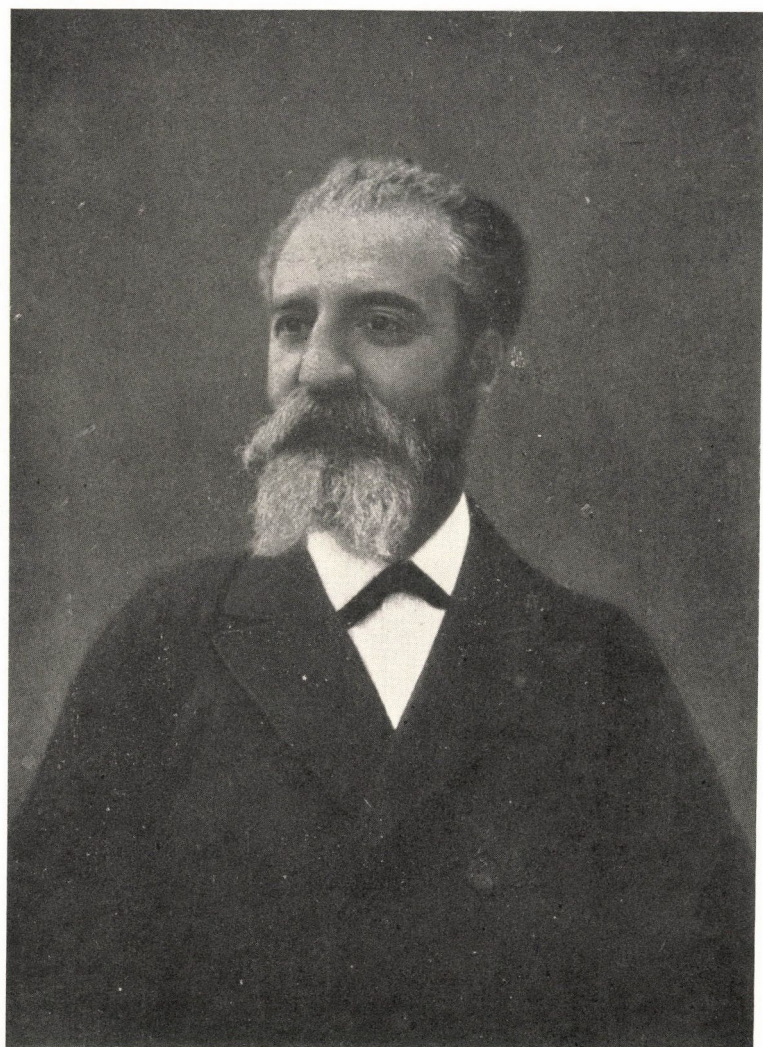

EMLÉK BESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Juszinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

Henri Moissan

MOISSAN HENRIK K. TAG EMLÉKEZETE

LENGYEL BÉLA r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1910 november 28-án tartott ülésén.)

A kísérleti chemia *Moissan Henri*ben egyik legkimagaslóbb munkását veszítette el. Dolgozatai és sikerei még mindannyiunk élénk emlékezetében vannak. És ha én mégis vállalkozom arra, hogy e jeles kültagunknak emlékét felidézzem, teszem azt azért, hogy érdemeit, melyekkel akadémiánknak is díszére vált, necsak a szak-, hanem tágasabb tudományos körökben is megismerjék és méltassák.

Nem kívánom *Moissan* élettörténetét részletesen előadni. Elegendőnek vélem, hogy életéből azokat a fontosabb momentumokat ragadjam ki, melyek természetbúvárrá fejlődésére hatással voltak.

Moissan 1852-ben született Párisban. Szülei 1864-ben egy kis városkába, *Meauxbe* költöztek, hol a fiú a *College municipal* tanulója lett. Itt a matematika és természettudományok tanára, *James*, csakhamar felismerte *Moissannak* a természettudományok iránti hajlamát és kiváló tehetségét; magánleczkében, melyeket díjmentesen adott, a fiú tudásvágyát és e tudományok iránti szeretetét fokozta. E kiváló tanár vezetése alatt kedvelte meg *Moissan* a chemiát és ettől fogva hű maradt e tudományhoz. Kenyérkereseti szempontok kényszerítették arra, hogy mint tanulóinas drogeriába lépjen be, hol chemiai ismeretei révén kitűnt és ez ismereteit gyarapíthatta. E foglalkozás azonban nem elégítette ki, minélfogva véglegesen elhatározta, hogy kizárólag a chemiára adja magát. Tanulmányait *Fremy* laboratóriumában

kezdte meg, honnan 1874-ben *Dehérain* laboratoriumába ment át. *Dehérain*-nek csakhamar feltűnt tanítványának tehetséges volta és legnagyobb jóakarattal viseltetett iránta. *Moissan* ebben az időben még felsőbb iskolai tanulmányokat nem végzett volt, mert akkorában még ragaszkodott ahhoz, hogy jövőjét az ipari pályán biztosítja. *Dehérain*, a nélkül, hogy *Moissan*-t e tervéről lebeszélte volna, azt tanácsolta neki, hogy szerezze meg az akadémiai fokozatokat, mert ez esetleg hasznára lehet a jövőben. *Moissan*, bármily nehezeére esett is, hozzálátott, hogy az iskolában mulasztottakat pótolja és 1874-ben, néhány nem sikerült próbálkozás után, a baccalaureatusi gradust elnyerte és 1877-ben licencié és sciences lett. 1879-ben pharmacien de 1-ère classe lett és ugyanabban az évben az école supérieure de pharmacie-be tanárrá neveztetett ki. Jövőjét biztosítva látván, most fokozott erővel fogott hozzá tudományos búvárlataihoz, melyeket soha nem lankadó erővel haláláig folytatott.

Dolgozatainak eredményeit mintegy 300 értekezésben tette közzé. Ezeket mind felsorolni és méltatni e helyről nem lehet; de nem is szükséges, mert a fluor előállítása és sajátságainak megállapítása, továbbá az elektromos kemenczével végzett kísérletei teljes világosságot vetnek *Moissan*ra mint természetbúvárra és nagy experimentatorra.

Ampère és *Davy* már 1810-ben kimutatták, hogy a fluorhydrogen sajátságai nagy mértékben hasonlók a chlorhydrogenéhez. E vizsgálatok alapján a tudós világ nem kételkedett abban, hogy a fluorhydrogénben, úgy mint a sósavban a chlor, eddig ismeretlen elemi alkatrésznek, a fluornak, kell lennie. A fluor-nak szabad állapotban való előállítására *Davy* sok kísérletet végzett, melyek azonban mind sikertelenek maradtak. *Davy* kísérleteiből már akkor azt következtették, hogy a fluornak igen energikus elemnek kell lennie, a mely következtetést a későbbi búvárok kísérletei megerősítettek. *Knox*, utóbb pedig *Louyet*, a ki az igen veszélyes fluorhydrogénnel való vigyázatlan bánásnak áldozatául esett, ezüstfluoridból vagy mercurifluoridból chlorral próbálták a fluort leválasztani, de sikertelenül. A kérdéssel *Fremy* is intensen foglalkozott. Kísérleteit platinából, majd folypátból készített készülékekben végezte, szintén sikertelenül. 1870-ben *Gore* kísérlete meg a fluort előállítani, de kísérletei épp oly eredménytelenek

voltak, mint elődeié. Mindamellett e két utóbbi bűvár vizsgálatai sok becses adattal járultak a kérdés megoldásához. Kísérleteikkel nagyon valószínűvé tették, hogy a megolvasztott kalium-, calcium- vagy ezüstfluorid elektrolysisekor pillanatnyilag fluor keletkezik, a mely azonban az edény és elektródok anyagát a magas hőmérsékleten azonnal elroncsolta és így izolálható nem volt. A vízmentes fluorhydrogen elektrolysise szintén nem járt eredménnyel, mert kitünt, hogy a vízmentes sav az áramot nem vezeti.

Igy állottak a fluor előállítására vonatkozó ismereteink, mikor *Moissan* a fluor előállítását célzó kísérleteit megkezdette.

Moissan a fluor előállítását legelőször a fluor gázalakú vegyületeiből kísérlette meg, abból indulván ki, hogy a fluor leválasztása alacsony hőmérsékleten sikerülhet. E célra a nemleges elemek gázalakú vegyületeit vélte alkalmasnak, melyeknek elektromos szikrákkal való elbontása sikerre vezethet. Nagyon tiszta silíciumfluoridot higany fölött az inductorszikrák hatásának tett ki, de a gáz a szikrák hatása alatt nem változott meg. A phosphortrifluorid, ha absolut száraz, változást szenved a szikrák hatása alatt, mert phosphor válik le ugyan, de a szabaddá tett fluor a trifluorid fölségével pentafluoriddá egyesül. Megvalósította *Moissan* a *Davy*-tól már kigondolt reactiót is, hogy t. i. a phosphornak fluorvegyületéből, melyek közül *Davy* idejében még egy sem volt ismeretes, oxigénnel talán le lehetne választani a fluort, mert a phosphor nagyon hevesen egyesül oxigénnel, ellenben a fluor nem. *Moissan* a *Thorpe*-tól 1875-ben felfedezett phosphortrifluoridgázt félakkora térfogat oxigénnel keverte és elektromos szikra hatásának tette ki. Heves explosio következett be, a nélkül azonban, hogy phosphorpentoxid vagy fluor keletkezett volna. A várt termékek helyett phosphoroxifluorid keletkezett. Ennek az új vegyületnek alkatát és tulajdonságait már 1886-ban vizsgálta meg és vizsgálatait 1904-ben egészítette ki.

A felfedezett új vegyületnek *Moissan* igen érdekes és egyszerű előállítási módját találta meg (1885), a mely abban áll, hogy a phosphortrifluorid brómmal közvetlenül egyesül és ez a folyékony vegyület állás közben tribromphosphorra és phosphorpentafluoridra bomlik (1885). *Moissan* ezt a gázt is felhasználta a fluor szabad állapotban való leválasztására.

Fremy vizsgálataiból már ismeretes volt, hogy a platinafluorid magas hőmérsékleten elbomlik s a platina mint platina-tapló marad vissza. Ez alapon vélte *Moissan* célját elérhetni. Gondolata az volt, hogy a phosphorpentafluorid platina-taplóval magas hőmérséken úgy fog hatni, hogy platinafluorid és platina-phospid keletkeznek. A hőmérsékletnek még magasabbra való emelésével a platinafluorid elbomlik és így a fluor izolálható lesz. Az e célra végzett kísérleteinek részletesebb leírásába nem bocsátkozom, csak a kísérletek eredményét említem meg. *Moissan* olyan gázt kapott, a melyben a változatlanul maradt phosphorpentafluoridon kívül szabad fluornek is kellett lennie, mert a gáz igen száraz kaliumjódidből energikusan választ ki jódot; a száraz phosphor tőle meggyulad, a higany felületén higanyfluorid képződik és silíciummal silíciumfluorid áll elő. E reakciók a szabadfluor jelenlétét igazolják a gázban. Minthogy azonban ez úton a phosphorpentafluoridot teljesen elbontani nem sikerült, nem sikerült a fluort sem tiszta állapotban előállítani. E kísérleteket, noha eredményük biztató volt, költséges voltuk miatt abban kellett hagyni. A főkellék ugyanis platinacső volt, melyben a phosphorpentafluorid és platina-tapló közötti hatásnak végbe kellett mennie. A platinacső azonban már egy-két perc alatt is hasznavehetetlenné vált. *Moissan*-t ez azonban nem kedvetlenítette el, sőt ellenkezőleg; kísérleteiből meggyőződván, hogy a fluor létezhetik szabad állapotban is, még nagyobb hévvel és energiával látott hozzá, hogy a fluort előállítsa. *Moissan* bűvárkodási ösztönét és energiáját jellemzi az, hogy a fent vázolt kísérleteket a legmostohább körülmények között végezte. E kísérletek ugyanis abba az időbe estek, mikor még nem volt kinevezett tanár és így nem volt laboratoriuma. *Debray* engedelmével ennek laboratoriumában az előadási előkészítő helyiségben kísérletezett, de itt sem maradhatott soká, mert a fluorhydrogentől az üvegeszközök, szekrények és ablakok üvegtáblái elhomályosodtak, a miért az előadási tanársegéd megneheztelvén, *Moissan*nak távoznia kellett. Szerencsére *Friedel* megengedte, hogy tantermében, az előadásai közé eső időben, *Moissan* az előadóasztalon dolgozhassék. A munka itt is nehezen ment és nagyon kínos volt, mert *Friedel* előadását megelőzőleg az előadóasztalról összes készülékeit el kellett takarítania és előadás után újból felállítani.

Moissan a phosphor fluoridjaival végzett kísérletei alapján arra a következtetésre jutott, hogy a fluort magas hőmérsékleten előállítani nem lehet. Ez okból az elektrolysis felé hajlott. *Frémy* és később *Gore* megkísértették a fluort megolvasztott calcium-, kalium- vagy ezüstfluoridból elektrolysis útján leválasztani, de csak azt tudták igazolni, hogy fluor keletkezik ugyan, de izolálni nem lehetett, mert az elektrodok, valamint az edény anyaga a kísérlet alatt tönkre mennek. A vízmentes fluorhydrogen elektrolysise pedig azért nem sikerült, mert ez a folyadék az áramot nem vezeti, ha pedig kevés vizet tartalmaz, akkor vezet ugyan addig, míg a víz teljesen el nem bomlott, de hydrogen és oxygen, nem pedig fluor keletkezik.

E tények megfontolása arra indította *Moissan*-t, hogy a fluor előállítását az arsentrifluorid elektrolysise révén kísértse meg. Az arsentrifluoridnak csak azt a részét használta, mely 60—65° között destillál át. Ez a folyadék az áramot nagyon rosszul vezeti és e mellett nagy mértékben hygroscopicus, nem is említve, hogy rendkívül mérges. E sajátságok nemcsak megnehezítik a vele való kísérletezést, hanem egyszersmind veszélyessé is teszik. *Moissan* azonban nem riadt vissza a nehézségektől és 70—90 Bunsen-féle elem áramáva' elektrolysálta az arsentrifluoridot. Az eredmény az volt, hogy a kathodón sok arsen vált le, de az anódon nagy buborékokban kiváló gáz eltűnt a folyadékban. Ezt úgy magyarázta, hogy a leváló fluor a folyadékban azért oldódott fel, mert az arsentrifluoriddal arsenpentafluoriddá egyesült.

Ez eszmemenet következtében *Moissan* lemondott arról, hogy a fluort az arsenfluorid elektrolysise révén előállíthassa. Ekkor a fluorhydrogen elektrolysisére irányult figyelme. E vegyület elektrolysisével, mint már említettem, *Frémy* és később *Gore* is foglalkoztak, de a fluort izolálni nem tudták. *Moissan* előállítván a vízmentes fluorhydrogént, maga is meggyőződött arról, hogy a vízmentes sav nem elktrolysálható, mivel az áramot nem vezeti. Sikerült azonban neki a vízmentes savat vezetővé tenni azzal, hogy benne kaliumhydrofluoridot oldott fel. Ez a vegyület nagyon könnyen oldódik a vízmentes savban és ez oldat elektrolysise símán folyik le. *Moissan* első kísérletét U-alakú platina-csőben végezte, melynek szárai paraffinnal jól átítatott parafa-

dugókkal voltak elzárva és gázvezető csövekkel ellátva, melyek az electrolysis alatt fejlődő gázok levezetésére szolgáltak. Az egész készüléket — 50° -ra kellett lehűteni, mivel a vízmentes fluorhydrogen forráspontja 19° C és így közönséges hőmérsékleten nagyon párologván, az electrolysis alatt fejlődő gázok annyi fluorhydrogengőzzel elegyedtek volna, a mennyi a fejlődő gázok sajátságainak tanulmányozását meggátolják.

Az electrolysis megindítása után rövid idő múlva konstatálni lehetett, hogy a kathódon tiszta hydrogen válik ki, az anódon szintén gáz keletkezik, a melyben azonban kristályos silicium nem tüzesedik meg. Egy óra múlva az electrolysis megszakítván, a szétszedett készülék részein *Moissan* a következő változásokat figyelte meg. A parafadugó, mely az U-alakú csőnek a kathódot tartalmazó szárát zárta el, teljesen ép maradt, noha a fluordhydrogen gőzével érintkezett; ellenben az anódot tartalmazó szár dugója mintegy 10 mm-nyire elszenesedett. Az anódon tehát olyan gáz fejlődött, a mely a parafát hasonlíthatatlanul erélyesebben roncsolja el, mint a chlor. A kathódot alkotó platina-lemez teljesen ép maradt, míg a másikat a rajta fejlődő gáz szétrágta. Maga az U-alakú platinacső sértetlen maradt.

»A fluor és vegyületei« című munkájában, mikor a fent jelzett kísérletet leírja, *Moissan* ekkép nyilatkozik: »Három évi kitartó és fáradságos vizsgálat után sikerült a fluor előállítására az első fontos lépést megtennem.«

A készüléken tett tapasztalatok alapján a parafinnal átitatott parafadugókat most folypátból készültekkel helyettesítette és e berendezés mellett 1886. június 26-án a régen keresett fluort szabad állapotban előállította.

A fluor felfedezése érthetőleg nagy feltűnést keltett, mert végre sikerült ezt a csaknem egy évszázad óta sejtett, de eddig minden törekvéssel daczoló elemet előállítani. A francia Akadémia *Moissan*-t érdemeinek elismeréseül a *la Caze*-féle díjjal jutalmazta. Nemsokára *Moissan* az école de pharmacie rendes tanárává neveztetett ki és ezzel végre laboratoriumot kapott, mely szűk és primitív volt ugyan, de fölötte legalább szabadon rendelkezett. 1888-ban a Section de Pharmacie de l'Academie de Medecine tagjává választotta, 1891-ben a tudományos Akadémia tagja lett. 1900-ban megjelent »Le Fluor et ses Composés«

ezímű munkája, melyben a fluor előállítását, tulajdonságait, több új vegyületét tiszta, átlátszó, könnyen érthető módon ismerteti. E munkának átolvasása nem csupán azért tanulságos, mert a fluor chemiájával megismertet bennünket, hanem azért is, mert feltárja előttünk szerzőjének mint természetbúvárnak egyéniségét. *Moissan* kísérleti kutatásait az jellemzi, hogy a kérdést, melyre a feleletet a kísérlet van hivatva megadni, mindig úgy formulázza, hogy arra a kísérlet igenlő vagy tagadó értelemben, de mindig határozottan adjon felvilágosítást. Megfigyel minden, a legjelentéktelenebbnek látszó jelenséget és ezeket épp úgy, mint a fontosabbakat egyaránt felhasználja következtetésekre. Ilyen pl. az, hogy a fluorhydrogen első elektrolysisakor — mint fent említettem — a parafadugó elszenesedéséből a fluor leválására következtetett; ellenben a kathod platinadrótján azok a sávok, melyek a dróttá való kihúzástól származnak, a kísérlet után is változatlanul meglévén, bizonyítják, hogy a kathódot a rajta fejlődő gáz és fluorhydrogen gőze nem támadta meg. Kísérleteit a legnagyobb körültekintéssel készíti elő, hogy az előre sejthető tévedéseket lehetőleg elkerülje. Alapos körültekintésének és gondosságának erős bizonyossága az is, hogy e rendkívül mérges és ennélfogva életveszélyes testekkel évek hosszú során kísérletezett a nélkül, hogy baleset érte volna. Ehhez járul a szívós kitartás és munkabíró erő, a miknek sikereit köszönheti. Az eléje tornyosuló nagy nehézségek, melyek előtt mások meghátráltak, *Moissan*-t nem riasztották el, ellenkezőleg, fokozták munkásságát és leleményességét, a melyekkel a kezdetben leküzdhetetlennek látszó nehézségeken végre is diadalmaskodott.

A fluor tiszta állapotban való előállításának kérdését megoldván, *Moissan* ez elem physikai és chemiai tulajdonságainak tanulmányozásába fogott és az eredményeket számos értekezésben tette közzé. Meghatározta sűrűségét, melyet normálisnak talált, megvizsgálta a gáz spectrumát; *Berthelot*-val együtt meghatározta a reactionhőt fluor és hydrogen egyesülésekor. *Dewar*-ral együtt meghatározta a cseppfolyós fluor forráspontját (— 187°) és a szilárdnak olvadáspontját (— 233°). Megállapították ez alkalommal, hogy a szilárd fluor és a cseppfolyós hydrogen egymással heves robbanás közben egyesülnek, hogy tehát a chemical energia még — 252°-on érvényesül. *Moissan* a szabad fluorra-

ennek számos új vegyületét állította elő és ezeknek sajátságait is megállapította. E vegyületek egyik legérdekesebbike a kén-fluorid, a mely gázalakú vegyület nagy indifferentismusával tűnik ki.

E munkálatokat nagyon megkönnyítette az, hogy *Moissan* a fluor előállítására szolgáló költséges platinakészüléket rézből készülttel helyettesítette és ezzel a fluor előállítását olyanoknak is lehetővé tette, a kik nem rendelkeznek annyi anyagi erővel, a mennyit a drága platinakészülék, tekintve, hogy használatkor ez is tönkremegy, megkíván.

Moissan tevékenysége nem csupán a fluor előállítására és vegyületeinek tanulmányozására irányult. Időközben, mikor e tanulmányait külső okoknál fogva kénytelen volt félbeszakítani, a bórnak tiszta állapotban való előállításával foglalkozott; a mi elődeinek nem sikerült, az neki sikerült. Ez elemet tisztán előállítván, annak néhány új vegyületét fedezte fel. A közben, hogy a bórral és vegyületeivel foglalkozott, a gyémánt mesterséges előállítását is célul tűzte ki.

Hogy a gyémánt nem más, mint tiszta szén, ez már *Lavoisier* óta ismeretes volt, a ki kimutatta, hogy a gyémánt elégetésekor széndioxid keletkezik. A gyémántnak a természetben való képződésére eltérők voltak a nézetek. *Liebig* és *Wöhler* szerint a gyémánt alacsony hőmérsékleten képződik, míg *Daubrée* a meteorvasak vizsgálata alapján azt következtette, hogy a gyémánt magas hőmérsékleten és nagy nyomás alatt képződik. *Moissan* maga is megvizsgálta a Braziliából és a Capról származó földet, melyben sok apró gyémántot és graphitot talált. A gyémántokat elégette és a csekély hamuban vasat talált. Saját vizsgálatai alapján szintén ahhoz a nézethez csatlakozott, hogy a gyémánt magas hőmérsékleten nagy nyomás alatt képződik. Hozzá is látott, hogy e nézet helyességét kísérletileg is igazolja. A szén oldószeréül a vasat használta, mely, mint régen ismeretes, megolvasztott állapotban tetemes mennyiségű szenet old fel, a melynek egy része a vas kihűlésekor mint graphit kristályosodik ki. *Moissan* találékonysága és ügyessége lehetővé tette, hogy a fehérizzó, szénnel telített vas kihűlése alatt nagy nyomás keletkezzék. A vasat szénnel keverve a tőle szerkesztett elektromos kimenékében megfelelő erősségű árammal magas fehérizzásra

hevítette és a megolvadt tömeget tartalmazó tégelyt víz alá mártván, hirtelen lehűtötte. A vas a felületén megmeredt, az így képződött szilárd vaskéreg a lehűtés következtében gyorsan összehúzódott és a tömeg belsejében még izzóan folyós magmára nagy nyomást fejtett ki. Az olvadékban *Moissan* sok apró, részben átlátszó, részben fekete kristályokat talált (a legnagyobb 0.7 mm. volt), melyek úgy physikai mint chemiai tulajdonságaira nézve a természetes gyémánttal mindenben megegyeztek.

A gyémánt mesterséges előállításánál tudományos tekintetben sokkal értékesebbek azok az egyéb vizsgálatok, melyeket *Moissan* az elektromos kemenczével végzett. Kísérleteire egész 1000 ampère erősségű áramot használt, sőt, ha a körülmények úgy kívánták, még ennél is jóval erősebb (2200 ampère) árammal dolgozott. Ilyen áramokkal rendkívül magas hőmérsékleteket lehet létesíteni. *Moissan* volt az első, a ki az ily magas hőmérsékleten mutatkozó chemiai változások megvizsgálását célul tűzte. Vizsgálataival a chemiai bűvárlatnak új tért nyitott meg, melyet »A testek chemiája magas hőmérsékleten« címmel jelölhetünk meg. *Moissan* e téren is fényes eredményeket ért el, a melyeket itt is, úgy mint a fluor és vegyületeinek vizsgálásakor, kiváló megfigyelő tehetségének, éles kritikájának és ritka experimentalis ügyességének köszönhetünk. Eltűnt a tűzállóság fogalma, mert ily magas hőmérsékleten az égetett mész, a szén stb., melyekről eddig úgy tudtuk, hogy azok meg nem olvaszthatók, még kevésbé párologtathatók el, az elektrómos kemence hőmérsékletén épp úgy megolvadnak és elpárolognak mint az ú. n. nemtűzálló testek a széntűz hevítette kemenczékben. A szénre nézve kitűnt, hogy ennek a testnek elpárolgási hőmérséklete alacsonyabb, mint olvadáspontja. Az égetett mész, strontiumoxid, aluminiumoxid, Zirkonoxid elég könnyen megolvadnak és lehüléskor kristályosodva merednek meg.

Ezeket, inkább a hőmérséklet magasságának megítélésére végzett kísérleteket, követte az a sorozat, mely a nehezen reducálható fémek reducálására irányult. *Moissan* előállította elektromos kemenczéjében az urant, wolframot, vanadiumot, titánt, molysdent, tantalt, thoriumot, csupa olyan fémek, melyeknek szénnel való reduktiója tüzelő anyagokkal fűtött, legjobb szerkezetű kemenczékben sem sikerül. A tőle előállított fémeket

chemiailag megvizsgálta és fontosabb fizikai tulajdonságait is megállapította.

A szén, silícium és bór olyan elemeknek voltak ismeretesek, a melyek a fémekkel vegyületeket nem alkotnak. *Moissan* ezeknek az elemeknek számos fémvegyületét állította elő, melyeknek a képződésére az elektromos kemencze magas hőmérséklete szükséges. A szén és fémből álló vegyületek, a fémcarbidok közül a calciumcarbid képződését mindjárt kísérletei kezdetén megfigyelte. A calciumcarbid, melyet *Wöhler* már 1860-ban zink-calciumból szénnel kis mennyiségben előállított, a fémcarbidok között a legfontosabb, mert az acetylen egyszerű és olcsó módon való előállítására szolgál. A calciumcarbid előállítása a *Moissan*-féle eljárással nagy gyáriparrá fejlődött s jelenleg évenként körülbelül 200.000 tonna calciumcarbidot állítanak elő a gyárak.

A calciumcarbidon kívül még más 21 fémcarbidot állított elő, mindmennyi új vegyület, melyeknek chemiai alkatát és tulajdonságait a legnagyobb gonddal állapította meg. A bórnak és silíciumnak szintén számos fémvegyületét, a fémboridokat és fémsilicideket állította elő és vizsgálta meg.

Meg kell — habár csak röviden — említenem azt is, hogy *Moissan* a fentjelzett irányú munkássága mellett más problémákkal is sikeresen foglalkozott. Felfedezte az alkali és földfémek hydrogenel alkotott vegyületeit, a fémhydrideket; felfedezte a fémnitrideket, melyek alkatrészekül fémet és nitrogent tartalmaznak. *Ramsay* kezdeményezésére, a ki e célra 100 cm³ tiszta argónt bocsátott rendelkezésére, megkísérlette az argónt fluorral és több más elemmel chemiai hatásra bírni, de sikertelenül.

Nem sorolhatók fel *Moissan* kisebb dolgozatai nagy számuknál fogva, de általánosságban annyit megjegyezhetünk róluk, hogy nincs közöttük olyan, melynek kisebb-nagyobb tudományos becsé ne volna.

Moissan számos társulatnak és gyűlésnek elnökévé választott és sok állami bizottságnak tagjává neveztetett ki. Talált reá időt, hogy ezekben is részt vegyen, mert a mire vállalkozott, azt mindig teljesítette is. A tudomány terén szerzett érdemei általános elismerésben részesültek. 1900-ban a becsületrend commandeur-jévé neveztetett ki. Az összes akadémiák és chemiai társulatok tagjukká választották. Ezek között van a M. Tud.

Akadémia is, mely *Moissan*-t 1902-ben választotta tagjává. Érdekeit a már megemlített *la Caze-díjon* kívül még számos más díjjal ismerték el, ezek között a Nobel-díjjal is, melyet kevés halála előtt, 1906-ban kapott meg.

Moissan tudományos tevékenységével ki vált kortársai közül. Ma meglehetősen lábrakapott az irányzat : egyes kísérleti tényekre teoriát csinálni, a mely e néhány kísérleti tényt (mely sok esetben nincs is kifogástalan biztossággal megállapítva) hivatva van értelmezni. *Moissan* nem a teoriák felállításában, hanem a tapasztalati tényeknek szigorú tudományos kritikával való megállapításában látta a szilárd alapot, melyen tovább lehet haladni. Tudományos munkássága kizárólag a chemia kísérleti részére irányult és az e téren elért sikerei, megdönthetetlen tények lévén, örökké becsesek maradnak.

Tanítványai előtt köztiszteltben állott ; ragaszkodtak hozzá, noha velük a laboratóriumban alig érintkezett. Előadásait azonban mindig pontosan megtartotta. Előadásai, melyek nyelvezet és stílus tekintetében, valamint világosságuknál fogva a legszébbek közé tartoztak és a melyeket fényesebbnél-fényesebb kísérletekkel illusztrált, meghódította hallgatóságát. Az a telhetetlen vágy, mely a szakadatlan bűvárkodás iránt eltöltötte, nem engedett neki annyi időt, hogy tanítványaival közvetlenül foglalkozzék. Ezeknek dolgozatait ő irányította ugyan, de a dolgozatok felügyeletét és a szükséges útbaigazítások megadását assistenseire bízta. Csak így érthető, hogy *Moissan* oly rövid időn belül, oly sokat és értékeset dolgozhatott.

Megvolt *Moissan*-ban az a nemes önzetlenség, mely az igazi tudóst jellemzi. Ő az igazságot azért kereste, hogy azt megismerhesse. Sohasem gondolt bűvárlatai közben arra, hogy a várható eredményből anyagi hasznót húzzon. A tudományt úgy tekintette, mint magasztos lényt, a mely iránt mély tisztelettel és odaadó szeretettel viseltetett ; nem pedig eszköznek a meggazdagodásra. Mikor a calciumcarbíd elektromos úton való előállítását felfedezte, *Bullier* azt az ajánlatot tette neki, hogy szabadalmaztassa az eljárást e vegyület gyári előállítására. *Moissan* elmosolyodott az ajánlaton és készséggel átengedte a szabadalom megszerzését *Bullier*-nek. A calciumcarbíd gyári előállítása nagy iparággá fejlődött, de ebből *Moissan*-nak semmi anyagi haszna nem volt.

A tudományos téren aratott nagy sikerei és az ezeket követő kitüntetései nem indították arra *Moissan*-t, hogy eddig szerzett babérjain megpihenjen. Egyedüli szenvedélyének, a tudományos búvárkodásnak tovább akart élni; de ez nem adatott meg neki. Egészsége már hosszabb idő óta meggyengült. Ő maga nem egyszer mondta, hogy a fluor legalább 10 évvel rövidítette meg életét és ebben alig tévedett. A fluor és mindazon vegyületei, melyeket *Moissan* megvizsgált, mérgesebbnél mérgesebb testek. Ezek hatásának *Moissan* több évig volt kitéve és a rosszul felszerelt laboratórium, melyben e vizsgálatait végezte, nem nyújtott eléggé megfelelő módot a védekezésre. Egészségének megrendüléséhez valószínűleg hozzájárultak az elektromos kemenczével végzett kísérletei is. Ő maga mondja »Le four électrique« című könyvében, hogy a működésben lévő elektromos kemence annyi szénoxidot termel, a mennyi mérgezést okozhat és figyelmeztet arra, hogy czélszerű a kemenczével való kísérletezést időnként hosszabb időre megszakítani. Az utolsó években *Moissan* többször szenvedett rendellenes szív működésben. Mikor 1907 februárban laboratóriumából hazament, a vakbélgyulladás tünetei, még pedig igen hevesen, hirtelenül mutatkoztak. A család és jóbarátok gondos, odaadó ápolásban részesítették betegüket, a kinek állapota néhány nap múlva tetemesen megjavult. Ez azonban — fájdalom — csak látszólagos volt, mert a bekövetkezett visszaesés sürgős operációt tett szükségessé. Az operatio kifogástalanul sikerült, de a következtében beállott szívgyengeség 1907. február 20-án véget vetett a beteg életének.

Moissan halálát az egész tudós világ fájlalhatja. Fényes sikerei, melyeket tudományszeretete, fáradhatlan munkássága, exact búvárlati módszere teremtettek, még nagy, eredményben gazdag tevékenységet ígértek a jövőben is; de a végzet legszebb férfikorában akasztotta meg pályáján. Erdemei a chemia fejlődéstörténetének egyik fényes lapján lesznek bevésve, tudományos szelleme és működése pedig az utókor ifjú bűvárainak mindenkor mintául fog szolgálhatni.

Akadémiánk is kegyelettel őrzi meg kiváló kültagjának emlékét.

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádsza Rádszendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pandié József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >

X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >

X. kötet.	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 kor. — fill.
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry László</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldzsiher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldzsiher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 2. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KRUMBACHER KÁROLY

K. TAG FELETT

PECZ VILMOS

R. TAGTÓL.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1910. december 19-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 kor. 20 fill.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

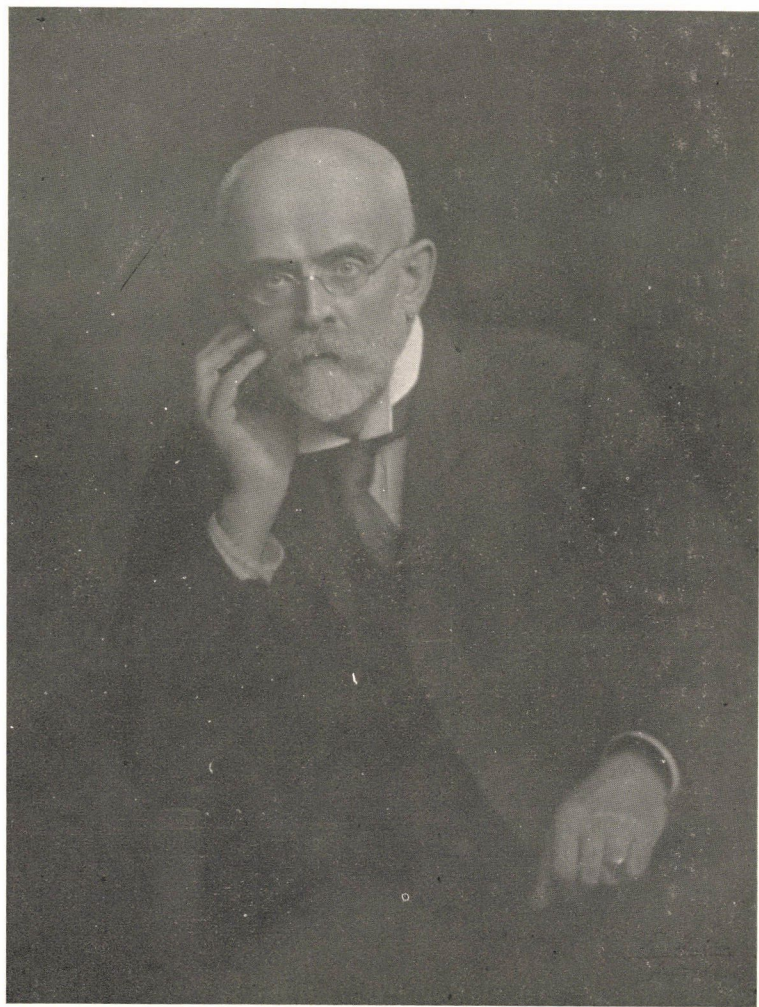

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> l. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrell tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusstinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

Mrumbaden

KRUMBACHER KÁROLY KÜLTAG EMLÉKEZETE.¹⁾

PECZ VILMOS r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1910 december 19-én tartott összes ülésén.)

Európa művelődésének történetében nem találunk időszakot, melyben egyrészt a költészet és művészet, másrészt a tudomány nagy epochái egybeesnének, mert a költészet-művészet és a tudomány teremtő erőinek forrásai annyira különböző természetűek, hogy egy időben egyenlő hatalmassággal se egyénben se korszakban nem nyilvánulhatnak. Az ókori görögség classikus korszakában a költészet és művészet bámulatos magaslatra emelkedik, de a tudományok alig hogy csirájukban mutatkoznak; a classikus korszakot követő alexandriai időszak megteremti a tudományokat, úgy a természettudományokat, mint az emberrel foglalkodó humaniorákat, de ugyanakkor hanyatlík a költészet és művészet; az újkorban a renaissance ismét a művészetek nagyságát tárja elénk, mellyel a korabeli

---

¹⁾ Segédforrásaim Krumbacher művein kívül a következők voltak: *Darkó Jenő*, A byzantiumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai. Egy. Phil. Közl. 26 (1902) 700—715. — Karl Krumbacher, Sitzungsber. der Kgl. Bayer. Ak. der Wissensch. Philos.-philol. und hist. Klasse. Jahrg. 1910. — Karl Krumbacher. Byz. Zeitschr. 19 (1910) III—VI. — *Paul Maas*, Karl Krumbacher. Münchener Neueste Nachrichten, 1909, 15. Dec. — *Darkó Jenő*, Emlékbeszéd Krumbacher Károly fölött. Egy. Phil. Közl. 34 (1910) 244—253. — *Karl Dieterich*, Zum Gedächtnis an Karl Krumbacher. Neue Jahrbücher 25 (1910) 279—295.

tudományok tökéletesség tekintetében nem vetekedhetnek, és a legújabb korban a tudomány üli diadalát, míg a költészet és művészet a szecessió jegyében vergődik. Igaz ugyan, hogy anyagi jólétért és egyéni boldogulásért küzdő korunk inkább a természettudományoknak és alkalmazásaiuknak, a technikai tudományoknak kedvez, mindazonáltal tagadhatatlan, hogy a humaniorák is oly magaslatra emelkedtek, mint soha azelőtt, még a görög és latin tanulmányok is, jöllehet minduntalan ostromot intéznek ellenük. De e tanulmányoknak hatalmas védő bástyája az örök értékű görög-római kultúra, mely az európai művelődésnek alapját képezi, s a melyből az emberiség mindenkoron okulást fog meríthetni. A görög és latin tanulmányok folyton fejlődnek és gyarapodnak, és területük a legutóbbi évtizedekben rendkívül megnagyobbodott, mert az ókori görögségen és latinságon kívül kiterjeszkedtek a közép- és újkori görögségre és latinságra is. A görög tanulmányok terén korszakot alkotó munkásságot fejtett ki Krumbacher Károly, a byzantiumi philologia megalapítója, Akadémiánk kültagja, kinek elhalálózása alkalmából a tekintetes Akadémia megtisztelő megbízásából reám hárult a feladat, hogy e nagy tehetségű és hatalmas munkaerejű tudós életéről és munkásságáról megemlékezzem.

A byzantiumi tanulmányok kezdete Nyugateurópában egybeesett a renaissance kifejlődésével a XV. században. Konstantinápoly elfoglalása után nyugatra, különösen Olaszországba vándorolt görög humanisták révén ismerkedtek meg először a byzantiumi irodalom, nevezetesen a történetírók és krónikások egy részével, melyből több művet latinra vagy anyanyelvükre lefordítottak. A XVI. században a török nagymérvű terjeszkedése, különösen Bécs városának ostrommal való fenyegetése remegésbe ejtette az Ausztrián túli németeket is, és félelemmel vegyes érdeklődéssel kezdték kutatni e hatalmas ellenség multját, mely a byzantiumi krónikákban volt letéve.²⁾ Az új protestans hitvallásnak a keleti orthodox egyházhoz való vonat-

²⁾ A töröktől való félelem volt indító oka annak, hogy Oettingeni Wolf Jeromos 1557—1562. latin fordítással és kritikai megjegyzésekkel kiadta a három leghíresebb byzantiumi chronographust, t. i. Zonarast, Nicetas Acominatus Choniatest és Nicephorus Gregorast.

kozásainál fogva Tübingában új lendületet nyert a byzantiumi philologia,³⁾ majd gyökeret vert Hollandiában⁴⁾ is. Franciaországban, hol a XVI. században a híres Scaliger közreműködésével nagy mértékben fellendült az ókori görögség és latin-ság tanulmánya, fölvirágoztak a byzantiumi tanulmányok is a XVII. században. Egy hatalmas munka keletkezett XIV. Lajosnak védnöksége alatt, mely nagyszabású méreteinél és kiváló philologiai becseinél fogva maig is páratlanul áll a byzantinistika történetében. Ez a megjelenési helyéről párizsi Corpusnak nevezett Corpus historiae Byzantinae, mely 1648-tól 1711-ig, tehát 63 év alatt készült el, nemcsak az akkor ismeretes összes byzantiumi historikusoknak, hanem az archaeologiai, philologiai, sőt theologiai munkáknak is oly gazdag gyűjteményét adja 42 részben, hogy az még ma sincs teljesen kimerítve és feldolgozva. Az egész csaknem kizárólag francia tudósok műve, de lelke a nagy vállalatnak a híres Du Cange, ki egyformán kivált kortársai közül mint philologus, archaeologus, historikus és numismatikus, s a ki azután a párisi Corpus nyújtotta gazdag anyag alapján dolgozta ki a Glossarium mediae et infimae Graecitatis című hatalmas munkáját. Ezzel a két nagyszabású munkával azután jó időre le is hanyatlak a byzantiumi tanulmányok csillaga. A XVIII. század általános iránya nem kedvező, ferdén és kicsinylőleg ítélnék Byzantiumról, nemcsak a nagy közönség, hanem az írók is. Voltaire a byzantiumi történetet »horrible et dégoûtante«-nak találja, Montesquieu csak folytonos hanyatlást lát benne, és a folytonos kulturális sülyedés gondolata uralkodik Gibbon History of the decline and fall of the Roman Empire (1776—1788) című munkájában is. Németországban a XVIII. században a Wolf és Boeckh vezetése mellett nagy föllendülésnek indult ókori görög és latin philológiának kedveznek a viszonyok, de nem a byzantiumi philológiának, melynek megelevenítését Niebuhr, a híres

³⁾ Crusius (Kraus Márton) 1584-ben megjelent Turco-Graecia című munkájában a kiváló görög philologusokkal való levelezéseit közli, becses adatokat nyújtván ezzel a humanismus és a byzantiumi birodalom történetéhez.

⁴⁾ Meursius János írt egy Glossarium Graeco-Barbarum-ot (1614) és kiadta Böles Leo taktikáját Checus János fordításával (1612).

történetíró kísérelte meg. Terve volt a párizsi Corpust modern és könnyebben hozzáférhető gyűjteménynyel pótolni, mely az összes azóta felfedezett krónikákat is tartalmazza. Ez a bonni Corpusnak nevezett Corpus historiae Byzantinae nem sikerült úgy, mint Niebuhr akarta. A halál megakadályozta tervének végrehajtásában, utóda Bekker Immanuel nem bírt kellő érzékel a feladat megoldása iránt, s így az egész vállalat mögötte maradt a párizsi Corpusnak. A byzantiumi philologia iránt való érdeklődést teljesen háttérbe szorította a XIX. század elején kitörő görög szabadságharcz, mely Nyugateurópa figyelmét a régi görögök utódaira, a hősieen küzdő korabeli görögökre terelte, s a melynek hatása alatt európaszerte elterjedt az újkori görögök ügyét lelkesen felkaroló philhellenismus.

Különösen kedvező talajra talált a philhellenismus Bajorországban, hol az uralkodóháznak szépérezkü s a görög művészet és irodalom iránt lelkesülő sarjai a régi görögök iránt való szeretetüket átvitték azok utódaira, a mai görögökre is. Ennek a szeretetnek volt mintegy viszonzása az, hogy a felszabadított s önálló állammá alakult új Görögország Ottó bajor herceget választotta meg első királyául, kinek uralkodása alatt a kapcsolat s ezzel együtt a rokonszeny is bajorok és görögök között csak fokozódott. Ebben a philhellenismustól áthatott országban, a felső-bajorországi Kempten melletti sváb tanyán, Kürnachban, mint egyszerű falusi földbirtokosnak a fia látta meg a napvilágot Krumbacher Károly 1856 szeptember 23-án, s így bátran föltehetjük, hogy már gyermekkorában a családi körben szívott magába valamit a philhellenismus levegőjéből. Mikor a kempteni gymnasiumot járta, mohón kapott egy, véletlenül a kezébe akadt könyv után, mely a görög szabadságharcz hősi küzdelmeit s a philhellenek önfeláldozó támogatását tárta fel regényes elbeszélés keretében. Mint maga bevallja,⁵⁾ ez a könyv annyira megkapta az ő fogékony gyermeki phantasiáját s oly erős vonzalmat ébresztett benne az új Hellas s annak derék fiai iránt, hogy mikor gymnasiumi tanulmányainak befejezése után 1875-ben a müncheni egyetemre classica philologiai tanulmányok céljából beiratkozott,

⁵⁾ Populäre Aufsätze (1908), előszó.

az volt legelső gondja, hogy a Münchenben tanuló görögök körébe bejusson s velük alaposan megismerkedjék. Görög társai ajkáról csakhamar elsajátította az újgörög nyelvet, elbeszéléseiből közvetlenebbül ismerte meg az új görög népet és szokásokat, s hozzáfogott, az ő utasításait követve, az újgörög irodalmi termékek olvasásához is. Az ókori philologiai tanulmányoknak is inkább csak az a része érdekelt, mely közvetlen kapcsolatban állott az újabbkori görögséggel. 1879-ben kiállván a tanári vizsgálatot, alkalmazást nyert egy müncheni gymnasiumban, s mint gymnasiumi tanár tette le 1883-ban a doctoratust, és habilitáltatta magát 1884-ben a müncheni egyetemen. Úgy doctori dissertatiója,⁶⁾ mint habilitációs értekezése⁷⁾ a népies görög nyelv kutatása körében mozognak, tehát oly körben, melynek megértéséhez az újgörög nyelv tudása feltétlenül szükséges. Midőn 1885-ben beteljesültek ifjúkori álmai, s mint stipendiatús egy nyolczhónapi görögországi utazás⁸⁾ keretében alkalma nyílt a közvetlen szemlélet erejével belevésni lelkébe az új Hellas ismeretét és szeretetét, már ekkor egy teljesen byzantiumi tárgyú, nagyszabású tudományos vállalkozás tervét hordozta lelkében, t. i. Romanus középkori görög keresztény hymnusköltő irodalmi hagyatékának teljes szövegkritikai kiadását. Ekkor másolta le ugyanis a patmusi kolostornak két becses Romanus-kéziratát. Így Krumbacher kerülő úton, az új görögtől visszafelé haladva jutott el a középkori görögség tanulmányozásához. És ez volt a helyes út. Sokszor szokta volt mondogatni tanításai közben, hogy tudományos pályája nagy szerencsájének tartja azt, hogy az újgörögben alapos jártasságot szerzett már akkor, mikor a byzantiumi irodalommal kezdett foglalkozni, mert e nélkül nem juthatott volna el sem a byzantiumi kultúra sajátos helyzetének, sem az egyes byzantiumi szövegeknek helyes megértéséhez.

⁶⁾ De codicibus quibus Interpretamenta Pseudodositheana nobis tradita sunt (1883), Pseudodositheusnak a római császárság korában keletkezett görög-latin glossariumáról.

⁷⁾ Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache (1885—1888), a közép- és újkori görög nyelvfejlődés néhány érdekesebb jelenségéről.

⁸⁾ Griechische Reise (1886).

Ha Krumbacher a classikus philologusok módjára az ókori görögség tanulmányából kiindulva tért volna rá a középkori görögségre, akkor ő is arra az eredményre jutott volna, hogy a byzantiumi irodalom semmi más, mint az ókori remekeknek értéktelen magyarázgatása, hogy a byzantiumi kultúra története egy folytonos hanyatlás képét mutatja. Ennek a felfogásnak fényes czáfolatát adta Krumbacher 1891-ben megjelent *Geschichte der byzantinischen Literatur* című főművében. Mivel ugyanis a byzantiumi irodalommal azelőtt rendszerint classikus philologusok foglalkodtak, ezek ennek az irodalomnak csak antik elemei, főként az ókori remekeknek magyarázatai iránt érdeklődtek s a szerint ítélték meg az egész byzantiumi irodalomnak a becsét. Krumbacher azonban kimutatta, hogy a byzantiumi irodalomnak éppen az antik elemek képezik a leggyengébb oldalát s hogy legértékesebb termékeit a történetírásban s az egyházi s népies költészetben kell keresnünk. Kifejtette, hogy ha a byzantiumi irodalom a classikus ókori görög irodalom mellett szóba sem is jöhet aesthetikai tekintetből, mégis megvan az a nagy jelentősége, hogy egyetemes irodalom- és kultúr-történeti szempontból egy igen fontos és érdekes kor képét tárja elénk. Kimutatja, hogy a byzantiumi kultúra nem tekinthető az ókori görög kultúra pusztá utánzásának, hanem hogy az egy sajátos, bonyolultabb jelenség, melyben az uralkodó szerepet vivő görög elemek mellett római, keresztény és orientális elemek is érvényesülnek; hogy ennek a kultúrának története nem egy fokozatosan lefelé haladó lejtőt, hanem egy változatos, a birodalom sorsát híven követő hullámvonalat mutat, mely egy tartósabb süllyedés után kezd felfelé kanyarodni s virágkora a IX—XIII. századokra tehető, a mikor a birodalom Európaszerte vezető szerepet játszott; s hogy a byzantiumi kultúra a nyugateurópai népekre csak kisebb mértékben gyakorolt ugyan befolyást, de keletre való hatása jelentékeny volt, a keleteurópai szlávságot meg éppen teljességgel áthatotta. A byzantiumi irodalom történetének régebbi feldolgozásai⁹⁾

⁹⁾ Fabricius, *Bibliotheca graeca*. Hamburg, 1705—1728 és 1790—1808. Fr. Schoell, *Geschichte der griechischen Litteratur von der frühesten mythischen Zeit bis zur Einnahme Constantinopels durch die Türken*. Aus dem Französischen übersetzt von Fr. Schwarze und

annyira kezdetlegesek, hogy joggal mondhatjuk, hogy Krumbacher ezzel a munkájával megteremtette a byzantiumi irodalom történetét. Óriási szorgalommal és tudással írta meg ezt a munkát s hogy mily nehézségekkel kellett megküzdenie, beláthatjuk, ha tudjuk, hogy a byzantiumi íróknak nagy részét kéziratban kellett tanulmányoznia s hogy a monographiáknak csaknem teljes hiányában az egyes irodalmi műfajoknak, az egyes íróknak és műveiknek ismertetésénél saját tanulmányaira volt utalva. 494 lapból álló munkája 1193 lapot kitevő óriási kötetté bővült az 1897-ben megjelent második kiadásban, melyben Ehrhard a theologiai irodalmat és Gelzer a byzantiumi császárság történetét adja. Igen becses a második kiadásban a bizantiumi philologia minden ágát felkaroló bibliographia, úgy hogy e mű az egész byzantinistika encyclopaediájának tekinthető. Krumbacher ezzel a művével a tudomány munkásából egy csapásra általánosan elismert vezérré lett s ezt a szerepét meg is tartotta élte végéig, mert nemcsak nagy tudományú író, de páratlan szervező tehetség is volt. Már a byzantiumi irodalomtörténete első kiadását követő évben, 1892-ben, megindította a *Byzantinische Zeitschrift*-et, melyet az egész byzantinistika központi organumává avatott, közölve benne a középkori görögségre vonatkozó mindennemű tanulmányt és ismertetve a Byzantiumra vonatkozó összes irodalmi termékeket. Nemzetközi jelleget adott tudományos vállalatának az által, hogy minden nemzet részéről szívesen fogadott munkatársakat s hogy közölt a német nyelven kívül francia, angol, latin és újjörög nyelven megírt cikkeket is. A szakirodalom nagy részét maga ismertette, a mi már magában véve is igen nagy munkát igényelt. A *Byzantinische Zeitschrift*-tel kapcsolatban s annak kiegészítéseként megindította 1898-ban az időhöz nem kötött füzetekben megjelenő *Byzantisches Archiv*-ot.

Krumbacher az alapvetés és szervezés eme két nagy munkáján kívül számos speciális tanulmányt is gazdagította

---

M. Pinder. Berlin, Duncker und Humblot, 1828—1830. R. Nicolai, Griechische Literaturgeschichte. Dritter Band: Die Literatur der byzantinischen Studienperiode. Magdeburg, Heinrichshofen, 1878.

az általa oly nagy sikerrel fellendített tudományt. Első sorban kézirati tanulmányairól ¹⁰⁾ kell megemlékeznünk, melyek nélkül nagyjelentőségű byzantiumi irodalomtörténetét meg nem írhatta volna. Mesés energiájáról tesz tanuságot, hogy 1885-ben Görögországban tett útja alkalmával a patmusi kolostor két nagy Romanus-kéziratát (melyeket nem volt szabad máshová küldeni) a kolostorban hat heti szakadatlan munkában szóról-szóra az összes jelekkel együtt s az eredeti sorainak és lapjainak megfelelőleg leírta. Ezt a két, látványosság számba menő kötetet Krumbacher a bajor akadémiának hagyományozta. Annál könnyebben jutott hozzá életének utolsó szakában egy hasonlóképen nehezen megközelíthető helyen, az Athoson levő három, hasonló tartalmú és terjedelmű kézírathoz a photographia útján, mely tapasztalata azután arra bírta őt, hogy a photographiának a philologia szempontjából való jelentőségét egy értekezésében ¹¹⁾ kifejtse. Krumbachernek egy másik nagyszabású terve volt a közép- és újkori görög okíratok Corpusának kiadása, melyet az akadémiák nemzetközi szövetsége támogatott. Jirečekkel és Marckal együtt már el is készítette a terv kivitelének részletes programját, ¹²⁾ de az akadémiák által megszavazott összeg nem volt elegendő a vállalat megindításához.

Irodalomtörténeti tanulmányainál jellemző, hogy a byzantiumi irodalom antik elemeivel, tehát azzal a részével, mely iránt a classikus philologusok kizárólagosan érdeklődtek, nem foglalkodott behatóan. A népies és mesterkéletlen iránt való nagy előszeretet s viszont minden mesterkelt iránt való szenvedélyes ellenszenv, mint önmaga elismeri, ¹³⁾ lelkének alapsajátosságai voltak, s mint maga bevallotta előadásaiban, egy újgörög népdal, mely a maga igénytelen formájában hamisítatlanul

¹⁰⁾ De codicibus quibus Interpretamenta Pseudodositheana nobis tradita sunt (1883). Eine neue Handschrift der Grammatik des Dositheus und der Interpretamenta Leidensia (1883). Ein neuer Codex der Grammatik des Dositheus (1884). Die griechischen Handschriften der Turiner Bibliothek (1904). Eine neue Handschrift des Digenis Akritas (1904). Zur Technik kritischer Apparate (1905).

¹¹⁾ Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften (1906).

¹²⁾ Einleitung zum Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit (1903).

¹³⁾ Populäre Aufsätze (1908), előszó.

nyilatkoztatta meg a nép tiszta érzéseit és egyszerű gondolkodását, sokkal de sokkal jobban tetszett neki, mint a rendkívül raffinált művészettel megszerkesztett s fényes szóáradattól dagadozó strophái egy Pindarusnak vagy Bacchylidesnek. Tanulmányaiban olyan területek felé vonzódott, hol mesterkéletlenséget és népiességet talált s különös kedvteléssel foglalkodott a népies irodalommal,¹⁴⁾ a szentek életével¹⁵⁾ s az egyházi költészettel.¹⁶⁾ Speciális munkáinak legjelentősebb csoportját azok a tanulmányok képezik, melyek az egyszerű nyelvezetében is hatalmas erejű byzantiumiköltőre, *Romanusra*,¹⁷⁾ a görög egyházi költészet legnagyobb alakjára vonatkoznak. Krumbacher tervbe vette Romanus összes hymnusainak szövegkiadását s a fő munkát, az összes hymnusok kézirati anyagának összegyűjtését, el is végezte, de a hymnusoknak csak nyolczad-részt adta ki. A költő idejére és irodalomtörténeti állására, metrikájára, szövegének helyreállítására és magyarázatára vonatkozó nehéz problémáknak egész halmaza hátráltatta a nagy munka befejezését, és Krumbacher mintegy feleletül a teljes kiadást sürgetőknek mondja egyik tanulmányának¹⁸⁾ bevezető soraiban: »Das durch den Namen Romanus bezeichnete Forschungsgebiet gleicht einem Labyrinth, in dessen Irrgängen der Wanderer ermattet niedersinkt, ehe er einen Ausgang findet.«

Krumbacher kutató munkásságának erős oldalát a kézirati és irodalomtörténeti tanulmányok képezik, de ezek mellett

¹⁴⁾ Eine Sammlung byzantinischer Sprichwörter (1887). Mittelgriechische Sprichwörter (1893). Michael Glykas (1894). Die Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter (1900). Das mittelgriechische Fischbuch (1903). Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel (1905).

¹⁵⁾ Studien zu den Legenden des hl. Theodosius (1892). Eine neue Vita des Theophanes Confessor (1897). Vasiljevskij und P. Nikitin, Die Erzählungen über die 42 Märtyrer von Amorion und ihre Liturgie (1905). Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung (Abh. der Bayer. Ak. XXIV. B. III. Abt.).

¹⁶⁾ Studien zu Romanos (1898). Umarbeitungen bei Romanos (1899). Romanos und Kyriakos (1901). Die Akrostichis in der griechischen Poesie (1904). Miscellen zu Romanos (1907).

¹⁷⁾ L. az előbbi jegyzetet.

¹⁸⁾ Romanos und Kyriakos. Sgb. der Bayer. Ak. 1901, 693. l.

előszeretettel foglalkodott nyelvészeti,¹⁹⁾ különösen a görög népies és újgörög irodalmi nyelvre vonatkozó kérdésekkel is. Lelkének, mint említettük, saját maga által elismert alapsajátosságai, t. i. a népies és mesterkéletlen iránt való nagy előszeretet s viszont minden mesterkéltnél iránt való szenvedélyes ellenszenv, sehol se nyilvánul oly szokatlan hévvel, mint ama, a bajor akadémiában 1902 nov. 15-én tartott, *Das Problem der neugriechischen Schriftsprache* című ünnepi beszédében, melyben fényes retorikával támadja meg a mai görögöknek antik és modern elemekből alkotott irodalmi nyelvét, a *καθαρεύουσα*-t és sürgeti e helyett az általánosan beszélt köznyelv használatát, mi közben túlzottan sötét színekkel festi a mai görögöknél uralkodó kétnyelvűségnek egész kulturális életükre való káros visszahatását. Krumbacher egy alkalommal²⁰⁾ nyíltan bevallja, hogy »halálosan gyűlöli« a *καθαρεύουσα*-t, de ezzel el is veszti lába alól a tárgyilagos tudományosság talaját. Nem veszi tekintetbe, hogy minden irodalmi nyelv a népnyelvtől többé-kevésbé eltérő műnyelv és nem méltányolja azt az igazságot, hogy az irodalmi nyelv kérdése nem nyelvtudományi, hanem művelődéstörténeti kérdés s hogy ily módon a görögökre nézve teljes lehetetlenség, hogy kikerüljék irodalmi nyelvükben a classikus korszakbeli görög irodalmi nyelv hatását, mely még a nyugateurópai nemzetek nyelvében is, különösen tudományos nyelvében, oly nagy mértékben mutatkozik. Kevés azoknak a görögöknek a száma, kik a könyelmet akarják a *καθαρεύουσα* helyébe állítani, s a mennyiben közöttük e tekintetben a mozgalom megindult, az legfőképen külföldi hatásra, első sorban épen Krumbacher tekintélyének hatására vezetendő vissza. A görögök nagy többsége lelkes híve a *καθαρεύουσα*-nak, s így

¹⁹⁾ K. Foy, Lautsystem der griechischen Vulgärsprache (1880). Ein neues Glossar (1884). Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache (1885–1887). Ein irrationaler Spirant im Griechischen (1886). Woher stammt das Wort Ziffer? (1892). Zu den griechischen Elementen im Arabischen und Türkischen (1893). Βάλλω μετάνοιαν (1899). Zur Verteidigung der neugriechischen Schriftsprache (1903). Die Äschylos-Revolution in Athen (1904). Ein neuer Thesaurus der griechischen Sprache (1908). Das Programm des neuen Thesaurus der griechischen Sprache (1909). Κτήτωρ. Ein lexikographischer Versuch (1909).

²⁰⁾ Byzantinische Zeitschrift 11 (1902) 204. l.

nem csodálkozhatunk, hogy a vitairatoknak egész özönét zúdították Krumbacherre, melyek közül magasan kiemelkedik az a válasz,²¹⁾ melyet az athenaei egyetem tanára Chadzidhákisz adott Krumbacher könyvére s a mely Krumbacher munkájának újjörög fordításával együtt jelent meg egy kötetben. Sajnos, hogy a vita hevében a καθαρεύουσα görög hívei között akadtak olyanok is, kik nem állották Krumbacher tiszta jellemét megrágalmazni,²²⁾ holott minden kétségen felül áll, hogy ő az újjörög irodalmi nyelv kérdésében csakis saját erős meggyőződését követte, melyhez hű maradt minden támadás és gyanúsítás daczára. Krumbacher élénken érdeklődött ama, a legrégibb időktől napjainkig terjedő görög nyelv szókincsét felkarolni készülő thesaurus iránt, melynek kiadását a görögök tervezik; egy cikkéken²³⁾ jó tanácsokat adott, egy lexicographiai kísérletével²⁴⁾ a megoldás módozatait törekedett megvilágítani s

²¹⁾ Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἐλληνικῆς ὑπὸ Κ. Krumbacher καὶ Ἀπάντησις εἰς αὐτὸν ὑπὸ Γ. Χατζιδάκη. Βιβλιοθήκη Μαρασλή. Ἐν Ἀθῆναις, βιβλιοπωλεῖον Κ. Πιπ. 1905.

²²⁾ Így különösen G. Misztriótisz, az athenaei egyetem tanára, ki az Ἀθῆναι, Καροί és Ἐμπρός című napilapokban (I. Γ. Μιστριώτης, Ῥητορικοὶ λόγοι. Τόμος πρῶτος. Ἐν Ἀθῆναις, 1909, 156—168. ll.) azzal vádolta Krumbachert, hogy orosz pénzzel megvesztegetve támadta meg a καθαρεύουσα-t. Misztriótisz vádját abból merítette, hogy Gelzer a byzantiumi császárság történetében, melyet Krumbacher byzantiumi irodalomtörténetének második kiadásában adott, a görögök politikai aspiratióival szemben oroszbarátnak mutatja magát (a byzantiumi császárság történetét ezekkel a szavakkal fejezi be az 1067. lapon: »Kaiser von Konstantinopel kann nur der Beschützer des orthodoxen Glaubens, der russische Car, werden«, s hogy Krumbacher ez ellen nem tesz kifogást. Ámde Krumbacher a második kiadás előszavában a munkatársai (Ehrhard és Gelzer) által mondottakért határozottan elhárítja magáról a felelősséget ezzel a nyilatkozatával (XI. l.): »Indem ich meinen hochverehrten Mitarbeitern auch an dieser Stelle für ihre liebenswürdige Mitwirkung aufrichtig danke, betone ich zur Vermeidung etwaiger Missverständnisse noch ausdrücklich, dass selbstverständlich jeder für seinen Beitrag die volle und ausschliessliche Verantwortlichkeit trägt«.

²³⁾ Ein neuer Thesaurus stb. I. a 19. jegyzet.

²⁴⁾ Κτήτωρ stb., I. a 19. jegyzet. Az ezen lexicographiai kísérletében előadottakat czáfolja Chadzidhákisz (I. Κτήτωρ καὶ κτίτωρ κλπ. Ἀθηνᾶ 21 [1909] 441—463 és Untersuchungen über die Wörter σάβουρος, κτήτωρ-κτίτωρ und χορμαίνω. Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen 13 [1910]).

egy másik cikkében ²⁵⁾ bírálat tárgyává tette a nagyszabású mű kivitelének tervezetét.

Krumbacher nemcsak nagy tudós, de jeles tollú író is volt és kiváló mértékben értett ahhoz, hogy popularis irányú cikkeivel ²⁶⁾ a műveltek szélesebb körében is a tudomány iránt való érdeklődést felkeltse. A különböző folyóiratokban közzétett cikkei közül a fontosabbakat egy kötetben egyesítve kiadta »Populäre Aufsätze« (1909) címen egy évvel halála előtt.

Krumbacher 1892-ben neveztetett ki a közép- és újkori görög philologia rendkívüli és 1897-ben rendes tanárává a müncheni egyetemen, előadásában azonban nem szorítkozott arra a körre, melynek a kinevezés szerint tanszéke szánva volt. Ugyanis byzantiumi tanulmányai közben arra a meggyőződésre jutván, hogy e tanulmányok sikeres folytatása céljából nagy szükség van az orosz nyelv tudására, melyben a byzantiumi kultúrára vonatkozólag a fontos közlemények hosszú sora jelent meg, 35 éves korában nagy eréllyel ennek a nyelvnek megtanulására adta magát és csakhamar annyira vitte, hogy nemcsak folyékonyan beszélni és írni tudott ezen a nyelven, de arról előadásokat is tarthatott. 1901 nyári félévében tartotta számos hallgató előtt az orosz nyelvbe bevezető első előadását, melyet azután még hatszor megismételt kezdők és haladottak részére. De általában véve is méltányolta és a sajtóban ²⁷⁾ is hangoztatta a szláv philologia jelentőségét és e tudomány tanszékének felállítását sürgette a német egyetemen, első sorban a müncheni egyetemen. Krumbacher tanári működésének súlypontja azonban nem tanszékére, hanem az általa a müncheni egyetemen 1898-ban alapított *közép- és újgörög seminariumra* esett, melynek nagyszerű magánkönyvtárát is hagyományozta, s a mely intézményével, mondhatni, tett annyit tudománya számára, mint irodalmi munkásságával. Itt vezette be a byzantiumi philologia problémáinak és a

²⁵⁾ Das Programm stb., I. a 19. jegyzetét.

²⁶⁾ Ferdinand Gregorovius (1891). Psichari als Novellist (1894). Dionysios Therianos (1897). Kaiser Justinian (1901). Byzantinische Gestalten (1908). Philologie oder Geschichte? (1908).

²⁷⁾ Der Kulturwert des Slavischen und die slavische Philologie in Deutschland (1908).

tudományos kutatás módszereinek ismeretébe Európa minden országából összeseregglő tanítványaírt és innen kiindulva művelték és terjesztették tanítványai a byzantiumi philológiát mindenütt Európában, úgy hogy ez a tudomány, mely Krumbacher fellépésekor alig létezett, az ő páratlan energiája és hatása folytán mindinkább fellendülő tudománnyá erősödött. Ez idő szerint 13 tanszéke és 6 magántanára van Német- és Franciaországban, Belgiumban, Hollandiában, Svéd- és Olaszországban, hazánkban, Orosz- és Oláhországban és Szerbiában,²⁸⁾ s az illető tudósok legnagyobbbrészt Krumbacher seminariumából kerültek ki.

Krumbacher tudományos munkássága internationalis jelentőségű volt s a különböző országok tudományos testületei és kormányai, különösen életének utolsó évtizedében, siettek iránta való elismerésüknek kifejezést adni. Akadémiánk 1900. május 4-én választotta kültagjai sorába, azonkívül tagja volt a bajor, bécsi, francia, londoni, brüsseli, bolognai, orosz, oláh és szerb akadémiáknak, a konstantinápolyi orosz archaeologiai intézetnek és moszkvai orosz archaeologiai társaságnak, tiszteleti tagja az orosz történelem és régiségek moszkvai császári társaságának és a budapesti philologiai társaságnak, tiszteletbeli doctora a krakói és cambridgei egyetem bölcsészeti karának és az athenaei byzantiumi társulatnak, és tulajdonosa sok magas rendjelnek.²⁹⁾ Így, kitüntetésekkel elhalmozva, nagy munkásság közepette érte a régóta czukorbajban szenvedő nőtlen tudóst szélhűdés következtében váratlanul a halál 1909. december 12-én, 53 éves korában Münchenben, és eltemették három nappal későbbén szülőhelyén Kemptenben.

²⁸⁾ Münchenben tanszék, Leipzigban, Würzburgban és Berlinben magántanár; Párisban 3 tanszék; Brüsszelben és Löwenben tanszék; Leidenben tanszék; Upsalában magántanár; Rómában tanszék; Budapesten tanszék és magántanár; Szent-Pétervárott tanszék és magántanár, Odessában tanszék; Bukarestben tanszék; Belgrádban tanszék.

²⁹⁾ Rendjelei a következők voltak: A görög Megváltó-rend tiszti keresztje, officier de l'instruction, a harmadik osztályú osztrák vas-koronarend lovagkeresztje, a svéd északcsillagrend lovagkeresztje, a második osztályú orosz Szaniszló-rend, a negyedik osztályú bajor Szent Mihály érdemrendjel, az olasz király tiszti keresztje, a francia légion d'honneur lovagkeresztje, a román király első osztályú »Bene merenti« érdemérme, a bajor Maximilian-rend tudományt illető osztályának tagja.

Krumbacher szellemi hagyatéka egy egész tudomány, a byzantiumi philologia tudománya, melyet alig két évtized alatt biztos kézzel kialakított és szigorú kutatási módszerével a többi tudományok magaslatára emelt, s a melynek jövőben való fennállását tanítványok nevelésével kellőképen biztosította. Igaz ugyan, hogy e tudomány terén még igen sok a teendő, de nincs tudomány problema nélkül, s ez jól van így, mert a problema a tudomány éltető eleme. Van azonban egy, a byzantiumi philologia jövőndő sorsát közelről érintő fontos kérdés, melyet Krumbacher munkásságának aránylag rövid ideje alatt meg nem oldhatott, hogy t. i. minő viszonyban áll a byzantiumi philologia a többi humaniorákkal, illetőleg *melyik a tudománynak az a nagyobb egysége, melybe a byzantiumi philologia beletartozik?* Ez idő szerint ugyanis ennek a tudománynak még meglehetősen elszigetelt a helyzete, nincsen, mint a hogy kívánatos volna, határozottan kijelölt helye a tudományok birodalmában s azért kénytelen, ha arról van szó, hogy magáról congressusokon életjelt adjon, majd az orientalisták, majd a történészek, majd az archaeologusok körébe menekülni. Krumbacher fellépéseig Nyugat-Európában a byzantiumi tanulmányokkal, mint említettük, rendszerint classikus philologusok, t. i. az ókori görögség és latinság szakemberei foglalkoztak, s ezen a réven a byzantiumi philologia, mint a középkori görögséggel foglalkozó disciplina, meg is találta természetes kapcsolatát az ókori görögséget tanulmányozó classika philológiával. Azonban a classikus philologusok, mellőzvé a történeti és művelődési szempontokat, csakis aesthetikai szempontból ítélkeztek s így a középkori görögséget mélyen az ókori alatt állónak látván, a byzantiumi philológiát is csak a classika philologia kelletlen függelékének tekintették. E becsmérő ítélkezés folytán azután a felvirágzó classika philologia mindinkább s a 19. század elején úgy szólva teljesen háttérbe szorította a byzantiumi philologia iránt való érdeklődést. De Krumbacher, a ki, mint említettem, újjörög tanulmányai révén jutott el Byzantium helyesebb megismeréséhez, nem úgy vélekedett, mint a classikus philologusok. Ő a byzantiumi philológiát, mint a (Kr. u. 300-tól 1500-ig terjedő) középkori keresztény görögségre vonatkozó tudományt, a (legrégibb időktől Kr. u. 300-ig datálendő) ókori pogány görög-

séggel foglalkozó classika philológiával teljesen egyenrangúnak tekintette,³⁰⁾ de hogy egyenrangúvá tehesse, szükségesnek tartotta a byzantiumi philológiát kiszabadítani szolgai helyzetéből, hogy előítélet szülte akadály nélkül fejlődhessék és gyarapodhassék független állapotában. S hogy helyesen cselekedett, a mikor így tett, bizonyítja az eredmény, mert a byzantiumi valamint a középkori latin philológiának is a hatalmas fellendülése attól az időtől fogva mutatkozik, a mióta megszűntek a classika philologia függelékei gyanánt szerepelni. Ámde Krumbacher csakis a byzantiumi philologia kifejlesztetésének praktikus szempontjából akarta ennek a tudománynak a classika philológiától való különválását, de különben beismeri, hogy a classika és a közép- és újkori görög és latin philologia szoros kapcsolatban állanak egymással és egymást kölcsönösen támogatják. Gewiss haben die klassische und die mittel- und neugriechische (und lateinische) Philologie einen engen Zusammenhang und unterstützen sich gegenseitig, mondja ő abban a hosszabb levelében, melyet abból az alkalomból, hogy »A classika philologia jövője« című székfoglalómat neki megküldöttem, 1905. márczius 8-án hozzám intézett. Ugyanott a classika és byzantiumi philologia egymáshoz való viszonyára nézve ezeket mondja: Die Trennung hat sich von Tisch und Bett, wenn auch nicht vom täglichen Umgang vollzogen és alantabb: Unser Prinzip ist jetzt: Getrennt marschieren und vereint schlagen, és nem ellenzi az ó-, közép- és újkori görög és latin philologia kézikönyvének székfoglalómban megpendített eszméjét. Most, hogy Krumbacher a byzantiumi philológiát tekintélyes tudománnyá fejlesztette, ha arról van szó, hogy ez a tudomány mivoltának és értékének megfelelő helyet nyerjen a tudományok birodalmában, méltán elvárhatnók, hogy

³⁰⁾ A Byz. Zeitschr. 18 (1909) 707. lapján, egy Berlinben felállítandó közép- és újkori görög tanszékről szólva, ezeket mondja: »Ein Lehrstuhl für mittel- und neugriechische Philologie kann nur dann seine Aufgabe erfüllen und als innerlich berechtigtes Glied in das Programm unserer Universitäten eingefügt werden, wenn er die ganze christliche Abteilung der griechischen Kultur umfasst und also eine direkte Fortsetzung und Ergänzung, ein vollwichtiges Seitenstück der Professuren für klassische Philologie bildet«.

közte és a classika philologia között az egyenrangúak szövetése létesüljön. Ennek azonban nemcsak a classikus philologusok állják útját, kiknek, egy-két kivételtől eltekintve, mint a minő pl. egy Wilamowitz—Moellendorff, épen nem ínyük szerint való a byzantiumi philologia, de ellenkezésre talál ez az eszme magának Krumbachernek tanítványai között is, jóllehet, mint fentebb kiemeltem, a mester csak praktikus tekintetből volt a különválás híve, de egyébként elismerte a classika és byzantiumi philologia között való szoros kapcsolatot. Így Dieterich Károly Krumbacherről való megemlékezésében ³¹⁾ a byzantiumi philologia hovatartozandóságának kérdéséről szólva úgy vélekedik, hogy ennek a tudománynak főként annál a nagy culturalis hatásnál fogva, melyet Byzantium a szláv-ságra gyakorolt, tehát főként culturhistóriai szempontból, a szláv philológiával együtt a nagy byzantiumi-szláv philológiát kell alkotnia. Ámde a philologia nem culturtörténet s így a byzantiumi philologia egyéb tudománnyal való egységének kérdését se lehet főként culturtörténeti tekintetekből eldönteni. Mert igaz ugyan, hogy a byzantiumi philologia rá van utalva a szláv philológiának, különösen az orosz nyelvnek ismeretére, de ebből nem az következik, hogy a kettőnek egy nagyobb tudományos egységet kell alkotni, hanem hogy a szláv philologia a byzantiuminak szükséges segédtudománya, épen úgy, mint bizonyos mértékben az arab és török philologia is, vagy a mint az ókori keleti népek philológiája is a classika philológiának segédeszközét képezi, a nélkül, hogy azzal egy nagyobb tudományba olvadna. De jó lesz kissé közelebből szemügyre vennünk, hogy tulajdonképen minő tudományt jelent a philologia? Ugyanis e görög szónak különböző időkben különböző az értelme. Eredetileg beszédkedvelést, fecsegést, majd Platónál a komoly beszéd kedvelését, vagyis tudomány-kedvelést jelent, és Eratosthenes, a Kr. e. 3. század híres polyhistora volt az első, a ki magát sokoldalú tudományára való tekintetből φιλόλογος-nak, vagyis tudománykedvelőnek, tudósnek nevezte. A renaissance idejében az ókori görög és római irodalom tanul-

³¹⁾ Zum Gedächtnis an Karl Krumbacher, Neue Jahrbücher, 25 (1910) 294—295.

mányának a neve, és ilyen értelemben vette ezt a szót a híres német philologus Wolf Frigyes Ágost, a mikor 1777. április havában a szokásos studiosus philosophiae helyett mint studiosus philologiae iratkozott be a göttingeni egyetemre. Később magánál Wolfnál módosul a szó értelme és válik egyjelentésűvé a Wolf által megalapított Alterthumswissenschaft-tal, vagyis jelenti az ókori görögséggel és latinsággal foglalkozó tudományt. A jelenkorban kétféle értelme járja, t. i. jelenti szűkebb értelemben valamely nép nyelvének és irodalmának a tudományát, vagy jelent általában véve valamely népre vonatkozó tudományt. Így beszélünk ma görög és latin, német, francia, angol, arab, perzsa, assyriai stb. philológiáról és értjük alatta vagy az illető népek nyelvével és irodalmával vagy általában véve az illető népekkel foglalkozó tudományokat. Ez utóbbi, tágabb értelme használatosabb, s ilyen értelemben vette a philológiát Krumbacher is, ki a Byzantinische Zeitschriftben Byzantiumra vagyis a középkori görögségre vonatkozó nyelvi, irodalmi, ethnographiai, történeti, kulturtörténeti, szóval mindennemű cikkeket közölt, a ki byzantiumi irodalomtörténetének második kiadásában levő bibliographiájában is a Byzantiumra vonatkozó mindennemű tanulmányokat egybefoglalta s a ki Philologie oder Geschichte? című cikkében ³²⁾ a philológiát valamely nemzet összes életnyilvánulásaiával foglalkozó tudománynak nevezi. Ha tehát a *philologia mai szokásos értelme szerint egy olyan tudományt jelent, mely a valamely népre vonatkozó összes ismeretek foglalatát képezi*, mi természetesebb, mint hogy az ó-, közép- és újkori görögségre vonatkozó classika, byzantiumi és újkörög philologia is egy nagyobb egységet alkossanak? A byzantiumi és újkörög philologia összetartozandóságát elismeri ugyan mindenki, de annál több nehézség merül fel a classika és byzantiumi philologia egyesítésének kérdésénél. ³³⁾ Tafel ³⁴⁾ volt az első a 19. század első

³²⁾ L. Beilage der Münchener Neuesten Nachrichten, 1908, No 80.

³³⁾ Nagy kivételt képez az a classika és byzantiumi philologia egybetartozandóságát elismerő két tény, hogy én a budapesti egyetemre a classika philologia tanárának neveztettem ki, de azzal a kötelezett-

felében, ki a byzantiumi tanulmányoknak a classika philológiától való elválasztását követelte, hivatkozván a byzantiumi és antik philologia közt levő nyelvi és tárgyi különbségekre; novus incipit orbis, mondja ő a byzantiumi tudományról. A legfőbb indok, melyet az ó- és középkori görögség egysége ellen felhoznak, a *kereszténység*. Azt mondják, hogy a kereszténység és pogányság nagy ellentéte lehetetlenné teszi az ókori pogány és középkori keresztény görögségnek egy kalap alá fogását. De ha ez a kifogás indokolt volna, akkor pl. a pogány és keresztény germánokra vagy magyarokra vonatkozó tanulmányok se foglalhatnának helyet a germán vagy magyar philologia egységében, mint a hogy helyet foglalnak, daczára annak, hogy a kereszténység a germánoknál és magyaroknál, mint idegenből átszármazott culturtermék, távolabb áll a pogányságtól, mint a görögségnél, a hol az a történeti fejlődésnek természetes momentuma, mert a Nagy Sándor teremtette ázsiai hellenismus az a hatalmas kiterjedésű, egységes talaj, melyen a kereszténység világra szóló hatalommá fejlődött. Igaz ugyan, hogy a kereszténység csirái a semita monotheismusban keresendők, de kifejlődése, elterjedése és legyőzhetetlen hódító szellemi hatalommá erősödése görög ethnikai és culturalis talajon ment végbe és ott szívta magába a pogány görög vallás és istentisztelet számos elemeit. Vegyük csak figyelembe, hogy Krisztus működésének és sikerének tere nem az orthodox vallásos fanatismusnak hódoló zsidóság székhelyei, Samaria és Judaea voltak, hanem Galilaea, melynek nem tisztán zsidó, hanem egyéb néppel, nevezetesen görögökkel vegyített s épen azért kevésbé fanatikus lakói fogékonyabbak voltak Krisztus tanai iránt. Továbbá vegyük tekintetbe, hogy a keresztény hit tanai forrását képező Új Testamentumnak és e hit első terjesztőinek a nyelve görög; hogy ez a vallás leggyorsabban Kis-Ázsia görög culturalis életének központjaiban, a városokban

séggel, hogy tartozom előadásokat tartani a byzantiumi és újrögök philológiából is, továbbá, hogy Krumbacher tanítványát Maas Pált egy évvel ezelőtt a berlini egyetemen a classika és byzantiumi philologia magántanárává habilitálták (l. Byz. Zeitschr. 19 [1910] 258).

²¹⁾ L. Darkó Jenő, A byzantiumi philologia fejlődése, mai állása és feladatai, Egy. Phil. Közl. 26 (1092) 703.

terjedt, míg a nem görög míveletlen vidék, a falvak sokáig pogányok maradtak, hogy a keresztény községek nyelve nemcsak keleten, hanem az első és második században még a latin nyugaton is a görög volt. Szóval, a görög nép, cultura és nyelv nélkül a kereszténységnek rohamos fejlődése és elterjedése el se képzelhető. A görögség a semita monotheismust, a mint ezt Deissmann³⁵⁾ kimutatta, már a Kr. e. héber nyelvű Ó Testamentum görög fordításában, a Ἑβδομήκοντα ban (Septuagintában) hellenizálta, melyben, hogy csak egy fődolog kiemelésére szorítkozzam, a héber Jahveh (Jehova) Κύριος-nak neveztetik. Ez t. i. nem csupán rossz fordítás, hanem a nagylelkű hellén világnézet tudatos bevitele a szűkkeblű héber vallásosság világába: »A biblia«, mondja Deissmann, »melynek istenét Jahvehnek hívják, egy népnek a bibliája; a biblia, a melynek istenét Κύριος-nak (Úrnak) hívják, a világ bibliája.« Krisztus isten-ember voltának a hite, mint Bauer³⁶⁾ kifejtette, nem keleti (héber) eredetű, hanem a hellenismusban találja kiindulópontját, t. i. ennek a hitnek forrása a görögök ama áhitatos érzéséből fakadt, mely a nagy és jó emberekben az istenség működését vélte felismerhetni. Az ember istenítésének gondolata közelebb áll a göröghöz mint a héberekhez, kiknek Jehovája oly véghetetlen magasságban van minden földi teremtmény felett. A görög vallás a maga isteneit nem mint teremtő hatalmakat állítja szembe az emberekkel, nem ismer istent, ki a világot s az embereket teremtette; szerinte az istenek is ugyanabból az ősforrásból származnak, mint az ember, csak úgy születnek mint emez és születéseik napjai ünnepnapokként tiszteltetnek. A görögök istenei viszonyba léphetnek földi hajadonokkal s ebből a viszonyból isteni tulajdonokkal bíró gyermekek származnak. Az ember isteni atyától való származhatásának a hite már Nagy Sándor előtt megvolt

³⁵⁾ A. Deissmann, Die Hellenisierung des semitischen Monotheismus, Neue Jahrbücher, 1903.

³⁶⁾ A. Bauer, Vom Griechentum zum Christentum. A Wissenschaft und Bildung. Einzeldarstellungen aus allen Gebieten des Wissens. Herausgegeben von P. Herre című gyűjteményes kiadás 78. száma. Quelle und Majer, Leipzig, 1910.

a görögök között és magát Nagy Sándort a kisázsiai görögök mint megszabadítójukat isteni tisztelettel illették. Ezeket a formákat azután átvették a görögöktől a rómaiak. Így pl. Julius Caesarnak a mundai győzelem után Quirinus templomában szobrot emeltek, ezzel a felirattal: »A legyőzhetetlen istennek«; Augustust »isten fiaként« tisztelték és a kisázsiaiaknál az isten szó lép Augustus nevének helyébe. Szóval, a kereszténység annyira a pogány görögség köréből és lelki világából kialakuló vallásnak bizonyul, hogy semmi komoly okot se látunk arra, hogy miatta az ó- és középkori görögséget különválasszunk. Krumbacher ³⁷⁾ a byzantiumi philológiához csatolandónak tartja az ókori görögségnek egész hellenistikus korszakát, tehát e korszaknak nemcsak (Krisztustól Kr. u. 300-ig terjedő) római szakát, de némely, főként nyelvi tekintetekből annak (Kr. e. 300-tól Krisztusig menő) alexandriai szakát is; és Dieterich ³⁸⁾ is úgy nyilatkozik, hogy a byzantiumi philologia gyökereivel mélyen belenyúlik a classika philologia területéhez tartozó hellenistikus (alexandriai)-római korszakba s hogy egykor bizonyára oda jutunk, hogy e fogalmak: »byzantiumi« és »hellenistikus-római« egybe fognak esni. Tehát úgy a mester mint a tanítvány nézete szerint a classika philológiához tartozó görög területnek egy jelentékeny k. b. 600 évre (Kr. e. 300-tól Kr. u. 300-ig) terjedő része, t. i. a hellenistikus (alexandriai-római) korszak, a byzantiumi philológiához csatolandó s így maradna a classika philologia számára csupán a görögségnek (a legrégibb időktől Kr. e. 300-ig terjedő) classikus korszaka. Hogy azonban a classika philologia ily megcsonkított alakban mint külön tudomány fenn nem állhatna, az nyilvánvaló s így ragaszkodnia kellene a jövőben is a hellenistikus korszakkal való egységéhez, a mi

³⁷⁾ L. a Byz. Zeitschr. 18 (1909) 707. lapjának felső részét; Daran (t. i. a Kr. u. 300-tól 1500-ig terjedő byzantiumi philológiához) schliesst sich nach unten das neugriechische Gebiet bis auf die Gegenwart, nach oben das hellenistische, zunächst die ersten drei Jahrhunderte n. Chr. (t. i. a római korszak), für manches aber, besonders die sprachliche Seite, auch die alexandrinische Zeit.

³⁸⁾ Zum Gedächtnis an Karl Krumbacher, Neue Jahrbücher 25 (1910) 295. 1.

azután az ó-, közép- és újkori görög philológiának egységét eredményezné. Ha pedig az ily módon kialakult görög philológiának a többi tudományokkal való szorosabb kapcsolatát keressük, akkor bizonyára nem a szláv, hanem a latin philológiánál fogjuk azt megtalálni, annál a sokszoros benső kapcsolatnál fogva, melyben az ókori görögség és latinság egymással állanak és annál a páratlan szerepnél fogva, melyet a görögség és latinság mint világra szóló culturalis tényező Európa keletén és nyugatán játszott: így találjuk meg az ó-, közép- és újkori görögséget és latinságot felkaroló görög-latin philologia tudománycsoportját. Ha a görögséget teljes nagyságában és jelentőségében ismerni és méltányolni akarjuk, szakítanunk kell a classika philologia ókorra szorítkozó álláspontjával és a görög philologia magaslatára kell emelkednünk, mert a classika-philologiai álláspont nemcsak hogy lehetetlenné teszi az egész görögségnek áttekintését és helyes szempontokból eszközölt tanulmányát, de sok tekintetben hamis nézeteket szül magát az ókori görögséget illetőleg is. Így pl. a classika philologia a hellenistikus korszakban uralkodó κοινή διάλεκτος-t a görög nyelv végleges elkorcsosulásának tartja, de a görög philologia azt tanítja, hogy ez a Nagy Sándor hódító hadjáratai nyomán egész keleten elterjedt világnyelv az attikaiból fejlődött ki, hogy ebből a nyelvből származik a középkori görög nyelven át az újjörög nyelv, hogy következtésképen a κοινή διάλεκτος tanulmányozójának okvetetlenül ismernie kell az újjörög nyelvet is, szóval, hogy a κοινή διάλεκτος egyrészt az attikai, másrészt az újjörög nyelvvel való kapcsolatában a nyelvtudományi kutatásnak egyik legfontosabb és legérdekesebb területét képezi. Vagy pl. a classika philologia szerint a Macedonok nem görög nép és a macedonismus uralma a görögség történeti szereplésének végét jelenti, de a görög philologia kimutatta, hogy a macedonok görög nép, hogy a macedonismus Athenae, Sparta és Thebae hegemonikus törekvései után az ókori görögség leghatalmasabb politikai erőki-fejtése, hogy a Nagy Sándor világhódító hadjáratai nyomán egész keleten elterjedt görögség megteremtette az ázsiai hellenismust és hogy ez az ázsiai hellenismus képezi a byzantinismusként és a mai görögségnek alapját. Már ez a két példa is

eléggé mutatja, mennyire szükséges a görögségre vonatkozó tanulmányainkban az egyetemes görögség álláspontjára helyezkednünk: törekednünk kell megalkotni az ó-, közép- és újkori görögséget egyaránt felkaroló görög philológiát. *Krumbacher azzal, hogy a byzantiumi philológiát megteremtette, nagy mértékben kialakította az egyetemes görög philologia hatalmas épületét és minden időkre emléket emelt magának.*

FÜGGELÉK.

Krumbacher Károly műveinek lajstroma.

(Ezt egy-két szám kivételével maga Krumbacher állította össze a müncheni akadémia almanachja számára.)

1. K. Foy, *Lautsystem der griechischen Vulgärsprache* című művének bírálata. *Blätter für das bayer. Gymnasial- und Realschulwesen* 16 (1880) 366—374.
2. *De codicibus quibus Interpretamenta Pseudodositheana nobis tradita sunt.* Doktori értekezés. München 1883.
3. Eine neue Handschrift der Grammatik des Dositheus und der Interpretamenta Leidensia. *Sgb. der Bayer. Ak.* 1883, 193—203.
4. Eine neues Glossar. *Archiv für lat. Lexikographie* 1 (1884) 150 s. k.
5. Ein neuer Codex der Grammatik des Dositheus. *Rhein. Mus.* 39 (1884) 348—358.
6. Beiträge zu einer Geschichte der griechischen Sprache. *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 27 (1885) 481—545 és 29 (1887) 188—192.
7. Griechische Reise. Berlin, August Hettler, 1886. XLVIII. 390 lap.
8. Ein irrationaler Spirant im Griechischen. *Sgb. der Bayer. Ak.* 1886, 359—444.
9. Die Lenorensage. *Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte* (1887) 214—220
10. Eine Sammlung byzantinischer Sprichwörter. *Sgb. der Bayer. Ak.* 1887, 43—96.
11. Zur Chronik des Theophanes. *Hermes* 23 (1888) 626—628.
12. Geschichte der byzantinischen Literatur. München 1891. XII. 495 lap. A 2. kiadás A. Ehrhard és H. Gelzer közreműködésével. München 1897. XX, 1193 lap. Görög fordításban G. Soteriades-től. 3 kötet. Athen 1897—1900. III, 828 + 770 + 832 lap.
13. Ferdinand Gregorovius. *Unsere Zeit*, 1891, 561—572.
14. *Colloquium Pseudodositheanum Monacense nunc primum ed.* C. K. Abh. aus dem Gebiet der klass. Altertumswissenschaft. W. v. Christ dargebracht. München 1891, 307—364.

15. Studien zu den Legenden des hl. Theodosius. Sgb. der Bayer. Ak. 1892, 220—379.

16. Woher stammt das Wort Ziffer? Études de philologie néogrecque publiées par Jean Psichari. Paris 1892, 346—356.

17. Noch einmal Julius Polydeukes. Byz. Zeitschrift 1 (1892) 342 s. k.

18. Zu den griechischen Elementen im Arabischen und Türkischen. Byz. Zeitschrift 2 (1893) 299—308.

19. Mittelgriechische Sprichwörter. Sgb. der Bayer. Ak. 1893, II. köt. 1—272.

20. Albrecht Wirth, Aus orientalischen Chroniken című művének bírálata. Byz. Zeitschrift 3 (1894) 607—625.

21. Psichari als Novellist. Münchener Allgemeine Zeitung, Beilage. 1894, 67. és 70. sz.

22. Michael Glykas. Sgb. der Bayer. Ak. 1894, 391—460.

23. Ein Dithyrambus auf den Chronisten Theophanes. Sgb. der Bayer. Ak. 1896, 583—625 (1 táblával).

24. Dionysios Therianos. Münchener Allgem. Zeitung, Beilage, 1897, 106. sz.

25. Kasia. Sgb. der Bayer. Ak. 1897, 305—370 (2 táblával).

26. Eine neue Vita des Theophanes Confessor. Sgb. der Bayer. Ak. 1897, 371—399.

27. Notice sommaire sur les progrès de la philologie médio- et néogrecque depuis le congrès des Orientalistes de Genève. Actes du onzième congrès international des Orientalistes, Cinquième—septième section. Paris 1899, 215—220.

28. Studien zu Romanos. Sgb. der Bayer. Ak. 1898, II. köt. 69—268 (1 táblával).

29. Βάλλω μετάνοιαν. Byzantinische Zeitschrift 8 (1899) 155 s. k.

30. Umarbeitungen bei Romanos. Sgb. der Bayer. Ak. 1899, II. köt. 3—156.

31. Die Moskauer Sammlung mittelgriechischer Sprichwörter. Sgb. der Bayer. Ak. 1900, 339—460 (6 táblával).

32. Kaiser Justinian. Allgemeine Zeitung, Beilage, 1901, 236. sz.

33. Ein dialogischer Threnos auf den Fall von Konstantinopel. Sgb. der Bayer. Ak. 1901, 329—362 (2 táblával).

34. Romanos und Kyriakos. Sgb. der Bayer. Ak. 1901, 693—766.

35. Ein metrischer Brief mit Akrostichis. Sbornik Vasiljevič Nikitin Péter tiszteletére. Petersburg 1901, 77—82 (oroszul).

36. Das Problem der neugriechischen Schriftsprache. Akademische Festrede, 15. XI. 1902, 226 lap, (kivonata az Allgemeine Zeitung mellékletében, 1902, 263—264. sz.; nagyobb részek francia fordításban a Revue des Études grecques-ben, 1903, 246 s. k. k. és az egész görög fordításban »Τὸ πρόβλημα τῆς νεωτέρας γραφομένης ἐλληνικῆς«. Athen 1905, 300 lap).

37. Zur Verteidigung der neugriechischen Schriftsprache. Allgemeine Zeitung, Beilage, 1903, 95. sz.
38. Das mittellgriechische Fischbuch. Sgb. der Bayer. Ak. 1903, 345—380 (1 táblával).
39. Die Akrostichis in der griechischen Kirchenpoesie. Sgb. der Bayer. Ak. 1904, 551—691.
40. Über den Zweck und die allgemeine Bedeutung der Sektion »Wechselwirkungen zwischen Orient und Occident«. Kivonat a Verhandlungen des XIII. Internationalen Orientalisten-Kongresses-ben, Hamburg, szept. 1902. Leiden 1904, 357.
41. Einleitung zum Plan eines Corpus der griechischen Urkunden des Mittelalters und der neueren Zeit, München, 1903 (C. Jirečekkel együtt).
42. Die Äschylos-Revolté in Athen. Allgemeine Zeitung, Beilage, 1904, 7. sz.
43. Die griechischen Handschriften der Turiner Bibliothek. Ugyanott 47. sz. (franciával is pótlásokkal a Revue des Études grecques-ben, 1904, 12 s. k. k.).
44. Eine neue Handschrift des Digenis Akritas. Sgb. der Bayer. Ak. 1904, 309—356 (2 táblával).
45. Zur Technik kritischer Apparate. Berliner Philol. Wochenschrift, 1905, 2. sz.
46. Ein vulgärgriechischer Weiberspiegel. Sgb. der Bayer. Ak. 1905, 335—433 (1 táblával).
47. Die griechische Literatur des Mittelalters. Die Kultur der Gegenwart-ban. Teil I, Abt. VIII. 237—285. Leipzig 1905. 2. kiad. 1907.
48. Vasiljevskij und P. Nikitin, Die Erzählungen über die 42 Märtyrer von Amorion und ihre Liturgie. Megbeszélés a Göttingische Gelehrten Anzeigen-ben, 1905, 937—953.
49. Byzantine Literature. Az Encyclopaedia Britannica 10. kiadásában.
50. Ein serbisch-byzantinischer Verlobungsring. Sgb. der Bayer. Ak. 1906, 421—452 (1 táblával).
51. Die Photographie im Dienste der Geisteswissenschaften. Neue Jahrbücher für das klassische Altertum, Bd. 17 (1906), 601—660 (15 táblával). Külön kiadás Leipzig, B. G. Teubner, 1906. 2 lap, 60 oldal.
52. Miscellen zu Romanos. Abhandl. der Bayer. Ak. I. Klasse, XXIV. Bd., III. Abteil., 1907, 1—138 (1 táblával).
53. Heilige Namen. Allgemeine Zeitung, Beilage, 1907, 220—221. sz.
54. Der Kulturwert des Slavischen und die slavische Philologie in Deutschland. Internationale Wochenschrift, 1908, 9—10. sz.
55. Byzantinische Gestalten. Münchener Neueste Nachrichten, Beilage, 1908, 23. sz.
56. Philologie oder Geschichte? Ugyanott 1908, 80. sz.

57. Populäre Aufsätze. Leipzig, B. G. Teubner, 1908. XII, 388 lap.

58. Der heilige Georg in der griechischen Überlieferung. Abhandl. der Bayer. Ak. I. Klasse, XXIV. Bd., III. Abteilung, 139 s. kk.

59. *ΚΤΗΤΗΡ*. Ein lexikographischer Versuch. Indogerm. Forschungen 25 (1909), 393–421.

60. Byzantinische Zeitschrift, kiadva Krumbachertől, 18 kötet, Leipzig, B. G. Teubner, 1892–1909. A kiadótól való egyebek között a III. rész bibliographiájának nagy része.

61. Byzantisches Archiv, kiadva Krumbachertől, 3 füzet. Leipzig, B. G. Teubner, 1898–1903.

62. Ein neuer Thesaurus der griechischen Sprache. Internat. Wochenschr. 1908. decz. 19.

63. Das Programm des neuen Thesaurus der griechischen Sprache. Internat. Wochenschr. 1909, május 29.

64. Ismertetések és kisebb czikkek a következő folyóiratokban: Archiv für lateinische Lexikographie, Rheinisches Museum, Byzantinische Zeitschrift, Zeitschrift für vergleichende Literaturgeschichte, Blätter für das bayerische Gymnasialschulwesen, Berliner Philol. Wochenschrift, Neue philol. Rundschau, Literarisches Zentralblatt, Deutsche Literaturzeitung, Beilage der Münchener Allgemeinen Zeitung, Münchener Neueste Nachrichten, Neoglottia, Atene e Roma, *Ἑστία*, *Νέα Ἡμέρα*.

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Ókröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czóbor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Szigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Görövé István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsepdralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Bárány <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hasznalszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >

X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >

X. kötet.	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 kor. — fill.
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól.	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól.	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich</i> <i>Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Gold-</i> <i>ziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 3. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HERÉNYI GOTHARD JENŐ

LEV. TAG FELETT

DR KONKOLY THEGE MIKLÓS

T. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1910. május 30-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL

Ára 40 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1910.

EMLÉK BESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

Guthrie Lewis

HERÉNYI GOTHARD JENŐ L. T. EMLÉKEZETE.

Dr. KONKOLY THEGE MIKLÓS tiszteleti tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1910 május 30-án tartott összes ülésen.)

1909 május 29-én, délután 3 és 4 óra között hamvadt el teljes csöndben a magyar tudományos világnak egyik elsőrangú csillaga, a kit a kérlelhetetlen halál kiragadott övéi, barátai és tudós ismerősei köréből. Mindnyájan egyaránt érzik elvesztét. Mindannyia számára pótolhatatlan a jellemes férfiú és ritka jó testvér, mert ha valakire, akkor Gothardra illett a »testvér« elnevezés úgy a múltban, mint élete legutolsó szakában, a szónak legnemesebb értelmében. Hiszen a megboldogult olyan gyengéd szeretettel ölelte magához Sándor öcsce gyermekeit, akár csak a sajátjai lennének. Hogy barátjai mit vesztek benne, azt minden bizonynyal e sorok írója érzi át legjobban! Gothard Jenő nyílt, őszinte jellem volt, ragaszkodó természettel, a ki valóságban soha senkinek sem ártott. Bárha a ragaszkodást soha nyíltan nem mutatta, de tetteivel annál inkább tanúsította: megérezte, a kit ő szeretett. A kire jóindulatát fordította, vakon követte tanácsát, Minthogy csendes, megfontolt egyéniség volt. Jól értett ahhoz, hogy lobbanékony természetű barátait nyugodt szavával mérsékelje, a kik készséggel hajlottak szavára, mivel őszinte jóindulatáról meg voltak győződve.

A tudomány egen is elhamvadt egy elsőrendű csillag, midőn Gothard Jenő elköltözött. Az a szigorú kritikus, az asztrofizikus H. C. Vogel tanár is elsőrangú tehetségként és őszinte barátjaként tisztelte. Sajátságos, hogy Vogel, ez a nagy tudós, épen két magyar embert nevezett legjobb és legőszintébb barátjai-

nak, kik közül az egyik éppen Gothard Jenő volt. Midőn e sorok írója 1908 őszén Leipzigban meglátogatta Vogel tanár nővérét, Dohmke tanárnét, megtudta tőle, hogy valahányszor Vogel haragos volt és magyar barátaira terelődött a szó, arcza nyomban felderült és örömmel kiáltott fel: az én kedves barátom Gothard! Úgy látszik, hogy a nagy tudós szintén érezte Gothard Jenő egyéniségének lebilincselő erejét és méltányolta a tudományát, tudását mindenestre inkább, mint a hogyan tulajdon hazájában tapasztalta. A hírneves asztrofizikus és közös barátunk, J. Hartmann, dolgozatainak egyikében, a mely röviddel az Astronomische Nachrichten-ben is megjelent, kiváló szíves hangon emlékezett meg Gothard Jenő tevékenységéről.

Gothard Jenő 1857 május 31-én, családja ősi fészkében született. Középiskoláit a premontrei kanonokok szombathelyi főgimnáziumában végezte, melynek abban az időben a tudós Kuncz Adolf volt igazgatója, a ki azonban hamarosan igazgatóból jó barátjává lett. Kuncz neves fizikus volt, a ki kedvelt tanítványának érdeklődését a fizika és kémia iránt fel tudta kelteni. Közben megismerkedett Gothard Fehér Ipolylyal, jól ismert magyar fizikussal is, a ki az időben a híres esztergomi benczés főgimnázium igazgatója volt. A nagyszerű elegáns férfiú, a kit általán európai műveltségű emberként ismertek és a ki nem régen mint szerzetének főapátja halt meg, szintén a fizika mellett lelkesítette az ifjú Gothard Jenőt úgy, hogy ennek már tanuló korában saját laboratóriuma és műhelye volt, a melyben gőzgépmodelleket, villanyozó gépeket, villamos motorokat és sok egyebet maga készített.

Midőn Gothard Jenő a gimnáziummal elkészült, a bécsi műegyetemre ment, hol Herr és Tinter, és mások előadásait hallgatta, mely előadások kapcsán szerette meg a csillagászatot. E mellett a műegyetem műszerésznél gyakorlati műszertant is tanult, miközben kiváló szerkesztőtehetséget árult el úgy, hogy bátran lehet mondani Gothard Jenőről, hogy született fizikus, konstruktor és mechanikus volt. Sohasem tudták, hogy voltaképen mikor is dolgozik, egyszer csak előállott a kész műhelyrajzzal és nem-sokára a félig, vagy teljesen elkészült műszert is meg lehetett találni műhelyében. Ebből is látni, hogy milyen gyorsan és könnyen konstruált.

Mikor befejezte a műegytemet és vizsgálait letette, arra határozta el magát, hogy ősi birtokán, Herényben, fizikai és kémiai laboratóriumot rendez be magának, illetőleg kezdetleges laboratóriumát és hasonlóképen kezdetleges műhelyét kifejleszti. Ekkor rendezte Zichy Jenő gróf Székesfehérváron az országos iparkiallítást. Minthogy pedig a gróf mindkettőnket barátjai közé számlált, a kedvéért Gothard Jenő is, én is többfelét állítottunk ki, a mikor Gothard Jenő műszerei máris magukra tereltek a szakemberek érdeklődését.

A kiállítás bezárása után Gothard Jenő öcscsének, Sándornak, Fehér Ipoly és Kuncz Adolf igazgatóknak társaságában meglátogatta az ógyallai csillagdát, a hol néhány napot töltöttek. A látogatás eredménye az volt, hogy a tervezett laboratórium megnövekedett egy forgó kupolával, spektrál-műszerek gyűjteményével és más egyébvel.

Ettől az időtől fogva Gothard Jenő, jobbára e sorok írójának társaságában, sok tudományos tanulmányutat tett Európában, sőt 1896-ban Harkányi Béla báró doktorral meglátogatta a chicagói kiállítást is, mely látogatással természetesen összekötötték a nevezetesebb északamerikai csillagdák meglátogatását is.

Gothard Jenő csillagdját egy Browning-With-féle tükröteleszkoppal szerelte fel, melyet a sorok írója engedett át neki. Ezt a magában véve kitűnő műszert időnként folyamán addig-addig tökéletesítette, hogy tulajdon építője sem ismert volna már reá. A műszernek 250 mm. volt a nyílása, a mai fogalmak szerint tehát igen szerény műszer. És éppen ez az, a mi a szakemberek bámulatát felkeltette, hogy ez a módfelett tevékeny ember ezzel az eszközzel oly csodálatos eredményeket ért el. Dolgozatait jobbára az *Astronomische Nachrichten*-ben hozta nyilvánosságra.

Egyik nagyobb publikációja volt: »Publikationen des Astrophysikalischen Observatoriums zu Herény (Ungarn) I. füzet, a melyben az obszervatórium leírásán kívül a saját spektroszkopikus vizsgálódásait is közölte, melyeket az első két esztendőben végzett, valamint néhány alkalmi észlelést is a Jupiteren és a Marson.

Gothard Jenő sok üstökösspektrumot figyelt, az U Orionis és a γ Cassiopejé spektrumát, de a tudományos világban becses nevet csak a fényképezés útján felfedezett kis csillagocskával szerzett

a Lyra gyűrűködében. Mikor ezt a kis csillagot a negatívon felfeltálta, nyomban sürgönyözött Weiss tanárnak Bécsbe és telefonált nekem, — minthogy az akkori fogalmak szerint nagy távolságra mi telefonáltunk elsőnek Gothard Jenővel — hogy vizuális módon is kutassuk a csillagot. A keresés természetesen újra nemleges eredménnyel végződött, sőt a bécsi csillagda egy ifjú óriása koczkáztatta azt a véleményét is, hogy a felfedezés nem reális, talán piszok van a lemezen. (6—8 negatívon sorjában ugyanazon a helyen piszok lett volna! Így kezelték és így tisztelték az asztrometer urak a csillagfényképezést!!!) Aztán kiderült, hogy mégsem piszok volt az, hanem csillag. Gothard Jenő legszebb észlelései, a miket a Nova Aurigae-n és a Nova Persei-n spektrografikusan végzett, továbbá az 1892. I. üstökös spektrumának észlelése, a melylyel kapcsolatban határozottan kimutatta, hogy az üstökösspektrum fénysávai teljesen azonosak a szénvegyületek fénysávaival.

Gothard Jenőnek ezek az észlelései máig is megtartották teljes tudományos értéküket, minthogy Scheiner tanár az ő pompás munkájában, »*Populäre Astrophysik*« (a melyet azonban a szakember is haszonnal forgathat), 646. lapján nemcsak szóvá teszi őket, hanem Gothard észleléseit reprodukálja is.

Ezeknek a kényes feltételeknek kapcsán csakhamar kiderült, az, hogy a műszeren eredetileg elhelyezett két hüvelykes nyílású kereső, mint vezető távcső teljes mértékben elégtelen. Gothard Jenő erre dr. Sigmund von Merz lovagtól egy négy és fél hüvelykes pompás objektívet szerzett, melyet maga montírozott és maga látott el saját szerkesztésű és saját kivitelű pointer okulárral.

Halála előtt körülbelül egy évvel abban fáradozott, hogy egy Merz-féle 7 hüvelykes objektívet pointer gyanánt alkalmazzon a 10 hüvelykes reflektorra, melyet közös barátunktól, Max Pauly dr.-tól, csere útján szerzett. Munkájában addig jutott, hogy az objektívet alumíniumba foglalta, az objektívfejet és a csövet is alumíniumból elkészítette. Csak az összeillesztés volt még hátra és ráhelyezés a reflektorra, a mikor a szívszélhűdés hirtelen megölte a jeles tudóst.

Legnevezetesebb munkái az *Astronomische Nachrichten*-ben jelentek meg, még pedig a következők:

1. Spektroskopische Beobachtungen des grossen Septemberkometen 1882 in Herény (A. N. 103. köt. 377. o.).
2. Spektroskopische Beobachtungen des grossen Septemberkometen 1882 II. in Herény, 1882 6. Mai (A. N. 105. köt. 311. o.).
3. Beobachtungen des Kometen 1883 Brooks-Swift in Herény. 1883 März. (A. N. 105. köt. 135. o.).
4. Beobachtungen der hellen Linien im Spektrum von γ Cassiopejæ in Herény. 1883. 27. August (A. N. 106. köt. 393. o.).
5. Beobachtungen der hellen Linien im Spektrum von γ Cassiopejæ und β Lyrae in Herény, 1884 10. Feb. (A. N. 108. köt. 233. o.).
6. Spektroskopische Beobachtungen des Kometen 1884 I. in Herény am 24. April 1884. (A. N. f. 9. köt. 109. o.).
7. Polhöhenbestimmung des Astrophysikalischen Observatoriums in Herény. 1884 1. Nov. (A. N. 110. köt. 267. o.).
8. Die Periodische Veränderlichkeit des Spektrums von β Lyrae. Herény, 1885 6. Feb. (A. N. III. köt. 161. o.).
9. Über den neuen Stern im grossen Andromeda-Nebel, Herény. 1885 23. Sept. (A. N. 112. köt. 390. o.).
10. Neuer Stern bei ξ Orionis, Herény. 1886 8. Feb. (A. N. 114. köt. 105. o.).
11. Anwendung der Photographie zu Meridian-Beobachtungen. Herény, 1886 30. Sep. (A. N. 115. köt. 315. o.).
12. Bemerkung zu A. N. 2749, betreffend den Ringnebel in der Leier. Herény, 1886 30. Okt. (A. N. 115. köt. 303. o.).
13. Beobachtungen des Andromeda-Nebels, Herény, 1886 5. Okt. (A. N. 115. köt. 252. o.).
14. Photographische Aufnahmen in Herény. 1886 22. Sept. (A. N. 115. köt. 221. o.).
15. Mutmassliche starke Eigenbewegung eines Sternes im Sternhaufen G. C. 4440. Auszug aus einem Schreiben des Herrn Eugen von Gothard in Herény, vom 4. Január 1887. an den Herausgeber (A. N. 116. köt. 257. o.).
16. Photographische Aufnahme des Kometen 1888 I. Herény. 1888 4. April. (A. N. 119. köt. 96. o.).
17. Photographische Aufnahme der Mond-Finsterniss am 12. Juli 1889. Herény. 1889 24. Juli (A. N. 122. köt. 351. o.).

18. Über den neuen Stern in der Auriga. Spektroskopische Beobachtungen auf dem Astrophysikalischen Observatorium in Herény. 1892 15. Február (A. N. 129. köt. 93. o.).

19. Über die Nova-Aurigae. Herény. 1893 26. Sep. (A. N. 131. köt. 27. o.).

20. Spektroskopische Beobachtung des Kometen 1882. Herény, 1882 15. Mai (A. N. 129. köt. 405. o.).

21. Über das Spektrum der Nova-Aurigae verglichen mit Nebelspektren. Herény, 1892 14. Okt. (A. N. 131. köt. 141. o.).

22. Über den Nebel in der Nähe von BD+34°, 1908. Herény 6. 1869 Okt. (A. N. 131. köt. 159. o.).

23. Über die Bedeutung der Photographie zur Beobachtung der Nebelflecken von H. C. Vogel. 1888 Juni (A. N. 119. köt. 337. o.). Ebben a cikkében emlékszik meg Vogel Gothardnak fényképészeti tevékenységéről igen elismerő hangon.

24. Kometen-Beobachtungen im Jahre 1886. Herény. 1886 den 27. Dezember. (A. N. 116. köt. 121. o.).

25. Der kleine Barnardsche Nebel bei M. 57. Herény. 1894 (A. N. 135. köt. O. o.).

26. Periodische Veränderungen im Spektrum der Nova-Persei. Herény, 1901 1. Mai (A. N. 155. köt. 269. o.).

27. Beobachtungen des Spektrums der Nova-Persei. 3. 1901. Herény, 1901 25. August (A. N. 157. köt. 143. o.).

28. Die Entstehung der Photographischen Aureole um die Nova (3. 1901.) Persei. Herény. 1901 6. Sept. (A. N. 156. köt. 283. o.).

Az említettekén kívül még hosszú sorozat cikket, rövidebb, hosszabb terjedelemben, találunk Gothard Jenő tollából a következő helyeken: »Zeitschrift für Instrumentenkunde«, »Zentralzeitung für Optik und Mechanik«, »Eder's Jahrbuch für Photographie und Reproduktionstechnik«, »Photographische Rundschau«, »Photographische Notizen« és más sok helyen.

Előadási sorozatot tartott Budapesten a természettudományi Társulatban, melynek kiadványaiban megjelent »A photographia« című munkája. Továbbá 1888-ban ugyanezen társulatban két előadást tartott, mely szintén nyomtatásban jelent meg e címen: »Az újabbkori csillagászat módszerei és megfigyelési módjai« (Népszerű gyűjtemény IX. köt. 53. füzet, 1888.). Eze-

ken kívül a tudományos Akadémia kiadványaiban is jelentek meg Gothard Jenőtől értekezések.

Szóba került már, hogy Gothard Jenő szenvedélyesen foglalkozott a gyakorlati mechanikával. Az eszközök és műszerek otthonkészítésének többféle előnye van, a miket csak azok méltányolhatnak eléggé, a kik ilyen segédeszközöket maguk is tudnak készíteni.

Ha a csillagászok a gyakorlati mechanikában annyira jártasak lennének, mint Gothard Jenő volt, akkor a »Szörnyszülöttek«-nek nevezett alkotásokból talán csak egy tized létesülne.

Gothard Jenő egy hajszálig pontosan tudta, hogy attól a műszertől, melyet maga készített, mit várhatott, ismerte annak minden legapróbb részét, előnyeit és hátrányait. A sötétben is teljes biztonsággal kezelte a műszereket. Készítésük által tökéletesítette továbbá kézi ügyességét is, a melyre költségkímélés céljából igen nagy szüksége volt, minthogy soha semmiféle anyagi támogatásban nem részesült.

1895-ben Vas megyében nagyarányú társaság alakult a Rába erejének kihasználására magas feszültségű villamosáram fejlesztése céljából, mely áram Szombathely, Sopron és Sárvár világítására, valamint több ipari üzem elektromos erővel való ellátására szolgálna. Az asztrofizikai tudomány nagy kárára Gothard Jenőt is magával sodorta ez a vállalkozás, melynek igazgatója lett. Ez a »kitüntetés« nemcsak, hogy tudományos tevékenységétől elrabolta minden idejét, de idegörlő gondjaival minden valószínűség szerint korai halálát is okozta. Attól az időtől fogva Herény megszűnt a tudomány hajléka lenni, a hol immár minden csupa villamosság és a grófi elnök volt, a ki kedvéért Gothard Jenő az igazgatóságot, szemben az ilyenféle vállalatok igazgatóival, nyomorúságos fizetésért vállalta, a mire tulajdonképen szüksége sem volt. De a mint leköszönt az igazgatóságról, oly boldog volt, hogy sugárzó arczczal jelentette ki előttem: »Éppen oly jól érzem magam, miként te annak idején, a mikor a miniszterelnök a parlament feloszlátása által téged megszabadított a képviselőség kínjaitól.« Ebből a nyilatkozatból világosan látszik, hogy Gothard később már nem érezte jól magát a villamos vállalatnál, a mit igenis természetesnek találtam.

Úgy látszik azonban, hogy későn következett be a belátás, a sok igazgatói gond megtámadta egészségét. Beteges lett, a telet jobbra Olaszországban, Algírban, Egyiptomban töltötte, a honnan egy alkalommal egészen Karthunig hatolt délre, hogy a délvidéki eget is lássa.

Gothard Jenő csendes, nyugodt munkás volt, szakmájáról nem sokat beszélt, de annál többet cselekedett. 1890-ben levelező tagjául választotta a magyar tudományos Akadémia, továbbá a Royal Astronomical Society, az Astronomische Gesellschaft és több más tudós társaságnak is tagjává lett. A Wiener Photographische Gesellschaft a Voigtländer-féle ezüst éremmel tüntette ki, az 1887-iki bécsi fényképészeti kiállításon arany érmet nyert. 1889-ben Berlinben és Moszkvában fényképkiállítás alkalmával a legmagasabb kitüntetésben részesült.

1909 május 29-én részt vett Gothard Jenő a szombathelyi Mayer-féle gépgyárrészvénytársaság ülésén, melynek igazgatósági tagja volt. Itt igen vidám volt, több tréfás dolgot is mondott el, azután visszatért Herénybe. Ebéd után kevéssé lepihent és meghagyta mechanikusának, hogy 4 órakor keltse fel. De rémülten rohant el a mechanikus Gothard Jenő szobájából, a mikor szeretett, jó urát halva találta.

Elmondhatjuk tehát erről a ritka férfuról, a ki az α Centauri és a déli kereszt látása kedvéért egésze Karthunig fáradt el, hogy halála éppen olyan csendes volt, mint élete, derült kedéllyel aludt el és többé fel nem ébredt.

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekolics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádsza Rádszendrálála Mitra k. t. ról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >

VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazzlinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >

X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >

X. kötet.	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 kor. — fill.
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télyi Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollós Jusztonián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich</i> <i>Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Dézi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Gold-</i> <i>ziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kóváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 4. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KNAUZ NÁNDOR

T. TAG FELETT

KOLLÁNYI FERENCZ

L. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1911. január 20-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 2 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

EMLÉK BESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >

Kenneth Winthrop

KNAUZ NÁNDOR T. TAG EMLÉKEZETE.

KOLLÁNYI FERENCZ, lev. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1911. január 20-án tartott összes ülésén.)

Több mint egy évtizede immár, hogy Knauz Nándor sírba szállott. Több mint tizenkét hosszú esztendeje mult el annak, hogy földi maradványait a pozsonyi sírkertben nyugalomra helyezték.

Megvallom, egy pillanatra nehéz lett a szívem, a mikor elgondoltam, hogy halála után egy decenniumon keresztül még a nevét sem említették Knauz Nándornak a Magyar Tud. Akadémiában. De azután megnyugvást találtam abban a tudatban, hogy a mikor a Tekintetes Akadémia azt a megtisztelő megbízást ruházta reám, hogy tartsak Knauz felett emlékbeszédet, nemcsak nem haladt el szótalán közönnnyel sírja mellett, nemcsak nem feledkezett meg kiválóan érdemes egyéniségéről, hanem még ma is, tizenkét évvel halála után, szükségesnek látja, hogy lerója kegyeletét emléke iránt.

I.

Knauz Nándor ¹⁾ Óbudán született 1831 október 12-én, jó módú iparos szülöktől.

Midőn elemi iskoláit szülővárosában elvégezte, szülői egy évre a mogyoródi jegyző házába adták, mint akkor mondani szok-

---

¹⁾ Nevét, mint atyja, kezdetben Knausz-nak írta; csak később, a mikor Esztergomban a theológiát hallgatja, kezdi magát Knauz-nak írni.

ták cserébe, hogy a magyar nyelvet, a melyben odahaza nem volt elegendő gyakorlata, tökéletesen elsajátítsa.

Innen Esztergomba került a gymnasiumba, a hol hat évig tanult nagy szorgalommal; úgy, hogyha nem árult is el valami tüneményes tehetséget, határozottan a legjobb tanulók közé tartozott.

A költészeti osztályban, mely a mai hatodik középiskolai osztálynak felelne meg, a keresztény erkölcstanból az ötödik eminens lett 55 társa között, a magyar nyelvből pedig a második.

Igy jutott el az ifjuság verőfényes éveinek nyugodt, egyenletes fejlődésében, mely nem ismer sem gondot, sem bánatot, csak örömet és boldogságot, melynek csak elröppenő fájdalmai vannak, a melyek nem sebzik meg mélyen a szívet, ahhoz a ponthoz, a mikor első elhatározó lépését kellett megtennie, pályát választania.

Az alig tizenhat éves ifju, az egyházi pálya iránt érezvén lelkében vonzódást, az 1847. év nyarán felvételét kérte a szent Benedek-rend növendékei közé, bizonyára abból a jótékony hatásból kifolyólag, a melyet tanárai, mint ugyanezen rend tagjai, Esztergomban gyakoroltak reá.

Kérelme teljesülvén, szeptember 15-én felöltötte a szerzetesi öltönyt és a rend szokásainak megfelelően, annak jeléül, hogy e lépésével teljesen szakított a világgal s mint szent Benedek népes családjának gyermeke, új, magasabb rendű életet kezdett meg, keresztnéve mellé felvette a Lukács nevet.

A próbaévet, a mely alatt az újoncz az akaratnak, a különféle erénygyakorlatok közt folytatott szakadatlan erőpróbáival tett tanuságot arról, hogy valóban az Istentől nyert hivatás vezette őt a monostor falai közé, Pannonhalmán töltötte el, tizenhárom társával együtt, a kik közül ma már csak Vaszary Kólos biboros-hercegprimás van az élők között.

A következő évben, az első félévben kilenczed, a másodikban heted magával a filozófiát végezte, a melynek a magyar nyelv és irodalom, általános világtörténelem, gondolkodástan és lélektan, betűszámтан voltak tárgyai.

Az első félév vizsgálatait középyszerű eredménnyel tette le; a magyarból az ötödik, a történelemből a negyedik, a bölcsletről a hetedik és a mathematikából a második jeles lett.

A második félév vizsgálatai azonban jelentékeny hanyatlásról tesznek tanuságot. A bölcsészetből a negyedik, a magyarból pedig a hatodik jeles volt ugyan ekkor is, de már a betűszámтанból és a történelemből csak elsőrendű osztályzatot nyert s hét társa közt ő volt a leggyengébb tanuló.

Hogy mi volt oka e visszaesésnek, nem tudjuk megmondani. Nem lehetetlen azonban, hogy annak az elkedvetlenedésnek volt ez is következménye, a mely az év vége felé mindjobban lelkére nehezedett s a melynek forrása viszont az az előérzet lehetett, hogy a monostor csendes falai közt töltendő napjai meg vannak számlálva.

És csakugyan, midőn 1849 szeptember 2-án rendi előljárói a felett döntenek, kik bocsáttassanak a növendékek közül fogadalomhoz, ő több fekete golyót kapván a szavazásnál, mint fehéret, a rend kötelekeiben való továbbbi maradásra alkalmatlannak ítéltetett. A perjeli hivatalban őrzött feljegyzések e szavakkal magyarázzák meg a szavazatok megoszlásának kedvezőtlen eredményét: »dimissus ob naturam asperam«.

Előljárói tehát abban a meggyőződésben voltak, hogy az ő darabosságra hajló természete nem való oly pályára, a hol nemcsak tanítani kell a gyermekeket, hanem szeretni is kell tudni őket és ezt a szeretetet sok szelídséggel, gyengédséggel, békétűréssel párosulva, minduntalan, kifogyhatatlanul tanusítani is szükséges irántuk.

Igy vált meg Knauz az 1849. év őszén fájó szívvel Pannonthalmától és vele együtt a szerzetesi élettől. Nem mondott le azonban arról, hogy a mennyiben a gondviselés ezt számára lehetővé teszi, életét Istennek szolgálatára szentelje.

Mielőtt erre vonatkozólag bármely irányban elhatározó lépést tett volna, lelkiismeretes önvizsgálattal arra nézve óhajtott magával tisztába jönni, vajjon lelkének legbensőbb hajlamai és főleg Istennek érdemetlenül nyert és titokteljesen munkáló kegyelme csakugyan az oltár szolgálatára hívják-e őt?

És csak midőn körülbelül egy egész éven át tartó fontolgatás, magába mélyedés után azt látta, hogy egész valója telve van a legtisztább vágyódással azután a pálya után, a melyen minden sóvárgásunkat, törekvésünket és munkánkat Istennek tökéletes szeretete tölti be s a melyen a legfőbb cél nem a földi javakban

való dúslakodás, nem hírnév és dicsőség, hanem Isten kegyelméből való magunk megszentelése, vétette fel magát az esztergomi érseki megye papnövendékei közé.

Mint ilyen, 1850-ben a Nagyszombatból ugyanekkor Esztergomba áthelyezett szemináriumban kezdette meg hittudományi tanulmányait.

A négy esztendő alatt, a melyet a papnevelő intézetben töltött, szorgalmasan igyekezett az előírt tantárgyakból mindazt megtanulni, a mire a jó papnak szüksége van, hogy szent hivatása kötelességeinek megfelelhessen.

Sőt nem elégedve meg az előírt tananyaggal, még ezenfelül is iparkodik ismereteit gyarapítani. Buzgón tanulja az olasz nyelvet és nagy előszeretettel gyakorolja magát úgy a gregorián, mint a figurális énekben.

Az egyes növendékekről félévenként vezetni szokott feljegyzések, az úgynevezett információk tanúsága szerint, magaviselete, modora minden kifogáson felül áll. Ájtatossági gyakorlataiban példás; a házi rend megtartásában pontos; előljárói iránt tiszteletteljes; társaival szemben általában komoly, de annak idején tud közöttük jókedvű is lenni.

Igy mult el felette a jól végzett kötelesség teljesítésének tudatától harmonikus, az önmegtagadás, önfegyelmezés küzdelmeitől emlékezetes, a magunk tökéletes feláldozásának boldogságától felejthetetlen négy esztendeje a papnevelői életnek.

A negyedik tanév végén, az 1854. év nyarán főpásztora szerpappá szentelte fel s mint ilyet, tekintettel az egyházmegyében uralkodó nagy paphiányra, mely minden alkalmas munkaerőt a lelkipásztorkodás terére utalt, szeptember 18-án helyettes tanárrá nevezte ki a nagyszombati főgymnasiumhoz, tekintettel lévén, mint a kinevezési okiratban olvasható, az irodalom iránt tanúsított hajlamaira, érett ítéletére, komoly magaviseletére.¹⁾

Kezdetben azonban úgylátszik nem tanított, hanem csak mint tanulmányi felügyelő működött a szemináriumban, mert 1855 április 16-án Scitovszky hercegprimás arra utasítja a gymnasiumi igazgatót, vezesse be Knauzt, a ki időközben december

¹⁾ Primási egyházi levéltár. Cat. 41. A. 1854. Nr. 3753.

7-én áldozárrá szenteltetett, a gymnasiumba és próbaként bízta meg valamely általa alkalmasnak gondolt tantárgy előadásával.

Knauz nemsokáig marad Nagyszombatban. A primás még ugyanezen év augusztus 1-jén felhívja az igazgatót, nyilatkozzék, kit lehetne leginkább nélkülözni az intézetnél, mert a mindinkább növekvő paphiány folytán csak a legnagyobb nehézségek árán lehetett a hívek lelkiszükségeinek ellátásáról az egyházmegye területén megfelelően gondoskodni.

Az igazgató választát nem ismerjük. De mint a következmények mutatják, legkevésbé ragaszkodott az amúgy is csak helyettes tanári minőségben s ideiglenesen alkalmazott Knauzhoz, mert Scitovszky hercegprimás 1855 szeptember 27-én áthelyezte őt a szent Imréről nevezetes pozsonyi papnevelőhöz tanulmányi felügyelőnek. Innen pedig alig egy évre rá, 1856 július 28-án, Heiller Károly kanonok és plébános kívánságára a főtemplom plébániájához káplánná s egyúttal a káptalani kar vezetőjévé nevezte ki.

II.

Knauz első irodalmi kísérletei arra az időre esnek, a melyet az esztergomi papnevelő intézetben töltött.

Mint sok más hasonló és gondolkozási társa, ő is lantot vett kezébe és megénekelte a B. Szűz dicséretét, a hazaszeretet érzelmét, Hunyadi János vitézi tetteit, szent Quirin püspök erényeit stb.

Majd valláserkölcsi tartalmú és népies irányú elbeszéléseket írt, a nevelés hatásáról, a lelkiismeret el nem hallgatható szaváról, a francia forradalom egy érdekesebb epizódjáról, egy karácsonyi estről s így tovább.

Szó sincs róla, sem költeményei, sem pedig prózája nem elsőrangú remekei a magyar szépirodalomnak. De a verseiben kifejezésre jutó érzések őszinték; a hang, a melyen megszólal, közvetlen és meleg; a képek és hasonlatok, a melyeket felhasznál, frissek és színesek.

Prózájában pedig a magyar népet önzetlenül szerető lélekkel, jóakarató józansággal és sok bensőséggel mondja el könnyen gör-

dülő, magyaros nyelven, jóízű történetkéit, a melyekbe találékonyan szövi bele erkölcsi tanúságait.

Az 1854. év folyamán bizonyos változást tapasztalunk népies elbeszéléseinek tartalmában és feldolgozásában, a mennyiben az eddigi valláserkölcsei tartalmú kis történetkéek helyett inkább magyar történelmi rajzokkal és beszélyekkel jelenik meg az akkori népies irodalmat képviselő lapok hasábjain.

Első enemű kísérletét a Király és remete című elbeszéléssel teszi, a melyben Salamon királynak a besenyő csapatokkal való szövetkezését és támadását írja le Szent László ellen s azt a mondatát, a mely Salamon megtéréséről és remeteségben töltött bűnbánata után bekövetkezett haláláról keletkezett, a középkori istenfélő magyar társadalom nagy lelkimegnyugvására.

Majd Buda krisztinavárosi részének keletkezéséről mond el egy regényes történetet a XVII. század végéről. A Legelső Báthory címen pedig ismét Salamon kora felé fordul érdeklődésével, bátor Abos vitézi tetteiről regélvén mint a Báthoryak őséről.

Mindezekben a szépirodalmi művekben oly gondos lelkiismeretességgel igyekszik megmaradni a történelmi események nyomán, hogy pl. a Király és remete című rajzában még arra is ügyel, mit használjon fel tárgyához Pray, Feszler, Bonfin, Kézai, Dlugoss munkáiból, sőt ezek megjegyzéseire jegyzet alakjában nem egyszer hivatkozik; a mit kétségtávol nem annyira a szépirodalom művelője lelkiismeretességének, mint inkább annak a kritikai mérlegelésnek kell tulajdonítanunk, a mely a jövő történetkutatóban mintegy akaratlanul is megnyilatkozik.

Kifejezésre jut a történettudományok iránt érzett vonzalma, valamint e téren való olvasottsága ez időtájban más alakban is.

A hercegprimás nagy súlyt fektetvén arra, hogy a papnövendékek a latin nyelvben lehető nagy jártasságra tegyenek szert, elrendelte, hogy a Szent Imréről nevezett kisebb papnevelő-intézetben, Pozsonyban az egyik előjáró naponként két órát adjon elő a latin nyelvből olyképen, hogy az egyik órán az elméleti szabályokat tárgyalja, a másikon pedig részben fordítás, részben elemzés alakjában gyakorlatokat végeztesen a növendékekkel. Hogy pedig az elért eredményről maga is meggyőződést

szerezhessen, megkívánta, hogy a naponként készítendő írásbeli dolgozatokat minden hó végével felterjeszszék hozzá.¹⁾

Mint a papnevelő-intézet tanulmányi felügyelőjére, Knauzra hárult először a primás által előírt feladat s ő ennek kötelességszerű pontossággal és buzgósággal iparkodott megfelelni.

Midőn első ízben jelent meg tanári minőségében a katedrán s néhány szeretetteljes szóval üdvözölte tanítványait, hogy őket a latin nyelv tökéletes megtanulásának szükséges voltáról meggyőzze, rámutatott a latin nyelv elterjedésére és fontos szerepére az egész világon, kiválóképen pedig az egyház szolgálatában.

Felhívta figyelmüket arra, mi volt a latin nyelv nálunk is, évszázadokon keresztül. Olvassák csak el, úgymond, a szent István kora óta fennmaradt nagyszámú oklevelet, a melyeket legnagyobb részben papok írtak s látni fogják, mennyire kellett elődeiknek e nyelvet birniok.

De nemcsak az oklevelek tanuskodására hivatkozott, a melyek talán több simító kézen is keresztülmentek, mielőtt kiadattak volna, hanem azokra a nagyszerű munkákra is, a melyeket ebben az ellenségeink által sötétnek nevezett középkorban, a folytonos harcz és küzdelem közepette, éjjelt is nappallá tevő szorgalom árán, kimeríthetlen türelem segítségével írtak meg szerzőik. Vajjon ki vállalkoznék — kérdezi — ma, a rendelkezésre álló irodalmi segédeszközök daczára, hasonló alkotásokra?

Ott vannak a magyar történetírás legelső úttörői, a névtelen jegyző, Thúróczy János, Küküllői János, Ranzanus, Bonfin, Oláh Miklós, Galeotti, Werbőczy és mások. Ott van továbbá a pontos és kimerítő magyar Livius: Istvánffy, Verancsics. A nagyeszű, csodálatraméltó Pázmány. A letűnt századok fáradhatatlan kutatója: Pray. A kellemes elbeszélő: Thúróczy László. A historikusok bámulatos termékenységgű titánja: Katona. A nemrég elhalálozott és késő aggkoráig munkálkodó Fejér György, a kik kimagaslanak a többiek közül. Mily gyönyörűen írtak mindezek latin nyelven! A virágzás mely fokára kellett emelkednie annak a nyelvnek, a melyet ilyen emberek műveltek! Igyekezzenek tehát — buzdította a növendékeket — ők is ilyenekké lenni, ha nem akarják visszaidézni Kálmán király szomorú korát, a mikor

1) Primási egyházi levéltár. A. 1855. Nr. 3329.

törvényben kellett elrendelni, hogy a papság latin nyelven társalogjon.¹⁾

Akármilyen lelkiismeretes, buzgó legyen a latin nyelv tanára, bármekkora lelkesedést érezzen tárgya iránt, így nem beszélhet, ha nem tanulmányozta a magyar történettudomány elsorolt jeleseinak könyveit, ha nem ismeri ezeknek tartalmát s ha nem keltettek ezek soha többé el nem hallgattatható erős visszhangot saját lelkében.

Knauznak tehát már pozsonyi tartózkodásának kezdetén hozzá kellett látnia történelmi íróink tanulmányozásához, hogy ennyi ismerettel és ilyen tájékozottsággal szólhasson munkáikról.

Alkalmat erre a káptalan gazdag könyvtára nyújtott neki, a mely mindjárt Pozsonyba jöveletekor felkeltette érdeklődését s a hová igyekezett minél előbb bejutni.

Csak hogy a káptalan oly féltékeny gonddal őrködött különösen középkori codexekben rendkívül gazdag könyvtára felett, hogy pl. Ipolyi Arnold, a ki akkor már ismert nevű író volt s a ki a Pozsonyhoz közel eső Zohoron plébánoskodván, többször kísérletet tett a könyvtárral közelebbről megismerkedni, különösen midőn 1856-ban az Új Magyar Múzeumban, egy a városi levéltárban talált könyvjegyzék alapján ismertette a régi káptalani könyvtár anyagát, sajnálattal említi, hogy nem lehetett szerencsés a gyűjteményt megvizsgálni.²⁾

Knauznak is csak sok fáradság, utánjárás és könyörgés után sikerült a könyvtár látogatására engedélyt nyernie, mint egyik leveléből tudjuk. Ettől az időtől kezdve azonban mintegy megigézve jár be a rosszul világított toronyszobába, a hol a könyvtárt őrizték, hogy minél közelebbi ismeretségbe jusson az itt talált porlepte foliansok tartalmával.

Megnyílván előtte a könyvtárnak oly nagy gonddal őrzött ajtaja, a sok százados multnak az a titokteljes varázsa, mely a régi írásokból feléje áradt, arra indította, hogy a leggondosabban átvizsgálja az egész gazdag gyűjteményt.

Ez nem volt csekély feladat. A könyvtárban csupán a co-

¹⁾ Knauz kéziratai a Széchenyi országos könyvtárban. Fol. Hung. 1155.

²⁾ Új Magyar Múzeum. 1856. I. 187.

dexek száma meghaladta a harmadfél századot, e mellett igen tekintélyes számot képviseltek benne az incunabulumok, valamint a régi magyar nyomtatványok is.

A könyvtárnak két jegyzéke is volt. Úgymint, egy tizenegyedik századbéli a városi levéltárban — a mit Ipolyi használt — és egy másik a XVIII. század végéről, vagy a XIX. elejéről. Ezek egyike sem volt azonban sem kimerítő, sem megbízható.

Az első természetesen nem foglalhatta magában a könyvtár összes kincseit, mert hiszen a nagyobb és értékesebb rész csak később jutott a káptalan birtokába, miután annak előtte alig gyűjtöttek ily testületek egyebet, mint az egyházatyák némely iratait, egyházi beszédeket, szerkönyveket s bizonyos tankönyvek példányait.

A későbbi jegyzék pedig oly felületesen, vagy mondjuk inkább minden részletezés mellőzésével készült, hogy legfeljebb arra figyelmeztethette az érdeklődőt, hogy a nagy általánosságban mozgó címek mögött még sok egyéb is rejtőzhetik.

Knauznak tehát, ha a könyvtári anyaggal közelebbről akart megismerkedni, a két jegyzék figyelmen kívül hagyásával minden egyes darabot külön kezébe kellett vennie, ezeket lapról-lapra tüzetesen átvizsgálnia s ennek alapján pontosan megállapítani minden egyes könyvnek, kéziratnak címét, terjedelmét, korát, esetleges hiányait, kötését s a benne talált bejegyzéseket.

A codexek azonban a legkülönbözőbb korból valók voltak, a XII. századtól kezdve a XVIII.-ig. Ezeket a régi írásokat pedig csak az tudta kibetűzni, a ki olvasásukat elsajátította. Előbb tehát Knauznak is az ebből előálló nehézségeken kellett magát keresztültörnie, az autodidaktáknál szinte elkerülhetlen fáradság, idővesztés árán.

Még távolról sem jutott el a maga elé tűzött feladat végére, midőn szorgalmát gazdag siker koronázta; megtalálta az egy idő óta elveszettnek gondolt Pozsonyi Krónikát.

Irodalmunknak ezen egyik legbecsesebb kútforrását 1852-ben tette közzé Toldy Ferencz, »Chronicon Hungarorum Posoniense« cím alatt, a nélkül azonban, hogy az eredetét látta volna. A krónikát ugyanis még Pray György másolta le Pozsonyban és vette fel kéziratgyűjteményébe; ezt a másolatot használta fel Toldy,

miután kérdezősködésére azt a választ nyerte Pozsonyból, hogy a kérdéses codexet nem lehet megtalálni.

A minden valószínűség szerint a XV. századból származó nagybecsű krónikát Knauz a könyvtár egyik codexében, több egymáshoz nem tartozó kézirat és oklevélmásolat mellett találta meg.

Hogy elképzelhessük kitörő örömét a codex láttára, csak azokat a sorokat kell elolvasnunk, a melyekben kutatása eredményéről beszámol a tudományos világnak.

»Hosszas, hónapokon át tartó keresés, sóvárgás után — írja — végre sikerült az általam elveszettnek hitt, sőt fáradságom sikertelensége folytán már-már általam is annak tartott, úgynevezett *Chronicon Posoniense* codexét megtalálnom. Határtalan s bátran mondhatom, még eddig ily mértékben soha nem élvezett örömet csak az fogja méltányolni, a ki tudja, mily nemzeti kincsek rejlenek ily codexekben s mily pótolhatatlan veszteség, ha egyik-másik rossz felügyelet vagy sok viszontagság következtében nyomtalanul eltéved vagy elvész.

Szent, drága kincseket felérő ereklyék ezek, emlékül maradvareánk hazánknak ama magasztos, hősie korszakából, melyben lovagias, harczias apáink országról-országra hirdetéek véres kardjaikkal a magyar vitézséget s lobogtatták fenndobogó kebellet a nemzet három színét.

Ritka nagy nemzeti kincsek ezek, melyeket egy-egy nefelejsül hagytak ránk durva szörmezök alatt hón lángoló magyar szívet rejtő szerzetesek, jövő századokat is átkaroló szeretettel, hadd tudja meg a késő elpuhult utód, mily véres áldozatába került apáinak e hazát reá hagyhatni.

Poros, kopott könyvek közt, elrongyollott külsőben ily kincset találtam én is és sietek azt hazámfiaival tudatni.«¹⁾

Miután a codexet a lehető legnagyobb figyelemmel átvizsgálta, úgyszólván minden egyes betűjét külön tanulmányozta, a legpontosabban lemásolta az egészet, mert azt tapasztalta, hogy Praynak nemcsak a codex keletkezésének korára nézve nem lehet igaza, hanem a szöveget is több helyen hibásan olvasta.

¹⁾ Új Magyar Múzeum. 1856. I. 393, 563.

A helyes szöveg megállapítása azonban néhol oly nehézséggel járt, a melyet nem volt képes leküzdeni. Kénytelen volt Ipolyi segítségét igénybe venni, a ki sűrűn belátogatván Zohorról Pozsonyba, már előbb megismerte és megkedvelte nyolcz évvel fiatalabb, szorgalmas paptársát és tanácsaival, útbaigazításai-
val eddig is szívesen támogatta s a ki midőn felfedezéséről értesült, azt ajánlotta neki, írjon a codexről kimerítő jelentést az Akadémiának Új Magyar Múzeum cím alatt Toldy által szerkesztett közlönyébe.

Knauz tehát ő hozzá fordult s őt kérte fel, segítsen neki elolvasni az általa lepaúzált 9 szót, a melyekkel nem volt képes boldogulni.

Közölte vele egyúttal azt is, hogy a krónika lemásolásával annyira-amennyire elkészült, csak attól tart, kissé bőre szabta. Azonkívül a munka természete hozta magával, hogy ismertetésében Toldy ellen is, nolle-velle ki kellett kelnie, mert e nélkül hiányos dolgozatot bocsátana közre. De épen ebből kifolyólag nagy kétségben van, elküldje-e Toldynak kéziratát; hátha nem fogadja el? Kéri tehát erre nézve is tanácsát.¹⁾

Ipolyi minden irányban a legnagyobb előzékenységgel teljesítette kérelmét. Nemcsak a nehezen olvasható szavakat segített neki kibetűzni, hanem arra nézve is megnyugtatta őt, hogy Toldy bizonyára nem fogja rossz néven venni, ha felfogásától valamiben eltér. Nem titkolja azonban affeletti csodálkozását, hogyan nyílhat alkalmá Toldy állításait helyreigazítani.²⁾

Megköszönvén Knauz a nyert útbaigazításokat, egy másik kéréssel fordul hozzá. Tudja ugyan — írja — hogy ezzel még több idejét veszi igénybe, de felbátorítva érzi magát eddig már többször tanúsított szívessége által. Ha ez némileg alkalmatlan

1) Knauznak 1856 április 23-án Ipolyihoz intézett levele. Nagyvárad Múzeum. Ipolyi gyűjteményeiben.

2) Mindezt csak következtetjük Knauznak egy későbbi válaszából, mert nagybecsű levélgyűjteménye, a melyet végrendelete 11. pontja értelmében az Akademiára hagyott, a végrendelet végrehajtása körül elkövetett mulasztás következtében nem jutott el rendeltetési helyére. Sőt, a mi még szomorúbb, ma már azt sem lehet megállapítani, mi történt a nagyértékű levelezéssel. Én legalább a leggondosabb utánjárás után sem tudtam nyomára akadni sem Pozsonyban, sem Esztergomban, sem a fővárosban.

lenne reá nézve, gondolja meg, mily jó szolgálatot tesz ezzel és »mily ösztönt ébreszt ez által a maga fajta kezdőben«.

Arra kéri tehát, nézze át dolgozatát, a melyet a krónikáról írt és tegye meg reá észrevételeit. Minthogy e téren ez az első kísérlete, nehogy, a mi könnyen megeshet, kudarczot valljon, szeretné, ha tárgyavatott író kezén menne át előbb.¹⁾

Knauz eddigi leveleiben Főtiszteletű úrnak szólította Ipolyit, a ki Knauz legutóbbi soraira írt válaszában bizonyára kifogásolta ezt, mert egy újabb levelében azt írja Knauz, hogy a maga részéről nem barátja ugyan a címmezgetésnek, minthogy azonban Ipolyi úgy korban, mint rangban s a mi a legfőbb, tudományos műveltségre nézve is nagyon előtte van, úgy gondolja, legalább az általa használt rövid címzéssel tartozik neki.

Knauz részéről ez bizonyára nem volt egyéb, mint Ipolyi személye iránti tiszteletből származó tartózkodás; Ipolyi azonban ezt valahogyan mégis félre magyarázhatta, mert Knauz május 3-án kelt levelében, a melyben egyáltalában semmiféle megszólítással nem él, azzal magyarázza eljárását, hogy nem akar újabb félreértésre alkalmat nyújtani. Igéri azonban, hogy a jövőben azzal a megszólítással fogja levelét kezdeni, a melyet Ipolyi fog vele szemben használni, hogy teljeseedsbe menjen, a milyen a jónap, olyan a fogadj Isten. Ugyanekkor, élve felhatalmazásával, megküldi neki a krónikáról írt tanulmányát, kérvén, vegye csak azt bonczkése alá és ne kegyelmezzen neki.²⁾

Ipolyi nemcsak szívesen, de gyorsan is teljesítette Knauz kérelmét, a mennyiben már május 8-án megküldötte észrevételeit Tisztelt Barátjának, a hogy ettől kezdve kölcsönösen szólítják egymást.

Knauz is siet megköszönni Ipolyi szíves készségét. Csak azt sajnálja, hogy tanulmányát nem a letisztázás előtt közölte vele, mert akkor jobban figyelembe vehette volna megjegyzéseit; míg így csak a legszükecsesebbekre kellett szorítkoznia, ha nem akarta az egészet leírni. Ehhez pedig nem volt kedve, mert legnagyobb gyötrelme, ha saját firkáit kell másolnia.

A káptalani könyvtár gondviselője és felügyelője, Cherrier

¹⁾ Knauznak 1856 április 30-án kelt levele. U. ott.

²⁾ U. ott.

Miklós pozsonyi kanonok szintén kereste a krónikát abban az időtájban, hogy Knauz megtalálta, még pedig azért, hogy sajtó alatt lévő magyar egyháztörténelmében ismertesse.

Knauz előtt nem volt titok Cherrier szándéka. De mivel attól tartott, hogyha a kanonok értesül felfedezéséről »brevi manu« elveszi tőle a codexet és hosszabb időn keresztül vissza sem adja neki, Ipolyin és még egy barátján kívül senkinek sem árulta el az örvendetes eseményt, még akkor sem, a mikor a codexet már lemásolta. Sőt a mikor Ipolyinak elküldötte kéziratát, a szerencsés kutatók önzésével jegyezte meg levelében: »Cherrier hatalmasan keresi a krónikát; ha tudná, hogy nálam van!«

Ipolyi azonban nem tudta helyeselni a titkolódzást, kivált hogy a codex feldolgozását már úgy sem akadályozhatta volna meg Cherrier; annál kevésbbé, mert hiszen előbb vagy utóbb, a tanulmány megjelenésekor úgy is értesülnie kellett Cherriernek a krónika előkerüléséről. Azt ajánlotta tehát Knauznak, közölje csak vele felfedezését.

Knauz megfogadta a jó tanácsot és megmondotta Cherriernek, hogy a codex kezei közt van.

Szerencsésen átestem a krízisen, írja egy nemével a megkönnyebbülésnek Ipolyihoz, de gondolja csak, Cherrier még csak nem is örült a hírnek. Csak annyit kérdezett, mely részében találtam a könyvtárnak s azt tekintette meg, vajjon megjelelendő könyvében jól állapította meg terjedelmét. S a mikor »elég meggondolatlanul« megjegyeztem, hogy most már ő is bővebben foglalkozhatik vele könyvében, Cherrier azzal válaszolt: »minek, hiszen írtam már róla« s ezzel megmutatta könyvében azt a helyet, a hol Ipolyi mithologiájával kapcsolatban tesz említést pár szóban a codexről.

Ipolyi biztatására végre elhatározta Knauz, hogy dolgozatát Toldynak fogja beküldeni az Új Magyar Múzeum részére. Aggodalmait azonban a legutolsó pillanatig nem tudta eloszlatni. Hátha nem fogadja el Toldy a kéziratot? Mit tevő lesz akkor? Tűzbe vesse az egészet?

A legnagyobb hálával fogadta tehát Ipolyi ajánlatát, hogy be fogja őt ajánlani Toldynál. Meg volt róla győződve, hogy ez többet fog érni, mintha már három cikket írt volna a folyóiratba. Főleg azt szerette volna mégis, ha Ipolyi az olvasást ille-

tőleg tesz bizonyosságot mellette, mert azt dicsekvés nélkül merte mondani, hogy jól olvasott.¹⁾

Ily előzmények után indította útnak május 10-én kéziratát, néhány sor kíséretében Toldyhoz.

Ha dolgozatának vannak is gyenge oldalai, mondja kísérő soraiban, a tárgy fontossága kétségenkívül áll. Hízeleg magának, hogy a lehető legpontosabban másolta le az eredeti szöveget, mert nem a legelső kézirat ez, mely kezei közt megfordult s a melyen csak tanult volna olvasni. Sok víz lefolyt már a Dunán, mióta minden szabad idejét ily kéziratok búvárkodásával tölti. Miután a kézirati könyvtár szerfelett gazdag ily kódexekben, ezentúl is lesz módja a kutatásra s ha a jövőben is találna hazai történelmünkre vonatkozólag adatokat, nem fogja elmulasztani őt erről értesíteni és cikkeit vagy a Múzeumnak, vagy a Történelmi Tárnak beküldeni, ha ugyan ezek lapjai meg fognak nyílni sorai előtt.²⁾

Toldy azzal az őszinte jóakarattal fogadta a kéziratot, a mit minden tehetségesnek ígérkező kezdő iránt a legnagyobb mértékben tanusítani szokott és már az Új Magyar Múzeum legközelebbi juniusi számában közre is adta ennek első felét.

Sőt abban az Utóiratban, a melyet a közleményhez fűzött s a melyben Knauznak néhány megjegyzésével foglalkozott, őszinte hazafias örömmel üdvözölte a fiatal szerzőt azok sorában, a kik meggyőződvn a történelmi kútfők fontosságáról, kitűrőlkesültséggel fáradoznak azok nyomozásában, kibetűzésében és a szöveg minél hívebben történő megállapításában. A magával szemben támasztott kétségekben pedig nem látott egyebet, mint írójuk elfogulatlanságát, lelkiismeretes voltát és igazságszeretetét.

Knauznak ez első tudományos téren tett kísérlete elég híven visszatükrözi a későbbi nagyérdemű tudósnek több fény és árnyoldalait.

Knauz, bátran kivételesnek is mondhatjuk ezt a jelenséget nála, ebben az első dolgozatában is annyi jártasságot, biztonságot, határozottságot és pontosságot tanusít a régi írások olvasásában,

¹⁾ Knauznak 1856 május 8-án kelt levele Ipolyihoz. U. ott.

²⁾ Knauz 1856 május 10-iki levele Toldy Ferenczhez. Az Akadémia kéziratárában.

mintha évek hosszú során át lett volna a paleographia művelője. Emellett eljárása a legapróbb részletekig lelkiismeretes, az igazságot mindenek felett kereső és szerető, ítéletében gyors, következtetéseiben éles elméjű.

Ennyi értékes tulajdonsággal a lelkében, ilyen világossággal elméjében, azt hirdeti ekkor is, a mi későbbi tudományos munkásságának mindenkor alapelve volt; hogy t. i. íróinknak első sorban történelmünk szilárd megalapozásáról kell gondoskodniok; mert mindaz, a mi nem épül erős alapon, ingadozik, roskadozik, sőt össze is dől, előbb tehát az alapot kell megvetni, hogy erre építhessünk.¹⁾

Másrészről azonban megnyilatkozni látjuk Knauz tanulmányában írói egyéniségének bizonyos fogatkozásait is.

Ilyen volt a nála később is olyannyira jelentkező keménység kifejezéseiben, a mi több mint határozottság, de kevesebb mint érdesség; a szavaknak, különösen ha személyekről van szó, bizonyos sajátos élezettsége, állításainak az az ellenmondást túrni nem látszó fölényes hangja, a melyben meg lehet érezni ugyan a figyelmeztett elméjű embernek önmagába vetett erős bizodalját, de a mitől még sem lehet elválasztani bizonyos indokolatlannak tetsző merevséget.

Tanulmánya bevezető soraiban pl. rendkívüli megtisztelésnek mondja magára nézve, hogy a halhatatlan Pray után ő lehet az első, a ki a codexből merített észrevételeit nemzetével közölheti; ez azonban távolról sem tartja vissza attól, hogy Prayról a következőket írja: a pozsonyi krónikát csak Pray számtalan hibáival eltorzítva birjuk; Pray másolata telve van botlásokkal; Pray homályossá tette az értelmet; Pray nem tudván olvasni valami szót, ezt kihagyta stb.

Úgy látszik ez a hang indította arra Toldyt is, hogy a dolgozat második feléhez írt Utóiratában figyelmeztetőleg megjegyezze: hogy ahhoz a nagy férfiúhoz, mint a magyar kritikai történetírás atyjához, ott is, a hol apróbb tévedései lehetnek, csak tiszteletteljes tartózkodással illik közelíteni.

De szóvá teszi Toldy Knauznak azt az eljárását is, hogy a kútfő kiadásban a feltétlen hűséget jelöli meg legfőbb követel-

¹⁾ Új Magyar Múzeum. 1856. I. 415.

mény gyanánt, még oly esetben is, a mikor a leíró hibát követt el.

Ezzel szemben kifejti, hogy a kritika tiszte nemcsak abból áll, hogy kinyomozzuk, az írta-e a könyvet, a kinek tulajdonítatik, vagy ha szerzője ismeretlen, ki írhatta, mely korból származhatik stb., hanem van critica textus is, mely a szöveget ítéli meg és szabadítja meg azoktól a hibáktól, a melyek gyarlóságból, hanyagságból vagy rosszakaratból kerültek bele.

Vagyis, nem a hibákhoz s az ügyetlen másolók munkájához való ragaszkodásban áll az igazi kiadói lelkiismeretesség és hűség, hanem a tulajdonképeni írói szöveg megállapításában, a hibák kimutatásában és kiküszöbölésében. Nem az a kiadás van tehát számtalan hibával eltorzítva, mely az eltorzított codex hibáit fogyasztja, hanem a mely ezeket reproducálja.

Knauz is elismeri, hogy a codex egy ügyetlen másoló munkája. Ily esetben ott, a hol a hiba határozottan kimutatható, magának a szerzőnek is érdekében áll a javítás. Vagyis, nincsenek kötelességeink a rossz másoló, hanem igenis a szerző iránt.

Ő tehát Knauznak köszönetet szavaz ugyan a valóságos hibák kijavításáért, de nem mulasztja el hangoztatni, hogy nem kevesebb elismerés illeti meg Prayt, a ki nélkül még a krónika nevét sem ismernék.

Azt azonban minden körülmények közt elismeri Toldy, hogy Knauz iránt a jövőben ott, a hol valamely történelmi emléküink pontos és hű olvasásáról van szó, teljes bizalommal lehet viselkedni.

III.

Jóformán el sem küldötte még Knauz Toldynak kéziratát, máris egy másik codex tanulmányozásához fogott.

A káptalani könyvtárban népies irodalmunknak egyik legrégibb és legnépszerűbb termékére, Markalf párbeszédeire találván s felismervén ennek fontosságát, elhatározta, hogy ezt egy szakszerű ismertetés keretében ismertetni fogja.

Miután elkészült munkájának egy részével, ezt elküldötte Ipolyinak, a ki az Új Magyar Múzeum 1855-iki folyamában rendkívül érdekes és tanulságos módon szólott e népies könyvünk

tartalmáról, eredetéről, a reánk maradt példányok sorsáról, a miről azonban Knauznak ez idő szerint még nem volt tudomása.

Ipolyi elolvasta a mutatóványt s buzdította őt, másolja le az egészet és közölje valahol.

Knauz szíves örömet engedett a buzdításnak és nagy szorgalommal folytatta a kézirat másolását. Buzgalmát sarkalta az is, hogy fel akarta használni a nyári időszakot, a mikor gyakrabban mehetett be a könyvtárba; miután a nála lévő munkákat mindig vissza kellett vinnie, ha újakat akart kapni s miután arra nézve sem volt megnyugtató, nem fogják-e őt egy szép napon Pozsonyból elhelyezni. Hiszen az olyan magamajta szegény embert — mondogatta — csak úgy dobálják, hol ide, hol oda.

Mielőtt azonban a másolást befejezte volna, előbb jónak látta elolvasni Ipolyinak Markalfról írt közleményét, a mire időközben figyelmessé lett. Ekkor látta csak, hogy Ipolyi mélyreható lángelméje még ebben a kisebb jelentőségű és terjedelmű tanulmányában is, mennyi művészettel kutatja az általános emberi és az őseredeti nemzeti tulajdonoknak a népek fejlődésében végbemenő egymáshatását s azokat a tényezőket, a melyek a nemzeti jellem fejlődésére befolyással vannak. Ekkor ötlött csak szemébe, hogy Ipolyi a sok százados mult nehéz takarója alatt is mily mesteri módon képes rámutatni a nemzeti költészet eredeti forrásaira.

Mindez akkora hatással volt reá, hogy azzal a szigorú, de igazságos őszinteséggel, a melylyel nemcsak mások, de önmaga irányában is élni szokott, így szólott magához: »No öcsém, csak tedd félre szépen és ne álmodjál hasonlóba kapni, mert hajdu nem ért a harangöntéshez«. ¹⁾

Markalf párbeszédei helyett tehát egy másik codexet vett ki a könyvtárból. Egy Manutrectus című pergamenre írt munkát, a melyről már Ipolyi kimutatta, hogy a címze hibásan lett leírva Mammetrectus helyett s mi alatt Marchesini Jánosnak némelyek szerint a XIV., mások szerint a XV. században írt szókönyve értendő.

¹⁾ Knauznak 1856 május 4-én Ipolyihoz írt levele.

Knauz, mint mindent, a mi felkeltette érdeklődését, úgy ezt is figyelmes vizsgálódás tárgyává tette. S közölván Ipolyival a codex forgatása közben tett észrevételeit, arra kérte őt, ha Pozsonyba vezeti útja, győződjék meg személyesen az általa mondottak alaposságáról s ha valahol hibát követett volna el, figyelmeztesse erre, hogy így ismét alkalmat nyerjen valamit tanulni.¹⁾

Június havában (1856.) pedig egy másik dolgozatát küldi meg Ipolyinak, azzal a kéréssel, nézze át és közölje vele érdemesnek tartaná-e a Pesti Napló tárczájában való közlésre. Ha a lapban esetleg helyet foglalhatna, a nélkül, hogy sokat kellene rajta változtatnia, beküldené, hogy ekként legalább egy magyar lapra tegyen szert. Ez különben még tavalyi munkája s tulajdonképen ezzel lépett a történelem országába, épen azért kéri, csak rostálja meg magyarán.²⁾

Bármennyire szeretnénk olvasni azt a dolgozatot, a melyvel Knauz a történeti irodalom művelői sorába lépett, nem áll módunkban ezt megtenni.

Legfeljebb sejtjük, hogy a kérdéses közleménynek valamely vonatkozásban kellett lennie az esztergomi bazilika felszentelési ünnepélyével, mert midőn július 7-én megköszöni Ipolyinak szíves fáradságát, arról értesíti, hogy a cikknek általa javasolt átdolgozását a jövő hétre kénytelen halasztani, a mikor a növendékek már elhagyták a papnevelő-intézetet s így hivatalos teendőitől felszabadul. Reményli ugyanis, hogy cikkének elküldésére még két hét múlva is elegendő ideje lesz, mert mint a bíbornok-hercegprimás meghívó leveléből kitűnik, az esztergomi főszékes-egyház felszentelése csak augusztus 31-én fog megtartatni.³⁾

A szóban forgó cikkekre azonban nem tudtunk rátalálni sem a Pesti Naplóban, sem másutt. Az is lehetséges, hogy egyáltalában meg sem jelent. Vagy abból az okból kifolyólag, hogy Knauzt július végén a papnevelő-intézetből áthelyezték a pozsonyi főtemplom plébániájához mint segédlelkészt s ennek következtében nem volt ideje kéziratát átdolgozni, vagy pedig rosszabbodó

¹⁾ Knauz máj. 16-iki levele.

²⁾ Knauznak 1856 június 26-án kelt levele Ipolyihoz.

³⁾ Knauznak 1856 július 7-én kelt levele Ipolyihoz.

szembaja miatt nem tudta ezen az Ipolyi által javasolt javításokat elvégezni.

Már július elején panaszkodik ugyanis Ipolyinak, hogy szemei annyira meg vannak erőltetve, hogy este, világítás mellett alig képes csak egy óra hosszán át is olvasni; írni pedig még kevésbé. Sőt nappal is fájdalmat érez szemeiben. Még most csak hagyján — írja — de az Istenért, mit fogok csinálni a hosszú téli estéken! Hiszen kétségbe kell esnem, ha addig nem javulnak. Azok a csunya salabakterek úgy látszik rossz emléket akarnak hátra hagyni maguk után. S még sem tudom őket letenni kezemből, egészen szerelmes lettem beléjük. Hová fog ez vezetni? ¹⁾

Szerencsére a baj csak múlt lehetett, mert noha, mint Toldynak panaszosan említi, új állásában ideje jobban szétforgácsolódott, mint annakhöz, csakhamar a megszokott tűzzel látjuk őt kutatni. Főleg miután megismerkedett Kondé János nyugalmazott helytartótanácsi tanácsossal és ez megengedte neki, hogy családi levéltárát átvizsgálja s a mit szükségesnek tart, lemásolhassa.

Az egyik oklevél innen különösen felkeltette figyelmét.

Az 1397. évi temesvári országgyűlés végzéseiből Kovachich Márton György a legnagyobb utánjárás mellett sem tudott többet találni két cikkelynél.

Petrovich Frigyes 1833-ban még további három végzést fedezett fel s ismertetett az Akadémia Évkönyveiben. ²⁾

A Kondé-levéltárban Knauz most oly oklevélre bukkant, a mely ötvennél is több cikkelyt foglalt magában az országgyűlés határozataiból.

Felismervén ennek fontosságát, hosszabb tanulmányban fejtette ki, mi módon juthatott az oklevél a családi levéltárba, mi indítja őt arra, hogy az okirat keltezésének idejét 1397-re tegye, miért került bele az oklevélbe úgyszólván egész terjedelmében az aranybulla s miért nincsenek az oklevél végén felsorolva a főpapok és zászlósúruk nevei.

Tanulmányát október 12-én elküldötte Toldynak, a kit az oklevél felfedezéséről már előbb értesített s a ki késznek mutat-

¹⁾ Knauznak 1856 július 7-én kelt levele Ipolyihoz.

²⁾ »Az 1397-ben volt temesvári országgyűlésről« czímen. Akadémia Évkönyve. II. kötet, 61 lap.

kozott a dolgozatot az Akadémiának bemutatni, kérve őt, vegye dolgozatát pártfogásába és értesítse pár sorban, hogyan fogadta értekezését az Akadémia. Egyúttal azt a kívánságát fejezi ki előtte, hasson oda, hogy tanulmányát az Akadémia külön füzetében, önállóan adja ki. Nem hiúságból kéri erre — mint mondja — hanem mert e magában véve valóban csekély jelentőségű körülmény nagy befolyással lehetne egész jövője kialakulására. Sőt kívánatos lenne, ha a dolgozat minél gyorsabban napvilágot láthatna ily alakban, mert a reá nézve döntő időpontnak rövidesen be kell következnie.¹⁾

Még csak nem is sejtjük, micsoda örvendetes esélyeket vett számításba a jövőendő titokteljes leple alatt, mikor e sorokat Toldyhoz útnak indította, de ismerve az ő kimeríthetlen tudományszomját, meg vagyunk róla győződve, hogy csakis oly valamire gondolhatott, a mi nagyobb szabadsággal, illetőleg az irodalmi foglalkozásra szentelhető több idővel kecsegtette őt.

Knauz dolgozatát Toldy: »Az 1397-iki országgyűlés végzése« czímen az Akadémia történettudományi osztályának október 27-én megtartott ülésén mutatta be.

A felolvasott tanulmányhoz hozzászólott Érdy János, és felhívta az osztály figyelmét arra, hogy Petrovich is kiadta már a temesvári végzéseket, a miről úgy látszik Knauznak nem volt tudomása. A maga részéről annak a nézetének adott kifejezést, hogy az ismertetett oklevél már csak abból az okból sem lehet az országgyűlés kiadványa, mert az ilyen okiratokat nem a király gyűrűpecsétje alatt szokták kiadni; ő tehát nem verbale, hanem csak sensuale transumptumnak tartja az oklevelet.

Érdy felszólalása következtében az osztály kimondotta, hogy mielőtt a dolgozat kiadására nézve határozná, küldessék meg Petrovich munkája a szerzőnek a szükséges összehasonlítás céljából.

Knauz ebből kétségtelenül megállapította, hogy Petrovich, bár a temesvári országgyűlésről egész értekezést írt, az általa feltalált oklevelet nem ismerte s míg Petrovich inkább az országgyűlés történetével foglalkozott, ő jobban ennek határozatait tartotta szem előtt.

¹⁾ Knauznak 1856 okt. 12-én kelt levele Toldy Ferenczhez.

Érdynek a gyűrűpecsétet illető megjegyzésére vonatkozólag pedig egész kis tanulmányt szőtt bele dolgozatába, annak kimutatása végett, hogy valamely oklevél érvényességéhez nem multhatatlanul szükséges, hogy függő pecsét legyen rajta. Első királyaink ilyeneket vagy éppen nem, vagy csak nagy ritkán használtak. Oklevélidézetekkel igazolja, hogy később, midőn a pecsétek használata gyakoribbá válik, még a legfontosabb esetekben is csak gyűrűpecsétet használnak. Az olyan pecsét pedig, a melyről magában a szövegben nincs említés téve, nem lehet sem kettős, sem titkos, hanem egyedül gyűrűpecsét.

A főpapok és zászlósúrak neveinek felsorolása pedig azon okból maradt el az oklevél végén, mert az országgyűlés határozatai közt több olyan czikkely is volt, a melyek sérelmesek voltak az egyháziak százados jogaira, a főpapság tehát nem akart e határozatokhoz járulni. Minthogy pedig a világi nagyok csak az egyháziak után következtek volna, ezeket sem lehetett az oklevél végére jegyezni.

Visszakerülvén az ekként kijavított, illetőleg kibővített dolgozat Toldyhoz, a történelmi bizottság hozzájárulásával a Magyar Történelmi Tárból látott napvilágot, a melyet a bizottság éppen ekkor indított meg a történelmi kútfők ismertetése czéljából.

A különkiadást illetőleg pedig úgy valósította meg Toldy Knauz kívánságát, hogy a közleményből bizonyos számú különnyomatot készíttetett részére.

IV.

A buzdítás, a melyben az Akadémia, munkájának kiadása által Knauzt részesítette, még jobban fokozta munkakedvét.

Nagy szorgalommal folytatja az oklevelek másolását a Kondé-család, valamint Pozsony városának levéltárából és nemcsak azt ígéri Toldynak, hogy deczember 1-jéig (1856.) több oklevél másolatot kap tőle a Történelmi Tár számára, hanem azt is kilátásba helyezi neki, hogy rövid időn belül az Új Magyar Múzeum részére is lesz egy dolgozata, a melyhez már gyűjti az adatokat.

Szerfelett hátráltatta azonban munkájában az a körülmény, hogy sehol sem tudta megkapni Fejér Codex Diplomaticusát, a melyből neki csak a X. tomus 2. volumenjéig terjedő rész volt meg. Már Ipolyit is kérte, nézzen utána, nem kaphatná-e kölcsön a hiányzó köteteket a gróf Pálffyak könyvtárából.

Megvoltak ugyan ezek a lutheránusok pozsonyi főiskolájának könyvtárában is, innen azonban legfeljebb pár napra vehetett volna ki egyes köteteket, már pedig öneki hosszabb időn keresztül lett volna szüksége a munkára, mert az egész esztendőn keresztül okleveleket szándékozott másolni. Hasonlóképen megvolt Fejér Codex a városi levéltárban is, ezt a példányt azonban szintén szigorú zár alatt tartották. Míg végre a polgármester megígérte neki, hogy a tanácsnál engedélyt eszközöl ki részére a munka használatára.

November második felében, a mikor legjobban el van foglalva a Történelmi Társaság szánt oklevelek leírásával, Ipolyi arra kéri, küldjön el számára néhány kötetet Fejér okmánytárából. A kérés a legnagyobb zavarba ejti. Végre is nagy sajnálattal azt válaszolja november 20-án, hogy ezúttal nem áll hatalmában kívánságát teljesíteni. A Toldynak december 1-jére ígért oklevél másolatokból még csak kettővel készült el; pedig most került rá a hetesség is a plébánián, — káplántársaival hetenkint felváltva végezték a teendők egy részét — a mikor nagyon kevés ideje marad az irodalomra, mert minduntalan ide-oda hívják az emberek.¹⁾

Ipolyinak, a ki annyiszor és oly készségesen volt segítségére a legkülönbözőbb alkalommal, úgy látszik, rosszul esett az elutasító válasz és ezt, midőn Knauz alig egy hét múltával felvilágosítást kér tőle arra nézve, van-e Monoszlóynak más munkája is azon a hármon kívül, a mi a Széchenyi Catalogusban szerepel, sejtetni is engedte válasza sorai között.

Knauz érezte, hogy nemcsak Ipolyinak, hanem önmagának is tartozik azzal, hogy eljárását kimentse és Ipolyi indokolt nehezitelését kiengesztelje.

Úgy veszi ki levele hangulatából — írja hozzá december 1-én — hogy neheztel reá, pedig a legkevésbé sem akart erre okot

¹⁾ Knauznak 1856 november 20-án kelt levele Ipolyihoz.

szolgáltatni. Hogy multkori kérelmét nem teljesíthette, csak ideje rövidségének lehet tulajdonítani s hogy a kért köteteket okvetlenül maga előtt kellett tartania, különben nem készülhetett volna el másolataival.

Igy is csak tizennyolczat küldhetett le Pestre. Ehhez járul, hogy ő lassan dolgozik és sok idejébe kerül va' amely dolgozatának kiállítása. Most azonban küldi a kívánt köteteket Fejérből. Űgyszintén küldi azt az évszerinti mutatót is, a mit Fejér munkájához készített s a melyben pontos évrendi sorban vannak feltüntetve mindazon okmányok, a melyeket Fejér nagybecsű kiadványába felvett. Azt tapasztalta ugyanis, hogy ennek segítségével sokkal könnyebb a Codexben valamit megtalálni. — Néhány oklevélmásolatot is mellékel a Konde-levéltárból, a melyek Ipolyit érdekelhették. Végezetül arra kéri őt, ha néha körülményei, melyeket csak maga ismerhet és vehet számba, nem engedik meg, hogy valamivel azonnal szolgálatára legyen, ne vegye ezt részvétlenségnek vagy rosszakaratnak. Legyen meggyőződve, hogy valamint eddig, úgy ezentúl is mindig szerencsájének tartandja, ha vele közelebbi érintkezésbe jöhet és ha valami csekély szolgálatára lehet.¹⁾

Az 1857. év legnagyobb részét, azonkívül, hogy egy közlemény jelent meg tollából a Religióban »Magyar hittérítők magyaroknál« cím alatt, a melyben Juliánnak és társainak apostoli szellemű vállalkozását ismertette, a kik IV. Béla király idejében neki indultak a magyarok őshazáját megkeresni, valamint fellelvenítette emlékét Escandéli Máté budai polgárnak, a kit a XV. században a szent földön jártában szintén elfogott a vágy felkeresni az őshazát és kivezetni az ottmaradt magyar testvéreket a pogányság sötétségéből, de a ki Indián keresztül nem ide, hanem Kínába jutott, a hol mint szent életű hittérítő halt meg, levéltári kutatásokkal tölti.

Miután munkája közben számos olyan oklevél került kezei közé, a melyeken ismeretlen pecsétet talált, azt a kérdést intézte egy alkalommal Toldyhoz, nem vállalkoznék-e az Akadémia ezek kiadására.

Alig hogy megérkezett tőle a válasz, hogy az Akadémiát

¹⁾ Knauznak 1856 deczember 1-én kelt levele Ipolyihoz.

talán meg lehetne nyerni az eszmének, ha a költségek nem lennének túlnagyok, már egy másik terve is volt az Akadémiával.

A káptalani könyvtár egyik kötetében olasz követjelentéseket talált az 1557. esztendőből, telve Magyarországot érintő adatokkal. Ezeket is le akarta írni és az Akadémiának kiadás céljából megküldeni, ha Ipolyi, a kit erre nézve megkérdezett, azt válaszolja neki, hogy ezek még nem jelentek meg nyomtatásban.

Június havában végre elküldhette Toldynak az Új Magyar Múzeum részére kilátásba helyezett cikkét, a melynek ezt a címet adta: »Miként ismerték fel őseink az álokiratokat« s a melyben inkább okleveleket közöl s ezekhez különféle megjegyzéseket fűz a gyanúsaknak tetsző oklevelekkel szemben követendő eljárásról, alapos diplomaticai ismeretekkel.

A kézirattal egyidejűleg 3 példányt küldött Toldynak abból a mutatóból is, a melyet Fejér Codexéhez készített, kérve őt, hogy egyet tartson meg magának, a másik kettőt pedig adja át az Akadémiának és Wenzel Gusztávnak. Ez a munkája is arra volt szánva, hogy az Akadémia kiadja.

Vége még egy rövidebb ismertetést csatolt mindezekhez a budai káptalan magánlevéltárának azon maradványáról, a melyet minden valószínűség szerint maguk a török elől menekülő káptalani tagok helyeztek a pozsonyi káptalan őrizete alá. Erre nézve pedig az volt a kívánsága, hogy Toldy legyen szíves az ismertetést az Akadémia elé terjeszteni, hogy mások is lássák mennyire megérdemelné ez a gyűjtemény, hogy napvilágot lásson. Úgy vélekedett ugyanis, hogy ha ehhez hozzá lehetne csatolni még a káptalannak ugyanitt őrzött protocollumát, a mely viszont a hiteles helyi ügyeket foglalja magában, mindez együttesen olyan gyönyörű Codex Diplomaticust adna, a milyennel talán semmiféle korból nem dicsekedhetünk.

Ha tekintetbe vesszük, hogy mindezekon felül még a Hunyadi Mátyás korabeli okleveleket is gyűjtötte, s hogy ezekből is volt már vagy 100 drb másolat kezei között, úgyszintén a pozsony városi számadáskönyvekből is kijegyezte az érdekesebb adatokat, el kell ismernünk, hogy valóban nagy munkát végzett ez idő szerint.

Toldynak erről nemsokára személyesen is alkalma nyílt

meggyőződnie, midőn 1857 augusztus 23-án egy emlékünnepegy alkalmából Pozsonyban tartózkodott.

Knauz ekkor egy XV. századból származó növénytani szójegyzéket mutatott be neki, a melyet a káptalani könyvtár egyik munkájában talált beírva.

Midőn Toldy ezt az Új Magyar Múzeumban ismertette, örömmel közölte az olvasóközönséggel, hogy a szójegyzékre Knauz hívta fel figyelmét, »a kitől a történettudomány sokat, igen sokat várhat«. ¹⁾

Pedig a káptalani levéltárba még nem is tudott Knauz eddig bejutni.

Ekkor azonban szilárdan el volt tökéelve, hogy minden követ megmozdít, hogy végre ez a régi vágya is teljesezésbe menjen.

»Nyakukra fogok menni az illető kanonokoknak — írja Toldynak — s nem hagyok nekik mindaddig békét, míg csak a levéltárba be nem férek. Vannak ott olyan kincsek, melyekről mindaddig irodalmunknak tudomása sincsen. De meg is vannak ám őrizve irgalmatlanul! Azonban, török-szakad, nekem át kell hatolnom e záraikon«. ²⁾

Toldy pozsonyi találkozásuk alkalmával úgylátszik kilátásba helyezte előtte, hogy az Akadémia fog vállalkozni a budai káptalan levéltáráról készítendő regesták kiadására, mert Knauz az 1857. év őszén ismét foglalkozik a regesták elkészítésének eszméjével.

A még kiadatlan, de kevésbé fontos okleveleket kivonatban szándékozott adni, az eredeti szöveg szavaival, az érdekesebbeket egész terjedelemben, a Fejérnél megjelenteket pedig az esetleges hibák kijavításával.

Mielőtt azonban komolyan hozzálátott volna a regesták összeállításához, még egyszer megkérdezte Toldyt, csakugyan magyar nyelven adja-e a regestákat, mint a hogy egyszer már ajánlotta neki.

A maga részéről ugyanis inkább latinul szerkesztette volna meg a regestákat. Még pedig két okból.

¹⁾ Új Magyar Múzeum 1857. évf. 467.

²⁾ Knauznak 1857 okt. 27-iki levele Toldyhoz.

Először, mert úgy gondolkozott, ha latin nyelven jelenik meg a munka, a külföld is használhatja, már pedig fontos érdekünk, hogy irodalmi termékeinkről az ország határain túl is tudomást szerezzenek.

Másodszor, mert ilyen módon sokkal gyorsabban dolgozhattott volna, a mennyiben latinul más által is leirathatta volna e regestákat az indexből s ő neki csak a sajtó alá rendezést kellett volna végeznie, nemkülönben az adalékul adandó fontosabb okleveleket lemásolnia. Holott ha a szöveg magyar lesz, a fordítást is neki kell végezni.

Elismerte ugyan, hogy erre viszont azt lehetne mondani, hogy irassa le előbb a latin szöveget az indexből s azután később ha ráér, fordítsa ezt le magyarra. Csakhogy más oldalról nézve a dolgot, ki biztosíthatta őt, hogy hosszabb ideig marad Pozsonyban, a mikor egyházi hatósága bármely pillanatban elhelyezhette innen. Ha pedig nem lenne már Pozsonyban, hogyan ellenőrizhetné a másolatok pontosságát, vagy kétes esetekben hogyan igazodhatnék el az eredeti szöveg nélkül?

Miután tehát abban a véleményben volt, hogy határozottan nagyobb szolgálatot tehetne a hazai történettudománynak, ha gyorsabban dolgozhatnék és ha az eddig oly szigorúan zár alatt tartott káptalani levéltár kincseit minél jobban kibányászhatná s a budai káptalan oklevelei után a pozsonyi káptalan magán-, valamint országos levéltárának, nemkülönben a fehérvári keresztetek szintén itt őrzött okleveleinek regestáit is elkészíthetné, a maga részéről nagyon szerette volna, ha az Akadémia a latin nyelv mellett foglal állást.

Felfogása helyességéről azonban nem sikerült sem az Akadémiát sem Toldyt meggyőzni és így a budai káptalan regestáit az 1858. év tavaszán nem latin, hanem magyar nyelven nyújtotta be és csak a regesták után közölt okleveleket adta az eredeti latin nyelven.

Kéziratát ez úttal is Toldynak küldötte meg, azzal a kéréssel, mutassa ezt be az Akadémiának és ha a történettudományi osztály elfogadja a Történelmi Tárból való kiadásra, járjon közbe, hogy külön nyomtatban is megjelenhessék a munka, hogy néhány példányt a kanonokok közt is szétoszthasson,

»mert mindezideig csak úgy Isten kegyelméből engedik be az archivumba«. ¹⁾

A budai káptalan regestái után a pozsonyi káptalan hiteles helyi levéltárának okleveleire került volna a sor.

»Ott lesznek ám csak gyönyörű okmányok« írja egész lelkesülten Toldyhoz. Csak azon aggódik, hogy nem tudja majd a munkát befejezni, mert egészsége nem volt a legkedvezőbb és éppen a sok írás ártott neki a legjobban.

Ha lenne, a ki írna s ő neki csak dictálni kellene, úgy mond, akkor persze jól menne a munka; de erre meg nincs költsége s így, ha lassan is, tesz, a mennyit tehet. ²⁾

Ez azonban nem tartja őt vissza attól, hogy Toldyt arra kérje, nyisson számára állandó rovatot az Új Magyar Múzeumban, a melyben szorosán a diplomatica körébe tartozó okmányokat és tanulmányokat közölhessen.

Valamint arra nézve sem képez akadályt, hogy egyéb kérdések feldolgozásával is foglalkozzék.

Még az 1857. év őszén megírja iskolaügyünk ismertetését az Árpád-házi királyok alatt.

Célja volt e tanulmányával kimutatni, hogy a magyar régenté sem volt tanulatlan, barbár nép, mint a hogy a tájékozatlan s rosszakaratú külföldi írók hirdetik felőlünk, mert őseink a hadakozáson kívül máshoz is értettek.

Már a legrégibb időben is kedvencz szórakozása volt a magyaroknak a hősies énekek hallgatása.

Szent István király uralmával pedig felvirradt hazánkra a műveltség és tudományosság napja. Egymásután keletkeznek a zárdaiskolák, a káptalani tanodák stb.

Tanulmánya folyamán arra a meggyőződésre jut, hogy ebben a korban, lehet mondani, kizárólag az egyházi rend kiváltságát képezvén az iskoláztatás útján nyert műveltség, sem a latin, sem pedig más nyelv nem volt közhasználatban hazánkban, hanem a királyi udvar, a főnemesség, az országgyűlés, csak úgy mint a nép, a magyar nyelvvel élt. Ha ennek daczára sem maradt reánk ebből az időből több egy-két írott magyar emléknél, azt nem tulaj-

¹⁾ Knauznak 1858 május 5-én kelt levele Toldy Ferenczhez.

²⁾ U. ott.

doníthatjuk másnak, mint hogy nálunk is, mint a külföldön, a latin lévén a hivatalos, egyházi nyelv, latin nyelven jegyeztettek le a tanácskozások, a rendeletek stb.

V.

Az 1858. év tavaszán oly kérdést vesz tárgyalás alá, a mely egyrészt világosan tanúsítja, hogy nemcsak annyiban volt történetíró, a mennyiben egyes okleveleket jól tudott elolvasni, hibátlanul kiadni s kritikailag feldolgozni, hanem a valódi tehetség szárnyán arra a magasabb nézőpontra is fel tudott emelkedni, a honnan a történetírás egyik legjelentékenyebb ágának, az egyháztörténelemnek eredményeiről, vagy hiányairól mondhatta bírálatot. De tanúsítja másrészt e tanulmánya azt is, hogy érdeklődésével az általános magyar történetírás mezejéről mindinkább a szorosán vett magyar egyháztörténelem művelése felé fordul.

A Religio hasábjain közzétett cikksorozatában találóan, meggyőzően és elfogulatlanul mondja el nézeteit a magyar kath. egyháztörténelem közelebbi és távolabbi feladatairól.

Mindenekelőtt megállapítja azt a sajnálatos tényt, hogy míg külföldön, különösen Ausztriában és Németországban, egymásután jelennek meg a jelentékenyebbnél jelentékenyebb egyháztörténelmi kiadványok, addig nálunk úgyszólván alig történt valami ebben az irányban s ez is régebben.

Ennek okát főleg abban látta, hogy azok a nagynevű íróink, a kik tudományos munkásságukkal még a külföld elismerését is kivívták maguknak, mint pl. Battyáni, Katona, Koller, Kercselich, Pray, Schmitth, Wagner kénytelenek voltak előbb az általános magyar történelem művelésének szentelni idejüket és másodszor, mert az egyházi levéltárak megközelíthetetlenek voltak számukra.

Sokan vallották még ebben az időben is Fekete György országbíró felfogását, hogy t. i. az oklevelek kiadása egyértelmű a jogok elárulásával, a ki annyira ment szigorúságában, hogy Kaprinay Historia Dipl. Mathiae Corv. című munkájának harmadik kötetét nem engedte kinyomatni.

Ilyenformán azután a levéltárak mélyén pihenő okmányokat, a helyett, hogy a kutatóknak hozzáférhetőkké tették volna, csak még gondosabban elzárták.

Ennek viszont az lett a következménye, hogy íróink kénytelenek voltak idejük nagy részét arra fordítani, hogy egyes oklevelekért ide-oda utazgassanak, hogy az oklevelek után kutasanak; a kik pedig nagy vesződés, utánjárás, fáradság árán összegyűjtöttek bizonyos számú oklevelet, mód nélkül titkolták ezeket, mint gondteljes életük egyetlen örömét tartogatták, és mindig többet és többet óhajtván összegyűjteni, a már együtt-lévő anyag felhasználását elmulasztották.

Igy pl. Kaprinay, a ki bámulatos szorgalommal 152 kötet kéziratot gyűjtött egybe, csak élete utolsó éveiben, barátai hosszas sürgetéseire adta ki munkáját. Hevenessy közel 100 kötetnyi kéziratgyűjteményéből, a mely pedig legnagyobb részben egyháztörténelmi anyagot tartalmazott, semmit sem tett közzé. Pray pedig az általa összegyűjtött 68 kötetnyi oklevélből csak igen jelentéktelen részt publicalt.

Knauz mindebből azt a következtetést vonja le, hogy egyháztörténelmi irodalmunk azon okból hever parlagon, mert nincs egyházi okmánytárunk. Ez tartotta vissza tudósainkat mindig attól, hogy a magyar egyháztörténelem megírásához fogjanak.

Összefoglaló magyar egyháztörténelmi munkára íróink nem is gondolhatván, legfeljebb egyes püspökségek, káptalanok történetét írhatták meg. De még ezek között is alig találkozott olyan, a ki a szükséges okmányokat feldolgozhatta, mint pl. Koller, a kit Klimó püspök valósággal ránevelt arra, hogy a pécsi püspökség történetét megírja. Ezenfelül talán még Szeredait és Katonát lehet ide számítani. De már Kercselich a tervbevett három részből csak egyet írhatott meg a zágrábi egyházmegye történetéből, mert bár zágrábi kanonok volt, még a saját káptalana levéltárát sem használhatta fel. Schmitth az esztergomi érsekekről, Károlyi a győri püspökségről és Deserici a váci püspökségről írt munkájokban pedig alig egy-két kiadatlan oklevélre hivatkozhattak.

Igaz, Fejérnek elévülhetlen érdeme marad, hogy nem riadva vissza semmiféle akadálytól, egymaga adott ki oly okiratgyűjteményt, a minő a műveltségével nagyralévő Poroszországban

csak országos költségen jelenhetett meg. Sajnos azonban, hogy távolról sem volt abban a helyzetben, hogy az 1440. évig terjedő gyűjteménybe minden oklevelet felvegyen, mert több káptalani és konventi levéltárba minden igyekezete mellett sem tudott bejutni.

Hogy tehát meg lehessen írni a magyar egyház történelmét, ahhoz mindenekelőtt egy egyházi okmánytára lenne szükség, ha csak nem akarjuk, hogy e téren is megszégyenítsen bennünket a külföld, mint a hogy szent István legendájának legjobb kiadása is Pertz Monumentáiban jelent meg, szent Erzsébet legkimerítőbb életrajza pedig Montalembert kiadásában.

Egyik volt tanára, a ki előtt szintén felemlítette ily okmánytár kiadásának eszméjét, azt írta neki, hogy egyeseknek nem tanácsos ily munkához fogni, hanem azt ajánlotta, adjon ki a Szent-István-Társulat évenként legalább egy kötetre való okmánygyűjteményt.

Ő azonban abban a véleményben volt, hogy még a Szent-István-Társulat sincs erre hivatva, hanem egyedül a magyar püspöki kar tudományszeretete és áldozatkészsége segíthetne a bajon, még pedig akként, ha több erre hivatott egyházi férfit oly helyzetbe juttatna, hogy egyedül a hazai és külföldi, különösen pedig a római levéltárak átkutatására szentelhetnék idejüket és munkásságukat. Azért lelkes szavakkal fordul a püspöki kar tagjaihoz és Péterffy, valamint Fejér szavait idézve, kéri hathatós támogatásukat e valóban hazafias és egyházi érdekű ügy számára.

Knauz felszólalását bizonyára többen elolvasták, némelyek talán, megszívlevélve az általa elmondottakat, egyet is értettek vele; ahhoz azonban, hogy a felvetett eszmét a megvalósuláshoz csak egy lépéssel is közelebb hozza, a Religióban közzétett közleménynek nem lehetett elegendő ereje.

Teljesen hatás nélkül azonban még sem maradt. A mennyiben a történettudományoknak egy még nálánál is szélesebb látókörű, avatott művelője, Ipolyi, szintén indítatva érezte magát a felvetett gondolattal tüzetesebben foglalkozni »Még egy szó egyháztörténelmi irodalmunkról« című cikksorozatában.¹⁾

¹⁾ Religio 1858. I. 36, 27, 38. szám.

Ipolyi elismerte ebben, hogy Knauz oly régóta érzett hiányra hívta fel a figyelmet, a minek orvoslása mindazokat, a kiknek szívükön fekszik az egyházi tudományok virágzása, nem egyszer foglalkoztatta már; a maga részéről azonban egyháztörténelmünk elmaradottságának okát nem egyedül az okmánytár hiányában kereste.

Azt tartotta ugyanis, hogy nálunk a kétségtelenül jelentkező általánosabb irodalmi érdeklődés mellett sincs a mélyebb tudományos szellem és az ezzel járó történelmi érzék annyira kifejlődve, hogy az okmánytár létesítéséből egyháztörténelmi irodalmunk fellendülését várhatnánk.

Ennek igazolására hivatkozott arra, hogy hiszen éppen abban a korban, a mikor Bél, Wagner, Kaprinay, Katona tanúsága szerint az oklevelek használata a legnagyobb nehézségekbe ütközött, nemcsak a túlnyomó részben egyháziak által művelt hazai történelem virágzott a legjobban, hanem majd minden püspökség, konvent, monostor is megkapta a maga hosszabb-rövidebb történetét.

Ez mind a XVIII. század második felében történt. Azóta pedig, több mint félszázadon keresztül, daczára annak, hogy már Fejér Codex Diplomaticusa is rendelkezésre állott, nem mutatkozik semmiféle újabb haladás.

Ő tehát azt gondolta, hogy egyháztörténelmünk sajnálatos pangása inkább arra vezetendő vissza, hogy nem volt arra mód és alkalom, hogy azok, a kik erre hivatással birtak, megszerezhessék maguknak a szükséges szakismereteket.

Előtte megczáfolhatlan igazságként állott, hogy az irodalom, a tudomány, művészet felvirágoztatásának egyik legszükségesebb alapfeltétele az iskola.

Azt ajánlotta tehát, hogy ha az egyháztörténelem művelését előmozdítani akarjuk, már a papnevelő intézetekben el kell kezdeni a munkát. Valamelyik szakavatott tanár adjon a növendékeknek hetenként egy órát az egyháztörténelmi irodalomból, különösen pedig a történelemírás segédtudományaiból, a palaeographiából, diplomaticából, kortanból, pecsétisméből, heraldikából.

Sőt még rendszeres előadásra sem lenne szükség, hanem csupán tájékozásul kellene nekik bemutatni az idevágó jobb szak-

munkákat és ezek használatába gyakorlati úton bevezetni a hallgatókat, főleg pedig az oklevélolvasást gyakorlatilag elsajátíttatni velük.

Ha húsz, vagy tíz növendék közül csak négyben-ötben, vagy csak egyetlen egyben tudna a tanár ezáltal kedvet kelteni az egyháztörténelem iránt, már ez is kiszámíthatlan hatással lenne évek során keresztül irodalmunkra. S e mellett könnyűszerrel lehetne gondoskodni arról is, hogy a seminariumokban szakképzett egyháztörténelmi tanárok legyenek, a püspöki, káptalani, konventi könyvtárak és levéltárak mellé pedig kellő szakismertekkel rendelkező egyének állíttathassanak.

Miután minden egyházmegyében találkozunk akár a káptalanban, akár a tanárok között, akár pedig a központi papság sorában valaki, a kire rá lehetne bízni e tantárgyak előadását, azon sem szükséges sokáig töprengni, kik legyenek e tudományszakoknak első apostolai.

Ha pedig egyszer az első lépés megtörtént, a további fejlődés okvetlenül el fog következni s csakhamar új élet pezsdülne az egyházi levéltárakban, meg lehetne indítani az itt rejlő kincsek kibányászását, lendületet nyerne a monographia-irodalom s hozzá lehetne kezdeni egy teljes egyházi okmánytár szerkesztéséhez, a mit végül az egész magyar egyháztörténelmi irodalom virágzása követne.

Bárki be fogja látni, hogy mindez nem történhetnék meg, ha mindjárt valamennyi levéltár ajtajáról lepattanna is a zár, mert a meglévő munkaerő nem lenne képes arra, hogy ezeknek anyagát kimerítse, összegyűjtse és feldolgozza.

Az iskolán, a nevelésen kell tehát az egészet kezdeni, mert csak ezeknek a fontos, sőt alig nélkülözhető tényezőknek segítségével lehet számbavehető eredményt elérni.

A mint a seminariumi egyházirodalmi iskoláknak köszönhetjük, hogy ez intézetekből sok kiváló író került ki, úgy hasonló eredményeket óhajtván elérni az egyháztörténelem terén, hasonló eszközökkel kell ránevelnünk a növendékeket az egyháztörténelem művelésére is.

Nem lehet ugyan tagadni, hogy a nem szerzetes papság folyton szaporodó kötelességszerű teendői mellett, a növendékek nem rendelkeznek annyi szabad idő felett, a mennyit az

ily szorosan vett szaktanulmányok igényelnének, de nem lehet kétségbe vonni azt sem, hogy jóakarattal, igen egyszerű segédeszközökkel jelentékeny eredményt lehetne elérni e téren is, mely Ozonam szavai szerint eredetileg úgy is a mienk volt, »mert szerzeteseink, benedictinusaink és bollandistáink által világíttatott meg«.

Ipolyinak e nagyon bölcs és nagyon meggyőző észrevételeit két okból tartottuk szükségesnek e helyen ismertetni.

Először, mert abban a véleményben vagyunk, hogy senki sem jelölte meg világosabban és helyesebben azt a módot, a hogyan egyháztörténelmünk akkori elmaradottságán gyökeresen, messze jövőre kihatólag segíteni lehetett volna, mert Knauz javaslatára természetszerűen csak akkor kerülhetett volna a sor, ha Ipolyi ajánlata már megvalósult és az egyházi okmánytár összeállítására kellő számú szakember állott rendelkezésre, mint ez a nagyeszű, rendkívüli műveltségű, gazdag tudású főpapunk, a ki lelkesítő, szervező, alkotó szellemének jótékony hatását közéletünknek úgy szólván minden téren képes volt éreztetni s a kinek örök érdeme marad, hogy történelemtudományunk művelésében a modern történetírás összes segédeszközeinek felhasználásával jelölt meg új ösvényeket.

De szükségesnek láttuk Ipolyi bölcs útmutatását bővebben ismertetni másodszor azért is, mert benső meggyőződésünk, hogy egyháztörténelmi irodalmunkban a legutóbbi évtizedek munkásságához képest legújabban szembetűnően jelentkező és tartunk tőle, a közeljövőben még fokozottabb mértékben elkövetkezendő visszaesés, vagy mondjuk inkább mozdulatlan-ság, ugyanazokra az okokra vezetendő vissza, a melyek Knauz és Ipolyi korában hatottak oly bénítólag e tudományszakunk művelésére.

Hogy t. i. papnevelő intézeteinek falai közt nincs sem a tanárok sem pedig a növendékek részéről megfelelő érdeklődés a történettudományok iránt s azonfelül, a mit az egyes előírt tankönyvek kereteiben a tanárok előadnak a magyar egyháztörténelemből, a növendékek pedig jól, kevésbé jól megtanulnak, a történelem és főleg az egyháztörténelem írás feladatairól, eszközeiről említés sem történik.

A növendékek elvégzik hittudományi tanulmányaikat a nélkül, hogy bármit hallottak volna az egyháztörténelem további művelésének segédeszközéről, a palaeographiáról, diplomatikáról, kortanról stb., avagy csak egyetlen egy középkori oklevelet alkalmuk lett volna kezükbe venni.

Ily körülmények közt természetesen nem lehet várni, hogy a növendékekben a történelemírás vagy ennek segédtudományai iránt érdeklődés mutakozzék, sem pedig, hogy az egyesekben kétségtelenül szunnyadó hivatás jelentkezék.

Ha pedig az egyház fiatal szolgája e nélkül lépett ki az intézetből az élet küzdelmes mezejére, itt a lelkipásztorkodásból folyó számtalan teendő, a socialis irányzattal mind sürgetőbben és követelőbben előálló egyéb kötelmek, az egyesületi téren reá váró teendők egész sorozata oly mértékben veszik igénybe tettejét és idejét, hogy történelmi studiumokra gondolnia is alig lehet, annál kevésbé szentelhet időt arra, hogy a hiányzó ismeretek megszerzését egész elejéről elkezdje.

Már pedig nekünk, egyháziaknak, e téren is vannak elmulaszthatlan, mások vállaira át nem hárítható, fontos kötelelességeink.

Kötelelességünk elsősorban azt a becses örökséget, a mi a királyi kancellária jegyzőitől, majd később a XVIII. század egyházi történetíróitól szent hagyományként szállott reánk, t. i. az egyháztörténelem lelkiismeretes, buzgó művelését az elődök buzgalmaéhoz méltó szorgalommal és szakavatottsággal, a jövőben is híven, becsületesen megőrizni.

Kötelelességünk továbbá a számos nagybecsű püspöki, káptalani, konventi magán- és országos levéltárral szemben újabban mind fokozottabb mértékben támasztott jogos igények kielégítése céljából ezeknek szakszerű gondozását, kezelését s a kutató közönség útbaigazítását, támogatását lehetőleg biztosítani.

Mindezeknek a szent hivatásunkhoz teljesen méltó, tiszteletré méltó elődeinktől örökségképpen reánk szállott kötelezettségeinknek pedig csak úgy fogunk tudni megfelelni, ha Ipolyi tanácsát követve, már a papnevelő intézetekben alkalmat és módot nyújtunk azoknak, a kiket a Gondviselés erre képességgel áldott meg, elsajátítani azokat az ismereteket, a melyek az egyháztörténelem műveléséhez elengedhetlenül szükségesek s a melye-

ket később vagy egyáltalában nem, vagy pedig a legjobb esetben is csak kimondhatlan sok vesződség árán tudnának maguknak megszerezni.

VI.

Knauz az 1858. év nagyobb részét főleg okmánymásolatokkal és a káptalani levéltár registáinak készítésével töltötte el, bár egészségi állapota az egész idő alatt nem volt kielégítő, mind türelmetlenebbül várván a budai káptalan registáinak, valamint a Fejér Codexéhez készített mutatónak megjelenését.

Ez azonban még mindig késett. Sőt Toldytól még választ sem tudott kapni leveleire, a melyekben kéziratának sorsa felől kérdezősködött.

Ha azonban Toldy leveleivel nem is, más módon annál jobban tanusította érdeklődését iránta. Elsősorban az ő támogatásának kell ugyanis tulajdonítanunk, hogy az Akadémia, mely 1847-től nem tarthatott nagygyűlést, minthogy a szabadságharcz leveretését követő időben a bosszúálló hatalom elnézte ugyan az osztályulések megtartását, de tagválasztóülést tartani nem engedett, midőn 1858 deczember 15-én újból összegyűlhetett, hogy a választásokat megejttesse, Czinár Mór, Hunfalvi János, Ipolyi Arnold, Nagy Iván, Pauer János, Ráth Károly, Szabó Károly, Szalai Ágost, Szilágyi Sándor társaságában Knauzt is megválasztotta a történelmi osztály levelező tagjává.

A kitüntetés, a melyben az Akadémia eddigi munkásságát részesítette, még nagyobb tevékenységre serkentette őt.

Daczára, hogy Török János felszólítására elvállalta a Szent-István-Társulat által megindított Egyetemes Magyar Encyclopedia részére a magyar városok és helységek történelmi leírását, a mi éppen ebben az időtájban nagyon sok dolgot adott neki, késedelem nélkül hozzáfogott székfoglaló értekezésének megírásához is.

Ennek tárgyául történelmünk egy érdekes, de mindeddig homályban hagyott korszakának, a várnai ütközetből V. László trónraléptéig terjedő interregnumnak megvilágítását választotta.

A Hunyadiak korának legalaposabb ismerője, Teleky József gróf is csak habozva szól arról, ki kormányozta hazánkat a várnai

csata után. Az országtanács-e, vagy az általa választott két helyettes, vagy Hunyady János és a melléje rendelt tizenkéttagú tanács?

Knauz gondos kutatás alapján, az anyagot most is legnagyobb részben a pozsonyi levéltárakból merítvén, megállapította, hogy a jelzett időben az országos tanács intézte az ország ügyeit, a melynek tagjai voltak: a nádor, a főpapok és a többi zászlósok, a mely azonban nem tévesztendő össze a Hunyady mellé rendelt kormányzó tanácscsal.

Azután ismertette az országos tanácsnak jogkörét, eljárását, hatalmát, pecsétjét, egész működésének történetét; összeállította regesta-alakban a tanács által kiadott okleveleket, sőt, miután ezek az oklevelek az akkori országgyűlési határozatok körül nem egyszer zavarokat keltettek, vázolta ezen országgyűlések rövid történetét is 1445—1452-ig, sok ismeretlen részletet közölve, sok hibás véleményt kiigazítva.

A tanulmánya alapjául szolgáló körülbelül 70-re tehető oklevél anyaga, valamint a pozsonyi számadáskönyvek 1445—1452-ig terjedő s idevonatkozó feljegyzései annyira megduzzasztották dolgozatát, hogy attól kellett tartania, az akadémiai felolvasásokra számítani szokott egy óra nem lesz elegendő arra, hogy azt, ha mindjárt tetemes kihagyásokkal is, érdem szerint ismertesse.

A mikor tehát június elején bejelentette Toldynak, hogy felolvasását július 11-én szándékozik megtartani, egyúttal arra kérte őt, hasson oda a második osztálynál, hogy legalább három órán keresztül olvashasson fel, esetleg folytatólagosan másnap egy rendkívüli ülés keretében. Úgy vélekedett ugyanis, hogy ha maga a feldolgozás nem is, a tárgy bizonyára megérdemelné a kivételes eljárást s megérdemelnék ezt a feldolgozott nagybecsű kiadatlan oklevelek.¹⁾

Toldy azonban bizonyára lebeszélte őt a szokatlan kívánságról, mert a július 11-iki ülésen csak részleteket ismertetett dolgozatából, a melyek azonban így is őszinte elismerésben részesültek a megjelent akadémikus társak részéről.

Az 1859. év nyarának egy részét Balatonfüreden töltötte

¹⁾ Knauznak 1859 június 10-én kelt levele Toldy Ferenczhez.

részben pihenés céljából, részben pedig egészségi okokból, mert az utóbbi időben sokat betegeskedett.

A mint innen visszaérkezett, az egyik pozsonyi főúr oly bizalmas természetű kéréssel fordult hozzá, a melyet, bár tudományos törekvései bizonyos mértékben szenvedtek is általa, semmiképpen sem utasíthatott vissza, már csak hazafias szempontokból sem.

A főúr gróf Pálffy János volt, a ki pár évvel előbb az Akadémia céljaira jelentékeny összeget áldozott, kívánsága pedig abból állott, hogy nézze át vele a magyar nyelvtant és ismertesse meg vele a magyar irodalom történetét, valamint a hazai remekírókat.

A feladat annál súlyosabbnak tűnt fel Knauz szemeiben, mert Pálffy mindössze két hónapot akart a tanulásra szánni.

Azzal sem volt tisztában, melyik nyelvtan lenne e célra legalkalmasabb; továbbá, hogy az általa elég jól ismert magyar remekírók közül kit és ennek melyik munkáját olvastassa a gróffal. Pálffy ugyanis egyformán jártas volt az angol, francia és olasz irodalomban s így nagyon megfontolandónak tartotta, mivel elégítse ki a grófnak ily módon elkényeztetett, vagy a hogy ő gondolta, elrontott ízlését.

Mindezt szem előtt tartva, legczélszerűbbnek vélte ebben a dologban olyan elsőrangú szaktekintélyhez fordulni tanácsért, mint a milyen Toldy volt s őt kérni meg, lássa el őt a szükséges útba igazításokkal, vagy még inkább, hogy készítsen számára egy egész kis tervezetet, a mely szerint a két havi tanfolyamot végezze.

Sőt miután a gróffal folytatott beszélgetés során reményt merített arra nézve, hogy tekintélyesebb számú magyar könyv megvásárlására is rá tudja venni úgy a remekírók, mint történelmi munkák köréből, arra nézve is megkérdezi Toldyt, elegendő lenne-e, ha pl. e célra ezer forintot hozna javaslatba.¹⁾

Egy nappal később, hogy e levelet Toldyhoz megírta, az egész magyar katolikus világot megörvendeztető felfedezést tett a pozsonyi főtemplom sírboltjában.

Még 1856-ban történt, hogy egy kanonok temetése alkalmából bejutott a kriptába és az itt eltemetett esztergomi érsekek

¹⁾ Knauznak 1859 szept. 11-én kelt levele Toldy Ferenczhez.

sírhelyeit kutatgatta. Négyet, úgy mint Csáky Miklósét, Eszterházy Imréét, Battyáni Józsefét és Barkóczy Ferenczét meg is találta. A többiekére azonban, Fehérkövy, Lippay, Széchényi és különösen Pázmányéra, bár a falakat minden irányban gondosan átvizsgálta, nem tudott ráakadni. Ennélfogva már akkor annak a nézetének adott kifejezést, hogy ez utóbbiak fent a szentélyben lettek eltemetve.

Ezt határozottan állítani azonban mindaddig nem merte, míg a káptalani levéltárban meg nem találta Lippay végrendeletét, a melyben világosan meg volt mondva, hogy Pázmány mellé a szentélyben kíván temettetni. Ezen a támponton elindulva, újból hozzálátott a kereséshez.

Szeptember 12-én reggel az egyházi hatóság hozzájárulásával felszaggatták a szentély padozatát képező márványlapokat és áttörvén az ezek alatt lévő boltívet, megtalálták előbb Széchényinek, azután pedig Lippaynak és a nagy Pázmánynak koporsóját.

A nevezetes eseményről még a nap folyamán jelentést tettek a hercegprímásnak. Knauz pedig a Religio hasábjain jelentette »rendkívüli örömmel, rendkívüli örömeire az egész széles magyar hazának«, hogy sikerült felfedeznie »az aranyshájú szónok s hazáját lángolón szerető Pázmány Péternek 222 éves sírboltját«.

Az 1859. év őszét és telét a káptalani könyvtár indexének elkészítésével töltötte, a melyet magyarul is meg akart írni és az Akadémiának leküldeni, hogy az Értesítőben kiadassék.

Közben székfoglalójának correcturáját végezte, a Fejér Codexéhez írt évmutatónak és a budai regestáknak kinyomatását sürgetve Toldynál, midőn az 1860. év tavaszán arról értesült, hogy a hercegprímás kinevezte az esztergomi egyházmegyei könyvtár vezetőjét, Lipovniczky Istvánt, érsekújvári plébánossá.

E hiradás nem annyira nagy reményeket, mint inkább erős vágyakat ébresztett lelkében arra nézve, hogy állását egy másikkal cserélje fel, a melyben kizárólag történelmi kutatásainak élhessen, s a hol az eddig oly nehezen nélkülözött irodalmi segéd-eszközök fokozottabb mértékben álljanak rendelkezésére. Folyamodott tehát a könyvtárnoki állás elnyeréséért.

Scitovszky hercegprímás azonban nem akarta mellőzni, ámbár tudományos képzettség és irodalmi érdemek tekintetében jóval mögötte állott Knauznak, Ocsovszky Ferencz alkönyvtár-

nokot, a ki az 1852 november havában Nagyszombatból Esztergomba szállított könyvtár rendezésével már hatodik éve foglalkozkodott. Ennélfogva őt nevezte ki 1859 márczius 28-án könyvtárnokká, Knauzt pedig ugyanekkor segédkönyvtárossá, a primási világi levéltár őrévé és szentszéki ülnökké tette.

Miután Ocsovszky továbbra is nagy buzgalommal végezte a könyvtárrendezési munkálatokat, Knauz abba a szerencsés helyzetbe jutott, hogy kizárólag tudományos foglalkozásainak szentelhette idejét.

A mint április hó végén átköltözött Esztergomba, azonnal hozzálátott a gondjaira bízott primási világi levéltár, valamint a káptalani országos és magánlevéltár gazdag középkori anyagának átkutatásához.

Az a megszámlálhatlan mennyiségű, becsesebbnél becsesebb oklevél, a melyet e levéltárakban talált s a mely legvérmesebb reményeit is meghaladta, az a tömérdek történelmi anyag, a mely ez oklevelekben ismeretlenül, feldolgozatlanul pihent a levéltárak mélyén, ismét az egyháztörténelmi okmánytár kiadására irányította figyelmét.

Csakhogymég Pozsonyban arra gondolt, hogy egy az egyetemes magyar egyház történelmét felölelő okiratgyűjteményt kellene mások közreműködésével létesíteni, Esztergomban már belátja, hogy ha kevesebbet tűz ki célul, többet fog elérhetni és megelégszik azzal, hogy az esztergomi érseki megye történelmére vonatkozó oklevelek gyűjteményét tervezi. S a mint akkor az egész főpapság támogatását óhajtotta igénybe venni, most beérte azzal, hogy Scitovszky primás jóakarató közreműködését reménylette megnyerhetni.

E végből 1860 október végén egy emlékirattal fordul a biboros hercegprimáshoz, a melyben körülbelül olyanféle eszmenettel, mint a minővel a Religio hasábjain felszólalt, kifejti az okokat, a melyek mind sürgetőbben követelik egyháztörténelmi irodalmunk hathatós felkarolását.

Abból indul ki, hogy míg nyugat Európa többi országaiban az érseki és püspöki egyházmegyéknek, monostoroknak stb. egymás után jelennek meg történelmi okmánytáraik, addig nálunk legjelentékenyebb egyházi intézményeink emlékei a levéltárakban pihennek, az egy pécsi egyházmegye kivételével.

Ma is teljes joggal el lehet mondani Bél Mátyással : nincs nemzet, mely ne törekednék megőrizni a maga és egyes családjainak dicsőségét, egyedül mi magyarok vagyunk e téren hanyagok, nagy hátrányára a magyarság ügyének, hírnevének, a mennyiben azt a téves hitet keltjük a külföldben, mintha nálunk még mindig a régi barbárság sötétsége uralkodnék.

Sőt főpapjainkra alkalmazva el lehet mondani azt is, a mit ugyanő írt a pozsonyi káptalanra vonatkozólag, hogy t. i. nem tehetünk egyebet, mint még odaadóbban kérjük a tiszteletreméltó testület atyáit, ne engedjék továbbra is elhomályosodni saját dicsőségüket.

Erre vezetendő vissza az is, hogy noha VIII. Bonifác pápa már 1303-ban úgy nyilatkozott felőlünk, hogy »országunk nem egy írót, okos, értelmes, tudományokban kiváló férfit mutat hat fel«, mégsem bírunk kielégítő módon megírt egyháztörténelemmel, a mint hogy ilyet megírni oklevelek nélkül nem is lehet.

Hogy az okleveleket 1848-ig oly szigorúan zár alatt tartották, annak még meg lehet a magyarázatát találni az addig uralkodó sajtóságos felfogásban. Ez azonban ma már teljesen tarthatatlan. S így nem lehet többé semmi akadálya annak, hogy az okiratok napvilágot lássanak s a magyar egyháztörténelem megírásának előmunkálatai kezdetüket vegyék.

A primást a Gondviselés a magyar egyház fejévé tette ; ő reá van irányítva az egész ország tekintete ; feléje fordul mindeneknek bizalma.

Minthogy a jelen viszonyok közt irodalmi téren lehet legjobban szolgálni a haza ügyét s minthogy ez idő szerint különös jelentőséget nyertek Fejér György következő szavai : »az idő, a közfelfogás mind arra sarkalnak bennünket, hogy Magyarországnak és a magyar népnek, az írók által annyira eltorzított képét az oklevelek felhasználásával a valóságnak megfelelően rajzoljuk meg«, arra kéri a hercegprimást, méltóztassék a magyar egyház javát célzó szerény igyekezetét felkarolni és támogatni.

A maga részéről a legnagyobb örömmel vállalkoznék »Codex Diplomaticus Ecclesiae Metropolitanae Strigoniensis« cím alatt időrendi sorban összegyűjteni a primási és káptalani levéltárakban őrzött okleveleket, ha őementiája elvállalná ezek kiadását.

Az oklevelekhez szükséges critical megjegyzéseket magyar nyelven adná. Számítása szerint minden esztendőben el tudna készülni egy negyedréttű kötet anyagával s így körülbelül három év leforgása alatt megjelenhetnék az egész kiadvány, hirdetvén a késő utódoknak is a primás dicsőségét.¹⁾

Scitovszky örömmel fogadta az előterjesztést, Knauz tervét minden részleteiben helyeselte, jóváhagyta és felhatalmazást adott neki arra, hogy a primási levéltárból a szükséges anyagot feldolgozhassa, egyedül azt kötve ki, hogy előbb esküt tegyen a primási kancelláriában, hogy a levéltárból semmit sem fog magánál visszatartani, vagy másnak kiszolgáltatni.²⁾

Knauz lelkes örömmel fogott a munkához. Átvizsgálta a levéltári anyagot, kiválasztotta a felhasználandó okleveleket és elkezdette ezeknek másolását.

Úgy látszik azonban, hogy rövid időn belül azt a tapasztalatot tette, hogy bármily megfeszített szorgalommal dolgozik, a kiadvány a közel jövőben semmi esetre sem fog megjelenhetni. Mert a helyett, hogy továbbra is a megkezdett buzgalommal folytatta volna az oklevelek másolását, más mindenféle irányban fejt ki munkásságot, a mit semmi esetre sem tesz meg, legalább nem az első időszakban, ha kilátásai vannak arra, hogy az első kötetet belátható időn belül sajtó alá adhatja. Ő pedig már 1861 elején a budai templomok történetének megírásába kezd, még pedig a primás tudtával, sőt kívánságára.

A munkához szüksége lett volna a budai káptalan okleveleinek azon regestáira, a melyeknek kiadását már annyi ideje hasztalan sürgette Toldynál. Arra kérte tehát Toldyt, küldje vissza ezeket neki. Minthogy azonban Toldy a leghatározottabb alakban biztosította, hogy legközelebb okvetlenül rá kerül a sor ezeknek publicálására, Knauz, úgy intézvén dolgait, hogy a budai prépostság templomának történelmét csak akkor fogja megírni, ha a regesták már nyomtatásban megjelentek, nemcsak teljesítette Toldy kívánságát, hogy a regesták nála maradjanak, hanem az iránt is tudakozódott Toldynál, nem vállalná-e el most készülő munkáját kiadásra az Akadémia, a melyet egész

1) Primási egyházi levéltár. A. 1860. Nr. 4390.

2) U. ott.

kis monographiának tervezett, Schier Buda Sacra-jánál nagyobb terjedelemben, több kiadatlan oklevél-melléklettel.¹⁾

Nemsokára elkészült a munka első részleteként a budai királyi várpalota történelmével.²⁾

Ennek folytatásaként a szent Zsigmondról nevezett budai prépostság templomának történetét dolgozta fel.³⁾

Majd más térre lép és »Szelepcsényi György prímás és a magyar constitutio« czímen Szelepcsényi magatartását és nagy érdemeit ismerteti abban a küzdelmes időszakban, (1670—1681.) a mikor alkotmányunkat már-már a végveszély látszott fenyegetni.⁴⁾

1861 ápril 19-én pedig az aranybulláról olvas fel az Akadémiában egy érdekes tanulmányt.

Midőn Grossinger Ferencz, az egykori cs. kir. udvari titkár, a magyar királyi hatalom absolut voltát vitatva azt állította, hogy az aranybulla hamisítvány, Kollár Ferencz, mint a bécsi udvari könyvtár őre, minden követ megmozdított, hogy a rendkívül fontos oklevél eredetijét megtalálja. Kaunitz herczeg útján még Rómában is kerestette, de minden eredmény nélkül. Hasonlóképpen hasztalan kutatták a bullát Széchényi Ferencz gróf és Kovacsich Márton György is. Az 1828. évben a hazai és külföldi tudósításokban az az öröndetes hír volt olvasható, hogy nemzetünk e nagybecsű palladiumát Fejér György megtalálta a prímási levéltárban. Erre azonban nagyhamar ráczáfolt Jankovich Miklós. Ekkor Fejér Jankovich érveinek hatása alatt annyiban módosította nézetét, hogy az oklevél, a melyet a prímási levéltárban talált, az aranybulla másolata.

Az eldöntetlenül maradt kérdést tisztázta most Knauz, kimutatván, hogy a prímási levéltárban őrzött oklevél II. Endre aranybullájának legrégebb átirata, melyet 1318-ban a magyar püspöki kar a Kalocsán megtartott nemzeti zsinaton állított ki, oly czélból, hogy Károly királytól az aranybullában foglalt szabadságok megerősítését kérlemesse.⁵⁾

1) Knauznak 1861 január 31-én kelt levele Toldyhoz.

2) Megjelent a Magyar Tudományos Értekező 1862. évfolyamában.

3) Megjelent a Pesti Hirnök 1861. I. 29—30. számában.

4) Megjelent a Pesti Hirnök 1860. II. 219—221., 223., 229., 230., 230. számaiban.

5) E tanulmánya a Magyar Történelmi Társ. X. kötetében jelent meg.

VII.

Az 1861. év őszén Knauz Nagy Ivánnal, az egyetemi könyvtár őrével, egy folyóirat megindítását határozta el, tekintettel arra a hiányra, a mely irodalmunkban az Új Magyar Múzeumnak 1860-ban bekövetkezett megszűntével észlelhető volt.

A folyóiratot, a melynek czíme Magyar Tudományos Értekező lett, s a melyben Knauz az egyháztörténelemnek is jelentékeny teret kívánt juttatni, úgy tervezték a szerkesztők, hogy ez ne szorítkozzék kizárólag a történelemre és ennek segédtudományaira, hanem a bölcsészeti, sőt természettudományi szakok művelését is felölelje. E mellett a Tárczában a tudományos intézetek jelentősb mozzanatairól és az irodalom terén felmerült figyelemreméltóbb eseményekről kívántak beszámolni. Adattárában pedig kiadatlan okleveleket szándékoztak közölni. Végül nagy súlyt óhajtottak fektetni a hazai irodalmi termékek szakszerű bírálatára, valamint a honi sajtótermékek részletes ismeretetésére is.

A szerkesztők közt folyó tárgyalások folyamán felmerült a kérdés, hol nyomassák a folyóiratot Pesten-e, vagy Esztergomban. Nagy Iván jobb szerette volna, ha Pesten nyomják; a pénzügyi szempontok mérlegelése azonban Esztergom mellett döntött. A mi egyértelmű volt azzal, hogy a szerkesztés technikai részének legnagyobb része Knauz vállaira nehezedett. Nemcsak az előfizetési pénzeket kezeli, hanem végzi az összes correcturákat, az egyes füzetek tartalmára, beosztására nézve tervezetet készít stb.

Mindehhez még az is járult, hogy kezdetben nem rendelkeztek elegendő megfelelő kézirattal s így mindúntalan kénytelen volt Nagy Ivánt bízgatni, írjon ennek, írjon annak, szólítsa fel ezt vagy azt az író a kilátásba helyezett czikk beküldésére.

Az első füzetbe kellett volna hozniok pl. Bartal Györgynek, a kit Knauz még Pozsonyból ismert, a parthusokról írott dolgozatát. Ezt azonban még január közepén sem kapta meg.

Nagy Iván azzal magyarázza Bartal késedelmét, hogy Knauz »bizonyosan túlszárazon írt neki«. Mire Knauz megküldi neki a Bartalhoz írt levél másolatát, hogy lássa »hogy ennél alázatosabban csak nem írhatott«.

Máskor ismét az iránt érdeklődik Nagy Ivánnál, hogy Kazinczy és Madách még mindig nem küldték el a cikket? Majd Rómer-től szeretne közleményt kapni. Arra a hírre, hogy Toldy is ígért valamit a folyóirat részére, kesernyésen megjegyzi, hogy ha ezzel is olyan rövid idő alatt fog elkészülni, mint az ő kéziratainak nyomtatásával, akkor ugyan várhatnak rá! Legalább is négy éve hallja már, hogy a budai regestákat nyomják. Talán bizony már agyon is nyomatta ezeket.

A sok olvashatatlan írású kézirat is sok vesződséget okoz neki. Egyik munkatársának, a ki ma egyik legelőkelőbb nevű munkása történettudományunknak, azt üzeni Nagy Iván által, hogy olvashatóbban írjon a fráter, mert sem ideje, sem kedve, hogy fejét törje hanyag írásának kibetűzésével.

Ugyanez a panasz Aigner ellen is, a ki a könyvészeti részt állította össze s a kinek írását sokszor a legjobb akarat mellett sem volt képes elolvasni, pedig — úgy mond — egy keveset mégis ért a rossz írás kibetűzéséhez.¹⁾

A kéziratok ide-oda küldözgetéséből hasonlóképpen mindenféle zavar és fennakadás keletkezett.

Mindjárt eleivel, még február havában, eltűnt valamiképpen Szilágyi Sándornak történelmi irodalmunkról írott cikke és egy könyvismertetés Nagy Iván tollából.

Knauz a leggondosabb utánjárás daczára sem tudván kideríteni mi történt a két kézirattal, közölte ezt szerkesztőtársával, a ki nemcsak szemrehányásokkal halmozta el, hanem kikelt ebből kifolyólag az Esztergomban való nyomtatás ellen is.

Méltán kérdezhetette erre adott válaszában Knauz, mit tehet ő elvégre is arról, hogy a küldemény nem érkezett meg kezeihez? Vajjon nem történhetett volna meg ez akkor is, ha Pesten nyomják a füzeteket? Úgy látszik abban a véleményben van, hogy ő zsebredugott kézzel nevetett a küldemény elveszte felett. Pedig mindent megtett, hogy megkerüljön, mindenütt kerestette.

De egyebet is kifogásolt Knauz.

Nagy Iván azt írta szóbanforgó levelében, hogy a bevezetés

---

¹⁾ Knauznak 1862 ápril 5-én kelt levele Nagy Ivánhoz, a Széchényi Országos Könyvtár kéziratárában.

közlésébe, ha csak a correcturát újból meg nem küldi Knauz, semmi áron bele nem egyezik, mert a már kézhez vett íveken az ige egy vagy két helyen egyes számban állott, holott többes számnak kellett volna lennie.

Knauz méltatlankodva kérdezi, hogy tehát annyit sem tétel ez fel róla, hogy az ígét össze tudja egyeztetni a főnévvel? Ne gondolja — vigasztalja őt végül — hogy minden füzetten ennyi baj lesz, mert ha ez csakugyan bekövetkeznék, ő maga is elátkozná az egész szerkesztést. Omne initium durum. Majd bejönnek ők is a rendes kerékvágásba. Hiszen a mi őt illeti, reá nézve sokkal kényelmesebb lett volna a pesti nyomda. Akkor csak dolgozatait kellett volna beküldenie s másra nem lett volna gondja; míg most ezer baja van a correcturával, a mitől Nagy Ivánt meg akarta kímélni.¹⁾

A szerkesztéssel járó sokféle aprólékos gond és vesződség mellett azonban maradt ideje arra is, hogy kutatásainak eredményeit újabb dolgozatokban tárja fel.

A tavasz folyamán megírta Balbi Jeromosnak, II. Lajos király tanárának, pozsonyi prépost és gorki püspöknek életrajzát, a ki kora legnevezetesebb embereinek volt egyike, azoknak az okleveleknek az alapján, a melyeket a pozsonyi káptalan levéltárában talált reá vonatkozólag s a melyek az eddigi életrajzírók előtt teljesen ismeretlenek voltak.

Tanulmányát az Akadémia második osztályában olvasta fel, még pedig nagyobb terjedelmére való tekintettel két részletben, a május 12-én és 19-én tartott üléseken.

Daczára a szerkesztőtársak nagy buzgalmának, utánjárásának, az irodalmi körökkel fennálló benső összeköttetésnek, az országos nevű munkatársak támogatásának, az előfizetők száma csak nem akart szükséges mértékben növekedni.

Júliusban a második félévet kezdték meg, de Knauz még mindig kénytelen arról értesíteni Nagy Ivánt, hogy az előfizetések éppen nem érkeznek be hozzá; s ha csak később nem következik be valami javulás, akkor százra sem fogják felvinni az előfizetések számát.²⁾

1) Knauz 1862 február 26-iki levele Nagy Ivánhoz.

2) Knauznak 1862 július 9-én kelt levele Nagy Ivánhoz.

A remélt javulás azonban nem következett be az ősz folyamán sem.

Miután a szerkesztők azt látták, hogy ha az előfizetők száma elegendő lenne is arra, hogy a folyóirat kiadásait fedezzék, az anyagi tengődés mellett — a mitől a szükséges támogatás hiányában méltán tarthattak — a szellemitől sem fognak megszabadulhatni, a tél közeledtével kimondották, hogy folyóiratukat megszüntetik.

VIII.

Ámbár Knauznak a szerkesztés terén szerzett eddigi tapasztalatai nem voltak alkalmasak arra, hogy hasonló vállalatok létesítése iránt bizalmat és kedvet ébresszenek benne, mégis arra határozta magát, hogy az új esztendővel egy másik folyóiratot fog megindítani.

Elhatározásában azt a célt tartotta szem előtt, a mely érdeklődését már évekkel előbb lefoglalta s a melyet ettől kezdve sohasem szűnt meg élete legnagyobb feladatának tekinteni, értjük a magyar egyháztörténelem ügyének felvirágoztatását.

Az újonnan létesítendő folyóirat is ezt a célt volt hivatva szolgálni, még pedig oly alakban, hogy a magyar egyház viszontagságos történelme megírásának mintegy előkészítője legyen.

E végből mindennek előtt kiadatlan okleveleket akart közölni a folyóiratban. Miután azonban az épülethez nemcsak alapra van szükség, hanem egyebekre is, ő sem érte volna be az egyháztörténelem pusztá megalapozásával, hanem a különféle irányú egyháztörténelmi tartalmú értekezéseknek, a magyar szentek életrajzainak, egyházi férfiak életírásainak, az apátságok, prépostságok, plébániák történetének, régi kéziratok, könyvek ismertetésének, a régi egyházi szertartások, egyházi szerek, ruhák leírásának is helyet akart juttatni folyóiratában. Egy szóval mindenre ki akart terjeszkedni, mindent figyelembe kívánt venni, mindent össze akart gyűjteni, a mi az egyháztörténelem szempontjából, bármily vonatkozásban, értékkel bírhatott.

Knauz e felfogása az egyháztörténelemírás legközelebbi feladatairól, kétségkívül az utóbbi években szerzett bővebb tapaszt-

talatokra, szélesebb körű ismeretekre s az ezekből kialakult tisztultabb nézetekre vezetendő vissza.

Minél mélyebben elmerült történeti kutatásaiban, minél több oldalról vizsgálta a magyar egyháztörténelem épületéhez szükséges anyagot, annál világosabban látta, hogy az általános vonatkozású egyházi okmánytár létesítése csak úgy nem elegendő egymagában a magyar egyház történelmének megírásához, mint a hogy nem lenne elegendő a legművészebb, leggondosabb meg-alapozás valamely épület felépítéséhez.

De nemcsak ebben az irányban jutott felfogása közelebb az igazsághoz, hanem abban is, hogy az egyháztörténelem anyagának feldolgozása, felkutatása, összegyűjtése minél több, minél számosabb munkaerőt igényel, a kiket csak úgy lehet tevékenységre buzdítani, ha tudunk megfelelő teret is nyújtani munkásságuknak.

Ezt akarta ő most keresztülvinni. Az érdeklődést minél szélesebb körben felkelteni, az arra alkalmas egyének közreműködését megnyerni és biztosítani, erősen meg lévén róla győződve, hogy a magyar egyháztörténelem megírásának illetén előkészítése annál elodázhatlanabb kötelessége az összes egyházi férfiaknak, mert a magyar egyház dicsőséges multjának alapos és részletes ismereté nélkül nem lehet megérteni a magyar nemzet történetét sem.

Eltételezve attól, hogy a mohácsi vészt megelőző századokban az egyház általában olyan hatalmi tényező volt, a mely nemcsak a hitélet és valláserkölc terén uralta feltétlenül a lelkeket, hanem egyúttal valóságos államfentartó intézménynek is bizonyult, a mely az állami élet kifejlődésében döntő befolyással bírt, nálunk még a többi európai államnál is szorosabb viszony fejlődött ki az egyház és nemzet közt, attól a pillanattól kezdve, hogy szent István buzgóságából intézményszerűen is megalakult a magyar egyház.

A magyar király nemcsak országának feje, hanem a magyar egyházban is kiváltságos jogokat és hatalmat élvez. Nemcsak megalapítója az érsekségek, püspökségeknek, számtalan apátságoknak, prépostságoknak, hanem legfőbb kegyura, oltalmazója, védelmezője az összes egyházaknak. Királyaink nemcsak sűrűn és szívesen hangoztatják, hogy uralkodói kötelességükből folyó-

lag elsőrangú hivatásuk az egyházi érdekeket legmesszebbmenő támogatásban részesíteni, hanem adott esetekben ennek megfelelően járnak is el.

Viszont az egyháziak a legfontosabb állami szolgálatokat teljesítik.

A királyi kancellária élén főpapok állanak. Püspökeink, mint a királyi tanács tagjai, az ország legéletbevágóbb ügyei felett döntenek. Résztvesznek a törvényhozásban, a legmagasabb bíróságok munkálkodásában, főispánságokat töltenek be, fontos diplomatiái megbízatásokat teljesítenek, a honvédelemben személyesen és bandériumaik által tűnnek ki, lakatlan területeket népesítenek be, székhelyeiken iskolákat alapítanak és tartanak fenn stb.

A káptalanok és konventek tagjai pedig mint a hiteles helyi levéltárak őrei és kezelői tesznek az ország minden részében nagy szolgálatot a lakosságnak. Írásba foglalják a felek vallomásait; a felmutatott oklevelekről, a melyeken a legfontosabb vagyoni jogi kérdések fordulnak meg, ők adnak ki másolatokat; határozásokra, végrendeletek felvételére, idézésekre, biznyságtételre, ítéletek végrehajtására küldetnek ki és így tovább.

Bármekkora fontossággal bírjon azonban akár az államnak, akár magának az egyháznak szempontjából a papságnak e sokféle téren, nem is egészen szorosan vett hivatásából folyó működése, mégis azt kell mondanunk, hogy ennél hasonlíthatatlanul nagyobb horderejű és jelentőségű volt az a munkásság, a melyet a papság a maga egyetemességében, mint az egész magyar nemzetnek lelki vezetője, tanítója, legmeghittebb bizalmasa fejtett ki a szószéken, az iskolában, a gyóntatószékben, az oltárnál.

Mert ez termékenyítette meg a magyar ember szívét a jónak, a szépnek, a magasztosnak eszméivel, ez alakította át társadalmunkat, ez volt hosszú évszázadokon keresztül egyedüli erőforrása kulturánknak, szellemi és anyagi előrehaladásunknak.

Az a hatás, a melyet az egyház a maga, sokszor bizony nagyon is egyszerű, bárdolatlan, az emberi gyengeségektől éppen nem ment, de az Istent, az Ő egyházát, a hazát, embertársaikat melegen szerető, érdekükben önzetlenül fáradni tudó, forró lelkesedésű szolgálai által az egyes hívők lelkére gyakorolt.

A mi annál mélyebb volt, minél észrevétlenebbül jelentkezett ; annál maradandóbbá vált, minél kevesebb szó esett felőle.

A mióta az egyház szent István királyunknak mindent megértő bölcsesége, minden nehézségen diadalmaskodó fáradozása folytán abba a helyzetbe jutott, hogy megkezdhetette hazánkban fenséges missziójának teljesítését, a legközvetlenebb összeköttetésbe lépett az egyes lelkekkel. Még pedig minden személyválogatás nélkül, nem téve különbséget a szegény és gazdag, a jobbágy és nemes között.

Ha megtörténik is, hogy egyik-másik szolgálja a kelletténél mélyebben hajol meg a hatalom, a vagyon, a tekintély képviselői előtt, az egyház szemében a szegény jobbágy lelke éppoly kimondhatatlan drága, mint a leghatalmasabb olygarcháé.

Az egyház éppen oly gyengédséggel hajol le a szegény jobbágygyermek homlokához, éppen oly szeretettel leheli rá a keresztség szellemének ártatlan, fehér szépségét, mint a bíborban született királyi sarjra.

Azután, néhány évre rá, éppen oly féltő gonddal fogja kézen az egyiket, mint a másikat és tanítgatja őket akként járni az élet göröngyös útjain, hogy tekintetük azért mindig az ég felé legyen irányítva.

És nem hagyja őket magukra később sem. Folytonos, éber figyelemmel őrködik felettük. Megszenteli minden fontosabb elhatározásukat, megáldja minden életbevágóbb lépésüket. Támogatja őket gyengeségükben, vigasztalja bánatukban ; bátor-ságot önt beléjük a csüggedés óráiban ; letörli homlokukról a gyöngyöző verítéket ; lecsillapítja viharzó szenvedélyeiket s az élet keserőségei, gondjai, csalódásai közt eltölti lelküket a kiengesztelődésnek, a szeretetnek, békének áldott szellemével.

Minden egyes szenvedő, küzdő lélek számára van egy meg-hitt, bizalmas, szeretetet sugárzó szava. Kiválóképpen a szegé-nyek és szenvedők számára, a kik oly sokan vannak s a kik úgy rá vannak utalva a bátorításra.

Milyen történetírás lenne az, a mely millió és millió ember lelki életének, örök üdvének és földi boldogságának e szakadatlan munkálását nem akarná kellő figyelemre méltatni ?

Hogyan tudná valaki megérteni nemzetének multját, a mult

minden örömét és bűját, dicsőségét és hanyatlását, ha nem törőd-nék azzal, hogy a letűnt századok fiainak szívét micsoda gondolatok, érzelmek töltötték el? Lelkükben milyen elhatározások keltek életre? Mik voltak azok a titkos rúgók, a melyek a tömegeknek úgy, mint az egyeseknek tetteit mozgásba hozták.

Ámde ha mindezt tudni, megérteni akarjuk, nem elég számon tartani, hány érsekség, püspökség, monostor volt hazánkban a letűnt századok alatt, hogyan hívták főpapjainkat, milyen szerepet játszottak a közéletben stb. Hanem ismerni kell annak a sok ezer névtelen, igénytelen munkásnak lelkületét, erkölcsét, érzületét is, a kik a hívek sok százezernyi sokaságának bensejét azokkal a gondolatokkal, vágyakkal, elhatározásokkal megtermékenyítették.

Még pedig ismerni kell őket a maguk valóságában, egyszerű, szerény lelki- és gondolatvilágukban. A mint a falusi plébánia légkörében, a szerzetesi cella hallgatag csendjében élnek, dolgoznak, imádkoznak, tanítanak, gyóntatnak.

Látnunk kell őket a templomban, a hívek közt, az iskolában, a földesúr kiváltságos kúriáján és a szegény jobbágy párázatos levegőjű viskójában.

Tudnunk kell, mik voltak kötelességeik, szokásaik, erényeik, hibáik.

Szóval, ismernünk kell azokat a férfiakat, a kiknek közvetítésével az egyház határtalan szeretete eljutott a hívek lelkéhez s a kiknek közreműködésével a pogány, hadakozó kedvű magyarból a keresztény civilizáció áldásainak törhetlen bástyája lett.

Ennek a nem számokat, neveket, adatokat felsoroló, hanem a letűnt századok való szellemét, életét visszatükröző egyháztörténelemnek a megírását kívánta Knauz előkészíteni, a midőn megindítva a Magyar Siont, elhatározta, hogy sok türelemmel, munkával fogja összegyűjteni ehhez a szükséges anyagot, nem hagyva figyelmen kívül a legjelentéktelenebbnek látszó kis porzemet sem, ha ez a nagy munkában felhasználható lesz.

Munkatársai, a kik közreműködésüket kilátásba helyezték, legnagyobb részben az egyháziak sorából kerültek ki. Sőt Knauz abban reménykedett, hogy az összes plébánosokat és káplánokat, vagy legalább ezek nagyobb részét megnyeri az általa kitűzött célnak és ezek az anyakönyvi feljegyzések s más hasonló ter-

mészetű adatok felhasználásával megírják az egyes plébániák történetét.

Az első füzetet »Az esztergomi érsekek 1272—1279-ig« című tanulmányával nyitotta meg, oklevelek alapján tisztázván a kérdést, kik viselték a ország első egyházi méltóságát a szent Margitot eltemető Fülöp érsek elhunytá után.

Ugyancsak az első füzetben kezdte meg az esztergomi érsekség okmányainak közlését az Árpádok korából, a két primási levéltárból.

Mily nagy fontosságot tulajdonított ezeknek az okmányközléseknek, elmondja azokban a bevezető sorokban, a melyeket ezek elé írt.

»A történelem valódi alapja s a történész legbiztosabb forrása — olvassuk itt — az okmányok. Oly állítás ez, melynek igazságát ma már senki sem vonja kétségbe. Valódi bányák ez okmányok, melyek aranyból, ezüstről drágább kincseket foglalnak magukban: történeti igazságot. Fáklyák ezek, melyek varázsfénnyel oszlatják szét az ősidők homályát, s élénk tüntetik a nagy ősök dicsőségét. Delejtük ez okmányok, melyek a feledékenység vagy rágalom szirtjei közt biztosan elkalauzolnak a tiszta igazság révébe.«¹⁾

Majd röviden felemlíti, mi történt a közelmúltban a külföldön az okmányok kiadása körül, a hol állami támogatással jelentek meg a kiadványok.

Nálunk egyes magánvállalatok hivatvák némileg pótolni, a mi országos költségen létre nem jöhet. Meggyőződése lévén, hogy mindaddig, a míg okmánytárunk nincs, történelmünk sem lesz, a Magyar Sion egy részét is ily egyházi okmánytárnak szánta. Ezáltal a vállalat nemcsak maradandó becsű lesz, hanem valószínű történelmi forrássá avattatik fel.

Az sem aggasztja, hogy ezekkel az okmányokkal unalmassá válik olvasói előtt; úgy gondolkozott ugyanis, ha egyszer valaki megszokta, ha nem is klasszikus, de kedélyes irányukat, feltétlenül el lesz bájolva az által a kendőzetlen őszinteség által, mely minden sorukból kitetszik s őseinknek nyílt, becsületes magyar jellemről tanuskodik s örömmel fogja élvezni a régiek tiszta, magyaros

¹⁾ Magyar Sion I. 52.

észjárását, felfogását, mely az okmányok latin szavain félreismerhetlenül visszatükröződik.

Az okmányok közlésében azt az eljárást követte, hogy a Fejér Codex Diplomaticusában már megjelent okleveleket csak kivonatossan adta, a kiadatlanokat pedig egész terjedelmükben.

Miután pedig azt a tapasztalatot tette, hogy Theiner is ugyanabba a hibába esett, a mi — mint az ő sajátos, erőteljes modorában mondja — Fejér Codexét undokítja, hogy t. i. történelemírásunk véghetetlen hátrányára a személy- és helynevek közlésében megszámlálhatlan hibát követ el, nemcsak az ezek által tett hibás közléseket javítja ki, hanem más tekintetben is a legnagyobb pontosságra törekszik.

Az okmányközlések mellett, a Vegyes Közlemények című rovatban elmondott sok-sok apróbb feljegyzésen kívül, milyenek pl. egy magyar vértanú a XV. században, egy győri püspök pecsétje, középkori olcsóság, a nyitra-pereszlenyi ciborium, eskütétel szent László sírjánál, a kiközösítés, régi egyházi ékszerek, kanonokok kinevezése stb., sűrűn jelennek meg az egyes füzetekben tőle önálló tanulmányok is.

Az első évfolyam negyedik füzetében pl. Oltványi Pálnak: »Történelmi emlékek a csanádi püspöki megyéből« című értekezéséhez Utóiratot ír, a melyben a pápai reservatiókról és általában a püspöki székek betöltéséről közöl felvilágosító és helyreigazító észrevételeket.

A következő füzetben a Krisztus-társulat történetére vonatkozó feljegyzéseket ismerteti, a melyet Budai János barsi főesperes és esztergomi kanonok az esztergomi érseki megye tehetőségesebb növendékeinek a külföldi egyetemeken való iskoláztatása céljából alapított.

A hatodik füzetben újból a királyi kegyúri jog körébe vágó kérdést feszeget, a midőn a Bullásoknak, vagyis azoknak az egyházi egyéneknek, a kik a Rómában szerzett pápai kinevezés alapján valamelyik egyházi javadalomra igényt tartottak, vagy pedig a velük perben állókat a hazai törvénykezés mellőzésével Rómába idézték, viselt dolgait világítja meg.

A tizedik füzetben pedig a honszerző Árpád sírja felett épült fehéregyházi templom fekvését határozza meg s azokat a viszonytagásokat beszéli el, a melyek az egyház felett elviharzottak,

kifejezést adván abbeli nézetének, hogy a török dúlás vandaliz-musa, mely e templom alatti sírokat is felforgatta, nagyon meg-fogja nehezíteni, ha egyáltalában lehetetlenné nem teszi, Árpád sírjának feltalálását.

A második évfolyam első számában egy minden tekintetben tanulságos dolgozat jelenik meg tollából ily cím alatt : »A magyar nyelv történeti joga az egyház és hazában«.

Ebben mindenekelőtt felveti a kérdést, volt-e oly korszak, a melyben Magyarország földje igazán magyar volt, oly értelem-ben, hogy a magyar nyelv általánosan és a lakosság minden réte-gében használatban volt.

Miután a XIX. század elején nemcsak külföldi, hanem hazai írók is azt tanították (pl. Schwartner Diplomatiájában és Statisztikájában), hogy valósággal csodaszámba megy, hogy a magyar nyelv még életben van, miután sohasem bírt udvari és hivatalos nyelvvé emelkedni, éppen nem volt felesleges e kérdés-nek megvitatása.

A történelmi emlékek tanúsága szerint a magyar nyelv a vezérek korában is uralkodó volt, valamint később is.

Szent István királyunk tudott ugyan latinul, sőt valószínű-leg görögül is ; hogy azonban tótul is tudott volna, mint ezt Dubráv cseh író állítja, csakúgy nem hihető, mint az, hogy utódja, Péter tudott volna magyarul.

Az országnagyok azonban, alig egy-két kivétellel, úgyszin-tén a nép is csak a magyar nyelvet beszélte.

Aba Samu, I. Endre, I. Béla királyaink még latinul sem értettek. Kálmán király idejében pedig a magyar eredetiből fordítottak le törvényeink latinra.

Róbert Károly ugyan aligha beszélt magyarul, de már Nagy Lajos, Zsigmond, I. Ulászló, V. László, Mátyás király, II. Lajos mind beszélték nyelvünket. Kivéve II. Ulászlót, a ki sem magyarul nem tudott, sem latinul, de nem is volt az ország előtt becsülete.

El volt terjedve a magyar nyelv a közélet terén is.

Az országnagyok nem értvén máshoz, mint a kardforgatás-hoz, nem beszélnek sem latinul, sem németül, sem tótul, még Hunyadi János sem. Ennélfogva szükségszerűen magyarul kellett az ország dolgai felett tanácskozniok.

És csakis magyarul értett a társadalom többi osztálya is.

Midőn Nagy Lajos az ország szélén lakó oláhokat meg akarta téríteni, nem talált egész birodalmában e nyelven beszélő egyháziakat, úgy hogy kénytelen volt magyar ajkú hittérítőket közéjük küldeni.

Zsigmond alatt a magyar katonák egy éjjeli csata alkalmával ezt a jelszót használják : »Isten, szent Mihály«. Ugyancsak az ő uralkodása idejében a pápai követ kiközösítvén az esztergomi érsekség javainak bitorlót, elrendeli, hogy ez a templomokban magyar nyelven hirdettessék ki.

Galeotti szerint Mátyás király korában nemesek és parasztok, magas- és alacsonyrangúak különbség nélkül mind magyarul beszéltek, és így tovább.

Nem temette el a magyar nyelvet a mohácsi vész sem.

I. Ferdinand alatt általános a magyar nyelv használata. Miksa tolmács útján magyarul szól a rendekhez s e szokást megtartja II. Mátyás, I. Lipót, III. Károly, Mária Terézia és II. Lipót is.

Hogy pedig a főpapság, az országnagyok, a megyék s alsóbb hivatalok egymás közt e századokban is magyarul érintkeztek, bizonyítja a reánk maradt számtalan magyarul írt levél.

Mindezekből azt a következtetést vonja le, hogy a magyar nyelvnek mégis csak van hazánkban egy kevés történeti joga s ha összehasonlítjuk nyelvünk egykori elterjedtségét a mostanival, jogosan elmondhatjuk, hogy nem a magyar volt az, mely e hazában más nyelvet elnyomott, hanem éppen ezt szorították ki hazájában több helyütt.

Knauznak e minden tekintetben tárgyilagos, szigorúan tudományos, lépten-nyomon megbízható történelmi forrásokra utaló tanulmányával szemben, a »Slovenost« című Szakolczán megjelenő tótnemzetiségű lap egyik munkatársa, a névtelenség leplébe burkolózva éles és gúnyoros hangon azt igyekezett olvasóival elhitetni, hogy Knauz állításai részben a történelmi emlékek önkényes félremagyarázásból származnak, részben pedig az ellenkezőt bizonyító adatok nem ismeréséből vagy célzatos elhallgatásából erednek.

Milyen fejtetőre állított okoskodással, a históriai igazságok milyen fokú eltorzításával dolgozott Szvatopluk e rajongó híve, megítélhetjük egy-két, czikkéből vett szemelvényből.

Knauznak arra a megjegyzésére, hogy Dubráv cseh író, a ki azt állította, hogy szent Adalbert azért szánta magát magyarországi útjára, mert azt hallotta, hogy szent István tótul is tud — »gyönyörű egy historikus«, azt kérdezi a történeti igazság nevében, van-e oka arra, hogy amúgy rajongóan és minden bizonyíték nélkül Dubrávra szórja e gúnyos szavakat? Ha nem hiszi, hogy szent István tudott tótul, miért marad adós bizonyítékaival? Talán szent Adalbert nem oktatta szent Istvánt? És ha oktatta, milyen nyelv segítségével tette, talán bizony magyar nyelven? Talán Prágában vagy Rómában tanult meg magyarul?

Tudja, hogy Knauz hitetlensége nem származik meggyőződésből; ez csak abból a magyar önkényből ered, a mely mindent tagad, a mi a szláv elem jelét viseli magán.

Knauznak arra az ártatlan fohászára: ha többi királyunk is követte volna IV. Béla gondoskodását (azt kívánta a kúnoktól, hogy magyarul megtanuljanak), most nem kellene statisztikailag számíttatni, hány magyar van Magyarországon — ráfogja, hogy ez mérges gyűlöletet lehel a nem magyarok ellen.

Egy más helyen fenhéjazva írja: ha Knauz ebben a dologban tudatlan, igen szívesen gyakorol vele irgalmasságot és kioktatja őt alaposan.

Hogy a magyar nyelv semmiképen sem volt hivatalos nyelv, olvassuk alább és annál kevésbbé lehetett Róbert Károly és Nagy Lajos tót udvarában, erről valóban nem kételkedhetik a kritikával élő történetíró.

Mátyás király szerinte voltaképen szintén tót, szláv volt. Hogy a szláv nyelvben sokkal otthonosabb volt, mint a magyarban, mutatják szláv iratai Nagyszombatban és más városokban. Abból, hogy ezeket a magyar Akadémia és egyéb ily régiségeket közlő munkák ki nem adták, ne kételkedjék Knauz úr et Comp. ezek létezésében. Adja Isten, hogy egykor közülök több napvilágot lásson abból a porból, a mely alatt ezeket a közöny, vagy a gonosz akarat elátkozva tartja. Ugyan, minden csúrés-csavarás daczára is — kérdezi — hol vannak Mátyás király magyar iratai? stb.

Knauz nem hagyhatta szó nélkül ezt a nem annyira elfogultságból és jóhiszemű tévedésből, mint inkább vastag tudatlanságból és még inkább rosszakaratú, tudatos ferdítésekből származó

badarságokat és lefordíttatván magának a névtelen szerző megjegyzéseit, olyan elbánásban részesítette folyóiratában, a melyet ez valóban megérdemelt.

Sorra czáfolta tarthatatlan állításait; rábizonyította a tökéletes megbízhatatlanságot ítéletében és következtetéseiben, járatlanságát a komoly históriairás terén és az elvakult embernek azt a vakmerő eljárását, a mely nem veszi figyelembe a legkétségtelenebb történelmi igazságot sem, ha rögeszméjéről van szó.

És tette mindezt fölényes könnyedséggel, maró gúnnyal, ellenfelére nézve megsemmisítő biztossággal, a tudatlansággal szemben érzett szigorúsággal és azzal a könyörtelen kíméletlenséggel, a melyre az igazságszerető embert a rosszhiszeműség ragadja.

A névtelen szerző érzékenyen feljajdult a szigorú, de igazságos kritikára. Azzal vádolta meg Knauzt, hogy »midőn a jogtalanul elnyomott tót nemzete iránt érzett szeretetből tollat fogott« és Knauz cikkének bírálatába bocsátkozott, erre Knauz »illemet sértő vitát kezdett vele«, »nyers kifejezésekkel és illetlen gúnyolódásokkal élt«, »az igazság ellen tusakodott«, a nélkül azonban, hogy Knauz állításait megczáfolni, avagy érveinek bizonyító erejét gyengíteni képes lett volna.

IX.

Az 1865. évben Scitovszky hercegprímás, megvalósítandó régi szándékát, az esztergomi régi papnevelő intézet épületébe, a szükséges átalakítások végrehajtása után, betelepítette szent Vincze leányait és ezzel megalapította székhelyén az első leánynevelő intézetet.

Knauz ennek ünnepélyes megnyitását kiválóan kedvező alkalomnak találta arra, hogy felújítsa azoknak a buzgó szerzeteseknek emlékét, a kik Esztergom városában évszázadokon át annyit fáradoztak Isten dicsőségének és embertársaik lelki üdvének előmozdításán. Összeállította tehát mindazon apátságok, monostorok, zárdák, templomokra vonatkozó adatokat, a melyeket az oklevelekben talált, kimutatván ezekből, hogy a város területén egykor a benczések, ciszterciek, lázarlovagok, templo-

mosok, jánoslovagok, dömések, ágostoniak, ferenczrendiek, pálosok, jezsuiták, a szigeten pedig apácák tartózkodtak.

Tanulmánya az intézet megnyitása alkalmából megjelent emlékműnek »Pauli szent Vincze leányai« első feleként látott név nélkül napvilágot.

Alig hogy ezzel elkészült, máris egy újabb munkához kellett fognia, még pedig a primás egyenes felhívására.

1865 szeptember 22-én azt a kétségekívül igen megtisztelő, de rendkívül felelősségterhes megbízást nyerte Scitovszky herceg-prímástól, hogy dolgozza át és rendezze sajtó alá Lányi Károlynak kéziratát, a melylyel még 1855-ben elnyerte a magyar egyháztörténelem megírására kitűzött pályadíjat.

Lányi munkájának ekkor már egész kis története volt, igazolva a mondást: »habent sua fata libelli«.

Midőn 1844-ben a pozsonyi országgyűlés alkalmából a magyar püspöki kar tagjai Kopácsy primás elnöklete alatt tanácskozásra gyűltek össze, az egyik ülésen Sztankovics János győri püspök egy magyar egyháztörténelem megírására tíz darab aranyat ajánlott fel.

Minthogy maga V. Ferdinand is érdeklődött a dolog iránt, a mennyiben, valószínűleg a fentebbi püspöki konferencia jegyzőkönyvéből értesülvén a történekről, meghagyta a helytartótanácsnak, foglalkozzék az ott felmerült eszmével, Kopácsy 1845 július 8-án az összes püspököket, káptalanokat szerzetesfőket adakozásra hívta fel a kitűzendő pályadíjra. Összegyűlvén a szükséges összeg, kihirdette a pályázatot, ennek határidejéül 1847 május 1-ét tűzvén ki, mely később 1848 november 1-éig meghosszabbított.

A határidő leteltével két pályamunka érkezett be; az egyik »Magyarhon egyháztörténelme« czímmel Cherrier Miklós pozsonyi kanonoktól, a másik jeligés levél kíséretében névtelenül.

Az utóbbi szerzője — mint később kitűnt — egy javakorabeli, Esztergom-főegyházmegyei áldozár volt, a ki ezidőszertint a nagyszombati lyceumban a természettudományokat tanította s egyúttal a káptalani könyvtárt kezelte.

Lányi Károly — így hívták az illetőt — egyike volt legtehetségesebb íróinknak. De szellemének fékezhetlen nyugtalansága és jellemének határozatlansága nem engedte, hogy az irodalom

terén arra szentelje idejét, a mire leginkább bírt hivatással: a történettudományok művelésére.

Olthatatlan tudvágya hol a bölcsezet, hol a nyelvészet, hol pedig a történelem mezejére ragadta őt. Egyszer a neveléstan és görög nyelv tanára akart lenni a krakói egyetemen. Máskor ismét a Horvát István halálával megüresedett magyar történelmi tanszék elnyerése volt leghőbb vágya. Volt idő, a mikor minden áron mint plébános szeretett volna működni.

Munkáit részint magyar, részint német, részint tót nyelven írta meg. Ezenkívül beszélt latinul, francziául, olaszul, angolul, spanyolul, lengyelül, oroszul, horvátul.

Történetírói munkásságával már az Akadémia figyelmét is magára vonta, mely 1845-ben a második osztály levelező tagjává választotta.

Kopácsy hercegprímás oly nagyra becsülte tehetségét, hogy 1847-ben felszólította őt, költözzék át az előadások befejeztével Esztergomba és ott kizárólag történelmi tanulmányainak éljen. Az 1847/48-iki országgyűlésen tanácskozó püspöki kar pedig Rómába akarta küldeni, hogy az örökváros levéltáraiból a hazánkat érdeklő adatokat kikutassa és lemásolja. Ennek a szép tervnek megvalósulását azonban megakadályozta Kopácsynak 1847 szeptember 17-én bekövetkezett váratlan halála.

Ő volt tehát a névtelenül beküldött pályamunka szerzője.

A beérkezett pályamunkákkal a szabadságharcz véres küzdelmei közt természetesen nem foglalkozhattak az illetékes körök.

Ezt az időt, már a mennyire ez egyáltalában lehetséges volt, arra használta fel Lányi, hogy kézirata hiányainak pótlására anyagot gyűjtött. 1850-ben pedig visszakérte kéziratát, hogy a szükséges javításokat ezen elvégezhesse.

A bírálatra ilyformán csak 1853-ban került a sor, a mikor Scitovszky primás Hollák rozsnyói, Biró szatmári kanonokot és Zalka János tanárt bízta meg, mondjanak véleményt a két pályamunkáról.

Nevezettek eleget tévén feladatuknak, a primás felhívta Szaniszló Ferencz nagyváradi püspököt, hogy Fogarassy Mihály és Szilasy János közreműködésével vizsgálják felül úgy a pályamunkákat, mint az ezekről beérkezett bírálatokat.

Hogy a névtelenül beküldött pályamű Cherrier munkáját

messze felülmúlja belső értékre nézve, abban a pályabírák mind megegyeztek.

Cherrier könyvének legfőbb hibáját abban látták, hogy szerzője inkább iskolai használatra szánta és nem a művelt nagyközönség olvasmánya gyanánt. Cherrier ennek daczára kiadta munkáját 1856-ban.

A névtelenül pályázó munkáról a bíráló bizottság tagjai egyetértően azt tartották, hogy a kitűzött pályadíjra egyedül jöhet számba és kívánatos, hogy az olvasóközönség kezeihez jusson, mert szerzője nagy szorgalommal gyűjtötte össze a szükséges anyagot, mert az adatok közt biztos kézzel képes eligazodni s tárgyát tudományos színvonalon dolgozta fel. Ha tehát megjelenik, hű képét fogja nyújtani a magyar egyház történelmének s feltüntetvén ennek benső kapcsolatát az egyetemes egyház történetével, az olvasót az egyház iránt való szeretetre fogja indítani. Mindez azonban csak abban az esetben lesz várható és remélhető, ha szerző a mutatkozó hiányokat pótolja s a jelentkező hibákat munkájában kijavítja.

A kéziratban ugyanis több helyen csak a fejezet címe volt feltüntetve, a kidolgozás azonban elmaradt.

Némely részlet inkább a magyar történelem körébe tartozott volna. Máshol ismét szerfelett laza volt az összefüggés az elbeszélt események között.

Egyik legfőbb kifogásuk volt továbbá a bírálónak, hogy a szerző nyelvezete csaknem élvezhetetlen volt, néhol az értelem rovására is magyartalan s hogy előszeretettel használt egészen új, ismeretlen szavakat.

Mindezen vélemények figyelembevételével a primás 1855 július 26-án arról értesítette Cherriert, hogy munkája a pályadíj odaítélésénél figyelembe vehető nem volt; Lányit pedig, felbontván a jeligés levelet, felszólította, hogy kéziratát a bírálók útmutatása szerint javítsa ki, a mi ha megtörtént, a jutalomdíj ki fog számára utalványoztatni.

Lányi azonban annyira érzékenyen vette a műve ellen emelt kifogásokat, annyira sértve érezte magát a bírálók észrevételei által, hogy semmi áron sem volt hajlandó kéziratán a kívánt javításokat megtenni. E helyett felajánlotta munkáját megvételre a primásnak, azzal indokolván eljárását, hogy megváltozott

viszonyai közt — időközben plébános lett Egbellen — a falusi élet magányában nem állanak rendelkezésére azok az irodalmi segédeszközök, a melyekre műve átjavításánál szüksége lenne.

Ámbár a primás igyekezett őt rávenni a javítások elvégzésére, annál is inkább, mert a püspöki kar határozata értelmében csakis erről lehetett szó és nem a kézirat megvásárlásáról, Lányi nem volt rábirható elhatározásának megmésztására és visszaküldvén a primásnak kéziratát a nála lévő bírálatokkal együtt, újból kijelentette, hogy az irodalmi munkásságtól végleg búcsút vett, minthogy semmi reménye nem lehet arra, hogy a kézirat átjavításával érje el azt a célt, a melyre őt esztendei megfeszített munka árán nem tudott eljutni.

Lányi röviddel ezután, május 23-án, befejezte nyughatatlan életét.

Kézirata a primás rendelkezéséből 200 frton megvásároltatván az örökösöktől, az esztergomi egyházmegyei könyvtárban nyert elhelyezést addig is, a míg találkozik valaki, a ki a szükséges javításokat kellő szakértelemmel elvégezi.

A primás egy időben felszólította a kézirat átdolgozására Zalka Jánost, az egyháztörténelem tanárát a pesti egyetemen, a ki azonban annyira el volt foglalva a Religio szerkesztésével, hogy erre nem vállalkozhatott.

1869-ben a primás elnöklete alatt tanácskozó püspöki kar újból foglalkozik az egyháztörténelem ügyével és elhatározza, hogy felszólítja valamelyik alkalmas egyházi férfiút a munka sajtó alá rendezésére.

Ez alkalommal, Somogyi Károly, Hoványi Ferencz, Zalka János társaságában szóba került Knauz neve is, mint a kik az átdolgozásra számbavehetők lennének.

Felszólítást, megbízást azonban nem kapott egyikük sem. Csak 7 évvel később, 1865 szeptember 22-én bízta meg a primás Knauzt, hogy átjavítván Lányi kéziratát, adja ki.¹⁾

Knauz nagy lelkiismeretességgel és szakértelemmel felelt meg a beléje helyezett bizalomnak.

¹⁾ Lányi Károly: Magyar egyháztörténelem. Esztergom, 1866. I. VII—LXXIV.

Mindenekelőtt pótolta azokat a fejezeteket, a melyeket Lányi csak jelzett kéziratában, vagy pedig félben hagyott.

Azután összhangzatba hozta Lányi elavult állításait az újabb történelmi kutatás eredményeivel. Lányi összes idézeteit összevetette az idézett helyekkel s a hibákat, tévedéseket kiigazította. Összeállította a nevezetesebb eseményekre, személyekre vonatkozó irodalmat. Végül átjavította Lányi különczködő, rossz magyarságú irályát, úgy mégis, hogy a mennyire csak lehetséges volt ez, Lányi gondolatai az ő szavaiban jussanak kifejezésre.

Knauznak öt éven keresztül folytatott szakadatlan munkájával, mely történelmi irodalmunknak teljes felhasználásával járt együtt, sikerült elérnie, hogy ha nem tüntethette is el nyomtalanul Lányi munkájának összes fogyatkozásait, egyháztörténelmének tudományos értékét jelentékenyen növelte, gyakorlati használhatóságát pedig nem csekély mértékben előmozdította.

X.

Az alatt az öt esztendő alatt, a míg Knauz Lányi egyháztörténetén dolgozott, bár mint egyik ismerősenek írta »ezzel tömérdek baja volt«,¹⁾ természetesen sem a Magyar Sion szerkesztése nem szenvedett fennakadást, sem egyéb irodalmi tevékenységében nem állott be szünet.

Az 1865. év végén befejezést nyert a Sionban az esztergomi főkáptalan Árpád-kori okmányainak közlése, a melyet az érsekiség okmányainak közzététele után kezdett meg 1864-ben és ezzel az esztergomi levéltárak Árpád-kori okmányai mind közkinccsé váltak.

Bizonyos csalódással jegyzi meg Knauz a folyóiratban ez alkalomból, hogy az egész országban nem találkozott senki, a ki ily Árpád-kori okmányok beküldésével megtisztelte volna őt.

Ezeknek az okmányközléseknek a jelentősége kétségtelenül tisztán állott a történelem iránt komolyan érdeklődő szakemberek előtt, a kik az okmányokat érthető örömmel fogadták.

¹⁾ Knauz Nándornak 1867 ápril 10-én Ráth Károlyhoz írt levele. Ráth Károly levelezése az Akadémia kéziratárában.

A folyóirat olvasóinak egy része azonban sem érdekeseknek, sem élvezeteseknek nem találta ezeket a hosszadalmas latin szövegeket úgyannyira, hogy az előfizetők közül sokan lassankint elmaradoztak.

Knauz azonban annyira át volt hatva ezeknek az okmányoknak fontosságától, különösen egyháztörténelmünk szempontjából, hogy olvasói egy részének ezen nyilvánvaló elkedvetlenedése által sem hagyta magát eltéríteni ezek közlésétől és a mikor kifogyott az Árpád-kori okmányokból, elhatározta, hogy a magyar katolikus főpapság XV—XVII. századbeli levelezését fogja a történetírók számára hozzáférhetővé tenni, a mire különben egyik munkatársa, Frankl Vilmos is lelkes hangon megírt Nyílt Sorokban buzdította.

Más irányban is igyekezett hasznos szolgálatára lenni úgy az irodalomnak, mint egyházának, bár szintén attól kellett tartania, hogy olvasóközönségének egy része ezzel nem lesz kielégitve.

Nem egyszer sajnálattal tapasztalta kutatásai közben, hogy a míg külföldön minden nagyobb könyvtár anyagáról, nagy szakismerettel, critikai pontossággal egybeállított jegyzékek állanak az érdeklődők rendelkezésére, sőt a ritkább könyvekről, pl. az ősnymtatványokról egész külön irodalom felett rendelkeznek, addig nálunk a Széchényi-könyvtár catalogusától eltekintve, alig van néhány ilyen természetű munka.

A codexekkel még rosszabbul állott a dolog. Ezek ugyanis nagyon sok helyen még most is penészes ládákban heverték, elrejtve, elfelejtve. De ha már előkerültek is innen s valamelyik könyvtárban elhelyeztettek is, az illető könyvtár órén kívül alig tudott felőlük valaki, sem velük meg nem ismerkedhetett, sem hozzájuk nem férközhetett, miután semmiféle nyomtatott catalogusban nem szerepeltek.

Már pedig az ő szemében a középkor e nagybecsű emlékei, eltekintve irodalmi, történelmi, művészeti értéküktől, abból a szempontból is különös beccsel bírtak, mert túlnyomó részben egyházi emberek kezeiből kerültek ki, a kik nem órákat és napokat, hanem esztendőket töltöttek el tollal kezükben, egyik gyönyörűbb betűt rajzolva a pergamenre a másik után, hogy az emberi szellem termékeit megőrizték az utókor számára.

Hogy tehát e hiányon tőle telhetőleg segítsen, megkezdette folyóiratában a pozsonyi tartózkodása idején újból rendezett és sokszorosan áttanulmányozott káptalani könyvtár kéziratainak ismertetését, czélul tűzvéen maga elé, olvasói előtt a kéziratok tartalmát és ezzel kapcsolatban a középkori irodalmat is feltüntetni.

Abból, hogy az 1866-iki évfolyamban közölte Balbi Jeromos-ról írt tanulmányát, a melyet 1862-ben az Akadémiában felolvassott, arra következtetünk, hogy a munkatársai által beküldött dolgozatok közt már ebben az időben is kevésebb volt az olyan, a mely az ő szigorú, de igazságos mértékét, valamint olvasóinak igényét kielégítette volna.

Nem javultak a viszonyok e tekintetben a következő években sem.

Leszámítva azokat az igazán becses dolgozatokat, a melyekkel Ipolyi, Frankl, Botka Tivadar, Dankó József, Balássy Ferencz, Romer Flóris, örvendeztették meg néhanapján, közérdekű közleményre másoktól alig számíthatott.

Nem csodálkozhatunk tehát, ha 1867 márczius 23-án az elkedvetlenedés egy nemével kéri Ráth Károlyt, örvendeztesse meg ismét valami dolgozattal; egyes plébánia-történeteken kívül ugyanis oly ritkán kap valamirevaló cikket, hogy különös öröme szolgál, ha hasonló készültségű munkatársa kopogtat be hozzá. Sajnos, hogy ez oly ritkán történik.¹⁾

Ennek a körülménynek kell tulajdonítanunk, hogy nem akarván folyóiratának színvonalát lejjebb szállítani, saját dolgozataival még az eddiginél is gyakrabban jelenik meg olvasói előtt.

A mellett, hogy minden számban hoz egy részletet »A pozsonyi káptalan kéziratai« című ismertetéséből, az 1867. évfolyamban »A magyar egyház régi szokásai« cím alatt régi szerkönyveinkről, a ritus különféleségéről, a keresztelési szertartásról közöl igen tanulságos dolgokat.

Ugyanitt világítja meg a milkói püspökség változatos történetét.

Hasonlóképpen ebben az évfolyamban lát napvilágot a Nápolyi

¹⁾ Knauznak 1867. évi márczius 23-án kelt levele Ráth Károlyhoz.

Margit-legendáról írt tanulmánya, a melyet 1867 július 15-én az Akadémia történelmi osztályának ülésén felolvasott.

Óváry Lipót még 1866-ban azt jelentette Scitovszky herceg-prímásnak, hogy a nápolyi biblioteca nazionale rendezetlen kéziratanyaga közt egy már meglehetősen elmosódott írású codexet talált, szent Margit legendájáról, a melyből néhány fejezetet leírván, elküldötte a primásnak, a ki viszont Knauznak adta ki, hogy mondjon az egésről véleményét.

Knauz összehasonlítván a mutatóványul küldött részleteket a magyar legendával, Óváry néhány botlására ugyan felhívta a primás figyelmét, egyszersmind arra is kérte azonban, másoltassa le Óváryval az egész codexet.

Elkészülvén Óváry a másolással, kéziratát néhány az eredeti szövegről vett facsimilével együtt elküldötte Esztergomba.

Ezek alapján írta meg Knauz tanulmányát a codex koráról, írójáról, kiterjeszkedvén szent Margit születési évének, halálának idejére, s a szenttéavatást megelőző vizsgálatot végző pápai követei eljárásának ismertetésére.

Tanulmányához csatolta a nápolyi legenda egész szövegét Óváry másolatában, kimutatván jegyzetben azokat a másolási hibákat is, a melyeket az eredeti szöveg használata nélkül megállapítani sikerült.

Az 1868. évfolyamban, a mellett, hogy a pozsonyi káptalan kéziratait ismerteti és közli a nápolyi Margit-legendát, mindjárt az első számban »Az egyházi javak«-ról egy még ma is igen figyelemreméltó és tartalmas értekezésben mutatja ki, hogy az egyház éppen annyi joggal bírja a maga javait, birtokait, mint bármelyik ősi család a magáéit. Ha tehát nem lehet elvenni az egyes magyar családoktól a tulajdonukat képező birtokokat, nem fosztható meg ezektől az egyház sem, mert egyenlő jogokat csak egyenlő mértékben lehet gyakorolni.

Ennek bizonyítására mindenekelőtt megállapítja, micsoda osztályba tartoznak az egyházi javak.

Szent István király, mint egyéb adományait, úgy az egyháznak szánt javakat is örök joggal adományozta. Példáját követék többi királyaink — a mint ezt számtalan idézett nyilatkozatuk bizonyítja.

Hasonló joggal bírja az egyház az egyesek által adományozott

birtokokat is, mert minden nemesnek jogában állott ilyen joggal adományban részesíteni az egyházat s mert az adományozó mindig ezzel az örök joggal akarta is adományát megtenni.

Változás e tekintetben csak II. Endre tékozlásai következtében állott be, a ki úgy is mint a trón várományosa, úgy is mint király, hogy párthíveket szerezzen, tömérdek várat, megyét, földet osztott szét kapzsi hívei közt.

A szerencsétlen gazdálkodásnak akkor szakadt vége, a midőn III. Honorius pápa befolyása alatt maga Endre is belátta, hogy a korona elszegényedése romlásba viszi az egész országot s megbízta IV. Bélát, vegye vissza az oktanul eltékozolt javakat.

IV. Béla folytatta a zilált birtokviszonyok rendezését atyja halála után is, még pedig példaadás okáért, a visszavételt a legtekintélyesebb rendnél, az egyháznál kezdte meg. Hogy a munka nagyobb erővel haladjon előre, az egész országban bírakat nevezett ki, a kik csak abban az esetben ítélték oda a birtokokat állítólagos tulajdonosaiknak, ha ezek jogait okmányszerűleg igazolni tudták. Ha ily okmányokkal nem rendelkeztek, kénytelenek voltak az így elvenni szándékolt birtokokat új adományként kérni a királytól. Nem egyszer azonban olyanok is királyi oklevelet kértek maguknak, minden eshetőségre számítva, a kik képesek lettek volna jogait igazolni.

Igy jött létre a királyi megerősítés szüksége, mely egyformán érdekében állott mindenkinek, akár vétel, akár csere, akár hagyomány útján jutott valahogy birtokhoz, s a mely IV. Béla czéltudatos törekvése folytán csakhamar odáig fejlődött, hogy a birtokok körül történő minden változás érvénye királyi engedély vagy megerősítéstől tétetett függővé.

Ettől az időtől kezdve tehát az egyház is csak királyi engedély mellett vásárolhatott fekvőségeket s az egyház javára tett adományok is csak akkor voltak érvényesek, ha királyi megerősítésben részesültek.

Ezt az intézkedést IV. Béla utódai is fentartották. Nagy Lajos pedig törvényerőre emelte.

Ámde ha egyszer az egyház királyi megerősítéssel jutott valamely adományhoz, ez éppen oly megtámadhatatlan tulajdont kell hogy képezzen, mint bármely jogcímen nyert világi birtok.

Hasonlóképpen a Magyar Sion 1868. évfolyamában ismertette Knauz »A magyar egyház régi szokásairól« írt tanulmánya folytatásaként a régi magyar bőjti disciplinát, a régi misekönyveket stb. Egy másik közleményében pedig a kertzi apátság törtenetére vonatkozó adatokat dolgozta fel.

A Magyar Sion hasábjain kifejtett irodalmi tevékenység mellett tudott időt találni még arra is, hogy a Történelmi Társulat november 5-iki választmányi ülésén felolvasást tartson »A veteristák« czímen azokról a nehézségekről, a melyekkel a Gergely-féle naptár behozatala és elfogadtatása nálunk járt.

Nemcsak egyesek találkoztak, hanem hatóságok is, a melyek nem akartak az új számítás szerint igazodni, a míg az országgyűlés ez iránt nem rendelkezett. Sőt midőn ez 1588-ban heves ellenzés után megtörtént, az új naptár iránti ellenszenv még ekkor sem szűnt meg. Midőn pedig az új naptár mellett néhány jezsuita, az ó-naptár mellett pedig egynémely protestáns predicator szállott síkra, az ellentétek újból kiélesedtek a két tábor hívei közt. Az 1591-iki nagykárolyi zsinat, a melyen 19 senioratus protestáns lelkészisége vett részt, maga is a régi naptár mellé állott. Ismét általános lett a zavar az országban, a mennyiben az egyik helyen az új, a másik helyen a régi naptár szerint számítottak az emberek. Míg végre az 1599-iki országgyűlés újból elrendelte, hogy mindenki a reformált naptárhoz tartsa magát.

Ennek daczára még évtizedek múlva is használatban van a régi naptár, nevezetesen Pécs környékén, a hol nemcsak a kálvinisták, hanem a magyar ajkú katolikusok is, a kik magukat a régi naptárról veteristáknak nevezték, odáig mentek az új számítást követő paptársaik iránti elkeseredésükben, hogy a törökök által akarták őket karóba húzatni.

Az 1869. év elején Mircse János egyik közleménye arra indította Knauzt, hogy az aranybulla kérdésével még egyszer foglalkozzék.

Mircse, a ki ez idő szerint a kormány megbízásából oklevelet másolt a velenczei levéltárban, azzal állott elő a Pesti Naplóban, hogy az aranybulla hiteles szövegét sikerült egy codexben felfedeznie s e szerint a bulla nem 1222-ben, hanem 1233-ban adatott ki.

Mircsének ezt az állítását először Nagy Iván támadta meg.

Majd megszólal Knauz is, a ki az Akadémia történelmi osztályának június 21-én tartott ülésén elítéli Mircse cikkét. Kimutatja, hogy Mircse nemcsak helyesen olvasni nem tud, de latinul sem ért eléggé. Ennélfogva nem ismerheti őt el illetékesnek arra, hogy az aranybullához hozzászóljon.

Nagy meggyőző erővel bizonyítja be, hogy az aranybulla valóban 1222-ben jött létre. Bár az eredetileg kiadott hét példányból egy sem jutott el hozzánk, de megvan egy 1318. évi másolata a primási levéltárban, valamint ismerjük a Nagy Lajos által átírott példány 7—8 egykorú másolatát is.

Mircse Theinert is megkérdezte az aranybulla felől, a ki erre azt válaszolta neki, hogy Rómában a legszorgosabb keresés daczára sem talált nyomára ily okmánynak. Knauz előtt azonban Theiner e nyilatkozata nem bírt súlylyal, mert a vatikáni levéltár minden okmányát nem ismerhette Theiner sem, az indexek pedig nem lehetnek kimerítők, ha még oly tökéletesek is. Különben is Dudik és Pertz tanúságából tudta Knauz, hogy a levéltár jórésze nem volt még rendezve.

A mi pedig Theinernek Mircse által hivatkozott azt a nyilatkozatát illeti, hogy »ő sem hisz egy szót sem az 1222-iki aranybulla meséjéből« erre nézve abban a nézetben volt Knauz, hogy Theinernek sok érdeme van ugyan irodalmunk körül, de ebben a kérdésben őt tekintélynek el nem ismerheti.

XI.

1866 október 19-én súlyos veszteség érte a nagy kiterjedésű esztergomi érseki megyét. Meghalt 82 év terhével a vállain jószágos főpásztora Scitovszky János, a ki szerény igénytelenségével, szakadatlan munkásságával, buzgalmával, áldozatkészségével tette nevét emlékezetessé az egyházmegye történetében.

Utódjává a rákövetkező év január 20-án Simor János győri püspök neveztetett ki.

A hír hallatára Knauz gondolatban visszaszállott a nagy Hunyadi Mátyás korába s az ifjú király mellett, az ország nagyjainak diszes sorában, a kik a haza nagyságáért, virágzásáért, boldogságáért oly sokat tettek, egy főpap kimagasló alakja ra-

gadta meg figyelmét, a kinek egyéni tulajdonaiban, helyzetében feltűnő hasonlatosságot talált az újonnan kinevezett primással.

Ez a főpap Vitéz János volt, Magyarországnak akkori legelső főpapja. A kiról a história azt tanítja, hogy mint egyházfejedelem és államférfiu egyaránt kiváló volt; királyának az ország legfontosabb ügyeiben legbölcsebb tanácsosa; tehetségre és tudományos képzettségre nézve kortársai közt messze kimagasló; a hazai művelődés előmozdításáért lángoló; a művészeteket bőkezűen és műértően pártoló, a ki magának Esztergomban fényes palotát építtetett, a melyben elhelyezte nagyértékű gazdag könyvtárát, a melyet saját és egyháza használatára gyűjtött össze s a melyről kortársai mindig a legnagyobb elragadtatással emlékeztek meg.

Azok után, a miket Knauz az új primás egyéniségéről, képességeiről, hajlamairól s eddigi működéséről tudott, bizton remélte nemcsak azt, hogy, mint Vitéz, úgy ő is a legnehezebb viszonyok közt is dicsőségesen fogja kormányozni egyházmegyéjét s felelősségteljes méltóságában fontos szolgálatokat fog tenni királyának és hazájának, hanem mintha csak a mult homályában oly biztosan eligazodó tekintete egy pillanatra a jövőndő sűrű ködén is képes lett volna áthatolni, egy jós határozottságával és bátorságával jövőndölte meg, hogy Simor »fel fogja építeni dicső elődeinek annyi századon keresztül porba süllyedt palotáját s ebben fogja, mint egykoron nagy elődje tette, könyvtárát elhelyezni«. ¹⁾

S annak a közel negyedszázadnak az eseményei, a melyre Simor áldásos tevékenysége kiterjed, fényesen igazolták Knauz bizalmát, sőt azt még túl is szárnyalták. Simor egyike lett legjelesebb primásainknak, a kinek hervadhatlan érdemeit késő századok mulva is hirdetni fogják alkotásai.

Éppen úgy, mint a hogy hirdetni fogja nagy szeretetét az iradalom iránt, buzdítani és jutalmazni tudó érdeklődését a tudományok művelői iránt, erős érzékét a történelmi emlékek tanúságai iránt és nagylelkű áldozatkészségét, kifogyhatlan bőkezűségét egyházának dicsősége iránt az a maradandó becsű kiadvány, a melyben Knauz megvalósítva végre régi szándékát, az esztergomi főegyházmegye történelmi emlékeit összegyűjtötte.

¹⁾ Magyar Sion, 1867. VII.—VIII.

A nagynevű mecénás, a kinek később Knauz munkája előszavában ércznél maradandóbb emléket emelt, már érseksége kezdetén oly meleg érdeklődést tanúsított Knauznak az egyházmegye történelmi multjára vonatkozó tervei iránt, hogy Knauz indítatva érezte magát egy terjedelmes emlékirat alakjában foglalkozni azokkal az elvekkel, a melyeket az esztergomi érseki megye történelmi emlékeinek összegyűjtése és kiadása körül szem előtt tartani szükségesnek vélt.

Knauz oly ember lelkesedésével és örömevel fogott ennek megszerkesztéséhez, mint a kinek rég táplált, legbensőbb óhajai jutnak közel a megvalósuláshoz.

Mindenek előtt a legnehezebb, de egyúttal legfontosabb kérdést kívánta tisztázni, hogy t. i. melyek legyenek azok a határok, a melyeken túl a munka nem terjeszkedhetik, jól tudván, hogy a nélkül történelmi gyűjtemény, bármekkora terjedelmű legyen, befejezett egész nem lehet.

E végből körvonalazta a czélt, a melyet elérni akart s megjelölte az erre szükséges segédeszközöket.

Knauz nemcsak a szorosan vett esztergomi székesegyháznak, hanem az egész egyházmegyének, még pedig régi kiterjedésében, akarta történelmi emlékeit összegyűjteni. Tehát a székesegyháznak, a primásoknak, a káptalannak, az összes templomoknak, kápolnáknak, zsinatoknak, iskoláknak stb. emlékeit.

Ennek megfelelően fel akart kutatni minden olyan forrást, a hol csak reménye lehetett ilyen emlékeket találni. Elsősorban tehát a primási egyházi és világi levéltárat, az esztergomi és pozsonyi káptalanok levéltárait, az egyházmegyei könyvtár kéziratgyűjteményeit, különösen a Battyáni-féle gyűjteményt, Pozsony, Kassa, Nagyszombatnak, a bányavárosoknak levéltárait. Az udvari levéltárat, az országos levéltárat, a Nemzeti Múzeum levéltárát, az Egyetemi Könyvtár és Akadémia kéziratárát, néhány családi levéltárat. Az egyes plébániák levéltárában rejtőző eredeti oklevelek beküldésére pedig az egyházi hatóság hívta volna fel a lelkeseket.

Ekkor még úgy gondolta, hogy a nagyobb közlevéltárak vezetőit hirlapi úton lehet majd felszólítani a kívánt másolatok elkészítésére, ívenkint 2 arany fizetését helyezvén kilátásba a másolatokért.

Az elsorolt forrásokból azonban csak bizonyos határig akart méríteni.

Igy pl. nem kívánt kiterjeszkedni az egyházmegye területén egykor fennállott monostorok, szerzetesházak emlékeire, abból kiindulva, hogy ezeknek összegyűjtése maga igénybe venne egy emberi életet. Hasonlóképpen mellőzni kívánta a káptalanok által, mint hiteles helyek által, világi ügyekben kiállított okleveleket, a melyekből legfeljebb az ezekben szereplő káptalani tagok neveit jegyezte volna ki.

A nyomtatásban megjelent oklevelek és egyéb emlékek közlésére vonatkozólag arra az álláspontra helyezkedett, hogy az okleveleket nem elég csak kiadni, hanem ezek hibátlan közlésére kell a súlyt fektetni.

Ezt példával is megvilágította.

Fejér egy a primási levéltárból származó oklevelet így adott ki: »in regali consistorio decem virorum«, holott az oklevél eredeti szavai így hangzanak: »in regali consistorio decrevimus«. Az ilyen eljárás a helyett hogy világosságot derítene, csak még nagyobb homályt és zavart okoz.

A már megjelent, de hibásan közölt okleveleknél tehát okvetlenül ki akarta volna javítani legalább a lényegesebb botlásokat.

Minthogy azonban Fejérnek majd minden oklevélközlésében volt valami hiba s miután úgy vélekedett, hogy a létesítendő kiadvány minden olvasójának aligha lesz meg egyúttal Fejér Codexe is, s ha meglesz is, nem fogja ebben a hibákat kijavíthatni, legczélszerűbbnek találta volna az egyházmegyére vonatkozó valamennyi oklevelet felvenni a kiadványba, a Fejérnél közöltek azonban a hibák feltüntetésével. Ez az eljárás legfeljebb 20—30 ívvel növelte volna számítása szerint a munka terjedelmét.

Azokat az okleveleket pedig, a melyek hibátlanul jelentek meg, vagy pedig a melyeknek eredetijét nem sikerült volna megtalálnia, regesta alakban kívánta adni, lehetőleg az oklevél eredeti szavainak felhasználásával.

Ilyen módon az egész munkát négy kötetre tervezte. Az I. kötetbe jött volna az Árpád-korszak anyaga; a II-ba a vegyesházi királyok kora; a III-ba a mohácsi véstől a linczi béke bezikklézéséig s a IV-be a legújabb korig. Az egyes kötetek (tomus)

az anyag terjedelméhez képest több részre (volumen) oszlohattak volna.

Az okleveleket és egyéb emlékeket azonban nemcsak egyszerűen közölni akarta Knauz, hanem bő jegyzetekkel kísérni, hogy a homályosabb helyeket megvilágítsa, az elavult szavakat és kifejezéseket megmagyarázza stb.

Hogy pedig a munka becsét a külföldi irodalom is méltányolhassa, az egész szöveget latinul szándékozott megírni, különösen az első három kötetben, tekintettel arra, hogy a középkor emlékei maguk is mind latin nyelven szólnak.

Az efféle vállalatoknál oly felette gyakori pótlékok és függelékek elkerülése végett, nem akart sietni a mű megindításával, hanem akkor bocsátotta volna közre az egyes köteteket, ha már minden forrást lehetőleg kimerített.

A munka alakjára vonatkozólag a nehezebben kezelhető ívrét helyett inkább a negyedréte ajánlotta.

Hogy a munka gyorsabban haladhasson, javasolta, hogy a hercegprímás bizonyos tetszése szerinti összeget utaljon ki kezeihez a másolatok díjazására.

Kötelességének ismerte azonban már ekkor megjegyezni, hogy az esetben, ha a prímás tetszését megnyeri az előadott tervezet, azonnal hozzáfog ugyan a munkához, csak hogy eleivel elnézéssel kell iránta lennie, mert a Magyar Sion szerkesztése és Lányi kéziratának sajtó alá rendezése nagyon sok idejét lefoglalja.

Eljutott-e az emlékirat, a melynek Knauz ezt a címet adta: »A Monumenta Strig. című műnek előleges tervezete«¹⁾ valamely alakban a hercegprímás elé, vagy pedig inkább csak a maga tájékoztatására írta ezt meg, nem tudjuk megmondani.

Ha azonban tekintetbe vesszük, hogy mennyire el volt foglalva ez idő szerint a Sionnal és Lányi munkájával, valamint a primástól nyert egyéb megbízatásokkal, pl. 1869 februárban a Széchenyi György által Pesten és Pozsonyban alapított kórházakra vonatkozó adatokat kellett felkutatnia, tavasszal pedig a nagyszombati helynöki levéltárból kellett kiválasztania az érseki levél-

¹⁾ Kéziratgyűjteménye közt a Széchenyi Országos Könyvtár kézirat-tárában Fol. Hung. 1156.

tárba tartozó anyagot és ezt Esztergomba szállítani, júniusban ismét Mircse elleni czáfolata vette igénybe idejét stb., valószínűbbnek tűnik fel előttünk, hogy az előleges tervezet inkább csak saját irányítására szolgált azoknál a szóbeli tárgyalásoknál, a melyeket a munka felől a primással folytatott.

És csak nyár folyamán, a mikor úgyszólván már megállapodott a hercegprimással a kiadvány megírásánál követendő főbb szempontokra vonatkozólag, nyújt be hozzá írásbeli előterjesztést, hogy feltételeit, kikötéseit végleges alakban körvonalazza és előadja.

Erre mutatnak beadványának bevezető sorai is.

»Miután — úgymond — életem negyvenedik éve felé közeledem s nem tudom, hogy szemeim gyengülése és fejem szédelgése meddig engedik meg az irodalommal való foglalkozást, úgy látom, nincs többé halasztani való időm a rég tervezett Codex Dipl. Ecclesiae Strigoniensis című műnek létesítéséhez.

Ennélfogva, ha Herczegséged velem parancsolni méltóztatik, azonnal hozzáfognék a mű összeállításához.

E dolog felől heteken át hosszasan gondolkozva azon eredményre jutottam, hogy a művet, óhajtott kedvező eredménnyel csak bizonyos feltételek alatt remélhetem kiállíthatni. Legyen szabad tehát e feltételeket egész őszinteséggel feltárnom.«

Itt azután elmondja, hogy a munkát egészen maga kívánja, a saját felelőssége mellett elvállalni.

Minekutána azonban az összes kiadandó okleveleket nem másolhatja le maga, kénytelen lesz Pesten, Budán, Pozsonyban és még más helyeken is másolókat fogadni, az általa kijelölendő oklevelek lemásolására.

Tekintettel arra, hogy az oklevelek kiadásánál a lehető legnagyobb hűségre és pontosságra kell törekedni, csakis az olyan másolatokra nézve vállalhat felelősséget, a melyeket vagy saját-kezűleg végzett, vagy legalább a melyeket az eredetivel összehasonlított.

Ez természetesen nem csekély idővesztéssel és költséggel fog járni; de a munka érdekében ezt annyira szükségesnek tartja, hogy e nélkül az okmányok kiadását el sem vállalhatná, mert nem akar Fejér példájára, a ki másolóiban vakon megbízott, hibáktól hemzseggő codexet kiadni.

Hogy a másolandó okleveleket kijelölhesse és a másolatokat összeolvashassa, többször lesz kénytelen utazni, sőt huzamosb időn keresztül Esztergomból távol lenni. Mindez költséggel fog járni, a mint hogy költségbe kerül a másoltatás is.

Mindennek figyelembevételével arra kéri a primást, hogy e célra, a nyomtatás költségein kívül, legalább évi 600 frtot utalványozzon ki kezeihez, az 1870. évtől kezdve félévi részletekben, még pedig minden elszámolás kötelezettsége nélkül.

Hogy ez mennyire nem túlzott követelés részéről, utal arra, hogy a primás az egy Pasqualigo-féle másolat fejében közel 300 frtot fizetett ki. Őneki pedig, a ki a másolatok legnagyobb részét maga óhajtja végezni, hónapokon keresztül kell otthonától távol lennie s ezenfelül egy időben több helyen is másoltatnia.

Hogy teljesen a kiadvány szerkesztésére szentelhesse magát, kész a Magyar Sion kivételével, a melyet ezentúl is folytatni szándékozik, minden egyéb irodalmi munkáról és vállalatról lemondani.

De másrésről azt is kívánja, hogy mentessék fel minden egyéb hivatalos teendőtől és szabadságában álljon Esztergomból bármikor és bármily hosszú időre eltávozni.

Miután a lemásolandó okmányok felkutatása is sok vesződéssel fog járni s mert az oklevelek időrendi sorban lesznek közlendők, a nyomtatást csak akkor lehet megkezdeni, ha az egy korszakba tartozó oklevélanyag mind együtt lesz, már ekkor szükségesnek látja arra kérni a primást, ne sűrösse túlságosan a munka megindítását, hanem bízza azt legjobb belátására.

Teljes nyíltsággal megmondja, miért kéri ezt; nehogy úgy mond valamiképpen abba a gyanuba jöjjön, hogy az évi 600 frt miatt késlelteti a kiadást; ily gyanut semmi áron sem szeretne magára vonni.

A nyomtatás ügyében több nyomdával szándékozik tárgyalást folytatni, hogy az egyes kötetek lehetőleg szépen, de azért olcsón állíttassanak elő, a szerződést azonban jóváhagyás végett fel fogja terjeszteni a primáshoz.

A munkából 700 példányt óhajt nyomtatni és pedig 150-et dupla, 50-et egyszerű velin papiroson, a primás rendelkezésére; a többi, közönséges papirosra nyomott példány tulajdonjogát pedig magára kívánja ruháztatni.

Arra is kéri a primást, hogy a mű beosztását, a feldolgozás mikéntjét bízva teljesen belátására. Ő minden erejét és képességét ennek fogja szentelni és legjobb tehetsége szerint arra fog törekedni, hogy a kiadvány által a magyar és külföldi tudományos világ előtt ære perennius monumentumot emeljen a primásnak.

Egyelőre csak annyit helyez kilátásba egész határozottsággal, hogy az esztergomi primási és káptalani, a pozsonyi káptalani levéltár összes idevonatkozó anyagát, a kamarai, országos, múzeumi s több városi levéltárét pedig lehetőség szerint fel fogja ölelni a munka.

Az anyag elrendezésére nézve s a feldolgozásnál követendő elvekre nézve is tisztába jött már magával; nagyobb biztosság okáért azonban még az Akadémia legilletékesebb tagjainak, úgymint Wenzelnek, Toldynak, Nagy Ivánnak véleményét is kikérni szándékozik.

Végül arra kéri a primást, közölje vele mielőbb végleges elhatározását és a szükséges felhatalmazást adja meg számára pontonkint, határozottan körvonalazva.

Simor hercegprimás elfogadta Knauz feltételeit és a kiadvány létesítésével megbízta.

Nagy és nehéz a munka — írja Knauzhoz 1869 július 27-én kelt leiratában, a mit Önre bízok, a melyből a katolikus egyházra és az érseki székre sok dicsőség, a hazai történelemre pedig nagy világosság fog kiáradni.

Kívánom, hogy a legjobb szándékkal megkezdett művet szerencsésen be is fejezhesse. Mivel pedig »sine Dei lumine, nihil est in homine« áraszsza Isten bőséges kegyelmét munkásságára¹⁾.

Egyidejűleg felkérte a primás az összes egyházi és világi hatóságokat, valamint a magánkönyvtárak és levéltárak tulajdonosait, gyámolítsák Knauzt munkájában és tegyék számára lehetővé gyűjteményeik használatát.

Knauz nagy örömmel és buzgósággal fogott a munkához.

Alig pár hónapi kutatás után azonban arra a meggyőződésre kellett jutnia, hogy a Magyar Sion további szerkesztésére a legjobb akarat mellett sem vállalkozhatik. Bármily nehezére esett is

¹⁾ Primási egyházi levéltár. 1869. Cat. 44. Nr. 3119.

tehát megválnia az évek során át lelkéhez nőtt folyóirattól, bármennyire tisztán látta, hogy ez más kezekben okvetlenül meg fog szűnni kizárólag azt a célt szolgálni, a melyért ő megalapította, kénytelen lévén egész munkabírást és idejét a magára vállalt óriási feladatnak szentelni, az 1869. év végével átruházta a szerkesztés gondjait Frankl Vilmos és Zádori János papnevelő-intézeti tanárookra.

Felszabadítván magát a szerkesztés gondjaitól, teljes erővel folytatta az anyaggyűjtés nagy munkáját.

Legfőbb törekvése az volt, hogy az esztergomi érseki megyére vonatkozó minden történelmi emléket összegyűjtsön és hogy a mit összegyűjtött, azt a legpontosabb másolatban adja közre.

Hogy az előbbi elérhesse, újból átkutatja az esztergomi, pozsonyi levéltárakat. Átvizsgálja az országos levéltár, a Széchenyi Országos Könyvtár, a bécsi udvari levéltár, valamint számos káptalani és konventi levéltár oklevélmagyát. Továbbá a Széchenyi Országos Könyvtár, az egyetemi könyvtár, a főegyházmegyei és pozsonyi káptalani könyvtár kéziratait.

Hogy pedig a másodikat biztosítsa, úgyszólván az összes okleveleket maga másolta le.

Az esztergomi és pozsonyi levéltárakból lemásolta a már nyomtatásban megjelent okleveleket is, hogy az olvasási hibáktól megtisztíthatók legyenek; sőt e levéltárakból kiválasztotta még az oly okiratokat is, a melyek nem állottak ugyan szorosabb összefüggésben kitűzött céljával, de a melyeknek közlését történetírónkra nézve kívánatosnak tartotta.

Az összegyűjtött anyag elrendezésében és felhasználásában pedig a következő eljárást követte.

Az összes felkutatott okleveleket időrendi sorba szedvén, ott, a hol ennek szüksége felmerült, ezeket rövidebb-hosszabb megjegyzésekkel kísérte, kritikai bonczkés alá vevén ezek hitelességét, az addig felmerült véleményeket, tisztázván a homályosabb részeket, összeegyeztetvén a szétágazó nézeteket.

Az egész kötet anyagát annyi részre, fejezetre osztotta, a hány érsek szerepelt e korszakban s a mennyiszor hosszabb széküresedés állott be. Az egyes fejezetek elején pedig vagy a széküresedés különféle okait ismertette, vagy pedig az illető érsek életrajzát, érsekségének történetét közölte.

Különös súlyt helyezett mindig arra, hogy pontosan meghatározza az évet, hónapot s a mennyire lehetséges volt a napot, a melyen az egyik érsek meghalt és a másik kineveztetett, hogy kiderítse az e körül uralkodó tévedéseket, hogy megezáfolja a felmerült ellenvetéseket, megfejtse a jelentkező nehézségeket, nagy segítségére lévén ebben éles elméje, fegyelmezett ítélete és páratlanul gazdag, alapos történeti ismereteinek kimeríthetlen készsége.

XII.

A munkájában mélyen elmerült tudóst az 1871. évi őszén örvendetes és eddigi szerény életviszonyaiban jelentékeny változást előidéző kitüntetés érte.¹⁾

Simor herczegprimás felterjesztésére, a ki élénk érdeklődéssel kísérté a munka előrehaladásának minden jelentősebb mozzanatát s teljes mértékben tudta méltányolni Knauz tudományos érdekeit s azokat a fontos szolgálatokat, a melyeket a magyar egyháztörténelem ügyének eddig is tett, a király október 14-én ki-nevezte őt az esztergomi főkáptalan tagjává.

A kitüntetés, a melyet az egész egyházmegye osztatlan megelégedéssel fogadott, még jobban fokozta munkakedvét. A mire egyébiránt ebben az időben annál nagyobb szüksége volt, mert bármily szilárdan eltökélte magát arra, hogy a Monumentákon kívül más irodalmi munkába nem kezd, az Akadémiának egy még 1869-ben kitűzött és 1870-ben újból kihirdetett pályakérdése annyira felébresztette érdeklődését és tárgyszeretetét, hogy belefoglott ennek feldolgozásába.

A pályatétel a történelmi kortan oly gyakorlati kézikönyvének megírását kívánta, melynek segítségével a történelmi kút-főkben, főleg pedig a hazai történetet tárgyaló és ennek felderítésére szolgáló krónikák és okiratokban előforduló keltezesek, a

¹⁾ Knauznak, mint alkönyvtárnoknak 1860-tól kezdve mindössze 400 frt fizetése volt természetbeni lakással és fűtéssel, a mit a primás 1865 augusztus havában még 100 frttal megjavított. Knauz ugyanis azzal az indokolással folyamodott ekkor a fizetés emelésért, hogy mint tíz éves áldozárnak legalább annyi legyen a jövedelme, a mennyivel mindjárt felszenteltetése után Pozsonyban birt. Primási levéltár. 1865. Nr. 3299.

jelenleg dívó időszámításra könnyen és biztosan átszámíthatók legyenek. E mellett különös figyelmet kellett fordítaniok a pályázóknak a hazánkban szokásos időszámítás körül észlelhető sajátosságok feltüntetésére.

Knauz óriási munkabírását és szorgalmát mi sem tanúsítja inkább, mint hogy pályamunkájával már az 1871. év őszén elkészült.

A névtelenül beküldött pályadolgozatot az Akadémia bírálói a legnagyobb elismeréssel fogadták.

Horvát Árpád szerint a tömérdek középkori oklevél és naptár feldolgozásával a munka oly fényt vet a hazai időszámítás különös eltéréseire, hogy a pályamű egyszersmindenkorra megalapítja az addig, lehet mondani teljesen parlagon heverő magyar chronologiát.

Ipolyi pedig úgy nyilatkozott a munkáról, hogy várakozáson felül megfelel a kitűzött feladatoknak s így a jutalomra minden kérdésen felül érdemes.

A bírálók véleménye alapján az Akadémia az 1872 május 23-iki nagygyűlésén ítélte oda, egy másik, dicséretre méltatott munkával szemben Knauznak az 500 frtnyi jutalmat, elismervén erről, hogy semmiképpen nem áll arányban a 76 nyomtatott ívre terjedő munkával, a melyről a kritika csakhamar az egész tudományos világ előtt tartózkodás nélkül hangoztatta, hogy »sok koszorút osztott már az Akadémia, de méltóbb műnek s a maga szakmájában jelesebbnek, mint Knauz Kortana, egynek sem«. ¹⁾

Azóta, hogy e magasztaló szavak, a munka értékét igazságos tárgyilagossággal megítélő bíráló ajkairól elhangzottak, éppen harminczkilencz esztendő mult el.

Ez idő alatt a Kortant százan és százan használták, úgy szólván kivétel nélkül valamennyi történetírónk, a ki oklevelekből dolgozott. S e sok író és kutató közt bizonyára nem találkozott egy sem, a ki ne osztozott volna a bíráló elismerésében, ne gondolt volna hálával a munka szerzőjére s ne állapította volna meg, hogy Knauz mindkét maga elé tűzött célát fényesen oldotta meg könyvében.

1) Századok 1877. évf. 265. l.

Azt is, hogy a Kortan használója a rómaiak, az összes keleti és nyugati népek időszámításával, a husvétszámítással, az epochával, az aerákkal, szóval az egész időszámítás elméletével alaposan megismerkedjék. Úgyisintén azt a másodikat is, hogy a betűrendes középkori magyar naptárban, királyaink uralkodását feltüntető pontos sorozatban s a különféle táblázatokban oly gyakorlati segédeszközt nyújtson történetíróink kezébe, a melyet a legnagyobb haszonnal használhassanak még évtizedek múlva is.

A Magyar Tudományos Akadémia a jutalmon felül még az által is kifejezni óhajtotta Knauz érdemei iránt való elismerését, hogy 1873 május 21-én bevásáztotta őt a második osztály rendes tagjai sorába.

Benyújtván Kortanának kéziratát az 1871. év végén az Akadémiához, ismét visszatért a Monumenták összeállításához. S két esztendei kemény munka után, az 1873. év vége felé végre sajtó alá adhatta az első kötet kéziratát, mely a magyar egyház megalapításától az 1273. évig terjedő időszakot foglalta magában az érseki megye történetéből.

Midőn a hatalmas munka, több mint 86 negyedréti nyomtatott ívnyi terjedelemben napvilágot látott, Knauz méltán várhatta, hogy, ha az illetékes tudományos körök részéről nem fogadtatik is általában magasztaló dicséretekkel, legalább érdemleges, komoly és kimerítő méltatásban részesülend éppen azon a helyen, a hol történelmi irodalmunknak hasonlíthatlanul jelentéktelenebb termékei is figyelemre méltatattak, t. i. a Századokban.

Annál nagyobb megütközéssel látta tehát, milyen elbánásban részesül műve ennek október havi füzetében Pesty Frigyes részéről, egy összevissza alig két oldalra terjedő ismertetés keretében.

Pesty mindenekelőtt a »tudós szerkesztő« czélját ismertette, a gyűjtemény forrásait s az oklevelek közlésének módját.

Ez utóbbira megjegyzi, hogy Knauz rendszerének az a nagy árnyoldala van, hogy a munka nem terjeszkedik ki az érsekség levéltárának azon okleveleire, a melyek az érsekség közéletével közvetlen összefüggésben nincsenek. Csalatkozott továbbá abbeli várákozásában is, hogy több kiadatlan oklevelet fog a kötetben találni; mert mindössze csak 15-öt sikerült itt felfedeznie.

Nem nyerte meg helyeslését az sem, hogy szerző az oklevelekhez adott jegyzeteket, valamint a többi szöveget is latin nyelven írta meg. Nagyon szembeszökőnek mondotta a különben oly becses munkának a nemzeti nyelv és irodalom iránti ezen idegenkedését s a külföldi aspiratiók túlságos figyelembe vételét.

A kis Horvátország nem haboz latin okleveleit horvát keretben bocsátani világgá — mondotta — csak mi magyarok vélünk abban valami emelkedettséget találni, ha saját nemzetiségünk becsületét minden alkalommal eltagadjuk vagy elhanyagoljuk.

Végül kifogásolta a könyv kiállítását is; nem találván sem a papírt, sem a betűket megfelelőnek az előhaladottabb ízlés szempontjából, sem a vállalat magas védnökéhez és a nagybecsű tartalomhoz méltónak.¹⁾

Ennyi volt mindaz, a mit Pesty a munka első kötete felől érdemesnek talált elmondani.

Ámbár Knauzt kétségtelenül igen érzékenyen érintette Pestynek teljesen indokolatlan és bántó eljárása, hogy őt a nemzeti nyelv és irodalom iránti idegenkedéssel gyanúsította meg s azzal vádolta, hogy nemzetiségünk becsületét hajlandó volt letagadni és elhanyagolni, mégsem tartotta szükségesnek eljárását megvédelmezni. Úgy érezte, hogy a nemzeti nyelvnek és irodalomnak, a melyet egész életén keresztül legjobb tehetsége szerint művelt, tett annyi szolgálatot, hogy az ilyen igazságtalan nyilatkozatok felett hallgatagon napirendre térhet.

Egy másik jeles történetírónk és akadémikusunk, Balássy Ferencz azonban nem tudta megállani, hogy Pesty bírálatával szemben Knauznak nagy érdemeit és munkájának értékét ki ne emelje.

Az ő szemében az a körülmény, hogy a munkában kiadott oklevelek részben a szerző, részben mások által már közölve lettek, mit sem vont le Knauz érdemeiből, mert nem csekély nyereség származik a tudományra abból is, hogy a kutatók ezeket együtt találják. Különben is Knauz nemcsak újból közölte az okmányokat, hanem az eddigi kiadványokban elkövetett olvasási hibákat ki is igazította, sőt értekezéseiben fel is dolgozta.

A latin nyelvű kiadásért sem tudta a szerzőt hibáztatni, még

¹⁾ Századok 1874. évf. 868.

kevésbé megrovásban részesíteni. Egyfelől, mert a latin nyelven írt jegyzetek kiegészítő részét teszik maguknak az okleveleknek s így a munka nyelvének már csak ebből a szempontból is egységesnek kellett lennie ; mert ellenkező esetben oly egyveleg állott volna ebben elő, a melyben az annyira előtérbe helyezett nyelvbéli tüntetés az előadásnak is, meg a tudománynak is hátrányára szolgált volna.

Másfelől, mert az ily monumentális mű nem a nagyközönség használatára készül, hanem szakemberek részére, tehát csak növekszik értéke, ha oly nyelven van megírva, a melyet külföldön is megértenek. Érthetetlennek találta tehát, mi okból emlegeti az ismertető a külföldi aspiratiókat ; mert az talán csak nem hazafiatlan cselekedet, vagy megrovást érdemlő vétség, ha történelmi emlékeinket és kútfőinket, a melyek latin nyelven vannak írva, úgy adjuk ki, hogy azokat a külföldi írók is tanulmányozhassák.

S a ki ismeri Knauznak hazafias érzelmeit s a magyar nyelv és irodalom körül szerzett bokros érdemeit, az nem is fogja eljárását hibáztatni, vagy őt meggyanúsítani. Ő tehát csak örömet fejezheti ki a felett, hogy történelmi irodalmunk ily derék vállalattal gyarapodott.¹⁾

Midőn Balássy beküldötte ismertetését a Századok szerkesztőségének, Thaly Kálmán figyelmeztette őt, hogy több tekintetben nem értvén vele egyet, cikkét megjegyzések nélkül nem közölhetné. Balássy azonban még így is ragaszkodott a közléshez. Mire Thaly csakugyan több glossát fűzött a bírálathoz.

Az egyik úgy hangzott, hogy valamely okmánytár egyik legfőbb kelléke, hogy közlései a legpontosabbak legyenek ; és ez az érdeme Knauznak megvan. Egy másik épp oly fontos kellék azonban, hogy a gyűjtemény minél több új ismeretlen oklevelet adjon ; ennek a követelménynek Knauz kötete már tud eleget tenni.

Egy másik jegyzetben pedig határozottan tiltakozik Balássynak a latin nyelv jogosultsága érdekében tett nyilatkozatai ellen.

A tisztelt ismertető — úgymond — mentegelési nemes hevé-

¹⁾ Századok 1875. évf. 328. l.

bén talán komolyan nem is gondolta meg, mit mond akkor, a mikor az Akadémia, a Történelmi Társulat összes gyűjteményeit összhang nélküli chaosoknak bélyegzi, egyedül csak jegyzetei s a magyarázó bevezetésben használt magyar nyelv miatt.

A külföldi tudósokra nézve mindenesetre kényelmes lehet, ha egy magyar okmánytár kizárólag latin nyelven jelenik meg, de hogy ez annak értékét, becsét növelné, azt már kereken tagadja.

Ha az érettünk soha a kisujját nem mozdító külfödre oly nagy tekintettel kívántak lenni, akkor legcélszerűbb lett volna egy magyar és egy külön latin kiadásról gondoskodni.

Sőt még így is arra kérte Thaly mély tisztelettel a hercegprímást, valamint a tudós szerkesztőt is, rendezzenek utólag magyar kiadást a kötetből, vagy legalább a következő köteteknél gondoskodjanak akár tiszta magyar, akár magyar-latin kiadásról. Felhívja mindkettőjük figyelmét arra, hogy a magyar kath. clerus mindenha buzgó öre volt féltett nemzetiségünknek. Tekintsenek Pázmány példájára. Végezetül azzal a reménynyel fejezi be megjegyzéseit, hogy a gyűjtemény következő köteteiből édes hangzású, szeretett magyar nyelvünk nem fog ridegen számkivettetni.

Nem akarjuk kétségbe vonni, hogy nemcsak Pesty, hanem Thaly Kálmán felszólalásai is tiszteletreméltó forrásból, a magyar nyelv iránt érzett nagy szeretetből származtak; de annyira nem szerencsés hangon voltak elmondva s daczára Thaly azon kijelentésének, hogy Knauzt senki meggyanúsítani nem akarta, olyan félre nem érthető módon vonták kétségbe tiszta hazafiui érzelmeit s vádolták meg nemzeti irodalmunk iránti idegenkedéssel, külföldi aspirációkkal, a magyar nyelv rideg számkivetésével, holott Knauz eljárásának indító oka kétségtelenül volt annyira komoly és tiszteletreméltó, hogy nagyobb tárgyilagossággal és kevesebb személyi éllel is érdemes lett volna vele foglalkozni, hogy nincs mit csodálkoznunk rajta, ha Knauz is kilépett eddigi tartózkodásából és a Pesti Naplóban védelmére kelt munkájának.

Mindenek előtt megmagyarázza, mi az oka annak, hogy az első kötetben oly kevés a kiadatlan oklevél.

A mikor a Monumenták megírását elvállalta, két út állott előtte; vagy egyedül a primási és káptalani levéltárakban őrzött

oklevelek kiadására szorítkozni, vagy pedig összegyűjteni az érseki megye történetére vonatkozó összes okleveleket és történelmi emlékeket.

Ámbár az első jóval egyszerűbb lett volna, ő mégis a másodikat választotta, mert nem töredéket, hanem lehetőleg teljes gyűjteményt akart adni.

Ezt az eljárást követvén, legnehezebb volt arra nézve határozni, vajjon a már megjelent okleveleket teljes szövegük szerint vegye-e fel, vagy csak kivonatban. Végre is úgy döntött, hogy mindazokat az okleveleket, a melyeknek eredetijét sikerült felkutatnia, kijavítva az olvasási hibákat, egész terjedelmükben fogja közölni.

Ha Thaly, mielőtt tanítani akart, maga is tanulmányozta volna a tárgyat, talán mégis belátta volna, hogy valamint egy hibás közlésben megjelent oklevél új közlése éppen annyi fáradsággal jár, mint egy ismeretlennek kiadása, úgy a nyereség, mi ebből az irodalomra háramlik, bizony-bizony semmivel sem kevesebb; sőt igen gyakran még nagyobb, mert egy ismeretlen okmány nem gyarapította ugyan történelmi anyagunkat, de nem is tévesztette meg ismereteinket, míg ellenben a közkézen forgó hibáktól hemzsező oklevél téves nézetekre, alaptalan következtetésekre és soha meg nem történt események elbeszélésére indít bennünket. Eszerint az elv szerint készültek Pertz Monumentái is.

De meg különben is, az okmánytárakra nézve Thaly által felállított azon követelmény, hogy minél több ismeretlen oklevelet foglaljanak magukban, helytelenül van meghatározva, mert ezt csak oly gyűjteménynél lehet keresztülvinni, a mely nem tűzött maga elé valamely szorosan meghatározott célt, a milyen pl. Wenzel: Árpádkori új okmánytára.

Abban az okmánytárban ellenben, a melynek pontosan elő van írva feladata, nem minél számosabb kiadatlan oklevelet kell keresnünk, hanem az ilyennel szemben azt a követelést kell felállítanunk, hogy a feladata körébe tartozó okleveleket, tekintet nélkül arra, ki voltak-e már adva vagy sem, lehetőleg teljes számban összegyűjtse. Jaffé sem ad Regestaiban minél több ismeretlen oklevelet s mégis világhírűek lettek, mert a tárgyra vonatkozó összes adatokat criticalag összeállította.

Sok esetben egyáltalában lehetetlen is az ily gyűjteményekben kiadatlan okleveleket felvenni. Ily helyzetben volt ő is.

Miután az első kötet korszakába tartozó okleveleket részben Fejér, részben pedig saját maga már kiadta, ugyan honnan vette volna a kiadatlan okleveleket? Vagy talán Thaly legújabb »méregkeverő« czikkének módjára oly oklevelekből kellett volna ezeket összekomponálnia, a melyekben ezekről szó sincs?

Különben kár volt Thalynak annyira indulatba jönnie; várta volna be legalább a második kötetet s akkor látta volna, hány és mennyire fontos kiadatlan oklevél fog e gyűjteményben napvilágot látni. Maradjon tehát Thaly szépen vesztve, ne háborgassa idétlen jegyzeteivel mások csendes munkásságát s elégedjék meg a babérral, melyet Az vak Botthán Jánosról írt munkájával halántékára fűzött s ne tolja fel magát bírálónak oly tárgyaknál, a melyek látkörén kívül esnek.

A mi pedig a latin nyelvű kiadásból merített vádakát s azt a kérelmet illeti, hogy rendezzenek a kötetből legalább utólag magyar kiadást, erre azt feleli, kár hogy Thaly egy füst alatt nem kíván olyan Ambrosii Calepini Dictionarium octo linguarum-féle kiadást, hogy a nagylelkű maecénásnak még sok-sok ezer forintot kelljen ráfizetnie a munkára, minden czél nélkül.

Az okmányokhoz adott jegyzeteket stb. azon okból írta meg latinul, mert a magyar szöveg által a külföldieknek csak megnehezítette volna a munka használatát, a nélkül, hogy idehaza ezzel valakin könnyített volna, minthogy a latin nyelvű okleveleket csakis olyanok olvashatják, a kik e nyelven értenek.

Pesty Horvátországra mutat, mint követendő példára. De abból, hogy Tkalčič, munkájához horvát előszót írt, mi hasznunk van?

Azt sem látja be, miért kövesse éppen Horvátországot? És miért ne induljon a műveltségre, irodalomra jóval előrehaladottabb külföld után, a hol a jelesebb kiadványok ma is latin nyelven jelennek meg. Pl. Pertz: Monumentái, Jaffé: Bibliotheca, Potthorst: Regestái, a Monumenta Boica stb. Sőt Horvátországban is latinul adta ki nemrég Racki a Zrinyi Péterre vonatkozó okleveleket. Miért veszik tehát éppen ő nála rossz néven a latin nyelv használatát? Hiszen Toldy Ferencz is latinul közölte 1852-ben a Pozsonyi Krónikát, a mikor pedig a reánk nehezedett külföldi

aspirációk miatt csakugyan veszélyben forgott nemzetünk; ugyanígy jelentette meg 1867-ben a Bécsi Krónikát is.

Másutt lesz tehát itt a dolog bibéje. Egyébiránt ez reá nézve közönyös.

Munkája ellen bárki tehet kifogásokat, mert hiszen ő sem tartja ezt a tökéletesség mintájának s ha e kifogások alaposak lesznek, köszönettel fogja azokat figyelembe venni. De e kifogások ne lépjenek személyes térre és ne fogjanak rá a nemzeti nyelv és irodalom iránti idegenkedést s külföldi aspirációkat, mert ámbár nem tartozik a szájhősök és szóhazafiak közé és ha nem szokott is torkából trombitát, tollából dobverőt faragva nagyhangzású, elkoptatott szólamok által olcsó, de értéktelen népszerűségre vadászni, de azt Pesty Frigyes és Thaly Kálmán vagy bárki mástól is megköveteli, hogy tiszta jószándékát és hazafias érzelmeit kétségbe ne vonják, mivel erre sem magánélete, sem eddigi irodalmi működése okot nem szolgáltatott.

Talán túlságos súlyt fektetett ezen alaptalan gáncsoskodásokra; de mivel több kötetre tervezett munkáról van szó, szükségesnek tartotta a közönség tájékoztatása végett ezeket kissé bővebben megtorolni, mert ismeri a latin közmondás igazságát: *calumniare audacter, semper aliquid haeret.*¹⁾

Knauznak erre az önérzetes, kissé talán éles, de a meggyőződés erejétől áthatott felszólalására Pesty Frigyes ugyancsak a Pesti Naplóban válaszolt, azt vetván szemére, hogy személyeskedik, hogy semmiféle bírálatot, eltérő nézetet el nem tűr, insinuaiókkal él stb.

A kiadvány nyelvére vonatkozólag újólág kijelentette, hogy ő igenis sokkal előbbre helyezi a saját nemzetünkre gyakorlandó közvetetlen hatást, mint a külföld érdeklődését, annál is inkább, mert az oklevelek latin nyelven történő kiadása még nem elég arra, hogy a külföld megismerje Magyarországot, másrésről pedig nem fog ártani, ha a külföldiek, a kik az afrikai és déltengeri szigetek törzseinek nyelvével foglalkozni tudnak, egy magyar vállalat révén arra indíttatnak, hogy nyelvünkkel közelebbről megismerkedjenek.

Thaly helyett, a ki ezidőszerint betegeskedése miatt

¹⁾ Pesti Napló 1875 június 17-iki szám.

vidéken tartózkodott, Pauler Gyula szólalt meg a Századokban azon a jogcímen, hogy Knauz nyilatkozata megjelenése idején ő volt a folyóirat helyettes szerkesztője.

Ő is épésnek tartotta Knauz nyilatkozatát és azt hozta fel ellene, hogy gúnyolódik és személyeskedik, hogy az ellenkező véleményben személyes sértést lát.

A dolog érdemére nézve pedig azon az állásponton volt, hogy Knauznak határozottan nincs igaza. Eljárása a külfölddel szemben felesleges, mert a kik a magyar dolgokkal megismerkedni óhajtanak, ezt ma már a magyar nyelv ismerete nélkül nem tehetik; a hazai olvasókra pedig hátrányos, mert nálunk már alig van latinul tudó ember s így sokan, a kik pedig szeretik a hazai történetet, meg vannak fosztva a tanúságtól, a melyet Knauznak tudományos becsű és alapos bevezetéseiből, jegyzeteiből meríthetnének.¹⁾

A Monumenták megjelenéséből kifolyólag még más felszólalással is kénytelen volt Knauz foglalkozni, ugyancsak az egyik fővárosi lap hasábjain.

Hőke Lajos, abból az alkalomból, hogy Barsmegye közönsége a garamszentbenedeki apátság megalapításának nyolczszázados évfordulóját készült megünnepelni, a Fővárosi Lapokban azt az állítást koczkáztatta meg, hogy az apátság alapításának a Monumenták I. kötetében közölt oklevele költött.

Knauznak ezzel szemben nagyon könnyű volt kimutatnia »A garamszentbenedeki apátság alapító levele« czímen, hogy Hőke ebben a kérdésben sem kellő tájékozódással nem bír, sem pedig nyilatkozatában a szükséges óvatosságot nem tartotta szem előtt.

Erre Hőke egyik következő számban elismervén Knauz mesteri voltát a régi oklevelek körül, nem kívánt tovább foglalkozni az alapító levél hitelességével, hanem e helyett Knauz azon állításával szemben, hogy szent István maga alapította meg az esztergomi érsekséget és káptalant, annak a nézetének adott kifejezést, hogy az első érsekek és püspökök maguk szervezték káptalanaikat. Hogy az esztergomi kanonokok nem királyi adományból nyerték ellátásukat, arra nézve felhozta a káptalan sze-

¹⁾ Századok 1875. évf. 505.

génységét, a melyen Martirius érsek volt kénytelen 1156-ban adományával segíteni. Már pedig feltehető, hogy ha szent István alapította volna a káptalan, nem hagyja őket nélkülözni.

Knauz »A káptalanok és Visegrád eredetéről« című közleményében Hókének ezt a felszólalását is válasza érdemesíti, figyelmeztetvén őt arra, hogy szent István, a ki a magyar egyház megalapításában a római egyháznak akkor Európaszerte dívó szervezetét követte, a püspökségek mellett a káptalanokat is bizonyára megalapította.

Abból pedig, hogy a későbbi királyok és érsekek adományokban részesítik a káptalanokat nem az következik, hogy szent István nem gondoskodott eléggé a káptalanokról, hanem hogy alapítványai, a melyek az első szükségletek kiegészítésére bőven elegendőek voltak, később, a káptalani tagok számának növekedésével, elégtelenné váltak.¹⁾

XIII.

Az a nem éppen méltányos és igazságos kritika, a melylyel a Századok, újabkori történeti irodalmunknak egyik legértékesebb, legnagyobb gonddal és minden részletében a legalaposabb tudományos készültséggel szerkesztett forrásmunkáját fogadta, nem csökkentette Knauz munkakedvét, a melylyel a második kötet megírásához látott.

Ugyanolyan széleskörű kutatás alapján gyűjti, másolja az okleveleket, mint az első kötetnél, úgyszólván az ország minden jelentékenyebb levéltárában. Majd a kezei közt lévő anyag feldolgozásához lát. A mikor egy váratlan körülmény arra bírja, hogy néhány hétre félbeszakítsa munkáját.

Az 1880. év tavaszán egy egyháztörténelmi munka kerül kezeibe, mely oly nagy mértékben kelti fel először érdeklődését, majd elégedetlenségét, hogy félretevéen a Monumentákat, nyomtatásban közel tizenegy ívre terjedő bírálatban foglalkozik a Magyar Sionban ennek tévedéseivel és hiányaival.

A munka címe: »Capitulum insignis ecclesiae collegiatae

¹⁾ Fővárosi Lapok 1875. évf. 113., 118., 125., 136. szám.

Posoniensis ad s. Martinum olim SS. Salvatorem» volt, szerzője pedig Rimely Károly lekéri apát és pozsonyi kanonok. A könyv címlapján e szavak voltak olvashatók: »Instar manuscripti«.

Knauz már bírálata elején jelezte felfogását a munkáról. A monografiákat illetőleg általában azt tartotta, hogy ezeknek a helyes feldolgozáson és kerekded előadáson felül még egy főfő kellékkel kell bírniok, t. i. kimerítőknök kell lenniök. Ebben a tekintetben a monografiaírónak semmit elnézni nem lehet.

Ezt a mértéket alkalmazta a szóban forgó könyvre is, még pedig teljes szigorral, abból kiindulva, hogy szerzőjének nemcsak a nyomtatott források állottak rendelkezésére, hanem a káptalan gazdag levéltára is.

Ebből a szempontból pedig nagy hiányul kellett a munkának febrónia, hogy az olyan kiadványokat, mint az Árpád-kori új okmánytár, Anjoukori-okmánytár, a Zichy-család okmánytára, egyáltalában nem méltatta figyelemre. Ezen felül levéltári kutatásai is szerfelett hézagosak voltak.

Másrésről hibáztatta a szerzőt, hogy a pozsonyi prépostnak a valóságnak meg nem felelő kiváltságokat tulajdonított; hogy helytelenül állapította meg a káptalani tagok létszámát; rosszul magyarázta a prépost kinevezési jogát; a prépostok névsorát tökéletlenül állította össze stb.

Knauz eleivel nem akart egyebet, mint a legnagyobb jóakarattal eltelve a szerző törekvései, fáradozásai iránt, a munka hiányait saját jegyzetei alapján pótolni, tévedéseit helyreigazítani.

Minél jobban belemelegedett azonban a munkába, minél jobban belemélyedt a részletekbe, — némely kérdés taglalásánál a legnehezebb jogtörténelmi elméletekről bocsátkozván fejtegetésekbe — annál súlyosabbaknak tűntek fel szemei előtt szerző botlásai, mulasztásai, úgy hogy mire bírálatának végére jutott, kénytelen volt azt a kijelentést tenni, ha a munkának összes hibáit ki akarná igazítani, akkor tulajdonképen újból kellene a prépostság történetét megírnia, a mihez sem ideje, sem kedve nincs.

Ez a lesújtó ítélet s talán még inkább az a sebző, gúnyoros, kicsinylő modor, a melylyel kifogásait előadta, hogy »szerencsétlen rögeszméknek« nevezte a szerző nézeteit, hogy »naiv«-nak tartotta

eljárását, arra indította Rimelyt, hogy Knauz bírálatára »A pozsonyi prépostság« cím alatt válaszoljon, a melyet egész szokatlan sietséggel már akkor megjelentetett, a mikor Knauz bírálatát a Sionban még be sem fejezte.

Rimely elsősorban azt vette rossz néven Knauztól, nemkülönben a Sion szerkesztőségétől is, hogy kézirat gyanánt kiadott munkájával a nyilvánosság előtt foglalkoztak.

Szerinte az »Instar manuscripti« szavaknak határozott figyelemzetetésül kellett volna szolgálniok arra nézve, hogy ő könyvét csakis a pozsonyi káptalan számára nyomatta ki magánhasználatul s abba csak annyit vett fel, a mennyit a káptalan részére szükségesnek talált, hogy tehát munkája, éppen a maga részéről is elismert hézagossága miatt nem lett a tudományos világ mértéke és igénye szerint megírva, hanem csupán magánhasználatra szánt befejezetlen műnek kívánt tekintetni, a mit tehát, mint magántulajdont, nem lett volna szabad közmegbeszélés tárgyává tenni.

E felfogása támogatására közölte néhány külföldi szerkesztő nyilatkozatát, a kiket időközben erre nézve megkérdezett s a kik — pl. a *Litterarische Rundschau*, az *Illustrirte Zeitung*, *Ueber Land und Meer* stb. szerkesztői — egyetértettek abban, hogy a kézirat gyanánt nyomtatott irodalmi termékeket nyilvános critica tárgyává tenni nem szokás, legfeljebb oly esetben, a mikor a szerző vagy kiadó ily czélból példányt küld a szerkesztőségnek.

Ennek alapján Rimely feljogosítva érezte magát annak kijelentésére, hogy Knauz, a kit, mivel bírálatát kezdő írókora óta használt »Zumbur« álneve alatt tette közzé, következetesen »Zumb-úr«-nak szólít, az által, hogy hét hónapon keresztül foglalkozott munkájával a Sion hasábjain, megsértette az írói tisztesség szabályait. Bírálatában átlépte a méltányosság határait, »a mű igazságtalan elhomályosítása csak saját tudományának keresett felragyogtatására szolgált«, »írfegyverét nem tisztesség szabályai szerint kezelte, nem tárgyilagosság, hanem személyeskedés vezette« stb.

Sőt Rimelyt odáig ragadta bírálója iránti elkeseredése, hogy még az ezen kifejezésekben megnyilvánuló vádagnál erősebb dolgoktól sem riadt vissza.

Knauz a bírálathoz olyan oklevélre is hivatkozott a pozsonyi káptalan levéltárából, a melyet Rimely most, hogy a bírálathoz megjelent, keresett ugyan, de nem talált meg. Tekintettel tehát arra, hogy az oklevél kiadva még nem volt, a káptalan pedig Zumb-úrnak semmiféle oklevelet nem kölcsönzött ki, felszólította őt Rimely, tudassa a káptalannal, hogyan jutott az oklevél birtokába.

Knauz azon állításából kifolyólag pedig, hogy a római curia, a pápai reservatiók alapján csapatonként nevezte ki a legjobb javadalmakra az idegeneket, főleg pedig az éhhalálra váró olaszokat, abban tetszeleg magának Rimely, hogy »nem követi ezen kereten kívül keresett rajongásában Zumb-urat, mert — az ily gyöngeségek vizsgálására keresett módon hívni fel ismét a közönséget, s a történeti igazságot a meznélküliségig negélyezni — Chámféle szerep«. Szót ohajtotta volna, »hogya már alkalmat keresett magának Zumb-úr, nemzeti érületében szellőztetni a pápák túlkapásait honunkban, szellőztette volna egyszersmind egyházi érületében kissé tüzetesebben hazánk azon zilált viszonyait is, melyek a pápák olykor erőszakos eljárását előidézték«.

Knauz ilyen módon nemcsak eljárása helyességében, tudománya alaposságában lett hibáztatva, hanem szándéka tisztességében, valamint egyházi érülete correctnességében is meg lőn gyanúsítva.

Csakis ennek kell tulajdonítanunk, hogy Rimely Adalékjaira oly hangon válaszolt, a melyet meg tudunk érteni ugyan egy jellemében megsértett ember felindulásában, de a melynek a legnagyobb fokú és legindokoltabb méltatlankodás kitöréseként sem szabad az irodalomban jogosultságra számítania.

Az »Instar manuscripti« feliratra vonatkozólag azt hozta fel eljárása magyarázatául, hogy Rimely munkájával már előbb a Századok és Religio is foglalkozott és ezt a szerző nem vette rossz néven, mert ezek több-kevesebb elismeréssel szólottak könyvéről.

Eltételezve azonban ettől, a Magyar Sion szerkesztősége minden kísérőlevél nélkül kapván meg a munkát, méltán tekinthette azt, bevett szokás szerint, Recensions-Exemplárnak. Hasonlóképen a neki küldött példány mellé csatolt levél sem tett említést ennek magánjellegéről.

De nem fogadhatta el azt sem, hogy a könyv csakis a pozsonyi káptalan használatára nyomtatott ki, mert szerzője megküldötte azt

a magyar és osztrák püspöki kar tagjainak, különféle káptalánoknak, szerzetesfőeknek, úgyszintén az összes magyar és osztrák akadémiai és egyetemi könyvtáraknak.

A »kézirát gyanánt« kifejezés az ő felfogása szerint nem jelenthet egyebet, mint hogy az ilyen munka a könyvkereskedésbe nem jutott. S az ilyen mű bírálat tárgyát valóban nem képezheti, ha egyes családoknak vagy személyek jogi vagy egyéb magántermészetű ügyeit tárgyalja. De nem hiheti, hogy lehessen oly törvény, mely a »kézirát gyanánt« kiadott tudományos művek megbírálását valaha eltiltsa; mert hiszen ha a Szaszinek-féle tót írók nemzeti történetünket oly szemérmetlenül meghamisító munkáikat »kézirát gyanánt« adták volna ki, a cím lapra nyomott e két szó miatt ölbe tett kézzel kellene szemlélnünk, hogyan mételevylik meg százak és százak lelkét.

Azután Rimely azon eljárását bélyegzi meg, hogy alázatos szerénységet színélve, a legnagyobb sértésekkel illeti egész Adalékjain keresztül Zumburt, sőt nem riad vissza még az elég érthetően kifejezett okmánylopás vádjától sem. Meg van róla győződve, hogy a mit Rimely óhajtott volna, az tulajdonképen nem lett volna egyéb, mint hogy szépen megdicsérje szerény művecskéjét s ha ezt megteszi, bátran írhatott volna miatta akár nemzeti, akár egyházi érületben.

A mi pedig azt a mentségét illeti, hogy a kérdéses okmányt, el lévén tulajdonítva, nem használhatta, tudván, ki írta le azt az ő, Knauz részére s hogy ő ezt az eredetivel összeolvasta, nemkülönben, hogy a káptalani levéltár anyagát a Monumenták érdekében főpásztori engedéllyel és a káptalan hozzájárulásával használja, a gyanúsítás gyáva, nemtelen fegyverével élt, a mi miatt végső lehelletéig szégyenelheti magát.

Azt elismeri, a mit Rimely Adalékjaiban annyiszor és oly kárörömmel vet szemére, hogy t. i. Lányi átdolgozott munkájában, sőt a Monumenták első kötetében is vannak helyek, a melyek nem egyeztethetők össze a bírálatában elmondottakkal. Ámde ebből csupán annyi következik, hogy a Lányi könyve megjelenése óta elmúlt tizennégy évet és a Monumenták I. kötetét követő hat esztendő nem töltötte tétlenül, hanem szép csendesen meghúzódott íróasztala mellett és igyekezett történelmi ismereteit bővíteni. S ha az újabban kiadott oklevelek arról győzték meg,

hogy annakelőtte valamit nem jól tudott, bizony megváltoztatta véleményét.

Majd rátér egymásután Rimely állításaira és számtalan idézettel, nagy bizonyító erővel mutatja ki Rimelynek a történelemírás terén való nagyfokú tájékozatlanságát, a diplomatikai ismereteknek úgyszólván teljes hiányát, sokszor maró gúnnyal, de mindig találó éllel ostromozván eljárását.

Válaszának végén nem tagadja, hogy az ellene emelt alaptalan vádak miatt méltán felindulva, talán keményebben fejezte ki magát; de eljárását Praynak Gánóczy-hoz intézett következő szavaival magyarázza: »Vale, et si mea in scribendo libertate te offensum forte putabis, memineris, utrique nostrum disceptationem non de honorum titulis, sed de veritate suscepam esse. Credo autem quemvis, qui tua cum meis contenderit, existimaturum me magis, quam te modum tenuisse«.

Knauz e vitája irodalmi és tudományos szempontból bizonyára nem bír akkora fontossággal, hogy ennek lefolyását kimerítően kellett volna ismertetnünk e helyen. Megtettük mégis két okból.

Először, mert Válaszirata megjelenése után Rimelynek egyik túlbuzgó, de a tárgyhoz egyáltalában nem értő híve egy névtelenül megírt s Rimely tökéletességeit émelyítően feldicsérő, alacsony színvonalon mozgó füzetkében ¹⁾ azt a vádat emelte Knauz ellen, hogy abból az okból bírálta meg Rimely munkáját, »mert a magyar egyháztörténelmi irodalmat monopolizálni akarta s kedve ellenére volt, hogy egy vele egyenrangú egyén e téren foglalkozott.

Hogy miért, úgymond, könnyű kitalálni. Ő mint pap ilynemű hivatásának nagyon keveset élt s mert e téren érdemeket nem szerzett, hiú ambíciója pedig még sokat kíván, fél, hogy túlszárnyalják őt oly egyének, a kik más oldalról már kiváló érdemeket szereztek. Azt akarja tehát, hogy legalább ez érdemben legyen unicum; s így nézeteinek alapja s tetteinek indoka az irigység« stb.

De ismertetni akartuk közelebbről a lefolyt vita részleteit, a küzdő felek harcsmódorát s az általuk használt fegyvereket másodszer azért is, hogy bárki megítélhesse, vajjon egyedül

¹⁾ Utóhang a Capitulum ins. Ecclesiae Posoniensis című kézirat kritikájához. 1881. H. és é. u. 13. oldal.

Knauz küzdött-e a maga álláspontja mellett szokatlanul és indokolatlanul kíméletlen hangon, vagy pedig Rimely is hibázott e tekintetben, midőn talán válogatottabb kifejezésekkel, de épp annyira sértő feltevésekkel vonta kétségbe Knauz szándékának tisztaságát, miután később még tudományos köreinkben is felmerült Knauz ellen ama vád, hogy irodalmi mérkőzésében minden elfogadható ok nélkül volt kíméletlen a szelidlelkületű és finomodorú Rimelyvel szemben.

XIV.

Körülbelül egy évvel utóbb, hogy az utolsó szó is elhangzott ebben az elmérgesedett vitában, »két évi nyomtatási vajadások után«, mint a hogy egyik barátjának írja Knauz ¹⁾ az 1882. év nyarán végre megjelenhetett a Monumenták második kötete is.

Hogy megérthessük, mily nagy nyereséget jelentett a munka különösen forrásismereteink szempontjából történelmi irodalmunkra nézve, csak annyit kell felemlítenünk, hogy a 111 nyomtatott ívből álló kötet, mely az esztergomi érsekség történetét 1273—1321-ig terjedő időközből foglalta magában, összesen 927 oklevelet vagy oklevélkivonatot adott, a miből 552 az Árpádok korára esett. A két kötetben tehát 1344 Árpád-korbeli oklevél jelent meg.

S hogy ezúttal azok is ki legyenek elégitve, a kik minden áron kiadatlan oklevelek után áhítoztak, az új kötet 265 oly oklevelet mutatott fel, a mely itt látott először napvilágot.

Az oklevelek kiadásában és az anyag feldolgozásában Knauz az első kötetben megkezdett úton haladt tovább.

Mindent összegyűjtött az ország köz- és magánlevéltáraiból, a mi az érsekség történetével bármi tekintetben összefüggésben állott. De csak az ismeretlen vagy az olyan okleveleket közli egész terjedelemben, a melyek hibásan jelentek meg; a többieket pedig kivonatban, mindenhol gondosan kiigazítva az elkövetett hibákat, tévedéseket.

---

¹⁾ Knauznak 1882 június 19-én Pesty Frigyeshez intézett levele. Pesty Frigyes levelezése a Széchényi Országos Könyvtár kéziratárában.

A mint az első kötet nem áll kizárólag oklevélközlésekből, úgy a második is telve van rendkívüli becses fejtegetésekkel, értekezésekkel, a melyekben a hét primás életrajza és a két székes-üresedés eseményei domborodnak ki. Nem is annyira életrajzok ezek az értekezések, mint inkább az egyes érsekek személyével, származásával, szereplésével, halálával kapcsolatos összes vitás kérdéseknek megrostálása, tisztázása, az íróinknál e téren felmerült különféle zavaroknak, ingadozásoknak eloszlatása s a kortan, a családi kötelékek, személyek, nevek körül jelentkező számtalan nehézségnek végleges megszüntetése.

A második kötet is latin nyelven jelent meg, miként az első. S lehetetlen Knauz felfogása és álláspontja győzelmét nem látunk abban a körülményben, hogy míg az első kötet megjelenésekor Pesty és Thaly a latin nyelvű kiadást a leghatározottabban rosszalták, addig a második kötet ismertetésében Pesty Frigyes nemcsak nem tartja megrovandónak a latin nyelvet, hanem ellenkezőleg a legbensőbb örömmel üdvözli a munkát, mint belértékére nézve becses, szövegére nézve correct kiadványt. Elismeri, hogy a maga elé tűzött feladatot kitűnően oldotta meg; hogy eljárása az oklevelek megválasztásában célravezető; hogy a dissertatiókban diplomaticai jártassága, critikai éle egész fényében tündöklök. Sőt kinyilatkoztatja, hogy a Monumenták értékét nem lehet futólagos betekintés útján megítélni; csak a ki dolgozik belőlük, a ki meggyőződik arról a rendkívüli pontosságról, a mely ezeket jellemzi s megnyugvást merít belőlük történeti fejtegetéseinek biztosságára nézve, csak az fog hálát érezni az iránt a critikai szellem iránt, a mely a munkát összeállította és ezzel történelmi forrásainkat gazdagította.¹⁾

Míg ilyenformán az első kötet felett keletkezett irodalmi összetűzésnek egyik szereplője, most, évek multán megragadta az alkalmat arra, hogy a legteljesebb elismeréssel adózzék Knauz tudományos érdemeinek a Monumenták szerkesztéseért s kiengesztelje őt a vita hevében elhangzott és mint most maga Pesty is bizonyára beismerte maga előtt, jogosulatlan kifogásokért, bántó szavakért, addig a másik combattansnak, Thaly Kálmán-nak ugyancsak kapóra jött Knauznak valamivel később nap-

¹⁾ Századok 1882. évf. 854.

világot látott egyik munkája, hogy az egykor elhangzott figyelmeztetésnek: »ne tolja fel magát bírálónak oly tárgyaknál, melyek látkörén kívül esnek«, mérges fullánkjával a szívében, most olyan téren villogtassa meg ellene tudása fegyvereit, a hol Knauz sem tagadhatta el szavának illetékesebb voltát.

Az 1886. év őszén két nevezetesebb időpont elkövetkezését volt megünneplendő az ország.

Az egyik Budavára visszafoglalásának kétszázéves évfordulója volt szeptember 2-án, a másik pedig Simor János bíbornok-hercegprímás áldozárságának ötvenéves jubileuma október 28-án.

Knauz úgy gondolkozott, hogy neki, mint az egyházmegye történetírójának szintén ki kell vennie a maga részét az ünnepségből.

Összeállította tehát a primási és káptalani levéltárakban őrzött adatok alapján annak a nehéz megpróbáltatásnak különféle részleteit, a melyeket éppen a Buda ostromát megelőző években kellett az esztergomi káptalannak elszenvednie, a midőn legjelentékenyebb birtoka, Garam-Szent-Benedek, Thököly hadjáratának, egyéb javai pedig a törökkel vívott csatáknak körébe estek.

A káptalan, mely ősi székhelyéről kiűzve, Nagyszombatban telepedett le, daczára, hogy 1683-ban Nagyszombat városával együtt a kanonokok házai is leégtek, hogy kurucz és labancz egyaránt és folyton sarcolta, Buda 1684. évi ostromában nemcsak banderiuma, hanem saját tagjai által is részt vett, a Buda alá készülő, majd az onnan visszavonuló hadseregre pedig éveken keresztül majdnem teljes tönkrejutásáig költekezett.¹⁾

Az egyes kanonokok által a káptalanhoz intézett jelentésekből és számadásokból, a melyek egyebek közt azt is feltüntették, hogy a Garam-Szent-Benedeken átvonuló kurucz vagy német csapatok mit fogyasztottak el, mennyi bort, eleséget, takarmányt vittek magukkal, Knauz azután érdekes képét festette meg a káptalan áldozatokra kész magatartásának, és ezt »Buda ostromához« cím alatt kiadta.

Könyvét Simor hercegprímásnak ajánlotta és a hozzá inté-

¹⁾ Knauz: Buda ostromához. Budapest 1886. 2. l.

zett sorokban a következő gondolatmenetben mutatta be hódolatát és jókívánatait jubilans főpásztora iránt.

Midőn hazánk fővárosa hosszú küzdelem és sok vér kiontása után visszafoglaltatott, a primási széken Széchenyi György tündökölt, a ki nemcsak kiapadhatlan bőkezűségéről és nagyszerű alapítványairól nevezetes, hanem arról is, hogy a visszafoglalt fővárosra nagy gondot fordított.

Simor is utólérte már Széchenyit kimeríthetlen bőkezűségével s valamint nagynevű elődje, úgy ő is kiváló gondot visel a fővárosra.

Simor is Győrből jött Esztergomba s megérte, mint Széchenyi, áldozársága ötvenéves jubileumát. Egyben azonban még nem érte utól elődjét, az életkorban.

Kívánja tehát — az esztergomi káptalannak egykor Széchenyihez intézett szavaival — »tisztá szívből, hogy az Úr Isten számos érdemeivel nyert méltóságában tartsa és éltesse s neki oly egészséget adjon, hogy szüntelen munkálkodhassék *beleoltatott természete szerint*«.

Midőn Knauz munkája megjelent a könyvpiaczon, Thaly Kálmán sietett megtenni rá a Századokban észrevételeit, a melyekben több volt az epés lekicsinylésből, mint az igazságos tárgylagosságból.

Thalynak már a cím sem nyerte meg tetszését. Inkább illett volna szerinte a munkára ez: »Adalékok az esztergomi káptalan jószágainak hadiszolgálmányairól 1680—1686-ban«, mert a könyvben Buda ostromáról csak néhány mellékes adatot talált.

Még kevésbbé nyerte meg tetszését, hogy Knauz kimutatta munkájában, mi mindent fogyasztottak el Garam-Szent-Benedeken a magyar és német katonák. »Furcsa vendégszeretet, — úgymond — a mely még 200 év múlva is felhányja a volt vendégeknek, hogy mennyit ettek-ittak meg asztalánál. Nem hiszem, hogy az egész főt. clerus így gondolkozzék.«

A mi azonban leginkább felszólalásra bírta Thalyt, az volt, hogy Knauz, egy a Századok 1884-iki folyamában »Érdekes epizód Buda 1686-ki vívásának történetéhez« címen közzétett cikkébe — mint Thaly kifejezi magát — ok nélkül beléköttött.

Ezt pedig azzal követte el, hogy volt bátorsága megírni könyvében, hogy »Bottyán Jánosnak ez időben még nagy híre

nem igen lehetett, különben Ordódy 1685. évi levelében nem mondaná róla »valami Bottyán nevű hadnagy« s éppen azért gyanusnak látszott előtte Thaly azon állítása, »hogy a lotharingi herczeg Buda megszállása előtt őt nevezte ki a meghódított vár kapitányává«. ¹⁾

Thaly ezt úgy tekintette, mint a személye, szavahihetősége ellen elkövetett merényletet.

»Megtámad — írja — úgy engem, mint az összes akkori krónikásokat, hogy Bottyán nem volt még akkor sem capitain, sem Rittmeister, csupán hadnagy.«

Megállapítja ebből, hogy »Knauz úr az azonkorbeli katonatiszti rangokkal és címekkel teljességgel nincs tisztában; általában mennyire járatlan Knauz úr a katonai terminológiában s mennyire ismeretlenek előtte a legegyszerűbb katonai fogalmak, könyvének számtalan helyén elárulja«.

A »gyanus« szóra pedig úgy nyilatkozik Thaly, hogy »ily sértő kifejezést tisztességes író íróháza, akademikustársa iránt nem szokott használni s azért azt határozottan visszautasítja. Más volna, ha tévest írt volna; de gyanus: annyi, mint tudva hazugul írott. Talán Knauz úr szokott így írni« stb. ²⁾

Knauz úgy érezte, hogy semmiféle irányban sem szerzett érdemeket a támadásra. S éppen ez okból nem is hagyhatta válasz nélkül Thaly bírálatát.

A Századokban megjelent feleletében mindenekelőtt megmagyarázza Thalynak »a kurucz irodalom ezen vak Bottyánjának«, a hogy őt elnevezi, hogy a »gyanus« szót az általa ennek tulajdonított értelemben sohasem hallotta, nem olvasta, következésképp ily értelemben nem is használhatta. Gyanus, szerinte, valamivel több mint kétséges, de nem oly pozitív értelmű, mint téves. Ő tehát azért használta a »gyanus« szót, mert nem tagadta egészen Bottyán viczekapitányságát, csak kétségét fejezte ki eziránt.

Egyébként kimutatja, hogy Bottyán csakugyan nem volt ekkor még kapitány.

A mi pedig a furcsa papi vendégszeretetet illeti, méltán kérdi, hogy a mitől akkor a nádortól kezdve mindenki annyira irtózkodt,

¹⁾ Buda ostromához. 111. l.

²⁾ Századok 1886. évf. 717.

a mi ellen a megyék annyira protestáltak, a mi ellen annyiszor felírtak, a mi elől a nép mindenfelé szétfutott, a katonaelszállásolás és ellátás, az esztergomi káptalannál, mivel nem futott el, hanem a közjó iránti tekintetből súlyos áldozatok árán is megállta helyét, csupán vendégszeretetnek veendő? S ezt egy historikus meri mondani?

Természetes, hogy mindez s a mit még ezenfelül elmondott, nem történhetett meg oly megjegyzések nélkül, hogy »Thalyt előntötte az epe«, »hogyan megható szerénységgel ír«, »hogyan magát nevetségessé teszi«, »hogyan önteltségében ezt vagy azt hiszi« stb.

De még természetesebb, hogy ezek után Thaly sem hallgathatta el, mint vélekedik Knauz felől s a Századokban ezt a következő előkelő, választékos hangon vezeti be: »a mi Knauz cikkében foglalt faragatlan gorombaságokat illeti, azokra válaszolni egyéni és írói önérzetem tiltja, azok különben is az ő ismeretes (és javíthatlan!) pokrócz-természetéből (l. durva polemiáját a szelíd Rimely ellen!) folynak, mert hiába: rustica natura... etc.«

És ezzel ez az irodalmi vita is szerencsésen eljutott arra a pontra, a hová az ily viták sok esetben eljutni szoktak; hogy t. i. nem látni már többé a porondon egymás ellen érvekkel viaskodó, egymással keztyűs kézzel mérköző feleket, hanem csak kölcsönösen legyőzött, sárba tiport, haragos, ádáz ellenségeket, a kiknek nem az a legfőbb törekvésük, hogy valamely kérdést lehetőleg tisztázzanak, hanem hogy egymás jellemében, hírnevében minél érzékenyebb kárt okozzanak, nem nagy dicsőségére önmaguknak és még kevesebb hasznára a tudomány és irodalomnak.

Knauznak »Buda ostromához« című munkája volt az utolsó, a melyet szellemi és testi erejének teljes birtokában írt meg.

Ettől kezdve mind gyakrabban és mind fokozottabb mértékben jelentkeztek nála azok a vérkeringési zavarok, a melyek az évek hosszú során keresztül folytatott megfeszített szellemi munkának voltak kínos következményei.

Már a hatvanas évek elején panaszkodik fejszédülései miatt. A Monumenták két hatalmas kötetének megírásával járó fáradalmak pedig, a melyek arra utalták őt, hogy idejének legnagyobb részét írásztala mellett görnyedve töltse, még inkább aláásták

egészségét. Úgy hogy a mikor 1887-ben Pesty Frigyes arról értesítette, hogy az Akademia őt bízta meg a Somogyi Károly felett mondandó emlékbeszéd megtartásával, elvállalja ugyan a megbízást, de kénytelen türelemre kérni az Akademiát, mert, mint Pestynek írja, »folytonos fejszédelgései miatt csak keveset dolgozhatnak«. ¹⁾

Munka nélkül azonban nem tud ekkor sem megenni.

A mikor az esztergomi káptalan elhatározza, hogy az I. Gejcsa királyunk által 1073-ben megalapított garam-szent-benedeki apátság templomát, mely az apátság javaival együtt jutott a XVI. század második felében birtokába s mely 1881-ben tűzvész martaléka lett, stilszerűen helyreállíttatja, Knauz lelkében viszont az a terv fogamzik meg, hogy a nagybecsű műemlék felszentelési ünnepélyére megírja az apátság sokszázados történetét.

Hogy munkájával, melynek megírásában nem kis mértékben hátráltatta az a körülmény, hogy a templom restaurálási munkálataiból kifolyólag, mint a káptalan megbízottjának, sokszor kellett megfordulnia Garam-Szent-Benekeken, a felszentelési ünnepélyre elkészülhessen, az 1888. év nyarán nem ment el sem Karlsbadba, sem Marienbadba, a hol az utóbbi évek melegebb hónapjaiból néhány hetet eltölteni szokott, hanem hogy a levéltárhoz és könyveihez közelebb lehessen, az Esztergom szomszédságában lévő kies vidékű, jó levegőjű Pilismaróton bérelt magának villát. Ide költözött ki a nyár elején jegyzeteivel, kéziratával és egy csomó oklevéllel.

Már szépen előrehaladt munkájával, midőn junius 26-ának reggelén szélhűdés érte.

Kezdetben attól lehetett tartani, hogy betegsége végzetes hatással lesz nemcsak testi, de szellemi képességeire is. Néhány hónap alatt azonban annyira javult állapota, hogy alig látszott némi nyomot hátrahagyni betegsége.

Dolgoznia azonban, bármennyire szeretett volna, orvosi tilalmából kifolyólag hosszabb időn keresztül nem volt szabad.

Jó időbe telt, a mikor végre újból elővehette kéziratát s bártól fogva a legnagyobb elővigyázattal kellett egészségét gondoznia és erejét kímélnie, egy évvel a felszentelési ünnepély után,

¹⁾ Knauznak 1887 április 17-én Pesty Frigyeshez írt levele.

1890-ben megjelenhetett »A Garam Melletti Szent-Benedeki Apátság« első kötete, az esztergomi káptalan páratlanul fényes kiadásában.

Ebben Knauz mindenekelőtt Gejcsa király alapítólevelével foglalkozik s criticája régi erejével kel védelmére a hozzánk csak másolatban eljutott alapítólevél hitelének. Kimutatja, hogy az eredeti kétségtelenül megvolt még a XVI. század kezdetén is s csak ekkor tűnik el szemeink elől. A többi fejezetben pedig elmondja, túlnyomó részben eredeti és kiadatlan oklevelek, számadások és levelekből merítve adatait, mindazt, a mit a templom és monostor viszontagságos történetéről, az apátok és kormányzók személyeiről, tetteiről, valamint az apátság birtokairól összegyűjthetett, addig az időpontig, a míg az apátsági javak az esztergomi káptalan tulajdonába mentek át.

Ámbár Knauz e munkáján nem látszik meg a megrokkant szervezet gyengeségének jele, arról, hogy ő még egyszer a régi munkabírással forgathassa tollát, többé már szó sem lehetett.

A munkának azzal az olthatatlan szeretetével lelkében, a melyet csak azok ismerhetnek, a kik egész életüket hasznos és komoly tevékenységben töltötték el, úgyszólván végső lehelletéig nem tudott ugyan lemondani arról, hogy kedvencz okleveleinek társaságában egy-egy órát eltöltve, jegyzeteit gyarapítsa; a rendszeres, megfeszítetebb erőt igénylő, huzamosabb ideig tartó szellemi foglalkozástól azonban végleg búcsút kellett vennie.

Nem sokkal munkája megjelenése után kettős kitüntetés érte.

1890 július 29-én ő felsége scardonai czimzetes püspökké nevezte ki, miután már 1878-ban szerfeli apáttá lett. A következő év tavaszán pedig az Akadémia tiszteleti taggá választotta meg.

Mindkét kitüntetés hírét az önérzetes ember nyugodt örömmével fogadta.

Az elsőben háládatos szívvel látta megnyilatkozni főpásztorának, Simor János hercegprímásnak, a ki a kitüntetést kezdeményezte, meleg elismeréssel telt jóindulatát, valamint a magyar szent korona felkent viselőjének fejedelmi kegyét kisugárzani.

A másodikban pedig leplezetlen örömmel vette a hazai tudományos világ legelőkelőbb testületének azt a kitüntető megkülönböztetését, a melyet azoknak szokott nyújtani, a kiket másoknál is érdemesebbeknek ismer el.

Nem csekélyebb, bár teljesen más természetű öröm jutott neki osztályrészüül 1895 október 13-án azáltal, hogy Vaszary Kolos herczegprimás felterjesztésére elnyerte a pozsonyi prépostságot.

Azok a kedves, ifjúkori emlékek, a melyek őt Pozsonyhoz fűzték, ott rajzottak körülötte életének minden viszontagsága között, sohasem engedvén feledésbe merülni a Pozsonyban eltöltött évek eseményeit, sőt ellenállhatatlan erővel híván őt vissza az ősi koronázó városba. Azok közé az ódon falak közé, a hol először ébredt tulajdonképeni élethivatásának tudatára, a hol először ízlelte meg az íróasztal mellett végzett munka gyönyörét és a hol először látta meg törekvéseinek, fáradozásainak sikerét.

Hogy eljárt az idő azóta felette! Mennyire megváltozott benne, körülötte minden! Csak ezek az emlékek nem veszítettek semmit elevenségükből, varázsukból.

Most visszakísérték őt, a fáradt, roskadozó embert oda, a honnan valamikor annyi reménynyel, lelkesedéssel, munkakedvvel s a fiatal lélek boldog bizakodásával indult el útjára, kitűzött célja felé.

S e fiatalkori kedves emlékek hatása alatt mintha megifjodott volna ő maga is. Egészségi állapota kedvezőbbre fordult, betegsége kínzó tünetei ritkábban jelentkeztek, hangulata derültebb lett, sőt meg-megcsillant régi munkakedve is, úgy hogy a garam-szent-benedeki apátság történetének befejezése mellett még az a terv is foglalkoztatja, hogy megírja életrajzát egyik hírneves elődjének, Schönberg György pozsonyi prépostnak, a ki Mátyás király korában oly jelentékeny szerepet játszott.¹⁾

Fájdalom, mindez csak rövid ideig tartó fellobbanása volt az új életviszonyokkal járó változás kedvező hatása alatt, a benne lakó élet- és munkakedvnek. Baja csakhamar ismét jelentkezni kezd és daczára a legszigorúbb életrendnek, az orvosok minden fáradozásának, ereje mindinkább fogy.

Az 1897. év nyarán még egyszer felkeresi Marienbad gyógyító forrásait, a nélkül azonban, hogy ez jelentékenyebb enyhülést hozott volna számára. Állapota az ősz folyamán még inkább súlyosbodott. Karácsonykor pedig ágynak esett.

¹⁾ Walter Gyula : Dr. Knauz Nándor. Esztergom, 1899. 58. l.

Élete ettől fogva inkább lassú haldoklásnak mondható. Míg végre, példás megadással viselt négy hónapi szenvedés után az Úr, 1898 április 28-án magához szólította őt.

XV.

Knauz Nándor halála súlyos veszteséget jelentett nemcsak a magyar egyháztörténelmi irodalomra nézve, melynek elsőrangú kiválósága, egyik legérdemesebb művelője volt, hanem az egész hazai történettudományra, a melynek munkáival igen jelentékeny szolgálatot tett.

Oly munkása dőlt ki benne irodalmunknak, a kit nem pusztán az életviszonyok, a körülmények sodortak e térre, hanem valódi rátermettség és hivatás avatott íróvá, azok a nem közönséges képességek, a melyekkel születésekor ajándékozta meg a Mindenható.

S e mellett részesült a kegyes Gondviselésnek abban a kedvezésében is, hogy korán jutott oly viszonyok közé, a melyekben a benne rejlő képességek kibontakozhattak, megerősödve kifejlődhettek és szabadon érvényesülhettek.

Az alig számbavehető néhány szárnypróbálgatás után a népies szépirodalom mezején, mindjárt pozsonyi tartózkodásának első éveiben megtalálja azt a működési kört, a melyben később oly jelentékeny eredményeket ért el.

A mikor először veszi kezébe a pozsonyi káptalani könyvtárban az idők folyama alatt megfakult régi írásokat, bizonyára még nem láthatta a tennivalóknak azt a hosszú sorozatát, a mely a történelmiírás mezején munkás kezekre várakozott s még kevésbbé sejtette, mely részét fogja ezeknek s mennyi sikerrel megoldhatni.

A léleknek az a csodálatos vonzalma azonban, mely bennünk bizonyos tudományok iránt nem egyszer már kora ifjúságunkban megnyilatkozik s mely kétségkívül a Gondviselés által lelkünkbe öntött képességekből táplálkozik, már a kezdet kezdetén a magyar egyháztörténelem felé irányította érdeklődését.

Keresni, kutatni kezdi, mi lehet a magyarázata annak, hogy e téren mindeddig oly kevés történt? S felveti a kérdést, elodázható-e még továbbra is az eddigi bár nem önhibánkból eredő mulasztásnak pótlása?

S a mikor úgy véli, megtalálta azt az okot, a melyre eddigi elmaradottságunk az egyháztörténelem szempontjából visszavezendő, messze elhangzó hangon kezdi sürgetni a még mindig fennálló akadály elhárításának szükségességét.

A tapasztalás azonban rövidesen meggyőzi őt arról, hogy a legegészségesebb gondolat, a legmeggyőzőbb okoskodás, a legelkebb buzditás is hatás nélkül marad, ha nem járul hozzá a tett.

Hozzáfog tehát a munkához. Még pedig teljesen magára hagyatva, a saját erejére támaszkodva.

Semmiféle akadály nem riasztja őt vissza a vállalkozástól. Bár nem becsüli túl a maga erejét, nem is riad vissza a nehézségektől.

Megindítja a Magyar Siont és ezzel megteremti az első irodalmi vállalatot, melynek egyedüli, kimondott rendeltetése a magyar egyháztörténelem megírásának előkészítése s az ehhez szükséges történelmi emlékek összegyűjtése.

Példája, buzditása lelkesítőleg hat másokra is és csakhamar egész kis hadsereg foglalkozik, talán nem mindig a legteljesebb hozzáértéssel, de mindenkor elismerésre méltó jóakarattal és igyekezettel a magyar egyház dicsőséges multjának felderítésével.

Igy vezeti, irányítja s legnagyobb részében végzi is ezt a munkát éveken keresztül, pihenés, ernyedés nélkül.

Mindez nem képes azonban kielégíteni sem munkakedvét, sem munkaerejét. Valami összefoglalóbb, érdemlegesebb feladatra gondol; valami egységesebb, tökéletesebb mű lebeg szemei előtt.

Igy jut el az esztergomi érseki megye történelmi emlékeinek tervezetéhez, melyet azután egy nagynevű prímás tudományszerető támogatása által segítve, életének legkiválóbb, legmaradandóbb alkotásaként sikerül is bizonyos határig megvalósítania.

Ez rövid foglalatban Knauz tudományos törekvéseinek útja, fejlődésének emelkedő iránya.

Bár tudományos pályájának legelején, iskola és irányítás nélkül indulván útnak, hihetőleg neki is volt elegendő része az autodidakták keserves küzdelmeiben, időt és fáradságot emésztő tévelygéseiben, a mi megfigyelésünkre nézve szinte észrevétlenül jut keresztül a kezdet nehézségein.

A mikor első ízben látjuk megjelenni egy kútfőtanulmányával a nyilvánosság előtt, már nem közönséges diplomatikai és paleographiai jártasságról tesz tanuságot. Rövid időn belül pedig

oly rendkívüli alapos ismeretekre tett szert e téren, hogy nincs historikusunk még a legjelesebbek sorában sem, a ki nálánál hibátlanabban tudta volna olvasni okleveleinket s a ki biztosabban és könnyebben igazodott volna el a diplomatikai critica, a kortan, pecséttan s általában a történelmi kutatásokra nézve oly nagy horderővel bíró segédtudományok szabályainak tömkelegében.

Helytelenül ítélné meg azonban írói egyéniségét és tudományos munkásságának értékét, a ki benne csupán a kiváló paleographust, forrásaink nagyszerű ismerőjét s okleveleinknek páratlanul pontos kiadóját tekintené. Mert ő jóval több volt ennél.

Ha nem volt is arra szánva az isteni Gondviseléstől, hogy a történelemtudomány legmagasabbrendű feladatait oldja meg, hogy itt újabb irányokat jelöljön meg, hogy a történelemírás legelvontabb kérdéseinek bonczolgatásába merüljön el, a mihez nem volt meg benne a legnagyobb szorgalommal, a legodaadóbb munkával sem pótolható szárnyaló erő, elméjének világosságával, mélyreható ítéletével, a legszövevényesebb, a legösszekuszáltabb kérdésekben is rendet tudott teremteni.

E mellett rendkívüli nagy tudású ember volt, a ki teljes áttekintéssel bírt történelmi irodalmunk felett. Önálló gondolkozású író volt, a ki tökéletesen eredeti szempontokból vizsgálta úgy a történelmi adatokat, mint mások tudományos kutatásainak eredményeit. Erős ítélőképességgel rendelkezett, mely képessé tette őt, hogy az események összefüggésének legtávolabbi okait is kifürkészsze. És mindezekhez bírt még azzal a tehetséggel is, hogy azokat az igazságokat, a melyeket felderített, azokat az eredményeket, a melyeket elért, ha nem is valami különösebb művészi előadásban, de tömören, világosan és meggyőzően juttassa kifejezésre.

Bizonyos előszeretettel hangoztatták felőle annak idején tudományos köreinkben s ma is úgy él némelyikünk emlékezetében, hogy túlérzékeny volt a critica iránt s vitatkozásaiban hajlott az érdesség felé.

Hát igen, ilyen volt. De annyira kivetni való tulajdonság-e ez az olyan embernél, a ki, mielőtt állított volna valamit, mindent elkövetett arra nézve, hogy minél közelebb jusson az igazsághoz? A ki mielőtt leírt valamit, előbb minden oldalról a leggondosabban fontolóra vette, tudja-e ezt kellően bizonyítani? S csak

ha ily lelkiismeretes eljárás mellett úgy találta, hogy igenis nemcsak joga, de kötelessége is ezt vagy azt állítani, csak akkor ragaszkodott rendületlenül meggyőződéséhez, csak akkor kelt ennek nem egyszer bizony valódi harczy készséggel, sőt szenvedelmes hévvel védelmére.

Abból a nagy távolságból, a mit reánk nézve a halála óta letűnt tizenkét esztendő jelent, csakhogy éppen meg tudjuk még látni azokat a vonásokat, a melyek őt mint író-t és embert jellemezték. S még ez az elmosódott kép is, mely felőle lelkünkben él, napról-napra jobban halványodik.

Hiszen az ő egyéniségében úgyis több volt a nemes ércsúlyából és értékéből, mint ragyogásából. S élete munkássága inkább volt gyümölcsöző, mint figyelmetkeltő.

Arról pedig, hogy a megett a néha szinte komornak tetsző magabamélyedés megett, a melylyel előttünk megjelent s a melyet rendszeren csak tudományos érdeklődése tudott megszólaltatni, a virágot, dalt kedvelő embernek gyengédsége, szelíd nyájassága és sugárzó jókedve lakozott, úgyis csak egy-két meghitt bizalmasa tudott.

Bármennyire eltávolodjék azonban szemünk elől alakja, bármennyire elmosódjanak emlékezetünkben egyéniségének jellemző sajátságai, akkora távolság sohasem fogja őt elválasztani a magyar történettudomány művelőitől, hogy nevét elfeledjék s ne lássák azokat a nyomokat, a melyek a magyar egyház-történelemírásnak előtte járatlan ösvényén az ő határozott, kemény lépéseit mutatják.

Mert a mint azok a gránitkockák, a melyeket annyi fáradsággal, oly bámulatos lelkiismeretességgel és hozzáértéssel illesztett egymás mellé, hogy a magyar katolikus egyháztörténelemnek egykor felépítendő fenséges dómjához alapul szolgáljanak, sohasem fognak veszíteni szilárdságukból s megbízhatóságukból, úgy az ő neve is, mely ragyogó betűkkel van e kockákra vésve, dacolni fog az idők mulandóságával.

Mi is azért állottunk meg útunkban egy pillanatra s hagytuk abba néhány perczre napi munkánkat, hogy bizonyoságot tegyünk arról, hogy nemcsak nem feledkeztünk meg róla, hanem ma is nagyra tartjuk érdemeit, őrizzük emlékét és igyekszünk példáját követni.

KNAUZ NÁNDOR IRODALMI MUNKÁSSÁGA.

I.

ÖNÁLLÓ MŰVEK.

1. Örömhangzat, melyet Scitovszky K. János Herczegprímás és esztergomi Érseknek Bibornokká lett kineveztetése emlékére szentelének a sz. Istvánról nevezett esztergomi papképző-intézet növendékei. Szerzette: Knauz Nándor. Esztergom, 1853. Nyom. Horák Egyednél.

2. Az MCCCXCVII-ki országgyűlés végzeménye. Közli Knauz Nándor. Pest. Nyom. Landerer és Heckenastnál. 8-rét. 54 lap. (Különnyomat a Történelmi Tár III. kötetéből.)

3. Pázmány Péter sírja. Knauz Nándortól. Külön levonat a Religio 1859. II. 23. számából. Pest, 1859. Nyomatott Beimel I. és Kozma Vazulnál. 16-rét. 16 lap.

4. Az országos tanács és országgyűlések története 1445—52. A magy. akadémiában székfoglalólag előadta Knauz Nándor. Pest, 1859. Eggenberger Ferdinand. 8-rét. 175 lap.

5. Az aranybulla. Külön lenyomat a Tört. Tár. 1861. X. köt. Pest, 1861. 8-rét.

6. A budai királyi várpalota kápolnája. Irta Knauz Nándor. Pest, 1862. Pfeiffer Nándor bizománya. Esztergomban. 1862. Nyomatott Horák Egyednél. 8-rét. 31 lap. (Különnyomat a Magyar Tudományos Értekező I. kötetéből.)

7. Georgii Fejér Codex Diplomaticus Hungariae. Tabula Chronologica tomos, volumina et paginas indicans, a quibus diplomata certorum annorum incipiunt. Opera Ferdinandi Knauz. — Fejér György magyar okmánytárához évmutató. Készítette Knauz Nándor m. akad. lt. Kiadta a M. Tud. Akad. Tört. Bizottmánya. Budán, a m. kir. egyetem betűivel. 1862. 8-rét. 44 lap.

8. Esztergomi főegyháznak okmánytára. Knauz Nándor által.

I. füzet. Az esztergomi érsekségnek Árpád-kori okmányai. Különnyomat a »M. Sion« I. évfolyamából. Esztergom, 1863. Nyomatott Horák Egyednél. 8-rét. 111 lap.

II. füzet. Az esztergomi főkáptalannak Árpád-kori okmányai. Különnyomat a »Magyar Sion« II. és III. évfolyamaiból. Esztergom, 1866. Nyomatott Horák Egyednél. 8-rét. 235 lap.

9. A budai káptalan regestái. 1148—1649. Knauz Nándor lt. által. Különnyomat a Tört. Tár. XII. kötet. 8-rét. 156 lap.

10. A magyar nyelv történeti joga az egyház- és hazában. Válaszul a »Slovenost« című tót újságnak. Különlenyomat a Magyar Sion II. kötetéből. Esztergom, 1864. Nyomatott Horák Egyednél. 8-rét. 186 lap.

11. Paulai szent Vincze leányai meghonosítva Esztergomban nagykéri Scitovszky János bíbornok-érsek, Magyarország hercegeprimása által 1865. évben. Esztergom, 1865. Az esztergomi szerzetesek története. Nyomatott Horák Egyednél. 8-rét. 90 lap.

12. Lányi Károly Magyar Egyháztörténelme. Átdolgozta Knauz Nándor. I. kötet 889—1526. Esztergom. 1866. Nyom. Horák Egyednél. 8-rét. LXXVI és 716 + 2 lap. II. kötet. 1526—1848., 1869. 8-rét. 470 + 2 lap.

13. A nápolyi Margit-legenda. Knauz Nándor. Esztergom. 1868. Nyomatott Horák Egyednél. 8-rét. 195 lap. Felolvasztatott a M. T. Akadémia 1867. júl. 15-iki ülésén. Különleny. a »M. Sion« V., VI. f.

14. Veteristák. Felolvasztatott a Magyar Tört. Társulat 1868. nov. 5-iki ülésében. Pest. 1869. 8-rét. (Különnyomat a Századok III. kötetéből.)

15. II. Endre szabadságlevelei. Knauz Nándor l. tagtól. Pest. Eggenberger Ferdinánd magy. akad. könyvtárusnál. 1869. 8-rét. 79 lap. Olvasztatott a M. Tud. Akad. 1869. jún. 15-iki ülésén.

16. A pozsonyi káptalannak kéziratai. Ismerteti Knauz Nándor. Különnyomat a »Magyar Sion« IV—VII. évfolyamaiból. Esztergom. 1870. Nyomatott Horák Egyed betűivel. 8-rét. 324 lap.

17. A magyar egyház régi mise- és szolozsma-könyvei. Összeszedte Knauz Nándor. Különnyomat a »M. Sion« VII. évfolyamából. — Libri missales ac breviaria Ecclesiae Hungariae ad receptionem usque ritus Romani. Collegit Ferdinandus Knauz Archivi saecularis Primatialis Custos et Academiae Hung. Membr. Corr. Strigoni. 1870. Typis Aegidii Horák. 8-rét. 111 lap.

18. Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. Jussu et sumptu Eminen-tissimi et Reverendissimi Domini Joannis Cardinalis Simor Principis Primatis, Archiepiscopi Strigoniensis etc. etc. Ordine chron. disposuit, dissertationibus et notis illustravit Ferdinandus Knauz Eccl. Metrop. Strigon. Canonicus et Bibliothecarius. Academiae scientiarum hungaricae socius ordinarius.

Tomus primus. Ab a. 979. ad a. 1273. Nri. 1—792. Cum 6 tabulis lithographicis et 16 sigillis ligno incisis. Strigoni. 1874. Typis descripsit Aegidius Horák. Nagy 4-rét. XLVIII. és 688 lap + 6 facsimile.

Tomus secundus. Ab a. 1273. ad a. 1321. Nri. 1—927. Strigoni. 1882. Typis descripsit Gustávus Buzárovits. Nagy 4-rét XLIX. és 883 lap + 6 facsimile.

19. Kortan. Hazai történelmünkhöz alkalmazva. A M. Tud. Akadémia által jutalmazott pályamű. Irta Knauz Nándor. Budapest, 1876. Az Akadémia könyvkiadóhivatala. 4-rét. XV. és 589 + 1 lap.

20. Az esztergomi Corvin-codexek. Irta Knauz Nándor. Budapest. Az Athenaeum irod. társ. könyvnyomdája. 1880. Kis 8-rét. 22 lap.

21. A pozsonyi prépostság. Különnyom. az Új M. Sion 1880—1. évf. Esztergom. 1880. Nyom. Buzárovits. 8-rét. 169 lap.

22. Válaszul Rimely Károly Adalékjára. Irta Knauz Nándor. Budapest, 1881. Knoll Károly akad. könyvkereskedő bizománya. 8-rét. 150 lap. (Különnyomat az Új Magyar Sion 1881. évfolyamából.)

23. Buda ostromához. Irta Knauz Nándor. Budapest. 1886. Franklin-Társulat nyomdája. 4-rét. 8 sztl. és 128 lap.

24. A Garan melletti szentbenedeki Apátság. Irta Knauz Nándor. A templom felszentelésének emlékére kiadja az esztergomi főkapitán. Első kötet. Tizenhat képtáblával és a szöveg között több metszettel. Budapest. MDCCCXC. Franklin-Társulat nyomdája. Ivrt. Egy melléklet, 6 + 250 + 4 + 14 melléklettel.

II.

KISEBB DOLGOZATOK.

1851. év.

Ne félj semmit. Elbeszélés. Katholikus Néplap 155., 165., 174. lap.

Hit, remény, szeretet. Költ. U. o. 370. lap.

Az év végén. Költ. U. o. 410. lap.

1852. év.

Mária-képek. Költ. Katholikus Néplap 35., 43., 74. lap.

Hunyady János. Költ. U. o. 107. lap.

A pór és a tolvajok. Egyiptomi történetek. U. o. 220. lap.

Szent Quirin püspök. U. o. 229. lap.

Egy nemes tett. Elbeszélés. U. o. 389. lap.

Karácsonyest. Elbeszélés. U. o. 410. lap.

Boldog Eusebius, esztergomi kanonok. Vers. Keresztény Naptár 33—36. lap.

1853. év.

Matrózkaland. Elbeszélés. Katholikus Néplap. 300. lap.

A rabszolga. Tört. elbeszélés. Katholikus Néplap 353. lap.

1854. év.

Király és remete. Tört. beszély. Családi Lapok II. 9. szám.
A nyolcz boldogság. Vers. Ker. Naptár 28. lap.

1855. év.

Fogadás. Tört. beszély. Családi Lapok II. 1. szám.

1856. év.

A legelső Báthory. Történelmi rajz. Divatesarnok I. 11., 16. szám.
Pozsonyi Krónika. Új M. Muz. I. 393., 563. lap.
Cháky Miklós, Eszterházy Imre, Batthyányi József és Barkóczy
Ferencz esztergomi érsekek sirjai. Religio. II. 35. szám.
Bold. Cháky Mórícze élete. U. o. II. 17., 18. szám.
A sziget liloma. Magyar sz. Margit legendája. Religio. I. 38. szám.
A belgrádi csata 1456-ban. Religio. II. 6. szám.

1857. év.

Mikép ismerték fel őseink az ál-okiratokat? Új M. Muz. I. 273. lap.
Magyar hittérítők a magyaroknál. Religio. I. 13., 14. szám.

1858. év.

Mikép ismerték fel őseink az ál-okiratokat? Új M. Muz. I. 397.
Népiskolai tanítókhoz. Mészáros Imre. Népmvelési Közlemények.
1. lap. Költ.
Iskolaügy az Árpádház alatt. U. o. 112., 319. lap.
Egyháztörténelmi irodalmunk. Religio. I. 27—29. szám.
Radványi »Margit-Sziget Története« bírálata. Religio. II. 37., 38. sz.
Monoszlói András élete. Danielik József. Magyar Írók. Kiadja a Sz.-
István-Társulat.

1859. év.

Mikép ismerték fel őseink az ál-okiratokat? Új M. Muz. I. 130.
Törödék Temesvárról. Delejtű. I. 18. sz.
Moldvaország. Tört. beszély »Zumbur« aláírással. U. o. 1—7. szám.
Hiteles bizonyítványa a magyar nyelv használatának országgyűlé-
seken az ausztriai ház korszakában is. Új M. Muz. I. 406.
Magyarország helyneveinek története. Az »Egyetemes M. Encyclo-
paediában«. Kiadja a Sz.-István-Társulat.
A nostrai templom és kolostor. Religio. II. 12. szám.

1860. év.

Szelepcsényi György primás és a magyar constitutio. Pesti Hirnök. 219—221., 223., 229—230., 233. szám.

A vajkai érseki nemesek szabadalmái. Okleveles közlemény. Uj M. Muz. I. 249.

Péchy Simon levele Nagy-Szombat városához. Delejtű II. 116.

Thurzó Szaniszló és Bethlen Gábor levelei Nagy-Szombat városához. Delejtű. II. 156., 220., 245. lap.

1861. év.

A szent Zsigmondról nevezett budai prépostság. Pesti Hirnök I. 29—30.

Hogyan fogadták őseink a magyar királyokat? U. o.

1862. év.

Nagy Ivánnal közösen szerkesztette a »Magyar Tudományos Értekező« folyóiratot, a melynek csak egy évfolyama jelent meg.

1863. év.

Tájékoztató. Magyar Sion I. 5.

Az esztergomi érsekek. 1272—1279. U. o. 9.

Egy magyar vértanu a XV. században. U. o. I. 67. lap.

Egy győri püspök pecsétje. U. o. 68.

A zsidók megtérésének politikai következménye a középkorban. U. o. 69.

A középkori olcsóság. U. o. 221.

A nyitraereszlényi ciborium. U. o. 229.

Sámoth helység jövedelme 1512—14. években. U. o. 230. lap.

Utóirat a csanádmegyei történelmi emlékekhez. U. o. 254.

A csukárdi templom készlete 1437. évben. U. o. 312.

Eskütétel sz. László sírjánál. U. o. 387.

A kiközösítés. U. o. 388.

A bullások. U. o. 411.

Régi egyházi ékszerek. U. o. 551., 711.

Utóirat a tapolczai apátság történetéhez. U. o. 603. lap.

Még néhány szó a bullásokról. U. o. 631.

A házassági bizonyítvány hiánya a középkorban. U. o. 635. lap.

A kanonokok kinevezése. U. o. 635.

A római német-magyar kollegium. U. o. 637.

Monoszló Endre sírirtata. U. o. 638.

Főpapi éberség a tévtanok ellen. U. o. 713.

A jobbágyok szabad költözési joga. U. o. 716.

A sz. Máriáról nevezett Fehéregyház. U. o. 739.

Kottanner Ilona és a magyar szent korona. U. o. 785.

Néhány sor Gyórról. U. o. 793.

Zsidó uzsorások. U. o. 794.

Szűz Mária tisztelete. U. o. 877.

A pórlázadás. U. o. 878.

1864. év.

Hunyady Mátyás és Fridrick császár. Magyar Sion 57.

A vegyes korszakbeli magyar királyok megválasztása és koronázása.

U. o. 132.

Miért volt Zsigmond király többnyire pénzzavarban? U. o. 138.

Régi egyházi ékszerek. U. o. 216.

Középkori oligarchák. U. o. 309.

Az esztergomi főkáptalan pecsétje. U. o. 397.

Kanonoki beiktatás. U. o. 398.

A magyarok San-Gallenben 925. évben. U. o. 442.

A vérök ellen dulakodók büntetése. U. o. 601.

Pápai adó. U. o. 689.

Schematismus Cleri Almae Dioecesis Szathmariensis. 1864. (Ismer-
tetés.) U. o. 531.

Palugyay Imre. A kapcsolt népek történelmi- és jogviszonyai Magyar-
országon. (Ismeretetés.) U. o. 438.

1865. év.

A pozsonyi káptalan és a szentgyörgyi grófok. M. Sion. III. 5. 103.,
181., 241.

Mátyás király budai egyeteme. U. o. 68.

Madurina és Bansul Mora. U. o. 227.

Csörley Fülöp esztergomi érsek. U. o. 359.

A magyar egyház régi szokásai. U. o. 401.

Prímási nádor és korlátnok. U. o. 473.

A prucki templom. U. o. 475.

Utószó a pogrányi apátsághoz. U. o. 518.

A papi nemesek. U. o. 550.

A magyar érsek- és püspökségek jövedelmei. U. o. 552.

A szt. Lőrinczről nevezett Buda melletti pálos-zárda. U. o. 583.

A győri főtemplom oltárai. U. o. 635.

A János-lovagok Esztergomban. U. o. 641., 721.

Egy követjelentésből. U. o. 636.

Chornai István zágrábi püspök. U. o. 637.

Bazini várkapolna s a csukárdi és szentgyörgyi templomok. U. o. 708.

Mennyi egy aratrum? U. o. 715.

Ecclesia ad Firmam. U. o. 716.

Illyés István krónikája. 1650—1711. U. o. 809., 881.

A szent Pálról címzett budai pálos-zárda. 920.

1866. év.

Balbi Jeromos, II. Lajos király tanára. M. Sion 5., 81., 161., 241., 321., 401., 481.

Utószó Frankl Vilmos nyílt leveléhez. U. o. 54.

1867. év.

Régi szerkönyveink. M. Sion. 1., 81.

A ritus különfélesége. U. o. 161.

A keresztség. U. o. 241., 321.

A milkói püspökség. U. o. 401.

1868. év.

Egyházi javak. M. Sion. VI. 5., 81., 161., 241.

A magyar egyház régi szokásai. U. o. 177., 801., 881.

A fogaraszöldi kertzi apátság. U. o. 401.

A budai főtemplom készlete. U. o. 836.

1869. év.

A magyar egyház régi szokásai. M. Sion. VII. 5., 81., 183., 251., 676., 719., 730., 799., 879.

Utóirat Telgárti »Régi balvélemény« című cikkéhez. U. o. 209.

A királyi eskü-kereszt. U. o. 48.

1871. év.

Némely XVI. századbeli részint magyar, részint Magyarországra vonatkozó ismeretlen nyomtatvány. Akad. Ért. V. 281.

1875. év.

Monumenta Ecclesiae Strigoniensis című művem érdekében. Pesti Napló jun. 17. szám.

A Garan-szt.-benedeki apátság alapító levele. Föv. Lapok. 118. szám.

A káptalanok s Visegrád eredetéről. Válasz Hőke Lajos úrnak. U. o. 136. szám.

Az esztergomi rövid krónika. Századok. IX. köt. 623., 684.

Okmány-kalászkok. M. Tört. Tár. XX. köt. 240. lap.

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvórényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	XIII. Römer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Ráczsa Ráczsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	— > 60 >
VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Ródos Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	— > 50 >

X. kötet.	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 kor. — fill.
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— » 30 »
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 » — »
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 » — »
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— » 30 »
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 30 »
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 » 20 »
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— » 80 »
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 » — »
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— » 30 »
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	VII. Hollósy Jusztnián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— » 40 »
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	— » 40 »
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 » — »
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 60 »
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 30 »
	V. Bethlenfalvi Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— » 80 »
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— » 60 »
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— » 45 »
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— » 80 »
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— » 60 »
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— » 80 »
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich</i> <i>Izidor</i> r. tagtól	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Gold-</i> <i>ziher Ignác</i> r. tagtól	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— » 60 »
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— » 30 »
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 » — »
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— » 40 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 5. SZÁM.

KAUTZ GYULA

IG. ÉS R. TAG

EMLÉKEZETE

A Magyar Tud. Akad. 1911 április 30-ikán tartott ünnepélyes közülésén

FELOLVASTA

FÖLDES BÉLA

R. TAG

ARCZKÉPPEL.

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Agoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

Kautz Gyula.

KAUTZ GYULA RENDES TAG EMLÉKEZETE.

FÖLDES BÉLA r. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1911. évi április hó 30-án tartott ünnepélyes közgyűlésén.)

Kautz Gyula emlékét ünnepli ma a M. T. Akadémia és nekem jutott a megtisztelő feladat, egyéniségének maradandó vonásait szemünk elé állítani. Régi emlékek, szoros kötelékek fűztek engemet Kautz Gyulához. Előbb tanulni vágyó hallgatója, később kartársa voltam, végül utódja lettem a tanszéken. Mint gymnasista ellátogatván az akadémia üléseire, hazairt leveleim egyikében egy ülést ismerttettem, melyen Kautz Gyula lelkesen szólalt fel az iparszabadság mellett. Évtizedeken át élveztem rokonszenvét, barátságát.

És midőn ma itt állok a m. tud. Akadémia színe előtt, hogy elmondjam Kautz Gyula életpályáját, a magyar tudomány és közélet körül szerzett érdemeit, érzem a nagy weimari költő-philosophus szavainak igazságát, mikép ha az életünk csak abból állana, mit az életrajz rendesen elmondhat, bizony kevés volna az! Ha valaki a psalmista szerinti élet-határt is meghaladó kort élt végig, reggeltől estig jóformán mindig munkában, a közélet legkülönbözőbb terein, egy olyan eredménydús században, mint a lefolyt század, a magyar történelem oly nevezetes korszakában, mely — az elhunyt tagtársunk szerint is — a magyar nemzet történelmének legjelentékenyebb és legérdekesebb korszaka: akkor alig sikerülhet ez emlékbeszédnek ily termékeny élet képét tökéletesen megrajzolni, legfeljebb csak az, néhány adattal bebizonyítani,

hogy ez élet gazdag tartalmú, nemes irányú volt, értékes volt a közélet és a tudomány szempontjából és hogy a még teljes szellemi erőben levőnek letűnése pedig súlyos veszteség volt a magyar tudományra nézve.

Egy símán lefolyó, a tudomány és a közélet magaslatán mozgó élet volt az, melyet Kautz Gyula élt. Egy jól felhasznált élet, a legnemesebb munkának szentelve, a tudománynak és a közérdeknek. Elismerés és jólét kísérte munkáját. És bár nem vagyunk még elég culturnép, hogy a tudós neve könnyen népszerűvé váljék, de Kautz Gyula neve széles rétegekben ismeretes és tisztelt volt.

A 60-as években és a 70-es évek elején a jog- és államtudományok terén Pauler és Kautz volt az a két csillag, mely a magyar jog- és államtudomány egén legerősebb fényvel tündökölt. Később jött Kerkápoly Károly, Szilágyi Dezső és mások. Pauler és Kautz, mindegyik a maga tudományában, a magyar tudás mértékét egyszerre kibővítette és az egyetemi oktatást európai színvonalra emelte. Mert bizony szegényes volt a 48 előtti időben a tudományos élet a pesti egyetemen! Összesen hét tanár működött a jog- és államtudományi karon. Három évfolyamból állott a jogtanulás. Tizenkét előadás volt hirdetve. Csak 8—10-ig és 2—4-ig tartattak előadások. A kameraliákat (scientiae politico-camerales) a második évben adták elő, két féléven keresztül, hetenként 8—9-ig és 3—4-ig; de a második félévben ehhez még a váltó- és kereskedelmi jog járult. A tárgyat előadták »secundum Sonnenfels«. Tipula volt az ordinarius. Az előadási nyelv a latin volt. A statistikát előadták az első évben mindkét félévben 9—10-ig és délután 3—4-ig, a nyári félévben 4—5-ig. Előadó tanár Jurjevich. Első félévben: *Statistica theoretica*, item *Generalis imperii Austriaci tum specialis regni Hungariae*; második félév: *Statistica aliorum statuum Europaeorum: deinde jus metallicum*. Így olvassuk ezt az 1837/8-iki tanrendből. Így van ez 1848-ig, kivételével annak, hogy 1846 óta az előadás, a közlemények magyar nyelven szólnak. De az előadások kerete, száma változatlan. A statistika »álladalomtan«, a kameraliák »kormánytudomány«. Még az 1847/48-ra szóló tanrend szerint is »Sonnenfels után« előadja Tipula jogtudor, hites ügyvéd, a kor-

mánytani tudományok s váltójog ny. r. tanára, Arad, Bács és Esztergom vármegyék táblabírája.

Megváltozik a kép az önkényuralom idejében. Így pl. az 1854/5-diki évben van kilencz rendes tanár, egy rendkívüli és két magántanár, az előadások száma emelkedik 32-re. A tanrend ismét latinul szól. Az előadások részint magyar, részint német és latin nyelven tartatnak. Vizkelety, Henfner német és latin nyelven adtak elő, Wenczel, Karvasy német és magyar nyelven, későbbben csak magyar nyelven, Harum, Schuster német nyelven, Récsi, Pauler magyar nyelven. Az 1855/6-diki tanévben a nemzetgazdaságtan a pénzügytannal önállóan szerepel hetenként öt órával. Most már van a nemzetgazdaságtannak egy magántanára is, az első Bidermann Hermann, előadja hetenként öt órában a pénzügytant és egy specialcollegiumot a hitel- és bankügyről két órában. 1860-tól kezdve a tanrend ismét magyar nyelven szól. Egykét előadás kivételével az összes előadások magyar nyelven tartatnak.

Ilyen állapotok uralkodtak az egyetemi oktatás terén, mikor Kautz megkezdte működését: 1860-ban hirdeti a budapesti egyetemen első előadásait, még pedig:

Nyári félév. A pénz-, hitel- és banküzlet kapcsolatban az államadósságügy elméletével, tekintettel fenforgó viszonyainkra, magyar nyelven csütörtökön 8—9-ig, dr. Kautz Gyula műegyetemi tanár és magánoktató által.

A socialismus és communismus rendszerének története és czáfolata különös tekintettel a politikai és nemzetgazdasági érdekekre, magyar nyelven csütörtökön 9—10-ig.

A mezőgazdasági politika tüzetes figyelemmel hazai viszonyainkra és törvényhozásunkra; magyar nyelven szombaton délután 3—4-ig.

Aztán jönnek előadások Széchenyiről, a socialis kérdésekről, 1863/4-ben már mint rendes tanár magyar közjogból. 1867/68-ban először szerepel a nemzetgazdaságtan főcollegiuma naponként, csütörtök kivételével délután 4—5-ig.

Mielőtt már most Kautz Gyula tudományos munkásságát és közérdekű működését vizsgálnók, álljunk meg egy kissé életének nevezetesebb mozzanatainál.

Kautz Gyula 1829 november 5-ikén született Győrött, hol atyja, Kautz Ignác, gyógyszerész volt; anyja Kletzár Alojzia, vagyonos posztó- és gyapjúkereskedő leánya volt Győrött. Neveltetése a szülői házban szigorú és vallásos irányú volt. Már kora gyermekségében igen szorgalmas volt és jeles képességeket árult el. A gymnasialis és jogi tanulmányait Győrött végezte; 1850-ben tette le Pesten szigorlatait. Tanári pályára Maar Bonifác és Sztanka Leander benzés tanárok buzdították. Első szándéka az volt, hogy a történelmet választja tárgyául. Atyja gyermekkorában gyógyszerésznek, későbbben hadbíróságra szánta. Az 1848/49-iki szabadságharcban részben ifjúsága, részben testalkatának gyengesége, részben contemplatív irányánál fogva, csak rövid ideig szolgált, még pedig mint győri önkéntes nemzetőr és a párendorfi, mannswürthi és schwechati csatákban részt vett. Már 15 éves korában kezdett irodalmilag foglalkozni és egyelőre csak saját céljaira történeti munkákat bonczolgatni és kivonatolni. Első olvasmányai voltak Jósika Miklós regényei, Vörösmarty hőskölteményei, Schiller drámái, Sue és Bulwer regényei. Az 1850/51. tanév legnagyobb részét külföldön töltötte, a berlini, heidelbergi és a lipcsei egyetemeken. Lipcsében különösen Roscher Vilmost, a történeti iskola nagyhírű mesterét hallgatta, kinek tanai legnagyobb hatást tettek rá és közgazdasági gondolkozását mindvégig legerősebben befolyásolták. Már itt két irányban szilárdul tudományos hitvallása, a mennyiben a Krause-féle idealis-realis világszemlélet és az erkölcsi világrendben való hit tudományos meggyőződésének alapjává válik.

1851-ben Lipcsében az egyetemet látogatván, egy ízben a rendőrségi elnök által a szász kir. kormány nevében felkérve, hogy egy akkor Lipcsében megjelent magyar *Hangok a múltból* című költeménygyűjteményt, mely Petőfi, Czuczor stb. szabadságverseit is tartalmazta, a rendőrfőnökségnek fordítsa németre, hogy megítéltessék, hogy e könyvnek az osztrák kormány által való üzőbevétele bír-e belső indoklottsággal? Kautz a felhívást indignatioval visszautasította, s csak Roscher tanárnak tulajdonítandó, hogy szigorú intézkedések Kautz ellen nem alkalmaztattak, főleg mert a lipcsei liberális lapok

(a Deutsche Allgemeine Zeitung és mások) a dolgot megtudván, Kautzot a rendőrséggel szemben fennen dicsérték és jellemes magyarként méltatták.

Szorgalmas tanulás mellett is a közviszonyok korán vonják magukra figyelmét. Széchenyi tevékenysége nagy benyomást tett fiatal lelkére, de hódolt Kossuth Lajos szellemi nagyságának is. Több alkalommal találkozik történetünk ezen két nagy alakjával.

Találkozásáról Széchenyivel következőket jegyzette fel:

1843 vagy 1844-ben Balatonfüreden a kútnál találkoztam Széchenyivel, a hol miután ivott és a poharat a hajdúnak visszaadta, én azt elkaptam a hajdú kezéből és kiittam. Ugyanakkor öregatyám (a ki néha Széchenyi gyapját megvette), Kletzár nagykereskedő, neki bemutatott, a mire Széchenyi hallván, hogy kitűnő tanuló vagyok, további buzgó tanulásra felhívott. 1844-ben egy alkalommal atyám patikájában Széchenyi megfordulván, látva, hogy 1842-iki akadémiai beszédét forgatom, azt kérde tőlem: értem-e a könyvet? Legnevezetesebb azonban a következő feljegyzés: »1848 szeptemberben Győrött átszállítatván Bécsbe (miután Esztergomnál a gőzhajóról a Dunába ugrott, de kimentetett volt), Újvárosban az atyám patikája közelében a Bárány vendéglőben kísérőjével, Balogh orvossal megszállott és ekkor a hotelcselédség, mely csitító orvosszerekért jött hozzánk, de meg a hôtebirtokos (Marcher) állítása szerint is Széchenyi folyton örületi rohamokat szenvedett, úgy hogy az ágyhoz kellett egy ideig kötözni.«

Gondosan jegyzi fel hányszor találkozott Kossuth Lajossal: 1844-ben Kossuthot Győrött az iparkiallításán láttam és figyeltem meg.

1848 szeptemberben Győrött, a mint a nemzetörökét buzditó nagy szónoklatot tartott.

1848 októberben (gondolom 31-ikén) a schwechati csata alkalmából kocsiján menekülni láttam a csata vége felé, a melyhez közvetlen közelében a csataláncban állottam.

1849 nyarán láttam Laczházán (Pest közelében) egy, gondolom Egressy nevű földbirtokos barátja látogatásánál.

Külföldről hazatérve, nemsokára kathedrára lép mint a pozsonyi jogakadémia segédtanára 1851-ben. 1853 febr. 26-án

kapja kinevezését a nagyváradai jogakadémiára az osztrák pénzügyi jog rendkívüli tanárává. A fizetés 900 forint conventiós pénzben és 50 forint tanpénzátalány. A kinevezési okmányból érdekes a következő passzust kiemelni: Es gereicht mir zum Vergnügen, Sie von dieser allerhöchsten Entschliessung in Kenntniss zu setzen und ich erwarte, dass Sie Ihrem neuen Lehrberufe mit Eifer und Hingebung sich widmen und zur Verbreitung und zum Verständniss der österreichischen Gesetzgebung in Ungarn pflichtmässig beitragen werden. Utasíttatik azonnal rendeltetési helyére menni, az előadásokat a nyári félévben megkezdeni, még pedig legalább öt órát hetenként »in magyarischer Sprache«, »ein vollständiges System der österreichischen Finanzgesetzgebung mit steter besonderer Berücksichtigung der neuesten diesfälligen Gesetzgebung für Ungarn« ... »Nach dem Eintreffen in Grosswardein werden Sie sich der dortigen Distriktsregierung zur vorschriftsmässigen Eidesablegung unverweilt vorzustellen haben. Aláírás: Thun. — 1856 július 5-ikén kapja a végleges kinevezést, mint rendes tanár. Most már tárgyaúl megjelöltetik a politikai ökonomia és az osztrák pénzügyi jog.

Nagyváradon csak 1858-ig maradt. 1858-ban a műegyetemre helyeztetett át és itt működött 1863-ig. Akkor nevezték ki a budapesti egyetemre a magyar közjog és közigazgatás rendes tanárává, mely tanszéket 1868-ban felcserélte a nemzetgazdaság- és pénzügytan tanszékével. Itt kezdődik életének legtermékenyebb, legmaradandóbb emlékü működése, melyet a pesti egyetem nemzetgazdaságtani tanszékén kifejtett. Feltárta hallgatói előtt az európai tudomány gazdag kincseit, élénk, meggyőző és a tudomány új vívmányait figyelemmel kísérő, formailag is előkelő előadásával felkeltette az érdeklődést a nálunk még elhanyagolt államtudományi s különösen nemzetgazdasági problémák iránt és tanítványokat nevelt, kik későbbben a tudomány és közélet legelőkelőbb helyein a nemzetgazdasági haladásnak elméletben és gyakorlatban apostolai lettek.

1864-ben Schmerling osztrák államministerelnök és a közoktatási ministerium vezetésével megbízott minister Hasner Lipótnak — a későbbi ministernek a polgárministeriumban, a prágai egyetemi tanárnak — Bécsben a közoktatási tanács

elnökévé való kineveztetése után, Kautzot Indernauer ministeri tanácsos (vagy titkár) által felkérte, hajlandó volna-e a prágai egyetemen Hasner megüresedett cathedróját a szabályszerűnél magasabb fizetéssel elfogadni, kilátás nyújtván udvari tanácsosságra való előléptetésre. Kautz e fényes ajánlatot, mely pesti szűkebb anyagi viszonyai között igazán kecsegtető volt: udvariisan, de utalással magyar honfűségére és hazája iránti kötelességeire, megköszönte és visszautasította.

Az 1865-diki választások alkalmával szülőföldjén megindult a mozgalom, hogy Kautzot képviselőül válaszsák. Lónyay Menyhért is egy levélben kifejezést adott annak, hogy súlyt fektet arra, hogy Kautz mandátumot vállaljon. Némelyek megtámadták Kautzot, hogy e levéllel korteskedett, mire Lónyay 1865 okt. 4-dikén a »Pesti Napló«-ban egy levelet tett közzé, melyből néhány tételt idézünk:

»... Nekünk is, kik oly szerencsések valánk, már közel negyedévszázadon át jó és balsors között honfiaink bizalma által a törvényhozás terére állítatva, tehetségünk szerint működni, nem kisebb kötelességünk honfitársaink közül azokat, kik meggyőződésünk szerint velünk vállvetve és kezét fogva a közérdeket előmozdíthatják, a törvényhozásban való részvételre felhívni.

»Ne csodálkozzék tehát a »Hon« győri tisztelt levelezője azon, hogy én, a ki szerencsés voltam az 1843-diki országgyűléstől fogva hazánk nemzetgazdászati érdekeiben közreműködhetni s annyszor érezvén annak szükségét, miszerint minél több képviselőtársammal e nehéz feladás terhét megosztva, egyesült erővel ezen, eddig annyira elhanyagolt érdekek mellett, kedves hazánk anyagi felvirágozásáért is, minden tőlünk telhetőt megtehessünk; különösen tekintve azon sok teendőket, melyek most — ha közjogi kérdéseink szerencsésen megoldatnak — ezen irányban a jövő országgyűléseken ránk várnak, Dr. Kautz Gyulát egy magánlevélben arra kértem fel, miszerint ne utasítsa magától el a bizalmat, ha képviselőnek megválasztani akarják, sőt lépjen fel egyenesen és tegyen meg mindent megválasztatása érdekében.

»... Most érintett magánlevelemre — mely nem a nyil-

vánosságnak volt szánva — a »Hon« győri levelezője a sept. 27-diki számban nyilvánosan hivatkozván, most a nyilvánosság előtt is ezennel felkérem Dr. Kautz Gyula urat azon fontos hazai érdekek nevében, melyeket ő a tudományosság terén oly szép sikerrel képviselt: vállalja el a képviselőséget. Ha szülővárosa — mit alig merek hinni — nem választaná e kitünő íróját, fog talán találkozni választókerület, mely megtisztelendi bizalmával hazánk ezen egyik legtudományosabb férfiát, kinek nemzetgazdászati és politikai munkája a külföldi tudományos világ előtt is kellő méltánylásra talált.

»A nemzetgazdászati kifejlődéséről 1860-ban két kötetben megjelent nagy munkáját Némethon első tekintélyei dícsérettel említik és hivatkoznak reá, mert valóban ezen mű az összes nemzetgazdászati irodalomban egy hézagot pótol. Hazai közönségünk előtt eléggé ismereteseek lesznek többi művei: Nemzetgazdaság és pénzügytan két kötetben. — Politikai vagy országászáttan két kötetben. — Statistikája az ausztriai birodalomnak. — Jelentése az 1862-diki londoni világkiállításról »Értekezései« a Budapesti Szemlében.

»Az Országos magyar gazdasági egyesület közgazdászati szakosztályának tagjai tanúságot tehetnek velem együtt azon független és mindenkor a szabad előhaladás eszméi mellett emelt alapos tudományú felszólalásairól, melyeket nyíltan kimondott s a melyekben nem akadályozta őt — miként a győri levélből látszanék — az, hogy az egyetemnek tanára; emlékezni fogunk közelebb azon emlékiratról, melyet a közgazdászati szakosztály megbízásából, az akkori kormány nézeteivel ellentétben, a szabad kereskedelem érdekében szerkesztett.

»Ne csodálkozzék a »Hon« győri tisztelt levelezője azon, hogy ennyire melegen felszólalok Kautz Gyula ur megválasztása mellett; tanulmányaink egy szakba vágnak, munkáit nagy élvezettel és sok tanulsággal olvastam; több éven át az országos magyar gazdasági egyesület közgazdászati szakosztályában együtt működünk; természetes tehát, midőn óhajtom, hogy a szerencsés gondviselés végre megengedné, mikép a hazai törvényhozás az anyagilag is annyira elmaradt szegény hazánk érdekében nagy és üdvös művet alkothasson, egyszersmind azt is óhajtom, hogy Kautz Gyula úr is, mint szerény napszámos,

velünk és többi társaink között e nagy munkában együtt működhessék.«

Kautz Gyula a politikai téren is gazdag tevékenységet fejtett ki. Tagja volt a kiegyezést előkészítő bizottságnak, első előadója volt a pénzügyi bizottságnak és ezzel az első költségvetésnek, előadója a quota-bizottságnak; több ízben jegyzője volt a közoktatásügyi bizottságnak, sok ízben előadó. Parlamenti beszédjei többnyire polemikus természetűek voltak. A kiegyezés nagy művének létrehozatala körül ő is érdemeket szerzett. Komolyan vette politikai tevékenységét és azért érdekes, milyennek minősíti az államférfiú művészetét.

Miben áll az igazi államférfiúi művészség!? Abban, hogy az országos vezető emberek, éles megfigyelésével a tényleges állapotoknak és az uralkodó iránylatoknak felismerni és megítélni képesek: vajjon a fennálló intézmények és életformák a társadalmi állapotok tartalmával és a közélet szükséggeivel megegyezők-e, valódi kifejezése-e még a mindenkori idők fejlődésfoknak!? Abban, hogy a statusférfiúi tapintattal, észelyesség és gyakorlati ösztönrel a kor szükségzeit, eszméit és aspiratióit helyesen fogja fel; és azt, a mi ebből életrevaló s általánosan értett és szükségelt; a rendelkezésre levő segítő erők megnyerésével s minden eszközniek és minden kínálkozó alkalmaknak fölhasználásával s a teendők sorozatának célutatos megállapításával az életbe átvinni és megvalósítani tudja... Az igazi nagy államférfiak nagyok az ő fölfogásukban; nagyok az ő, a jövőnek előkészítésére irányzott conceptióikban és perspectiváikban; nagyok az által, hogy erélylyel és bátorsággal a viszonyokat, sőt még a vonakodó erőket és ellentétes irányzatokat is a magok eszméinek szolgálatába hajtják; s nagy célok megvalósítására nagy eszközöket, népoknek legjobb erőit mozgásba hozni képesek.¹⁾

Annak a nemzedéknek, melyhez Kautz tartozott, a kiegyezés egy messziről fénylő, de sötét felhőktől elborított cél volt, nem csoda, ha a cél elérése teljes meglepéssel töltötte el. A következő nemzedék egy részének a kiegyezés kiindulási pont volt,

¹⁾ Kerkápoly Károly emlékezete (Budapest 1895), 42. 1.

melyről különben időközben kiderült, hogy Bécsben nem teljes őszinteséggel akarják végrehajtani, ennek a nemzedéknek tehát tovább kellett küzdeni. A mivel az 50-es években agyoncsigázott hazafiság megelégedett, és a mit a viszonyok kényszerítő hatása alatt Deák »elérhetőnek« mondott, az a kiegyezés védőszárnyai alatt felnőtt nemzedéknek, az erőben és önérzetben megerősödött, előretörékvő nemzetnek nem lehetett a végső pont. Másképp kellett tehát a kiegyezésnek festeni, annak, ki azt 1867 előtti álláspontból nézi, tehát a kinek szemhatára előtt fénylett, mint annak, ki arra visszafelé tekintett, mint meghaladt álláspontra. Mert hiába, a hogy időben életben haladunk, a dolgok, mint a hegyek, mint a tájkép, mindig más és más benyomást tesznek. Jól mondja Goethe, hogy minden ötven évben a dolgok egész másképpen néznek ki.

Kautz különben soha sem hagyta figyelmen kívül, hogy a kiegyezésnek egyik főfeltétele, hogy azt Ausztria is komolyan vegye és respektálja.

»Magától értetődik azonban, hogy arra a célra, hogy Deák műve egész sikerrel érvényesüljön, szükséges, hogy Ausztria is megemberelje magát; Magyarország jogos érdekeit és törekvéseit tekintetbe vegye s mindent elkövessen a maga részéről is arra nézve, hogy a nagy szervezet minden irányban hibátlanul és eredményesen működhessék«. ¹⁾

Behatóan tanulmányozta a horvát kérdést is. A horvátokkal való kiegyezéssel szemben Kautzknak az volt az álláspontja, hogy az azoknak nyújtott engedmények túlságosak. Deák Ferencz megtudván, hogy a klubban a tárgy megvitatásánál Kautz egy-két pont ellen szándékozik felszólalni, Paulert küldte hozzá és kérte, hogy ne csináljon nehézségeket.

A kiegyezés alkalmával rendezendő kérdések között a közgazdasági és pénzügyi kérdések okozták a legnagyobb nehézségeket, így főleg a quota és az osztrák államadóssághoz való hozzájárulás kérdése. Hiszen ezek a kérdések már 1848-ban elháríthatatlan akadályként szerepeltek és a későbbi szomorú

---

¹⁾ Magyar imperialismus és hegemonia (Bp. Szemle 1907), 129 k. 185. lap.

fejlemények okai között első helyen állanak. Az államadóssági járulék tekintetében Lónyay, Deák azon az állásponton voltak, hogy Magyarország semmiesetre a tőkéből nem vállal, egyéb okokat nem tekintve azért sem, mert ez elismerése volna a két államnak e tekintetben való solidaritásának. Ezzel szemben az ellenzéken sokan voltak, elsősorban Tisza, Ghyczy, kik a tőke megosztását kívánták. Hogy a tőkekamatnak az utolsó korszakban beállott természetes csökkenése folytán az állandó járulék a tőke növekedését jelentette és így Magyarországra kedvezőtlen volt, azt ma már mindenki tudja. Kautz az állandó járulék mellett foglalt állást. A hatvanhetes bizottságban azt mondta: »Az államadósságoknak tőke szerint megoszlását először nem lehet keresztülvinni, a gyakorlati nehézségeknél fogva... Másodszor a tőkemegoszlási elv ellenkezik magával a jelen nemzetközi pénz- és jogviszonyok állásával ennél fogva az egységes és oszthatatlan államhitel és államadósságok természetével. Az államadósság, valamint az államhitel abstracte véve tagadhatatlan csak egy lehet: államadósságot és államhitelt ketté metszeni, szétdarabolni, két, három vagy tudja Isten hány részre osztani, szemben azokkal a belőle folyó egyéb nehézségekkel is, én részemről legalább alig tartanám keresztülvihetőnek. De tegyük fel azt, hogy ez argumentum alaptalan, nyerne-e Magyarország, ha a tőkék megosztatnának? Én részemről nem hiszem: irígylem mindenki hitét s reményét e tekintetben, de nem osztom.«¹⁾ A képviselőházi tárgyalás alkalmával még a következő érvekkel harczol a tőkemegosztás ellen: 1. ez solidaritást jelentene; 2. nem képzelhető el, hogy akadna egy osztrák miniszter, a ki merné a kamatot reducálni; 3. a járulék egy aversionális összegnek tekintendő, melyet alábbszállítani ugyan nem lehet, de feljebb sem emelhetni.²⁾ A bekövetkezett tények Kautzot megcáfolták.

A szabadelvű-pártban tekintélyes posztója volt és tanácsát sokszor vették igénybe. Báró Eötvös József halála után gróf Andrássy Gyula miniszterelnök Szilágyi József útján Kautztól megkérdezte, kit tartana Eötvös utódlására a nevesebb magyar tudósok (akadémikusok, egyetemi tanárok) közül leg-

¹⁾ Hatvanhetes bizottság tárgyalásai (V. bizottsági ülés 90. l.)

²⁾ Napló VI. kötet 21. l.

hivatottabbnak. Paulerre utalt. Ez helyesléssel találkozáván s Pauler Andrásy által felszólíttatván, Kautzot megkérdezte, mit tenne ő, ha felszólíttatnék a tárcza elvállalására? Kautz azt felelte: ő magát most még elégtelennek tartaná, de őt kérve-kéri az ország érdekében, a felajánlott tárcza elfogadására. Három-négy nappal később Pauler ki volt nevezve kultuszminiszterré.

1867-ben Lónyay pénzügyminister megbízásából kidolgozta amaz emlékiratot, melynek alapján a dohány egyedáruság bérbeadása, melyre egy nagy osztrák konzortium jelentkezett, elutasított, mi által a magyar állam sok milliót nyert.

Kineveztetett a Tisza-vasúthoz a kormány képviselőjének és e minőségben később erősen harczolt az államosítás mellett.

Ez időben megkínálta Kautzot a kétéss szerepű Beke közös pénzügyminister az államtitkársággal, ill. osztályfőnökséggel, melyet azonban el nem fogadott.

Érdekes adatot jegyzett fel Kautz a francia-német háborút megelőző időből Andrásy Gyuláról. Azt írja: »Mi akkor nagyrészt francia-párti felfogás mellett voltunk. Ekkor Andrásy a következő szavakat mondá hozzám és még egy más képviselőhöz, a kinek nevére azonban biztosan nem emlékszem, gondolom Fest Imre államtitkárhoz: Ha a francziák valami nagy hibát nem követnek el, a porosz hadsereg egy óriási vereséget fog szenvedni. Ez két nappal volt a wörthi meg a spichereni véres ütközetek előtt, a hol a francziákat rútul megverték, — írja Kautz — és a német hadsereg fényes diadalmenete Sedanig megindult.«

Ez adathoz megjegyezzük, hogy Andrásy nagyot tévedett, de hasonló tévedésbe estek más kiváló államférfiak is, így az angol hadügyminister Cardwell, ki azt mondta, hogy hat hét alatt a francziák Berlinben lesznek.¹⁾

1867-ben a magyar kormány kiküldte (Wodianerrel, Weningerrel, Korizmiccsal együtt) a Bécsben tartott érmeügyi értekezletre, a hol az osztrákok szívós ellenzése daczára diadalra jutott főleg a magyar szakemberek erélyes fellépése mellett az aranyvaluta és a frankrendszer alapján egy nemzet-

¹⁾ Mac Carthy, History of our own times, 6 köt. 14. l.

közi pénzegység eszméje, melynek Kautz mindig kitartó harczosa volt. Az 1867-iki XVI. törvénycikk 12. §-a ezen vívmány szentesítése.

Több okból lényeges mozzanat volt ez Kautz életében. Akkor jutott — ezek Kautz saját szavai — a kiváló magyar származású, de Bécsben lakozó nagy bankárral és a jegybank egyik vezető emberével, báró Wodianer Móricz úrral is összeköttetésbe s ez 1883-ban az osztrák-magyar bank alkormányzójává egyhangú megválasztatását keresztülvitte. Más felől megismerkedett Hock Károly államtanácsossal, az osztrák tudomány egyik legalaposabb képviselőjével, továbbá Moser osztályfőnökkel, későbbi bankkormányzóval és elődjével.

1878-ban az Ausztriával kötendő kereskedelmi és vám-szerződés megújításánál, mint Kerkápoly és mások, ellene szavazott a szerződés megújításának, mert az inaugurált protektionistikus »vámpolitikát sem a monarchia jól felfogott közérdekével, sem theoretikus meggyőződéssel megegyeztetetőknek nem tartom«. ¹⁾ Mindenesetre, mint a szabadkereskedelmi politika híve, következetesebb volt mint azok, kik szabadkereskedelmi hitvallásukat a protektionizmussal össze tudták egyeztetni.

Tanári működését 1892-ig folytatta, mindig a legnagyobb buzgósággal és hallgatóinak szeretete által kísérve, kik már Kautz huszonöt évi tanári működése alkalmával ragaszkodásuknak, hálájuknak, tiszteletöknek ünnepélyes kifejezést adtak. 1892 elején a magyar és osztrák kormány együttes felterjesztésére a király kinevezte az osztrák-magyar bank főkormányzójává. Különösen Steinbach osztrák pénzügyminister, a kiváló jogász és nemzetgazda, kívánta kinevezését. Nagyon örült Kautz annak, hogy Kossuth Lajos is egy képviselő előtt oda nyilatkozott, hogy helyes volt őt kinevezni.

Lelépett tehát a tanári pályáról, melyre oly büszke volt, melynél magasabb czímet nem ismert. Tanári hivatása ezzel befejeződött.

Hogy miért fogadta el a bankkormányzóságot, azt következőkép indokolja: A kormányzóság elfogadásának egyik oka: »quia practice collaborator volui esse in restauratione rei nummariae et in regulatione valutae, qua maximum scopum Oeconomiae nationalis Monarchiae«.

¹⁾ Országgyűlési Napló XVI. k. 47. l.

Mint az osztrák-magyar bank kormányzója, Kautz új hatáskörbe jutott, bár a bank ügyével már mint alkormányzó megismerkedett és elméletileg többször behatóan foglalkozott bank- és valutakérdésekkel. Talán nem túlzok, ha azt mondom, hogy Kautz mégis ebbe a hivatásba vitt bele legtöbb erélyt és szívósságot. A banknál küzdött azon osztrák törekvés ellen, mely a magyar hiteligényeket megbontani akarta és többször utal a magyar kereskedelmi világ teljes megbízhatóságára. A bankjegy magyar szövegének és a magyar címernek alkalmazása az ő érdeme; egy második magyar főtitkár alkalmazása és a hírlapok részesedésének eltörlése az ő intézkedése volt. A magyar második főtitkár a magyar szempont erősebb megvédésére volt hivatva. Legfőbb céljának tekintette, a mennyire csak lehet, Magyarország érdekeit megvédeni, a valutarendezés büszke művét megszilárdítani és a magyar kormány által követelt paritást az osztrák érdekkörök, az osztrák sajtó, az osztrák politikusok és publicisták elég szenvedélyes ellenzése és támadásai daczára keresztülvinni, mi a magyar kormány és különösen az akkori pénzügyminister szívóssága mellett sikerült is.

Éles harcok folytak a magyar álláspont elismerése végett és a feszültség a két kormány között néha oly nagy volt, hogy p. gr. Thun Kautznak egy kihallgatása alkalmával azt mondotta: »Es wäre beinahe zum Schiessen gekommen«. Továbbá azt mondta Thun, hogy minden jel arra mutat, hogy a magyarok a separatió felé mennek és hogy Széll a chauvinistáknak túlságosan engedett. Az újjászervezés befejezésével, mint valaki, a ki híven teljesítette kötelességét, a kormányzói állást, a magyar pénzügyminister marasztalása daczára, letette és ettől fogva visszatérve Budapestre, itt élt, nemes otiumát a tudomány és a politikai élet között megosztván. Életének ezen utolsó szakában különösen az akadémia ügyei kötötték le figyelmét és utolsó, halála előtti napon hozzám írt levelét is akadémiai ügy iránti érdeklődés sugalta.

Érdemeit a bank körül elismerte a király is.

Az 1899 január 4-iki kihallgatáson a többek között ezt mondta Kautznak: Ich weiss übrigen, dass dieses Resultat

hauptsächlich Ihr Verdienst ist, wofür ich Ihnen volle Anerkennung zolle.

Kautz nagyszabású tevékenysége elismerést talált minden körben, egészen a trónig.

1860-ban akadémiai levelező taggá választatott. Széket foglalt értékes tanulmányával: Az állameszme történeti fejlődésében.

1865-ben akadémiai rendes taggá választatott. (Deák Ferencz és Pauler Tivadar ajánlatára.) Székfoglalója: az államadósságügy elmélete.

1873/74-ben az egyetem rektorává választatott.

1875-ben a Lipót-renddel díszítettett fel.

1875-ben a nemzetközi statisztikai intézet tiszteleti tagjává választatott.

1886-ban az ujonnan szervezett főrendiház tagjává neveztetett ki.

1893-ban valóságos belső titkos tanácsossá neveztetett ki.

1898-ben lett a Ferencz József-rend nagykeresztese.

1904-ben a magyar tudományos akadémia másodelnökévé választatott.

Az akadémiának igazgatósági tagja, a nemzetgazdasági bizottság elnöke volt.

Az akadémia két kézzel osztotta Kautz-nak az elismerést. »Vámpolitika« című munkájának adta az I. m. bizt. társ. díját; a »Nemzetgazdasági Eszmék fejlődési története« című munkája és a »Társadalmi intézményekről« szóló munkája kapta a Fáy-díjat, a »Politika« című munkája kapta az akadémia nagy jutalmát és a »Nemzetgazdaságtan« című munkája a nagy jutalom Marczibányi díját.

Bár magas kort ért el, szívós egészségét a kor nem támadta meg; több nagyobb-kisebb munkán dolgozott, járt, kelt és érdeklődése a tudomány és közügy iránt nem hanyatlott. Halála váratlanul következett be. A kritikus márczius hó csekély hülését súlyos tüdőgyulladásá fokozta, melynek néhány nap alatt áldozatul esett. Márczius 29-ikén kísértük őt utolsó nyugalóhelyére.

Nyolczvanadik születési napját kartársai, tanítványai, tisztelői készültek megfelelő módon ünnepelni. Ezt a napot,

igaz, nem érte el, és ha ez talán hiányzik életének külső jellemzéséhez, némileg vigasztal az, hogy ő tudta, miszerint e nap nem fog elmúlni a nélkül, hogy érdemei megfelelően elismeressenek. Egyetemünk, az akadémia, a nagyobb közgazdasági társulatok és intézetek, ezek között első helyen a közgazdasági társulat, az osztrák-magyar bank, készültek homloka körül a jól és hasznosan betöltött élet koszorúját fonni. Halála ez ünnepélyt gyászünnepélyvé tette, mely híveinek szűkebb családi körében folyt le. A Zala mester vésőjét dicsérő sikerült plakett, mely neki átadandó volt, hivei között kiosztatott és megküldetett több külföldi egyetemnek; a »Nemzetgazdasági eszmékről« szóló nagy munkája, mely már régen elfogyott, új kiadásban fog megjelenni. Készül végül nagyobb értekezéseinek gyűjteménye is.

Nem mindig halt meg az, a mit eltemetünk. És így Kautz is tovább fog élni munkáiban, eszméiben, a tudomány-szeretet szép és főleg nálunk ritka példájában, melyet ő adott.

Kautz ritka boldog házasságban élt feleségével, szül. Czechmeister Emiliával, ki nemesszívű, gyengéd lényével hű élettársa lett. A sors azonban atyai szívére súlyos csapást mért, a mennyiben mindkét leánya az élet tavaszán sorvasztó kórnak esett áldozatul. E csapásért némi kárpótlást talált egyetlen unokája, Somssich Miklósné családi körében, mely őt szeretettel vette körül.

II.

A tudomány fejlődése a század első felében nálunk nagy akadályokba ütközött. Társadalmi életünk, gazdasági állapotaink és közállapotaink erősen egy elavult rendszer bélyegét viselték magukon. Mikor Franciaországban és Angliában már az ipari fejlődés és a parlamentaris rendszer a nemzeti életnek új structurát adott, nálunk még keservesen küzdöttek a régi rendi világ fentartásáért. Minden újítástól, még a magyar nyelv behozatalától is, irtóztak, azt mondván, azzal vége a magyar alkotmányának, sőt vége a vallásnak.¹⁾ Szóval, Magyarország

¹⁾ Akadémiai Értesítő 1910 okt. 509. l.

akkor oly mértékben távolodott el a nyugati világtól, mint talán ritkán története menetében. Talán azért is szükség volt olyan rettenetes rázkódtatásra, olyan titani harcra, oly hősök és nagy férfiak fellépésére, hogy a kapocs Európával, az európai civilisációval megint helyreállíttassék. Természetes, hogy egy holt nyelven a tudomány művelése majdnem eredménytelen maradt, főleg oly tudományok terén, melyekre a holt nyelvben a fogalmak és kifejezések is hiányoztak, mert hiszen egészen új jelenségekről volt szó. Aztán ott volt a censura, mely szintén kerékkötője volt a tudománynak. Ott volt továbbá az a körülmény, hogy felsőbb helyről befolyásolták a tanítást és még a negyvenes években is Sonnenfels rendszerét kellett nálunk is a nemzetgazdaságtan tanításánál követni. De azért lassanként enged a nyomás, felocsudik a tudomány a reá mért súlyos csapásoktól. Széchenyi és Kossuth hatása alatt a tudomány is új életre ébred. És némi érdeme van List Frigyes eszméinek, melyek hamar átültettek magyar nyelvre. Mert nincs tagadás benne, a cosmopolita tanok Magyarországon soha nagyobb hatást nem tudtak tenni, mert a nemzet még mindig saját léteért volt kénytelen küzdeni. De List rendszere, mely a gazdaság nemzeti politikáját hirdette, mely nem a csereértékek aequivalentiájának szürke tanából indult ki, hanem a nemzet szunnyadozó termelő erőinek gyümölcsöztetésére figyelmeztetett, tévedései daczára hivatva volt mindenütt mély hatást tenni, a hol a nemzeti érzés erős; nálunk pedig e munka éppen találkozott egy hatalmas áramlattal, melynek célja volt a nemzetet ismét új életre szólítani: Magyarország nem volt, hanem lesz. Így tehát ezen hármas csillag Széchenyi, Kossuth és List feltűnése volt az, melylyel a közgazdasági tudomány egy új korszaka kezdődik. Es mivel az igazi tudomány nemcsak hazafias sóhajtásból és tanácsokból áll, mivel a céltudatos tevékenység szükségessé teszi, hogy először tudományosan ismerjük a dolgokat, mert csak azután lehet reájuk hatni, azért látjuk, hogy daczára annak, hogy inkább gyakorlati vágyódások töltik el az emberek kedélyét és gondolkozását, mégis az igazi mély szándék a viszonyok továbbfejlesztésére, egy új, boldogabb korszak létesítésére, az embereket ko-

moly tudományos tanulmányokra is serkenti. 1841 december 6-án olvassa fel Trefort Ágoston a m. tud. akadémia kis gyűlésében tanulmányát a nemzeti gazdaságról vagyis List Frigyes rendszeréről, melyben találó vonásokkal ismerteti a nemzetgazdaságtan eddigi rendszereit, a mercantilismust, a physiokratismust, a Smithianismust és List rendszerét és röviden érinti a socialismust is. A következő évben pedig megjelenik Karvassy »A politikai tudományok rendszere« című munkája, mely szintén már az európai irodalom elég szorgos kutatását mutatja. De nemsokára sötét éj borúl a hazára, az idegen hatalom a magyar tudomány gyenge hajtásait eltiporja és az csak titokban vagy külföldön tud életjelt adni. Az absolutismus csödjé végre is bekövetkezett. Élénk nyüzsgés mutatkozik és ott látjuk első sorban állani Kautz Gyulát is, ki a magyar közgazdasági tudományt ismét belekapcsolja az európai eszmemozgalomba, és a bekövetkező kedvező körülmények mellett az általa kifejtett nagy munkásság folytán azt attól többé elszakítani nem lehet.

Kautz oly időben kezdte a nemzetgazdaságtan művelését, midőn ezen új tudomány már igen nagy tekintélyre tett szert. A modern törvényhozás nagyobb és nagyobb mértékben követte a tudomány utasításait és életbeléptette ama nagy elveket, melyek e tudomány szerint a modern társadalmakban irányadók. Elméleti, scientifikus tekintélye is nagy volt, miután az elszórt egyes részlettheóriákból egy nagy, logikai szükségszerűsége felépített tudományos egész vált, mit a tudomány főleg John Stuart Millnek, a nagy nemzetgazdának és még nagyobb logikusnak köszön. A nemzetgazdaságtan a nemzetek és kormányok legfőbb tanácsadója lett, tekintélye megtámadhatatlan volt, áldásai kétségbevonhatlanok és mérhetetlenek.

Kétségtelen, hogy a tudomány ily előkelő helyzete nagy hatást tett Kautzra, kit történeti tanulmányai, idealismusa, a nemzeti élet nehéz problémái is a gazdaságtan nagy fontosságára figyelmeztettek. Ő azon rendszerhez csatlakozott, mely az angol elméletet a történeti, nemzeti és ethikai követelményekkel összhangba akarta hozni, a történet-ethikai relativistikus rendszerhez, melynek élő apostolát, Roschert, nagy áhítattal

hallgatta. És ha az élet folyama alatt elméleti felfogásának színjellege kissé módosult is, kétségtelen, hogy lényegében a mellett megmaradt és az egyoldalú chrematistikus manchesterismusnak soha híve nem volt. Ettől öt erkölcsi életfelfogása és magyar volta visszatartotta. Magyar volta, hangsúlyozzuk, mert a magyar tudományban soha a rideg utilitár felfogás apostolokra nem talált. Hiszen már a 30-as években olvassuk egy Csató Pál nevű közgazdasági író következő szavait Sismondi ismertetése alkalmából: »Ő (Sismondi) merte legelső visszaállítani az erkölcsi közgazdaság törvényes uralkodását a pusztá anyagi közgazdaság felett... Sismondi megrendíté az angol iskolát egész alapjáig.«¹⁾

Az igazság megismerésére több út van; melyiken jutott az emberiség több igazsághoz, nehéz volna meghatározni. Egyet talán mégis mondhatni, t. i. azt, hogy korunkban a leg-hatalmasabb fegyvere a tudományos kutatásnak az inductiv módszer. A tények hirdetik nekünk a legnagyobb igazságokat, a természetben épp úgy, mint a társadalomban. »Nem szükséges a tünemények mögött keresni — mondja Goethe²⁾ — ők maguk a tudomány«. Tényeket a társadalmi életre nézve nyújt az egyszerű tapasztalat. Egy tény is hirdethet nekünk új igazságot. Sőt talán itt van a legtermékenyebb forrása az igazságnak. Tulajdonképpen semmiféle módszer, sem a deductiv, sem az inductiv, nem vezet igazán új ismerethez. Csak az intuitio, annak pedig nem kell semmiféle módszer, annak elég egy tény. Tényeket a társadalmi életre vonatkozólag nyújt a mindennapi élet, tehát az egyéni tapasztalat; nyújt aztán a tények systematikus összegyűjtése, így a történelem és a statistika. És itt meglepődve kell konstatálni, hogy bár Kautz híve volt a történeti iskolának, tanította a statistikát, az életben különböző körökben működött, tanítása mégis egészen elvont maradt, definitiók és a rendszerből folyó elvek körül mozgott. A tudomány jóformán redukálódik a tudósok

¹⁾ Csató Pál: Egy pillanat a közgazdaság tudományaira. (Tudomány Társ. VII. kötet, 61. l.)

²⁾ Wanderjahre, Betrachtungen im Sinne der Wandernden 258. lap (Goethe's Werke VIII. k. (Leipzig), Bibliogr. Institut).

véleményeire, melyeket persze kevés ember ismert oly teljességben mint ő.

Az ötvenes évek sok tekintetben kedveztek nálunk a gazdasági átalakulásnak, a gazdasági fejlődésnek. Maga a nemzet itt olyan tért talált, mely politikailag a hatalomnál gyanút nem kelthet. Sőt maga a hatalom az országot az elvesztett politikai jogokért gazdasági és culturalis téren kárpótolni törekszik. Nagyfontosságú modern intézmények vitettek keresztül, ipar, kereskedelem, közlekedés lendületet vett. A nagy átalakulás a földbirtok terén, azaz az egész mezőgazdaság átalakulása, a hitelügy fejlődése és fontosságának növekedése a közvélemény figyelmét a közgazdasági problémák felé terelte. A vasúti hálózat közelebb hozván az európai piacokat, Magyarország nyersterményeinek ára emelkedett és vele az anyagi jólét is.

Kautz első tudományos értekezése »Smith Ádám és az újkori nemzetgazdaságtan« cím alatt 1854/5-ben jelent meg Török János »Kelet Népe« című folyóiratában.

1856-ban egy kisebb tankönyvet adott ki: Az Ausztriai birodalom statatistikája különös tekintettel Magyarországra.

1860/61-ben jelentek meg a Brckhaus-féle tekintélyes folyóiratban tanulmányai Gróf Széchenyi Istvánról, Deák Ferenczről és gróf Teleky Lászlóról. Ezek közül különösen a Széchenyiről szóló figyelmet keltett. Ezek a cikkek névtelenül jelentek meg s a szerző neve csak későbbben, Szily Kálmán főtítkárra utánjárásával tudódott ki.

A 60-as évek elején számos kisebb értekezést és cikket írt Kervei álnév alatt, mely álnevet saját feljegyzéseiben élete végéig sokszor használt.

Ezen kisebb dolgozatok után csakhamar következnek nagy munkái, melyek mind 1860—70-ig, egy tízéves korszak alatt megjelentek, így kétkötetes nagy német munkája a nemzetgazdaságtan elméletéről és történetéről, két nagy tankönyve a politikáról és a nemzetgazdaságtan- és pénzügytanról, a vámpolitikáról, a nemzetgazdasági eszmék fejlődéséről Magyarországon, a társulási intézményekről. Nehéz elhinni, hogy ezt az óriási munkaeredményt tíz év alatt lehetett elérni. Nézzük már most e munkákat kissé közelebbről.

Magyar kiadó hiányában németül jelent meg: *Theorie und Geschichte der Nationalökonomik. Propyläen zum volks- und staatswirtschaftlichen Studium. I. Theil. Die Nationalökonomie als Wissenschaft, Wien, 1858. II. Theil. Literaturgeschichte der Nationalökonomik. Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomik und ihre Literatur. Wien 1860.* Ez a második kötet alapította meg Kautz tudományos hírnevét, bár az első kötet is egy mély tudományosságra valló feldolgozása a tudományos nemzetgazdaságtannak.

»A tudomány története — mondja Kautz az előszóban — lényének egy része, rendszerének alapja. Épen száz éve, hogy a systematikus tudományos nemzetgazdaságtant a tizennyolczadik század nagy gondolkodói, Galiani és Genovesi, Beccaria és Perri, Quesnay és Turgot, Hume és Tucker, Stewart és Adam Smith megalapították és ez által a modern szellem új saját-szerű fejlődésköre képzéséhez lökést adtak, mely az újabb kor minden nagy tényeivel és vívmányaival legszorosabb összefüggésben áll, az állami és társadalmi élet menetére és alakulására befolyást gyakorol és mégis eddig sem eredete és kezdete, sem belső egysége és totalitása szerint közelebb nem vizsgálattott és méltattatott. A cél, melyet kitűztem, tehát az volt: ama nagy eszmemozgalom teljes képét adni, melyben minden idők legnagyobb gondolkozói és társadalmi bölcselői a gazdasági népelet igazságait és törvényeit keresték, az emberi tudás birodalmát a legértékesebb és legtermékenyebb felfedezésekkel gazdagították, az anyagi jólét alapjait és feltételeit kimutatták és így a nemzetgazdaságtannak, mint az összes tudományrendszer egyik legjelentékenyebb ágának, önálló életet adtak.

»Célom az volt, a nemzetgazdaságtan történeti fejlődésében az általános állami és kulturügyi fejlődés mozzanataira figyelemztetni; az egyes rendszerekben és irányokban az általános szellemi mozgalom nagy vezető eszméit kimutatni; a nemzetgazdasági elméleteket, mint a tényleges, practicusan fontos nép- és koralakulás kifolyását és kinyilatkoztatását, mint egy nagy organikus eszmeprocessus mozzanatait és fokozatait, összefüggésben a korbéli társadalmi, politikai és

ethikai doctrinákkal, különösen pedig nemzeti és történeti jogosultságukban és jelentőségükben bemutatni.«

Minden tudományos irányra kiterjeszti figyelmét. Így, hogy csak a legújabb korról beszéljünk, észreveszi azokat az írókat, kik Smithtel szemben állást foglalnak, kik Ricardo tanait bírálják, különösen pedig a lassan kibontakozó socialpolitikai iskolát, melynek fontosságát csak legújabban ismerték fel: Thompson, Gray, Bray, Edmonds, Scrope, mindenekelőtt pedig John Stuart Mill jelentősége jut kifejezésre.

Nehéz, göröngyös úton járt itt Kautz. Az irodalomban még nagyon kevés előmunkálattal találkozott; a források tanulmányozása pedig nagy szakkönyvtárakat tételezett fel, a milyen akkoriban különösen a hamburgi kommerzkönyvtár volt. Ennek használatát Kautznak készségesen rendelkezésre bocsátották és nem egy ilyen kincsekkel tele láda tette meg az utat Hamburgból Nagyváradra és vissza. És ezen nehézségek dacára Kautz oly munkát ad a majdnem 800 lapra terjedő művében, melyet ő a kísérlet kísérletének nevez, mely pedig messze meghaladja a létező irodalmat és nagy gazdagsága folytán máig sem avult el. Sok érdekes jelenségre is figyelmeztet a tudomány történetében, kimutatja, hogy a római császárság idejében érvényre jutott mezőgazdasági eszmeáramlat egészen megfelel a XVIII. századbeli physiokratismusnak. Kimutatja, hogy a mercantilismus mellett mindenütt antimercantilistikus felfogások érvényesülnek. Különösen bizonyítja az anyaggyűjtés nagy szorgalmát ama számos munka, mely akkor alig részesült figyelemben és melyek jelentőségét csak a későbbi kor ismerte fel és így nem csoda, hogy Kautz munkájával összehasonlítva, a legtöbb irodalomtörténeti munka szegényesnek mutatkozik. Kivételt képeznek csak egyes monografiák, mint Roscher, Hildebrand, Knies, Stein, Baumstarck, Levasseur, Reybaud, Baudrillart, Daire, Ferrera és mások tanulmányai.

Óriási nagy olvasottsága dacára és bár a tudomány történetének ismertetése mintegy életcélját képezi, szerényen elhárítja magától azt a feltevést, mintha ítélőszéket akarna tartani a nagy alkotók fölött, melyeknek bírálata feltételezné, hogy a bíráló a bírálat tárgyával szellemi nagyságban versenyezhesen. És méltányosságát igazolja Knies-

től kölcsönzött kijelentése, hogy a kiváló szellemi herosokat nem lehet dicséret nélkül gáncsolni, sem gáncs nélkül dicsérni.¹⁾

Kautz nagy olvasottságát és éber figyelmét az irodalmi jelenségek iránt talán legjobban illusztrálja az a tény, hogy nagy munkájában, mely 1860 elején megjelent, már tárgyalja Marxnak 1859-ben megjelent első nagy tanulmányát: Kritik der politischen Ökonomie.

Munkásságának értékére talán elég bizonyíték az, hogy az óriásilag fejlődött tudományos irodalom daczára, a munka becses voltát még ma is elismerik. Így Marshall »Principles of Economics« című munkájában (3. kiad. 54. l.), melyben Kautz munkáját többször idézi, azt írja: »may be referred to Kautz's profound, just and suggestive work.«

Ingram (History of political economy Edinburg 1888 VII. l.) azt írja Kautz e munkájáról: »a valuable work, marked by philosophical breadth and exhibiting the results of extensive research, but too declamatory in style.«

Knies Károly, a történeti módszer mélytudományú mestere, azt írja e munkáról:²⁾ »Aus der neuern Litteratur ist zunächst eines umfassenden Werkes von Julius Kautz zu gedenken: die Geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Litteratur. Dieser Ungar hat die Leistungen der französischen Vorgänger, A. Blanqui, Villeneuve-Bargemont, sowie der Engländer Macculloch und Twiss, und der Italiäner L. Biancheri und Trinchera weit überholt und allen Nachfolgern eine sehr schätzbare Grundlage für den Weiterbau gegeben. Kautz hat grundsätzlich die jeweils mit den auftretenden Theorien gleichzeitigen Zustände und (mit seltener Gelehrsamkeit) solche Litteraturwerke der Geschichte und der Philosophie, u. s. w. besprochen, welche Zusammenhang mit der Nationalökonomie bezeugen und erkennen lassen. Seine Ausführungen erstrecken sich auf alle Zeiten und Völker.«

Hat évvel később, mintegy kiegészítésképp az európai

---

¹⁾ Die geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomie und ihrer Literatur 514. lap.

²⁾ Die politische Ökonomie stb. 2. kiad. 1883, 522., 524. l.

tudomány fejlődéstörténetéhez, megírja a nemzetgazdasági eszmék történetét Magyarországon. A könyv címe: »A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon« (Pest, 1868). Alig hihető, hogy egy ember hordta össze ezt az óriási anyagot, melyben a legkisebb röpirat is helyet talál. Minden előmunkálat nélkül, minden tájékoztató útmutatás nélkül, nekiindul e munkának, mely míg egyfelől történetünket egy nevezetes oldalról megvilágítja, másfelől a hazai tudományosság egy fontos fejezetét nyújtja. Látjuk, a hogy lassan-lassan, nagy nehézségekkel küzdve, fejlődik egy tudományág, egyfelől az európai tudomány szárnyain, de másfelől a hazai légkört soha el nem hagyva, látjuk a folytonos kölcsönhatást tudomány és közélet között, mikép szólítja a közélet haladása porondra az új eszméket, az új törekvéseket, de viszont mikép termékenyítik az eszmék a közéletet, mely ez eszmék hatása alatt álmából felocsúdik, új erő pezsdül ereiben, a kimúlásra szánt megizmosodik, megbirkózik nagy feladatokkal és lassanként utóléri az öt messze megelőzött nemzeteket. És a küzdők és serény munkások sorában megjelennek mindazok, kiket történetünk feljegyzett a munkások, az úttörők, a vezérek sorában, mindnyájok élén Széchenyi István és Kossuth Lajos.

Ezen nagy munkájában Kautz, igen helyesen, nem szorítkozik tisztán csak a tudományos irodalom útján forgalomba kerülő eszmék ismertetésére, hanem kiterjeszkedik a közélet különböző terein kifejezésre jutott eszmeáramlatokra. Milyen gondos átkutatása az országgyűlési diariumoknak, aktáknak és egyéb közleményeknek volt szükséges, hogy ily beható, ily részletes képet nyújthasson a közélet eszmemozgalmairól. És milyen nagy tanulságot nyújt azzal, mikor egyfelől láthatjuk, hogy sok fontos és nehéz kérdésben elődjaink mennyire tiszta és egészséges nézeteket vallottak, bár mindenesetre elméletileg csekélyebb ismeretekkel rendelkeztek, másfelől pedig figyelmeztet azon veszedelmekre is, melyek a közélet helytelen irányításából származnak. Így a munka csakugyan teljesítheti kettős rendeltetését, hogy egyrészt tudományos történetét adja a közgazdasági eszmemozgalmaknak, másrészt még a laikust is bevezeti a napirenden levő nagy kérdések ismeretébe.

A munka nélkülözhetlen mindenki részére, ki a hazai közgazdaság és közgazdasági elmélkedések és problémák körül tájékozást keres, a historia magister igazságát igazolja, mert kiapadhatlan okulást nyújt az államférfiúnak és állambölcseelőnek. A mellett a múlt feledékenységéből kiragadja azok neveit, kik e nehéz téren, göröngyös úton, fárasztó tanulmányokkal, nagy felelősséggel, utat mutattak e nemzetnek életének egyik legfontosabb sphaerájában.

Kautz ezen munkája messze meghaladja a magyar tudományosság akkori színvonalát. Ő ugyan szerénységében ezen korról, azaz a 60-as évek elejéről úgy beszél, mint a melyben már több közgazdasági írónk európai színvonalra emelkedik. De végre mégis azt látjuk, hogy másokat nem igen említhet, mint Lónyait, Weningert, Karvassyt, de ezeknek munkái bármilyen értékesek, tudományosság dolgában messze elmaradnak Kautz nagy tudásától. Igen, van az államtudósaink, állambölcseelőink között, a ki megközelíthetlen magasságra emelkedett és az Eötvös József volt, de az ő munkája, bár a socialismus és communismus kérdésére is kiterjeszkedik, mégis tisztán államtudományi munka.

A magyar közgazdasági múlt tanulmányozása később is foglalkoztatta Kautzot és egy egész sorozatban óhajtott az úttörőket és remekírókat ismertetni, így Berzeviczyt és Skerletzet. Ezen tanulmányokból csak az első jelent meg és ha e munkát egy újabb kimerítő tanulmány túlhaladta, mégis övé az érdem, hogy ezen kiváló szellem, ki világosságot gyűjt, midőn körülötte még meglehetősen sötétség uralkodott, nagy érdemeire figyelmeztetett.

A magyar közgazdaság múltjának szentelte munkákban. Kautz természetesen felfejti múltunk minden szomorúságát, de elmaradottságunknak magyarázatát is adja.

»... Ha mindjárt irodalmunk fejletlen és aránylag szegény is, vannak törvényhozásunkban és közintézményeinkben számosnál számosb bizonyságok arra nézve, hogy csakugyan bennünk sem hiányzik egészen a teremő ész és eredetiség, s hogy nem egy nagy politikai és nemzetgazdasági elv vagy igazság általunk a műveltségi fő népekkel egészen egykorúlag, sőt azo-

kat meg is előzve derítettett fel s hozatott tüzetesen kifejezésre«. ¹⁾

»Magyarország közgazdaságában a középkor lényegileg a XVIII. századig tartott s nemzeti háztartásunknak natural-gazdasági jelleme, minden hiányával és félszegségével, az ipari élet mozdulatlanságával és dermedtségével, a pénz, tőke, meg hitelüzlet fejletlenségével, a kereskedés passivitásával, az adózási képesség hiányával stb. egészen a jelen századig majdnem változatlanul fenmaradt; úgy, hogy összehasonlítva hazánkat más országokkal, meg kell vallanunk, hogy egyes fényteli de rövid időszakok kivételével, melyekben a nemzeti erő productívebben működött, — s közgazdaságunk egy-egy nagyobb lépést tőn előre — kevés államot mutathatni fel, melyben a nemzetgazdasági haladás oly lassú és nehézkes lett volna, mint épp Magyarországon! Tekintve e jelenségnek okait s azon körülményeket, melyek hazánk ipari kifejlődését feltartóztatták: egyfelől kedvezőtlen geographai helyzetünk, polgári és politikai alkotmányunk, másfelől nemzeti jellemünk és világnézetünk némely tekintetbeni ferdesége, végre viszontagságteljes történetünk annyi baleseményei vonták maguk után hátramaradásunkat«. ²⁾

Kautzknak e munkában bőven nyílik alkalma a Magyarország és Ausztria közti gazdasági viszony megvilágítására.

»Hazánk a XVIII. század második felében mindinkább érvényre jutott szorosb kapcsolat folytán a monarchia örökös tartományaival, lassankint mindazon közgazdasági válságok, de főleg pénzügyi bonyodalmakba is belekeveredett, melyek már akkor tájban is az osztrák birodalom politikai és államgazdasági életére oly súlyosan nehezedtek, s mindinkább meggyökeredve és elmérgesedve pár évtized alatt a monarchia égő sebeiként a legvéresb rázkódtatások és crisisek forrásaivá váltak«. ³⁾

»... Ausztriávali szorosb kapcsolatunknál fogva, érdekeink a birodalmi kormány által nem ritkán a monarchia

¹⁾ Nemzetgazdasági Eszmék 4. l.

²⁾ U. o. 15. l.

³⁾ U. o. 80. l.

többi tartományai érdekeinek utána helyeztettek, hazánk mint gyarmat és függő colonia tekintetett«. ¹⁾

»Az összes forgalmi, közlekedési és vámi politika oly szellemenben kezdett intéztetni, hogy hazánk sok tekintetben már nem mint egyenjogú fél, hanem mint puszta tartomány, nem akarjuk mondani gyarmat, szerepelt«. ²⁾

»Igen helyes vala azon igyekezet, hogy hazánk a fejlettebb s gazdagabb Németországgal minél könnyebb és bensőbb forgalmi összeköttetésbe juthasson. Fájdalom. ez irányban is akadályok gördítettek honunk elé, a kisszerű, önzéstől eltelt s féltékeny örökös tartományok által, úgy, hogy nem egyszer keserű panaszokra fakadt országgyűlésünk, melyeknek azonban gyakorlati eedménye sohasem volt«. ³⁾

Az 1802-iki országgyűlés által kiküldött bizottság munkálataiban a rendek kéri, hogy »venné szívére a király az elszegényedés örvénye felé rohanó ország szomorú állapotát, engedje a magyar őstermékeknek szabad kivitelét a külföldre, s lehetségesítse életbeléptét oly intézkedéseknek, melyek a magyar föld és vasipar felvirágzására már-már nélkülözhetleneknek bizonyulnak.« »A királyi válasz e felterjesztésre (mint oly sok másra) — mondja Kautz — nem vala kedvező, sőt mondhatni visszautasító. A helyett ugyanis, hogy a fennálló visszáságok eltávolítására kilátás nyújtatott volna, kiemeltetik, hogy a vámrendszer megváltoztatása a birodalom másik felének érdekében ütköznék«. ⁴⁾

Az 1807-iki országgyűlés valamivel kedvezőbb választ kap. Ez a megnyugtató iránya a kormánypolitikának sem tartós, sem igazán őszinte s eléggé határozott nem vala! A kormány ugyanis csakhamar visszatért szokott nemzetérdekellenes rendszerére. ⁵⁾

»A kormányt azon hagyományos irányelv vezérlé, engedékeny hangon beszélni a nemzethez mindannyiszor, a midőn a birodalmat baj vagy veszély fenyegette s a nemzet áldozat-

¹⁾ Nemzetgazdasági Esmék. 85. l.

²⁾ U. o. 95. l.

³⁾ U. o. 98. l.

⁴⁾ U. o. 173. l.

⁵⁾ U. o. 174. l.

készségére vala szükség, de visszavonni mindent vagy legfeljebb csak félig teljesíteni azt, a mi áradozó szép szavakban fogadtatott, de komolyan soha sem értetett, mihelyt alkalom nyílt». ¹⁾

»Egy mindenestre nagyfontosságú s összes közgazdasági legislációnkból diadalmasan kimutatható vonása törvényhozásunknak az, hogy sohasem mondott le nemzeti gazdaságunk országos önállósága és függetlensége vagy közjogi elvéről, s hogy, mint hazánk bölcse, Deák Ferencz győzedelmesen bebizonyította, sohasem szüntek meg országgyűléseink határozottan hangsúlyozni s érvényesíteni azt, hogy Magyarország valamint politikai tekintetben, úgy közgazdaságilag is egy önálló s magában bevégzett egésznek képez, egésznek, melynek érdekei más országéinak alá nem rendeltethetnek, mely törvény- és alkotmánybiztosította azon jogát, hogy önnönügyeiről e tekintetben is önmaga határozzon, gyakorlatát sohasem adta fel, sohasem engedte kétségbe vonatni vagy szem elől tévesztetni«. ²⁾

Kautz munkái között kiváló hely illeti »Politiká«-ját. Bár a rendszerre vonatkozólag a maga idején nagytekintélyű német Mohl Róbertet követi, mégis munkája több tekintetben magasabban áll. Kautz munkája nem rationalistikus eszélytan, hanem a történelembe való elmélyedésnek, a közgazdasági viszonyok beható ismeretének leszűrődése.

Elemző erejének mindenütt láthatók a nyomai az egyes intézmények megítélésében s ha elemzésének végkövetkezményeit megvonni elmulasztja, ennek okát historismusában, ismereteinek viszonylagos értékéről való felfogásában és a sokat áttekintő tudós tépelődésében kell keresnünk.

Az államhatalmakat megállapító elmélete, a parlamentáris kormányzat méltatása kiváló tudományos alkotások; ám e historismus és relationismus itt is, mint egész életfelfogásában és tudományosságában bizonyos juste milieu felé hajlítja s elméletének elvi élességét elmossa.

Nagy irodalomtörténeti áttekintései által e téren is a magyar tudományos bűvárlat előtt oly perspectivákat nyitott, a minőket külföldi írónál ritkán találunk s a melyek a politikai tudomány föllendülését hazánkban irányítólag befolyásolták.

¹⁾ Nemzetgazdasági Eszmék 175. l.

²⁾ U. u. 592. l.

1863-ban jelent meg Kautz rendszeres nagy tankönyve: Nemzetgazdaság- és pénzügytan, tekintettel a gyakorlati iparéletre, a fensőbb tanulmány szükségére, meg az államkormányzat és törvényhozás feladataira. Ez volt az első nagy, az európai tudomány színvonalán álló rendszere a közgazdaságtannak magyar nyelven. Az író nagy irodalomtörténeti tanulmányai a könyv minden lapján meglátszanak. A közgazdasági kérdések alapos tudományos tárgyalását, tekintettel az európai irodalom eszmeharczaira, először ez a munka nyújtja, különösen a német tudománynak és annak szellemi nagyságainak befolyása erősen érvényesül, egy Roscher, egy Hildebrand, egy Stein, egy Hermann mély hatása az íróra kétségbevonhatlan. De a mellett még sem mondhatni, hogy a munka csak szolgai utánzás, nem egy pontnál Kautz önálló felfogását is precizirozza. Széles látkör, a politikai, társadalmi és ethikai mozzanatok hangsúlyozása, az egyes problémáknál a pro és contra gondos felsorolása, a munka maradandó sajátosságát képezik; a mint Kautz mondja: a »véd- és ellenokok kifejtésére« nagy gondot fordít. Az alapvető kérdések útjából nemcsak nem tér ki, hanem mindenütt mintegy örömmel felkeresi, az egoismus, organismus, causalitás és sok más mélyen menő kérdés tárgyalásába bocsátkozik, mi munkájának erős scientifikus jellegét nyújt. A történeti iskola határozott befolyása mutatkozik abban, hogy a nemzetgazdaságtan legfőbb módszerének az inductiót tekinti, a nemzetgazdaságtan törvényeinek pedig csak viszonylagos értéket tulajdonít, a mely felfogást későbbben Roscher Vilmosról az akadémiában tartott emlékbeszédében még határozottabban kifejtett. A német tudomány befolyása a fogalmak és definiciók scrupulosus, néha scholastikus megvitatásában és megállapításában is mutatkozik, a mi oly távol esik pl. az angol tudománytól, mint a hogy egy szellemes író mondta, hogy ha az angol ír a lábtörésekről, akkor nem fog előbb bajlódni azzal, hogy a lábtörés fogalmát meghatározza. A német nagy elmével előbb arra törekszik, hogy a lábtörés definitióját adja. Kautz ezen legelterjedtebb munkája több kiadást ért, a későbbi kiadásokban az anyag három külön kötetben osztatik fel: I. kötet a nemzetgazdaság általános része; II. kötet a nemzetgazdaságtan különös része; III. kötet

államgazdaság- vagy pénzügytan. Az akadémia későbben e munkát a Marczibányi díjjal tüntette ki.

Két tankönyvéről: A nemzetgazdaságtanról és politikáról Kautz maga következőket ír: »Talán szabad kiemelnem, hogy mindezek az említett művek oly időben láttak napvilágot, a mikor hazai tudományos irodalmunk még meglehetősen fejletlen, kezdetleges állapotban volt; a publicistica, a jog, meg a história szakain kívül más tudományokban, a tudomány és a szakirodalom egykori színvonalán vagy épp magaslatán álló rendszeres munkáink nem léteztek, másfelől azt, hogy mind e dolgozataim az akkori tudományos szakirodalom legkiválóbb termékeire stb. voltak alapítva s egyúttal a literaturai egész apparatussal (idézetekkel, utalásokkal stb.) ellátva.«

Bámulatot keltő volt Kautz igazán hihetetlen olvasottsága. Az egész európai irodalom teljes áttekintésével bírt és ez nem terjedt csak a nagyságuknál fogva is figyelmet keltő nagyobb munkákra, hanem a legkisebb értekezésekre is; mondhatni szeretettel emlékezett meg nem egyszer — úgy munkáiban mint előadásaiban — egy-egy még kezdő írónak egy-egy sikerült értekezéséről. Egy szerény kis tanulmányom, mely az akkori Reformban megjelent és melyben a Thünen-féle körök eszméjét Pestre alkalmaztam, melegen ajánlotta hallgatói figyelmébe és a folyóiratokban megjelent jelentékenyebb dolgozatokra számos utalás történik munkáiban. És hogy óriási terjedelmű olvasmányait milyen figyelemmel végezte, mutatja az a körülmény, hogy könyvei, saját és másoktól kölcsönzött könyvek, tele vannak megjegyzéseivel, melyekre ő külön jeleket használt. E jeleket tudtommal nem igen magyarázta meg. Hogy csak egy példával illusztráljam terjedelmes olvasottságát, mely még aggkorában sem csökkent, hivatkozom arra, hogy a nem is oly terjedelmes tanulmányában, melyet utolsó éveiben a parlamentarismusról írt, a könyvek egy egész arsenalját sorolja fel, több mint száz író és ezek között nemcsak a régieket, hanem a legeslegújabbakat, melyeknek munkáin jóformán még a nyomdafesték szaga rajta van.

A közgazdaság gyakorlati kérdései közül a pénz-, valuta- és bankkérdések legnagyobb mértékben kötötték le figyelmét. Széles irodalmi tevékenységében, a vám- és kereskedelmi ügy,

a pénzügy, a társulási ügy is nagy helyet foglal el, de mégis legnagyobb érdeklődéssel fordult a bank- és valutakérdések felé. Már mint fiatal ember részt vesz a párisi konferencián, a hol a nagy osztrák szakemberrel, Hock Károlylyal megismerkedett és büszkeséggel említi, hogy ő már akkor az arany valuta mellett foglalt helyet, mely az 1867 : XVI. t.-cikkben elvileg és a 20 és 10 frankos érmedarabok veretése által gyakorlatilag is kifejezésre jut. Több nagyobb tanulmányban, melyet a m. tud. akadémiában felolvasott és melyek a Budapesti Szemlében napvilágot láttak, foglalkozik a 80-as években a nemesérczek történetével, statistikájával és a valutakérdéssel. Aztán következik a belépése az osztrák-magyar bank vezetőségébe előbb mint alkormányzó, később mint kormányzó, még pedig azon nevezetes korszakban, midőn a valuta rendezése bekövetkezett és elsősorban a banknak feladata volt, az új valutarendszert erős alapra fektetni. Hogy Kautz itt míg egyfelől ismereteit értékesíthette, másfelől a bankügy titkaiba mély betekintést szerzett, kétséget nem szenved és csak egyet kell sajnálni, hogy épp ezen a téren nem bírnak tőle közrebocsátott dolgozatot. Az elméleti és gyakorlati tudás egyesülése bizonyára itt olyan munkát teremtett volna, mely a mellett, hogy az irodalomnak hasznára és díszére vált volna, másfelől ezen nehéz kérdések iránti tájékozást jelentékenyen előmozdította volna.

Kautz büszkeséggel említette, hogy a magyarok — ő és Weninger — határozott állásfoglalása az aranyvaluta mellett a bécsi konferenciákon az azt ellenző osztrákok felett győzött. Voltak persze nálunk is hívei a kettős valutának, így különösen Kerkápoly és némileg Lónyay. Lónyay Kautznak a fémvalutát tárgyaló tanulmányáról következőkép nyilatkozott:¹⁾ »Osztom ugyan értekezőnek azon nézetét, hogy a tudomány mai szempontjából tekintve, a legtöbb érv az egyes valuta mellett szól. Azonban vannak kérdések, melyeknél a gyakorlati élet és az adott viszonyok az elméletileg legjobbnak és legtökéletesebbnek létesítését meg nem engedik. Nézetem szerint ezek közé tartozik az érczvaluta kérdése is. Tekintve

¹⁾ Kautz iratai között; a levél kelte: 1880 Szentlőrincz, decz. 16.

monarchiánk adott viszonyait, én nagy merészségnek tartanám, ha az aranyértéknek — mint egyes valutának — elve declaráltatván, az a tudomány elmélete szerint minden következményével érvényesíttetni rendeltetnék. Mert ily eljárás messze-menő káros megzavarását eredményezné közéletünknek — s jó darabig gátul szolgálna nemzetgazdasági fejlődésünknek.»

Kautz kisebb dolgozatai között figyelmet érdemel statisztikai tanulmánya az európai államok pénzügyéről.

Érdekes Ghyczy Kálmán következő megjegyzése, melyre e dolgozat megküldése alkalmat nyújt. A levél keletje: Kis-Igmánd 1883 jan. 16. »Én felvilágosítást találtam művedben több kérdésre nézve, melyeknek megoldása eddig csak homályosan lebegett előttem: különösen megerősítettem pedig általa azon meggyőződésmben, hogy állami háztartásunknak, ha Magyarország államiségát fenntartani akarjuk, okvetlenül helyreállítandó egyensúlya. A hódítási vágnak, melyet a Monarchiának sem alkata, sem ereje meg nem bír, megszüntetése mellett, csak a te adataid szerint és eddig kellőleg fel nem használt indirect adók igénybevétele által érettetik el; s minthogy ezeknek kezelése Ausztriával levő, reánk nézve nézetem szerint jótékony viszonyunk, különösen vámszövetségünk miatt nehézséggel jár; minden áron módot kell találni arra, hogy ezen viszonyunk fenntartása mellett is az indirect adók forrása kellőképen kihasználthassék.«

Néhány szóval megemlékezünk Kautzknak utolsó éveiből származó néhány, a szaktudomány körén kívül álló dolgozatáról.

1905 decz. 1. kelettel a súlyos politikai helyzet nyomasztó hatása alatt ír »Egy szó a kibontakozáshoz« című eszmefuttatást, melyről többször beszélgetéseiben is említést tesz. Vajjon e dolgozat megjelent-e, arról tudomásom nincs. Az eszme az 1848-iki legfontosabb III. törvény 19., 20. és 21. §§-okban contemplalt álladalmi tanács felállítása. A fennforgó rendkívüli viszonyokra való tekintetből eleveníttessék fel ezen alakilag még mindig létezőnek tekinthető intézmény, még pedig átmenetesen, egy bizonyos időre, egy ad hoc, egy a király által Budapesten összehívandó nagy országos conferentia alakjában. Jelesül olyképen, hogy abban az ország elsőrangú politikai kitűnőségei, (meg magas állású méltóságviselői) első-

sorban az országgyűlés mindkét házából szabadon megválasztandó tagjai, a két ház elnökei, az életben levő volt miniszterelnökök stb., a koronának bizonyos számú megbízottjai találnának helyet; a conferentia jogi állására nézve ki lenne mondanó, hogy az csak véleményező testület és határozathozatali joggal nem bír. A kivitel nehézségeit látja és nem kicsinyli. Azon ellenvetésre, hogy egy az országgyűlés mellett egy második országgyűlésféle etabliroztatnék, megjegyzi, hogy a főelem úgy is a parlamentből kerülne ki, hogy a conferentia csak szigorúan körülírt jogkörben mozoghatna és nem állandó jellegű volna. Tagjainak száma a 48-at még nem haladná. Az itt meg ejtendő nagy viták, a vélemények ütközése, az érveknek higgadt, szenvedélytelen és államférfíúi magaslapon maradandó mérkőzése igen sokat tehetne a fogalmak tisztázásához, a függő súlyos kérdések alapos megvilágításához és a közvéleménynek helyes irányban való vezetéséhez, sőt talán még ahhoz, hogy a kiegyenlítés vagy megoldás előbbrevitelére nézve új szempontok is nyerethetnének.

Ugyanezen évben az akadémia nagygyűlésén szigorú kritikát mond a magyar tudományosság állapotáról, mely kétségtelenül sok helyen rossz vért szült; bizonyára sok jogosult érzékenységet sérteni látszott. Kautz maga e tanulmányáról a következőket jegyezte fel:

»A mi az oly sok port fölvetett, részben félreértett s félremagyarázott akadémiai másodelnöki megnyitó beszédemet: (1905-ben) »*Tudomány és tudományosság Hazánkban*« illeti, erre nézve azt jegyzem meg, hogy a »Beszéd« korántsem volt (vagy akart lenni) kicsinylő leszólása hazánk ezidő szerinti akár tudósainak, akár tudományos irodalmának; hanem (általános-ságban tartott) összefoglaló *kritikai jelzése: általános tudományos műveltségi állapotunknak*, rámutatás arra, hogy összehasonlítva ezt a művelt nyugati nemzetek e részbeni tudományos állapotával: *magyar tudományról és tudományosságról*, éppúgy, mint igazi socialis culturáról *még* nem szólhatni és hogy fejlődésünk színvonala és iránya (valamint, fájdalom! általános közállapotainké is!) nem *fölmenetes*, hanem lényegileg stagnáló s magasb követeléseket ki nem elégítő. — Mihez

még (egész szerénységgel) azt bátorodom csatolni, hogy ugyan-csak a »Beszéd« végén előforduló mintegy *felhívó* szavak (az akadémiai tagokhoz is intézve), oly (rövid ugyan, de beható) formulázását tartalmazzák, Akadémiánk (mint az ország leg-fensőbb és legnemesb rendeltetésű intézménye) nagy feladatainak és hivatásának, a mi hazai irodalmunkban, tudtomra, eddigelé hiányzott«.

Életének utolsó idejéből irodalmi szempontból egyike a fontosabb tanulmányoknak az, melyet a parlamentarismus természetéről írt, kiterjeszkedvén arra a kérdésre is, vajjon Magyarországon a parlamentarismusnak törvényes és történeti alapja van-e. Rendkívül nagy olvasottság, az idevágó irodalom bámulatos ismerete itt is meglepi az olvasót.

1906-ban jelent meg ezen terjedelmesebb tanulmány a parlamentarismusról. Címe: A parlamentarismus és különösen a parlamentáris kormányzat (előbb megjelent a Budapesti Szemlében, később külön lenyomatban). Ezen, az egész modern politikai irodalmat felhasználó tanulmány a parlamentáris kormányzatnak akkoriban nagyon vitatott kérdését tárgyalja, különös tekintettel hazai viszonyainkra és történetünkre. Kautz arra az eredményre jut, hogy Magyarországon nincs parlamentáris kormányzat, nem is lehet. Ezzel az eredménnyel alig áll összhangban következő két tétel: 1. A parlamentáris kormányzat oly eszményi rendszer, a melynek megvalósítására törekedni öntudatos és politikai talentummal bíró nemzet legméltóbb feladata.¹⁾ 2. A parlamentáris kormányt, mint jogi institutiót, törvényekkel és jogszabályokkal létrehozni nem lehet.²⁾

Ezt a két tételt szem előtt tartva, kevesebb jelentősége van kétségtől annak a bizonyításnak is, hogy hazai »tényies« viszonyaink stb. között sem 1848-ban, sem azóta³⁾ úgynevezett »parlamentáris kormányunk« nem volt. Az első helyen említett

¹⁾ Parlamentarismus 22. l.

²⁾ U. o. 43. l.

³⁾ Ez nem igen egyezik kiválóbb államférfiaink felfogásával. Andrássy Gyula az 1866-diki tárgyalások alkalmával a kiegyezés feltételének mondja, hogy a ministerium kizárólag a többségből veendő. Még fontosabb Deák Ferencz következő nyilatkozata: »a parlamentaris kormány természeténél fogva a (többségi) párt vezére a miniszerelnök«, (nem pedig ő). (Ferenczi, Deák Ferencz III. köt. 178. és 401. l.)

elv szerint minden nemzetnek arra kell törekednie, mert különben a parlament csak tanácsadó, egyébként csekély befolyással bíró testület lesz, minek folytán működésének inkább csak akadémikus jellege lesz és nem gyakorolhatja vitáival, küzdelmeivel azt a hatást, melynek szolgálni hivatva van, hogy t. i. a helyes politikai elvek győzelmét biztosítsa. Azt sem szabad elfelejteni, hogy Kautz szerint is a parlamentáris kormányforma nem a tételes törvényeknek, hanem a tényleges működésnek eredménye; még Angliában is. Kautz az első helyen említett elvvel szemben azt is bizonyítja, hogy Magyarországon teljes parlamentarismus, a mely alatt ő a parlamentáris kormányzatot érti, nem is lehetséges, nemzetiségi és pártviszonyaink, de különösen pedig Ausztriához való viszonyunk miatt. Némi következetlenségbe is esik, a mennyiben bár Kautz színtén nálunk parlamentáris kormányzat nincs, de annak hibáit nálunk mégis felfedezi, a mi joggal arra a következtetésre vezet, hogy ha már a parlamentáris kormányzat hátrányait szenvedjük, hadd élvezzük legalább annak előnyeit is. Ellenmondás van abban is, hogy míg egyfelől azt mondja, hogy a parlamentáris rendszer egy minden egyéb történetileg ismeretes és fennálló államszervezetek között a legnemesebbik, legérdekesebb, a népek szabadságának, úgy mint a rend, meg a sikeres haladás tekinteteinek legmegfelelőbb,¹⁾ másfelől a sok igazságot tartalmazó ötödik fejezetben kimutatja a parlamentarismus hanyatlását, egyúttal Kossuth Lajosra való hivatkozással, ki egy látogatója előtt oda nyilatkozott, hogy nézete szerint a parlamentarismus már nagyon lejárta magát.²⁾ Hivatkozik a kiváló francia államtudósra és képviselőre, Benoist következő szavaira: Minthogy a parlamentarismus, úgy látszik, sehol sem vált be az európai continensen, minthogy a helyett, hogy ott meghonosodott volna, inkább megromlott, talán helyén volna a szomorú ajándékot Angliának ismét visszaadni és egyáltalában eltörölni az egész parlamentarismust. Tanulmánya eredményeként Kautz azt mondja: »Nekünk, magyaroknak, a parlamentáris kormányrendszer *nem való*, vagy legalább *még nem való*. Az, a mi

¹⁾ Parlamentarismus 22. l.

²⁾ U. o. 66. l.

nekünk való: jól megalapított, szabadelvű képviseleti s alkotmányi rendszer.«¹⁾

Ezen értekezés nagy vihart támasztott és Kautz miatta nagy támadásoknak volt kitéve, melyeket a különlenyomat előszavában elpanaszol. Pedig a támadások okát kevésbbé az képezhette, a mit a tudós a kutatás világításánál mond, hanem inkább az, a mit a gyakorlati, a napi pártküzdelmekben álló, szenvedélyes pártember, *főleg pedig oly időpontban* mondott, mikor az ország politikai javai nagy veszélyben forogtak. Nyugodtabb időkben bizonyára nyugodtabb elbírálásra talált volna a nagy tudományos apparátussal készült dolgozat.

Itt csakugyan állott volna az: *Intra arma silent Musae*. De érdemileg is lehetetlen figyelmen kívül hagyni, hogy a parlamentaris kormányzat sem a törvényben, sem a szokásban nem gyökerezik, de gyökerezik a tények logicájában, mert előbbutóbb lehetetlen, hogy a törvényhozó testület akaratával és szavazatával szemben más kormány állhassa meg helyét, mint a mely a többségi akarattal összhangban áll. Látjuk is az utolsó években oly államokban, hol de jure nincs parlamentaris kormányzat, á la durée nem maradhat meg oly kormány, mely éles ellentétben áll a parlament többségével. Viszont abban kétségkívül igaza van Kautz-nak, hogy Magyarországon a parlamentaris kormányzat rendszere számos akadályba ütközik és hogy Magyarországon kívánatos, hogy a korona nemcsak egy szép mythos legyen, hanem valóság, persze magától értetődően, hogy Magyarország állami és nemzeti érdekeivel magát azonosítja.

Utolsó éveinek dolgozatai között említendők végül az új Széchenyikiadáshoz írott bevezetései, melyek Széchenyinek Hitel, Világ, Stadium, Kelet Népe, politikai programmtörédek címmű munkáit és azok hatását méltatják.

Visszatekintvén Kautz Gyula irodalmi tevékenységére, állapítsuk már most meg tudományos hitvallását. Vannak, kik Kautz Gyula tudományos jellegét úgy akarják feltüntetni, mintha ő fiatal korában a történeti iskolának és különösen Roscher Vilmos híve lett volna, hogy azonban később ezen ifjúkori tévedéséből kiábrándult volna és visszatért

¹⁾ Parlamentarismus 78. l.

volna az angol deductiv, individualista chromatistikus iskola egyedül üdvözítő tanaihoz. De ez téves és erőszakos felfogás. Kautz, tisztelve természetesen és nagyrabecsülve az angol iskola nagy érdemeit, elismerve a deductiv módszer fontos szerepét, maga részéről mindvégig hű maradt azon felfogáshoz, hogy a közgazdasági élet ethikai természetű, melyben nem az egyéni, hanem a magasabb társadalmi, nemzeti szempont irányadó és e tudomány művelése körül különösen az inductiv módszernek nagy fontosságát elismerte. Hogy ez élete végeig tudományos hite volt, arra elég bizonyíték két utolsó irodalomtörténeti tanulmánya Smithről (1891) és Roscherről (1896), mely nagy gondnal, nagy apparatussal, nagy szorgalommal van kidolgozva. Nehány idézet e munkából meg fog győzni arról, hogy Kautz az ethikai felfogáshoz való ragaszkodásában nem változott, habár a történeti iskola idejében még ez irány nagy horderejét és e felfogásnak nagy gyakorlati szerepét nem is ismerhették fel, mert erre előbb a capitalistikus gazdaságnak teljességében kellett kibontakoznia.

»A historiai módszer... azzal az előnnyel bír, hogy tárgyilagos igazságot hoz létre, az elvontan generalisáló s abstract következtetésekben mozgó deductiv módszer helyébe a realis életet alapul veszi, s concret formulákat construáló inductiv módszert állítja.«¹⁾ — »Ez új irány... kimutatta implicate tarthatatlanságát annak a (rég, részben úgynevezett classikus közgazdasági iskolai) felfogásnak, a mely egynémely kevés, nagyon is egyszerű, s általánosnak vett tapasztalati tényből kiindulva, pusztán logikus következtetésekkel, majd csak hypothetikus jelleggel bíró feltevések alapján, a gazdasági élet törvényeit megállapíthatni vélte.«²⁾

»Nem lesz nehéz belátni, hogy egy oly színezetű theoria, mely a verseny rideg mechanikájában látja a gazdasági élet és forgalom egész processusát játszódni, s a melyben az emberek csak mint egyesek, s csak mint privat érdekeik és ösztöneik szerint eljáró egyedek jelentkeznek, a melyben az azok uralkodó egyéb pszichológiai tényezők: a társulási ösztön,

¹⁾ Roscher Vilmos emlékezete. 14. l.

²⁾ U. o. 17. l.

a közérzület, a felebaráti és emberességi hajlamok, vallás, jog és erkölcsi elvek számba nem vétetnek, s a fensőbb egész, a nép és a társadalom egészen háttérbe szorul: a népek gazdasági alakzataiba és ezek concret tényezői és föltételeibe belső betekintést, s a tudomány rendeltetésének megfelelő megismerést nem nyújthat, ez sem elméleti, sem gyakorlati tekintetben kielégítőnek nem lesz nevezhető.

Ezzel a (mondjuk régi) felfogással lépett Roscher és az általa alapított iskola ellentétbe . . . hangsúlyozva az egyoldalú individualismussal és cosmopolitismussal szemben a socialis, a nemzeti még a politikai momentum nagy jelentőségét.«¹⁾

»A történelmi iskola rendkívüli fölénye a régi iskolák felett abban áll, hogy nem elégszik meg azzal, hogy a történetnek egy bizonyos, szűkebb idői átlagát vagy átmetszetét vegye vizsgálódásai és következtetései alapjául, a mint azt a régi iskola egyenes túlzásban a nyugateurópai gazdasági állapotokra szorítkozva teszi: hanem szabatosan arra törekszik, hogy a közgazdaság generell lényegét és természetét nem egyoldalúan, egy megörögzített időpontban, hanem az egész emberiség társadalmi fejlődésmenetében és ennek minden phasisai- és minden nyilvánulásaiban ismerje fel és értesse meg.«²⁾

»A történelmi iskola . . . abból az alap gondolatból indul ki, hogy a közgazdaságtudomány mint ethikai és kulturai erők és rugók által előhozott jelenségek theoriája, csak az utóbb nevezett törvények kiderítésével és constataálásával foglalkozhatik.«³⁾

»Mind általánosabbá kezd válni a meggyőződés, hogy a gazdasági erőknek korunkban — fájdalom! — annyira érvényre emelkedő egyenlőtlensége elég hatalmas arra, hogy az individualis *versenyszabadságot* mint *nem mindig és föltétlenül jó hatásút és áldást hozót tüntesse fel*; hogy a gazdasági küzdelmek és tusakodások károssá is válható izgalmi irányában, az *államhatalom*, egyéb fensőbb érdekek megóvása tekintetéből is, *közömbös nem maradhat* s bizonyos autoritativ rendszabályozás- és beavatkozástól el nem tiltható; a meggyőződés, hogy

¹⁾ Roscher Vilmos emlékezete 19. l.

²⁾ U. o. 24. l.

³⁾ U. o. 34. l.

az ember és a társadalom természetében *nemcsak az individualismus, hanem a közületiség* (az »egészhezi« vonzódás) is fontos *psychicai tényező* és így practikus alkotásainkban, valamint bölcséleti okoskodásainkban számbaveendő mozzanat, arra a végre, hogy a magán- és közélet egyaránt igazán emberhez méltó, s magas műveltségi fejlempolczunknak megfelelő *ethikai egészszé* (Kautz által aláhúзва) emelkedhessék. Mindjobban föl kezd ismertetni az, hogy a *szabadság* (Kautz által aláhúзва) egymagában és csak magára állva, a társadalmi bajokból való menekülhetésnek elvét vagy eszközét nem képezheti, hogy az új szükségek és feladatok tekintetéből mellette és vele szoros kapcsolatban, egész sorára a positiv rendszabályoknak s activ intézkedéseknek van szükség; a *mindent magárahagyás és az állandó semmittevés* elve mai napság már fenn nem tartható és hogy sok tekintetben a tudománynak is új álláspontra kell helyezkednie, az új viszonyokkal meg kell alkudnia s túl és tovább menve a Smithianismuson, öntökélyesbítéséről kell gondoskodni.«¹⁾

E dolgozatokban tehát egészen ugyanaz a felfogás tükröződik vissza, melyet első nagy munkájában következőkép formulázott:

»Csak így, az összes erkölcsi és politikai, szellemi és anyagi, elméleti és gyakorlati, történeti és eszményi elvek és mozzanatok elismerésének széles alapján válik a nemzetgazdaságtan ama vizsgálati és tárgyalási módszerének iránya lehetségessé, melyet valóban harmonikusnak és ethikai — történeti — organikusnak nevezünk és mely az egyedüli, mely által a nemzetgazdaságtan hivatásának megfelelhet.«²⁾

Hogy soha nem tartozott a fanatikus freetraderek közé, erre csak következő két nyilatkozatát idézzük:

»Nem lehet félreismerni azt sem, hogy az államhatalom teljes közömbössége, meg a laissez-faire és laissez-passer elve még nem képezi a practikus statusbölcsesség és törvényhozás netovábbját.«³⁾

¹⁾ Smith Ádám, mint a közgazdaságtudomány megalapítója, Bp. 1891. LXVIII. l. sk.

²⁾ Die geschichtliche Entwicklung stb. 792. l.

³⁾ Vámpolitika, 78. l.

»A szabadkereskedési irány hívei közé tartozunk, a nélkül azonban, hogy az abszolút s mindenáron »freetraderekhez« óhajtanánk soroltatni, miután erős meggyőződésünk egyfelől, hogy a szabadkereskedés rendszerére való átmenetel csak úgy lehet igazán üdvös és eredményes, ha kellő tapintattal és kíméllettel, tehát fokozatosan vétetik eszközöbe; másfelől az, hogy a kereskedési szabadság magában véve még nem panacea, mely minden bajt egyszerre elszüntetni, s anyagilag fejletlen országot erőteljes állammá változtatni képes, hanem hogy mellette és kívül még egész rendszerére a közgazdasági, finánczpolitikai és kulturai reformok- és javulásoknak is van szükség, ha az anyagi virágzás, gazdaság és jólét magasabb polczára emelkedni akarunk.«

»Vannak tényleg esetek és (Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika, bevezetés) körülmények, a melyekben részint nagyfentosságú társadalmi, részint országos fensőbb tekintetekből a szabadkereskedés megszorítása, s a védvámoknak alkalmazása teljesen igazolható, jogos és czélszerű intézkedést képez.«¹⁾

Visszatekintvén az itt ismertetett munkákra, kialakul Kautz tudományos tevékenységének irodalmi képe. De még a képhez is, mely gazdag, fáradhatlan tudományos tevékenységet visszatükröztet, tartoznak egyes vonások, melyeket csak a jövő fog nekünk nyújtani. Hátrahagyott feljegyzései között ugyanis olvassuk a következőket:

Kézirataim között különösen három terjedelmesebb dolgozat kezdetei és materialeja léteznek ú. m.:

- a) egy nagyobb munka a »Történet bölcselete« czímmel;
- b) a forradalmak a történetphilosophia világában;
- c) az államférfiú (adalékul a kormányzás elmélete és praxisához). Ezenkívül értekezések:

1. a jegybankokról;
2. a társadalom;
3. a népsouverenitás;
4. a parlamentarismus;
5. magyar közjogból (több fragmentum);

¹⁾ Vámpolitika 79. l.

6. a sociologia nevezetű tudomány ellen kritikai észrevételek;

7. a közgazdasági helyzet.

Különösen történetbölcseleti munkájára többször tér vissza, beszélgetéseiben is többször rátért és e munkában látta ő, mint sejtem, tudományos fáradozásainak és bűvárlatainak végső eredményét.

»Mindig lehető magasb szempontból s felsőbb irányzattól kiinduló tanulmányaim egyik legkedveltebb, egész tudományos és irodalmi, meg tanári pályámon, mondhatnám lelkesedéssel s hő buzgalommal kezelt tárgya: a »Történet-Philosophia« ez az úgynevezett »Scienza Nuova«, általam »Historia sublimiornak« hívott koronája a tudományoknak volt. Ennek (természetesen szoros kapcsolatban a világtörténettel) való tanulmányozása, bűvárlása s ha Isten erőt és tehetséget ad: rendszeres egészbefoglalása (a mi mindakkoráig a világirodalomban, legalább oly módon, mint én képzelem, sehol se történt még eddig), ez volt tudósi, nehéz szellemmunkássági stb. törekvésemnek célja, eszménye, éjjel-nappali fáradságomnak legfőbb gondja.«

Széchenyi méltatására írott tanulmányaiban (Politikai programmtöredékek XVI. l.) e munkáról azt írja: Ezen és egyéb idevonatkozó nagy történetbölcseleti kérdésekről a jelen sorok írója nemsokára sajtó alá adandó terjedelmes munkájában: a Történetphilosophia alapvonalai-ban tüzetesebben szól.

Milyen érdekes volna Kautznak, kiben határozottan történeti és filozofiai szellem lakozott, történetbölcseleti dolgozatát ismerni, melylyel a tudomány legkiválóbb szellemei felé közeledik, mint Vico, Bodin, Bossuet, Voltaire, Turgot, Condorcet, Saint-Simon, Fourier, Buchez, Comte, Cousin, Jeoffroy, Guizot, Tocqueville, Laurent, Herder, Hegel, Buckle, Lecky, Draper és mások. Reméljük, hogy Kautz dolgozata, hátrahagyott kéziratának zárlatából mielőbb a magyar tudomány közkincsévé válik.

III.

És most foglaljuk össze egy teljes képben a tudóst, a tanárt, a bűvárt, a politikust, a bankkormányzót, de különösen az embert, az egész embert, az embert viszonylatában magához, embertársaihoz, az emberiséghez, a mindenséghez!

Mint ember szeretetreméltó volt, nem minden malitia nélkül, nagy elismeréssel az általa kiválóaknak talált emberek iránt, egyszerű puritán életmódjában, a szükségletek minimumával, de azért nem cynikus, hanem inkább úri hajlammal és előkelő modorral. Otthonát legtöbbször becsülvén, a társaságot alig kereste, érintkezésben szorítkozván néhány régi, kipróbált barátira és azok családjára. Annyira nem lépett ki rendes köréből, hogy tudtommal aránylag keveset utazott, alig jelent meg tudományos congressusokon, hol hasontörekvésű szakemberekkel találkozott volna, itthon is az Akadémián és a közigazgatási társulaton kívül nem igen fordult meg más helyen, hol az ország anyagi kérdéseivel gyakorlatilag vagy elméletileg foglalkoztak. Szóval, inkább elszigetelte magát és magára visszavonult.

Büszke volt arra, hogy polgári származású, igazi self-made man volt, a ki mindazt, a mit elért, magának köszönhetette és soha semminemű protectionnak sem örvendett vagy járt utána; sem születési előnyben, sem klikkek támogatásában nem részesült.

»Sokat tartok arra, — írja — hogy nevelésem, életpályám, műveltségem és morálom német, angol alapú, jellegű. Az életkomolyság (nem a francia ledérség, vagy az angol nehézkesség, sem az olasz felületesség), real-idealismusom stb. német gyökerű.«

»Az eszmei és lélekbeni együttélés a világ legnagyobb gondolkozói, államférfiai, socialbölcselei (s némileg költői)-vel is: utolsó életnapjaimat megédesítette.« Egész élete, mély irodalmi törekvése mutatja vágyát: az emberiség nagy gondolkozóival együtt lenni, egy nemes hajlam, melyről Goethe mondja: A nagy elődökkel való érintkezés szüksége bizonyítja a magasabb természetet.¹⁾

¹⁾ Eckermann's Gespräche mit Goethe. III. 99. 1.

Soha kártya nem volt a kezében, soha sorsjátékszerű dolgokban nem vett részt, soha börzeüzelmekben nem volt érdekelve.

Utálta a strebereket, a nagyképű embereket, a nagyzási hóbortban leledzőket és a népszerűség-bolondokat.

Büszke volt arra, hogy ő az első jogtudor a forradalom után, az első egyetemi tanár volt, a ki képviselő lett, első magyar volt, ki bankormányzó lett. Az első költségvetésnek, az első quota-bizottságnak ő volt az előadója. Büszke volt arra, hogy bankormányzó lett, mint a jeles hollandi egyetemi tanár és nemzetgazda Pierson, hogy az akadémia másodelnöke lett, mint Széchenyi István.

Conservatív irányú politikai eszmefejlődésére nagy befo-lyással voltak a szenvedélyes ellenzéki beszédek, melyek fiatal korában az országgyűlésen elhangzottak Szentkirályi, Beóthy, Klauzál és mások részéről. »Egész életemben — írja — ennek hatása alatt állottam.« Ezen benyomások először 1844-ben a pozsonyi országgyűlésen, hová atyja elvitte, keletkeznek; az ott hallottak és látottak nagy hatást tettek kedélyére.

A collegialis szeretetnek és tudományos tárgylagosság-nak igen szép emléke a Kerkápoly fölött tartott emlékbeszéd, mert ismeretes, hogy Kerkápoly nem nyilatkozott mindig nagyon tapintatosan Kautzról. Mindamellet Kautz egy nagy tanulmányt szentelt Kerkápoly emlékének, melyben szellemi képességéről, államférfiúi nagy tehetségéről, szónoki sikereiről a legelismerőbben nyilatkozik és őt az újkori magyar törté-net nagy alakjai közé besorozza.

Mint szakembert elsősorban rendkívüli sokoldalúsága és nagy termékenysége jellemezte. Előadta a statisticát, a pénzügyi jogot, a magyar közjogot, a politicát, a nemzetgazdaságtant és a pénzügytant. És irodalmi tevékenysége is jóformán ezen tárgyak összességére terjed ki. A magyar szakterminológia körül jelentékeny érdemei vannak. Mert mikor ő a tudomá-nyok művelését megkezdte, a magyar tudományos terminológia nem volt még képes azokat az eszméket és fogalmakat kife-jezni, melyek az európai tudományban már szerepeltek. Ebben persze nagy nehézségekre akadt és azért sokszor irányla nagyon nehézkesé, túlterheltté válik, mit gáncsképen gyakran han-

goztattak. Mert a magyar szellem e tekintetben egészen olyan, mint a francia; a mit jó francziasággal nem lehet kifejezni, az a francia közönségre nézve nem létezik. Persze ennek árnyoldala is van, mert ez esetleg korlátot szab a tudományok magasabb, elvontabb tárgyalásának.

Tanításaiban egyesült a történetbölcselelő a nemzetgazdával, a tudós a hazafival, a kész mester a folyton tanulni vágyó és ifjú tüzzel a tudomány iránt érdeklődő adeptussal.

Előadásait élénkség és jóformán rethorikus lendület tette élvezetessé és az a hallgatókkal közölt lelkesedés, mely mutatta, hogy a tudomány művelése, előadása neki nem hivatal, hanem hivatás, életcél. Szerette hallgatóit, érintkezett velök, útbaigazította, bátorította és buzdította őket. Büszke volt kiválóbb hallgatóira és feljegyzéseiben többször fordul elő különböző jeles tanítványainak névsora. Bár sokféle állást foglalt el, mégis elsősorban magát mindig tanárnak érezte és lakása ajtaján soha se láttam más felírást, mint Kautz professor.

Mint tanárt jellemzi Kautzot nagy európai műveltsége, tudásának erős történeti és bölcséleti alapzata és szakkörének irodalmában való bámulatos tájékozottsága. Nem volt az a szerény rostocki egyetemi magántanár, kinek dolgozatára irataiban, előadásaiban nem hívta volna fel a figyelmet. A mellett erős polemikus, majdnem szenvedélyes volt és elfoglalt álláspontját minden fegyverrel védelmezte. Mind a mellett munkáiban inkább azt a benyomást tette, mint a juste-milieu képviselője, ki mindenütt latolgatja minden dolognak előnyeit s hátrányait.

Hogy mennyire szigorúan ragaszkodott a tudós és tanár jellegéhez, azt legjobban bizonyítja az, hogy midőn tiszteletbeli tagságra akartuk ajánlani, hozzám intézett hosszú levélben ezt magától elhárítja, mert a tiszteleti tagság nem tudományos érdemek jutalmazására való.

Az írás művészetével kevesebbet törődött. Munkái nehézkes irányban vannak tartva és telve vannak annyi meglehetősen erőszakos, a nyelv ruganyosságával ellenkező szóképzésekkel, hogy nagyon nehéz és fárasztó olvasmányt képeznek, melyek aesthetikai élvezetet csak ritkán nyújtanak. Kétséget nem szenved, hogy munkáinak hatása sokkal nagyobb

lett volna és azzal a magyar közönség elismerése és hálája, ha munkáit nemcsak olyanok számára írta volna, a kiknek ezeket hivatásuk miatt okvetlenül olvasni kell, hanem úgy, hogy azok olvasmánya élvezetet is nyújtott volna. A mondatoknak mondatai, az attributumoknak attributumokra való halmozása, megszakítva azonfelül folytonosan zárjeles mondatokkal és a sok idegenszerű, fárasztó szóképzések, rendkívül ártottak munkái népszerűségének és azzal tulajdonkép a tudományos eszmék elterjedésének.

Bölcsészeti hitvallásának fő tételét legjobban találta kifejezve Paulsen »Kant« című munkájának bevezetésében: ¹⁾ »Sokkal jobban érték egyet a Kant-féle bölcsészet tartalmával; ethikai-metafizikai idealismusával, a megismerő szakember a valósághoz való viszonyának felfogásával, az ismeret és akarata az élet- és a világszemlélet tekintetében jelentőségének jellemzésével... Óhajtanám, hogy gyakorlati idealismusa, emberi méltóságról, jogról és szabadságról való magasztos eszméi, a »realismusnak«, a hatalomban és a pénzben való hit mai korszakában ismét életre kelnének.«

Hogy eklektikus volt, hogy tudományos álláspontjában sem hódolt be feltétlenül, mutatja legjobban az a körülmény, hogy ámbár a történeti iskola hívének vallotta magát, mégis a gazdasági tudás forrásának a történelem mellett az erkölcs-gyakorlati emberi ész eszményeivel tekinti, mert a tudomány nemcsak egy képmás, hanem egyúttal mintát is nyújt. Roscher erre azt a megjegyzést teszi, hogy ő itt nem lát ellentétet, mert nem tekintve azt, hogy csak az erkölcs-gyakorlati emberi ész érti a történelmet, minden korszaknak eszményei a történelem legfontosabb elemeit képezik. A történeti nemzetgazda, mint olyan, tehát nem képtelen reformterveket készíteni. Csakhogy azokat nem azzal fogja ajánlani, hogy abszolút jobbak, mint a létező, hanem kimutatja, hogy tényleg egy szükséglet forog fenn, mely általuk alkalmasint legjobban lesz kielégítve.²⁾

Habár nevezetes tételek nem fűződnek nevéhez és inkább

¹⁾ Előszó VI—VII.

²⁾ Grundlagen der Nationalökonomie 7. kiad. (Stuttgart, 1868.) 51. l.

a nagy úttörők eszméinek tolmácsolására törekedett, megelégedett az ezzel járó érdemmel.

Hivatkozik Stuart Millre, ki azt mondja: eredetiség: az az idegen munkák ismerete.

És mentől jobban haladunk a korban és mentől jobban látjuk az egyéni erőlködés korlátoltságát, el kell ismerni, hogy bár nagy érdem az emberiséget egy új eszmével megajándékozni, de érdem az is, habár másoknak eszméit a tudományos világ tudatában ébren tartani.

Jól mondja Goethe: Végre is mindannyian collectiv lények vagyunk, akármit teszünk. Mily kevés az, a miről tudunk és a mik vagyunk, a mit a szó teljes értelmében tulajdonunknak nevezhetünk. Mindnyájan elfogadunk és tanulunk, úgy azoktól, kik előttünk voltak, mint azoktól, kik velünk vannak. A legnagyobb lángész semmire sem menne, ha mindent saját belsejének akarna köszönni . . . És alapjában véve egészen mindegy, vajjon magamtól kapom vagy másoktól; vajjon valaki maga által vagy mások által hat; a fő az, hogy legyen egy nagy akarat és képesség és kitartás azt véghezvinni . . . Mirabeau lángesze, eredetisége éppen abban rejlett, hogy másokkal és mások által tudott hatni.¹⁾

Mint minden mély gondolkozó és nemesebben construalt egyén vezértörekvése volt a társadalomhoz, a világhoz való viszonyában tisztán látni. Ez irányban különösen a következő igazságokat hangoztatta:

Hazánk még nem kulturállam, mert önálló szellemi és műveltségi productióra még kisebb mértékben képes, csak politikai s közjogira. Még eddig csak agrárállam.

A szónoklat acrobatái nekem mindig ellenszenvesek voltak, mert rendszerint sem komoly tanulmány és tudás, még megfelelő következetesség sem rejlik bennök.

»A ki a köznek használni akar, annak nem szabad magára gondolnia.« (Széchenyi.)

»Il faut dix fois plus d'efforts pour détruire une idée fausse que pour en répandre une juste.«

Elvül tartottam sehonnan sem totyakos kinézés és álla-

¹⁾ Eckermann, Gespräche mit Goethe III. k. 252. l.

potban visszalépni, sőt inkább az erőteljesség és szellemi képesség egész mérvű birtokában. Politikai életemben is bár szerény, de nem egészen jelentéktelen szereplésemben sohase voltam úgynevezett mameluk, azaz vezért és kormányt tüskön-bokron át, vakon és meggondolás nélkül követő, mert sohasem szüntem meg a magam eszével gondolkozni, úgy mint a magam szívével érezni.

Politikai carriéremben is sohase tettem valamit érdekből, előnyre vagy éppen haszonra való tekintetből.

Mikor Kautz Lónyay Menyhért pénzügyminister által a tiszai vasút igazgatósági tagjává kineveztetett, egy bécsi képviselő és nagy »macher« (úgy írja Kautz) Kautzot arra akarta megnyerni, hogy bírja rá Lónyayt (ki tudvalevőleg Kautz szavára sokat adott), hogy adja el egy bécsi nagy consortiumnak a magyar kormány birtokában akkor már létezett 26.500 darab tiszai vasútrészcéget. Kautz indignációval visszautasította úgy az eszmét magát, mint a kilátásba helyezett honorariumot, mely a piszkos szolgálatért minden oda-szavazandó igazgatósági tagnak juthatott volna.

Életfelfogásának mélyébe betekintést nyújtanak azok az önvalomások, melyeket leírt és aforizmák, melyeket bizonyára azért jegyzett fel, nem ritkán többször is, mert kifejezést adtak saját lelki világának is. Néhányat ezekből ide jegyzünk:

Ifjúkori úgynevezett illúziókról aggkoromban letenni nem kényszerültem, mert olyanok sohase voltak.

Az életet mindig komolyan vettem, feladataimhoz sohase nyúltam a könnyebb végüknél.

Nulli me mancipari, nullius nomen fero.

Unum sum secutus, recti amorem, nil avidus popularis aurae.

Mit használ lennünk, ha homály burkolja nevünket.

Otium sine litteris mors est, et hominis viri sepultura.

Weisst Du auch nicht woher Du kommst,
Und weisst Du nicht wohin Du geh'st,
Genug-genug, wenn Du nur weisst,
Dass Du am rechten Platze stehst.

(Goethe.)

Mily számos éjt virrasztott át,
 Könyvekben mélyen elmerülve állott.
 Míg egyszer csak pihenőt parancsolt a sötétség.
 A lámpa kialudt.

És minden életkedvet s minden életerőt
 Od'adta szeretett tudományáért,
 Most örök nyugalmasra kívánczik.
 A lámpa kialudt.

Nil temere, nil timide; sed omnium virtute et consilio.
 (Dollinger jelmondata.)

Seu vetus, seu novum est; verum diligo.

Ne prorsus inutilis olim — vixisse hinc videar, pereamque
 in funere totus.

In necessariis veritas

In dubiis libertas

In omnibus caritas.

(Szent Ágoston.)

Vera laus est a laudatis laudari.

Discere a peritis, sequi optimos. (Tacitus, Agricola. V. fej.)

Servanda patriae consumor.

Mély vallásos volt vakbuzgóság nélkül, hű fia egyházá-
 nak felekezetieskedés nélkül, bensőséggel felkeresvén az Isten
 házát, mi neki igazi erkölcsi szükség volt.

IV.

Minden ember előtt lebeg egy mintakép, egy vezércsillag,
 melyet követni óhajt és minden emberre nézve jellemző, kit
 választ ilyenül. Kautz vezércsillaga a tudományban Roscher
 volt, a politikában Széchenyi István. A tudományban Roscher
 iránya volt az, mely az uralkodó irányok között legjobban
 felelt meg egyéni meggyőződésének. Ép úgy Széchenyi István
 felfogása legjobban felelt meg politikai, nemzeti hitvallásának.
 Széchenyi István volt mindenestre a legnagyobbak, az után-
 zásra és követésre legméltóbbak egyike. Tanulmányozza iratait,
 életbölcseletét, viszonyát más államférfiakhoz, helyét a történe-
 lemben. Jóformán külön kis irodalmat képeznek tanulmányai
 Széchenyiről, kezdve első dolgozatától, mely az ötvenes években

Lipcsében Brockhausnál, mint a Lexicon folytatása megjelenő »Unsere Zeit« című folyóiratban napvilágot látott és elég figyelmet keltett. Utolsó irodalmi munkássága is Széchenyi munkáinak commentálása volt és egy párhuzam Széchenyi és Kossuth között. Kedvencz irányeszméit és jeligéit is előszeretettel Széchenyiből veszi. Örömmel jegyzi föl, hogy Széchenyi is, úgy mint ő, másodelnöke volt a magyar tudományos akadémiának. A legtöbb dolgozatában hivatkozás történik Széchenyire. Gondosan feljegyzi találkozásait Széchenyivel. Bámulatát átviszi Széchenyi kiváló követőire: Lónyay Menyhértre, Dessewffy Emilre stb. »Széchenyi István tanítványának (és epigonjának) tekintettem magamat«, írja jegyzetei között.

Kautz utolsó lehelletéig Széchenyi hagyományaihoz hű maradt és gondolatai mindig visszatérnek mint az életét vezető nemtőhöz. Ezt magyarázza részben azon általános nagy hatás, melyet Széchenyi korára és korán túl minden hazafira mindenkori gyakran gyakorolt. Bizonyára az első nagy ifjúsági benyomás volt, melyet Kautz nyert, hiszen éppen abba az időbe esik a döntő benyomásokra fogékony gyermek- és fiatal kora, mikor egész Magyarország visszhangzott Széchenyi dicsőségétől. Azonban mindezekről eltekintve, e hű követésre különleges okai is voltak, még pedig a következők:

1. Széchenyi egész politikáját jellemzi a szélsőségek kerülése, az arany középút betartása, a »helyes középút« már Aristoteles által hangoztatott elve. Ez a középúti elv nem jelent ugrándoazást, határozatlanságot, elvtelenséget, hanem bölcs mérsékletet; kerülni a zátonyokat és szirteket, mint a hajó kormányosa. Erről a középúti elvről azt írja Kautz: A középúti elvűség hálátlan és nehéz, de egyedül megfelelő álláspontját mindig a legjobbnak s az ellentétek kibékítésére czélzó törekvést mindig a legüdvösebbnek tartottam, Gróf Széchenyit követve: A józan és igazságos középút az egyedüli ösvénye a nemeslelkűeknek.

2. Széchenyit egész tevékenységében irányította az a fel fogás, — melyben, mellékesen megjegyezve, már a marxismus felcsillamlását láthatni — hogy a gazdasági és társadalmi átalakulás szüli a politikai átalakulást.

3. Széchenyi mindig az összes osztályok egyetemlegességéből indult ki és az alsóbb rétegeket nem választotta el törekvéseiben a felsőbb osztályoktól.

4. Széchenyi tanításának egyik főtétele az volt, hogy nem kell mindent a kormánytól várni.

Ezek az elvek jellemzik Széchenyi nagy reformatori irányát — és ezek az elvek vonzották Kautzot. Hozzájárult, hogy érezte Széchenyi mély állambölcsészeteének hatását, melynek mélységei és magaslatai minden szemléltre föltétlenül nagy benyomást tesznek. Mint fénytengerből, úgy árad Széchenyiből az emberi mértéket jóformán meghaladó igazság és bölcsesség. Hozzájárult Széchenyi nagy erkölcsi pathosa, mely Kautzra szintén nagy benyomást tett, mert mindenekfölött és elsősorban mély erkölcsös és vallásos ember volt. Kautz csendes, békés lelkületének Széchenyi békeműve rokonszenvesebb volt, mint a lázas agitatio, mely lényének jellemével nem állott összhangban. Benyomást tett rá Széchenyi látnoki, a jövőbe látás képessége, melyet Kemény Zsigmonddal együtt felső sugallatnak, mély sejtelemnek és a felizgatott idegrendszer clairvoyance-ának tulajdonított, részint egy uralkodó, kifejtett és szigorúan következetes ész analysisének, mely lélektani és politikai ponton haladva mindig előbbre, a távoli eszményeket az alapokkal összekötni és a tévedések természetéből a nemesis alakját megismerni inkább volt alkalmas, mint a többi kortársak ünnepelt bölcsesége.

Ezekben találom annak a döntő, irányító befolyásnak magyarázatát, melyet Széchenyi Kautzra gyakorolt, nem tekintve azt, hogy Széchenyi munkái, tevékenysége, politikája, egész élettörekvése annak a tudománynak dicsőítése, annak a tudománynak folytonos előtérbe állítása, melyet Kautz művelt, a nemzetgazdaságtannak. Voltak Széchenyi előtt is jeles magyar államférfiak, kiváló hazafiak, a kik a nemzetgazdaságtan és a nemzet gazdasági haladásának nagy fontosságát felismerték, de Széchenyi valóságos kultuszszá emelte ezen tudomány iránti nagy tiszteletét és a nemzet haladását főleg gazdasági haladásának funkciójaként állította oda.

Utolsó nagyobb tanulmányát is Széchenyinek szentelte. Commentálja a legnagyobb magyar alapvető munkáit, kiemeli

élet- és világbölcséségének örök igazságait, védi támadóival szemben, rajzolja az általa megindított nagy belső nemzeti forrongást, aztán a feltartóztathatlan áradatot, mely abból kiindult, míg végre feje fölött összecsapnak a hullámok. Oly áhitattal szól itt nagy mintaképéről, hogy Széchenyi »Hitel«-ének címét nem is ejti ki, hanem csak a »Könyv«-nek nevezi és nagy betűkkel írja.

A magyar nemzet élete, társadalma, államszerkezete, műveltsége a kelet és nyugat találkozásának eredménye. Ennek köszöni felvételi képességét a nyugat nagy eszméi iránt, melyeket a keleti faj lelkesedésével és rajongásával beleültet hazája talajába. Talán ez képezi a nemzet élettörvényét, a milyennel, mint Treitschke mondja, minden nemzet bír és minden nemzetnek kell, hogy azt felismerje. Keleti melegséggel, lelkesedéssel felvenni és felszívni a nyugati kultúra alkotásait, de olyképen, hogy azok itt a magyar genius önálló nemzeti jellegét viseljék, ebben rejlik a nemzet jövőjének is kulcsa. Ennek a szellemnek egyik buzgó képviselője Kautz Gyula volt, ki maga is saját legnagyobb érdemét abban találta, hogy az európai tudományt bevezette hozzánk. Így olvad bele Kautz Gyula élete a nemzet magasabb élettörvényébe, így vált ő magasabb értelemben a nemzet fiává, a nemzet érdemekben gazdag és áldásos emlékű munkásává, kinek emléke a magyar tudomány történetében soha nem mehet feledésbe. Remélte és joggal remélhette: Non omnis moriar!

FÜGGELÉK.

KAUTZ GYULA MUNKÁINAK ÁTTEKINTÉSE.

Smith Ádám és az újkori nemzetgazdaságtan (Kelet Népe) 1854/5.
Ausztriai birodalom statistikája, különös tekintettel Magyarországra. I. kötet. Pest, 1855.

Theorie u. Geschichte der Nationalökonomik I. Theil: Theorie der Nationalökonomie als Wissenschaft. Bécs, 1858. II. Theil: Geschichtliche Entwicklung der Nationalökonomik u. ihrer Literatur. Bécs, 1860.

Graf Stephan Széchenyi (Unsere Zeit Lipcse). — Franz Deák, ungarischer Staatsmann (Unsere Zeit). — Graf Ladislaus Teleki (Unsere Zeit). IV. és V. kötet. 1860/61.

A nemzetgazdasági eszmék története (Budapesti Szemle, 1860).

A budai kir. műegyetem történeti és statisztikai szempontból. (Statisztikai közlemények. 1862).

A socialismus és communismus rendszerei (Budapesti Szemle. 1861).

Politika vagy országásztan. Tekintettel a két művelt világ-rész államintézményeire és törvényhozására. Az akadémiai nagy díjjal kitüntetve. Pest, 1861. Több kiadásban.

Nemzetgazdaság- és pénzügytan. Tekintettel a gyakorlati iparéletre, a fensőbb tanulmány szükségére, meg az államkormányzat és törvényhozás feladataira. Marczibányi-díjjal kitüntetve. Pest, 1863. Több kiadásban, később három kötetben.

Jelentés a londoni világkiállításról. Buda, 1863.

A gépüzem nemzetgazdaságunk újabb fejlődési szakában. (Statisztikai közlemények. 1864).

Nemzetgazdaságunk és a vámpolitika. A magyar tud. akadémia az I. m. ált. biztosító társaság díjával koszorúzott pályamunka. 1866.

Az államadósságügy elmélete. 1867.

A képviselői állam. (Budapesti Szemle 1867.)

A nemzetgazdasági eszmék fejlődési története és befolyása a közviszonyokra Magyarországon. A Fáy-díjjal kitüntetve. Pest, 1868.

Jogtudomány és nemzetgazdaságtan. Pest, 1868.

A társadalmi intézmények a nemzetgazdaságban. A Fáy-jutalommal kitüntetve. Pest, 1871.

Az egyetemek hivatása. Rectori beszéd. 1873.

Emlékbeszéd Rau Károly Henrik fölött. 1873.

Az újkori állam mint szabadság-, kötelesség- és munkaszervezet. Rectori beszéd. 1874.

Néhány irodalomtörténeti adat a hazai telepítés kérdéséhez. 1877.

A képviseleti állam az újabb politikai elméletek szerint. 1877.

A nemesérczek az emberiség történetében. 1877.

Nemzetgazdasági remekíróink. Berzeviczy emlékezete (külön lenyomat). 1877.

A fém pénz- és valutaügy a törvényhozás és a tudomány jelen állása szerint 1877.

A pénzegység és a világérme kérdése. 1879.

Az angol alkotmány elemzése. 1880.

A fémvaluta kérdése és a nemesérczek a tudomány jelen állása szerint. 1880.

Szabadkereskedés vagy védvám, még egyszer megokolva és megvilágítva. 1881.

A városok keletkezése és alakulásának törvényei. 1882.

Az európai államok pénzügyi statistikája összehasonlító átnézetben. 1882.

Az államgazdaság eszméje és a socialistikus financia kezdetei 1883.

Emlékbeszéd Konek Sándor fölött. 1886.

Emlékbeszéd Pauler Tivadar fölött. 1887.

Smith Ádám mint a közgazdaság tudományos megalapítója. 1891.

Kerkápoly Károly emlékezete. 1895.

Roscher Vilmos és a történelmi módszer a közgazdasági tudományban. Emlékbeszéd. 1896.

Emlékbeszéd Deák Ferencz fölött. Születésének századik évfordulója alkalmából. 1903 okt. 16. Budapest, 1903.

Tudomány és tudományosság hazánkban. Elnöki megnyitó beszéd a m. tud. akadémia 1905 máj. 14-én tartott közülésén. 1905. Külön lenyomat az Akadémiai Értesítőből.

Széchenyi és Kossuth. 1905. Külön lenyomat a Budapesti Szemléből.

A parlamentarismus és különösen a parlamentáris kormányelvek. 1906. Külön lenyomat a Budapesti Szemléből.

Magyar imperialismus és hegemonia. Budapesti Szemle 1907.

TARTALOMMUTATÓ.

	Lapszám
I. Kautz élete	1
II. Kautz irodalmi munkásságának és tudományos irányának ismertetése	16
III. Kautz jellemzése mint ember és tudós. — Életpilosophiája ...	42
IV. Viszonya Széchenyihez és nemzetéhez	48
Függelék. Kautz munkáinak áttekintése	52

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól ...	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János l. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> l. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péchy Antal</i> l. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	— > 60 >

VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendlakála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól ...	— > 60 >

III. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 > — >
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markuszovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >

X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >

X. kötet.	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól ...	—	kor. 30	fill.
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1	>	—
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól ...	1	>	—
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	>	30
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	>	30
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól ...	1	>	20
	III. Téfly Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól ...	—	>	80
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól ...	2	>	—
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kéily Károly</i> l. tagtól ...	—	>	30
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	>	40
	VII. Hollósy Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól ...	—	>	40
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	>	40
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> l. tagtól ...	—	>	20
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól ...	—	>	40
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól ...	—	>	40
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	1	>	—
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	—	>	60
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	—	>	60
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	>	60
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—	>	30
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól ...	—	>	80
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	—	>	60
	VII. Kronez Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	—	>	30
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	—	>	30
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól ...	—	>	60
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	>	80
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	—	>	60
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól ...	—	>	45
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	—	>	40
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól ...	—	>	80
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	—	>	80
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól ...	—	>	60
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól ...	—	>	60
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól ...	1	>	—
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól ...	—	>	30
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	>	—
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól ...	—	>	80
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	>	20
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	—	>	60
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól ...	—	>	80
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól ...	1	>	20
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól ...	1	>	—
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól ...	—	>	40
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól ...	—	>	40
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól ...	—	>	60
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól ...	—	>	60
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól ...	—	>	60
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól ...	—	>	60
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól ...	—	>	60
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól ...	—	>	60
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	—	>	30
	XII. Köváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól ...	1	>	—
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól ...	—	>	40
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1	>	20
	III. Gouthard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól ...	—	>	40
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2	>	—

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 6. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MALAGOLA KÁROLY

K. TAG FELETT

ÓVÁRY LIPÓT

L. TAGTÓL

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1911. február 27-én tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 20 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmic László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábíán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

C. Malagola

MALAGOLA KÁROLY K. TAG EMLÉKEZETE.

ÓVÁRY LIPÓT lev. tagtól.

(Olvastatott a M. Tud. Akadémia 1911. febr. 27-én tartott összes ülésén.)

Malagola Carlo a velencei állami levéltár nagytudományú igazgatójának és akadémiánk kültagjának mult évi október hó 21-én történt tragikus halála mély megdöbbenést keltett nemcsak Italiában, de az egész tudományos világban, mert Italia levén a világtörténelmi emlékek leggazdagabb tárháza, igen természetes, hogy a tudományos világ élénk érdeklődéssel viseltetik Italia levéltárai s azok tudós vezetői iránt; Malagola Carlónak pedig hálás tisztelettel adóznak a levéltárban mindig nagy számmal megfordult tudósok, kiket a legnagyobb előzékenységgel irányított fontos bűvárlataikban. Hazai történelmünk iránt Malagola különös érdeklődést tanúsított, a minthogy a velencei állami levéltár hazai történelmi emlékeinknek egyik legdúsabb kincses bányája; és szabad legyen itt megjegyeznem, hogy különösen a Zsigmond- és Mátyás-kori oklevelek ezen levéltárban nincsenek még teljesen vagy nagyon hézagosan felkutatva, sőt a felkutatott oklevelek egy része rossz másolatban került az Akadémia oklevéltárába, melyeknek alapos javítását, valamint a már kiadott Mátyás-kori okmánytárnak új javított kiadásának szükségét tudósaink nem egyszer hangoztatták.

Malagola akadémiánk kültagjává történt megválasztatása alkalmával hozzám intézett levelében kilátásba helyezte, hogy mihelyt ideje engedi, személyesen fogja leróni köszönetét a nagy megtiszteltetésért, sőt tanulmányt is ígért benyújtani a magyar velencei történelmi vonatkozásokról.

A sors másképp határozott. Malagola, mint tudjuk, leg-szebb férfikorában aljas rágalmaknak esett áldozatul.

* * *

Malagola Carlo 1855-ben született Ravennában. Zsenge gyermekkorát atyjánál, ki az olasz hadseregben törzskari tiszti rangot viselt, annak különböző állomásain töltötte; a család aztán végleg megállapodván Bolognában, Malagola itt végezte egyetemi tanulmányait. Már 1873-ban az alig 18 éves ifjú nagy előszeretettel kutatgatott a bolognai levéltárban és tanulmányai végeztével doctoratust nyervén, a bolognai, valamint a többi olasz levéltárakban szerzett tapasztalatait nagy feltűnést keltett munkában »*Dell' odierno stato degli archivi Italiani e delle riforme da introdursi in ordine alla loro costituzione*« cím alatt tette közzé. Majd mint a bolognai állami levéltár rendes tisztviselője szabad kezét nyervén, erélyesen hozzálátott a garmadákból heverő oklevelek rendezéséhez és 10 évi szakadatlan munkássággal ezen addig teljesen hozzáférhetetlen, bár nagyon becses és gazdag levéltárat a modern kívánalmaknak minden tekintetben megfelelő mintaszerű levéltárrá alakította át, úgy hogy ezen levéltár Italia legrendezettebb levéltárának mondható. Az olasz kormány elismerése jeléül Malagolát 1883-ban a bolognai állami levéltár igazgatójává nevezte ki; a bolognai egyetem 1888-iki nyolczszázados jubileuma alkalmával pedig a mindenünnen odasereglett tudósok az ezen levéltárban úgy az oklevelek biztos megőrzése, mint a könnyű hozzáférhetőség szempontjából Malagola által meghonosított rendszert illetőleg bámulatukat és általános elismerésüket fejezték ki.

Malagola, ki egyidejűleg a bolognai egyetemen a paleographiai és diplomatikai tanszéket is elfoglalta, nagy hírre vergődött és ritka szakismeretei az olasz tudományos körökben oly általános figyelmet keltettek, hogy az olasz kormány minden fontosabb levéltári ügyben nagy súlyt fektetett Malagola véleményére. Őt bízta meg a cesenai és faenzai levéltárak rendezésével; majd a sanmarinói köztársaság megbízásából az ottani levéltárat is tudományos alapon rendezte. Ez alkalom-

mal két igen becses és terjedelmes munkát adott ki: »*L'archivio della Repubblica di San Marino*« és »*Memorie storiche sulle maioliche di Faenza*« cím alatt.

Fáradhatatlan munkásságával szerzett érdemei elismerésül az olasz kormány 1898-ban Italia egyik legfontosabb levéltára, a velencei állami levéltár igazgatójává nevezte ki, a máltai rend pedig tanácsosává választotta. A velencei levéltárban kifejtett munkásságát a nagynevű Molmenti senator készül külön munkában méltatni.

Malagola az irodalomban, különösen a classica philologia terén is tevékenyen működött. Már mint alig 17 éves ifjú fel-tűnést keltett a bolognai *Petroniano* című történelmi szak-folyóiratban Dantéről s a bolognai egyetem történetéről meg-jelent tanulmányaival, valamint a Milanóban kiadott »*Del trasporto della Torre di Santa Maria del Tempio*« című munkájával, melyben megmagyarázza, mily csodálatos módon történt 1455-ben a nevezett templom tornyának áthelyezése. A bolognai akadémiában és a velencei *Istituto Veneto di scienze, lettere ed arti* nevű akadémiában tartott értekezésein kívül az ősrégi bolognai egyetemről és a bolognai levéltárról becses monographiákat tett közzé: »*Statuti della Università e dei collegi dello Studio Bolognese*« és »*L'archivio dello Stato di Bologna*« cím alatt. Többi nevezetesebb művei közül fel-emplitem a következőket:

»*Lettere inedite di uomini illustri bolognesi*«, »*Lettere di Pellegrino Rossi*«, »*Delle cose operate in Mosca da Aristide Fioravanti meccanico ed ingegnere bolognese nel secolo XV.*«, »*Documenti inediti sulla laurea e sull' insegnamento di Gregorio XIII. nell' antico Studio di Bologna*«, »*Cenni storici sulla compagnia militare di Lombardia*«, »*Le belle arti a Ravenna dopo il mille*«, »*Memorie storiche sul ponte di Reno*«, »*Un antenato di Leone XIII. e la Rota di Bologna*«.

Végül különösen meg kell említenem »*Della vita e delle opere di Antonio Urceo Codro*« című 600 oldalra terjedő nagybecsű munkáját, mely nemcsak Urceo, hanem az Italia jelesebb humanistáinak történetét is foglalja magában. Ez az Urceo Kopernicusnak, a nagy csillagásznak görög nyeltanára volt a bolognai egyetemen. Malagola ezen munkájában említést

tesz Janus Pannoniusról is, kinek »*Panegyricus praeceptoris Guarino Veronensi*« című Bolognában 1513-ban megjelent művéből idézi a következő hexamétereket:

Hoc Guarine, tibi nuper Ferraria pacto
Fundata est, talem tua quam praesentia fecit
. . . . .
Ante rudis rerum, nunc ipsis aemula Athenis;
Nulli nota prius, totum nunc clara per orbem
Incelebris quondam, magni nunc hospita mundi.

Guarino Veronese ugyanis 1429-ben tanítója volt Leonello ferrarai hercegnek, ki aztán Italia humanistái közt nagy szerepet játszott. Janus Pannonius Guarino Veronese érdemeinek tudja be a Ferrarában elterjedt classikus művelődést.

Még egy érdekes adatot halásztam ki Malagola ezen művéből; ugyanis Girolamo Capacelli ferenczrendi barátról, ki a bolognai egyetemen a bölcsészet tanára volt s kinek a latin, görög, héber és kaldei nyelvekben való jártasságát a Casio krónikájából idézett következő sorokkal bizonyítja:

»Hebbe Hieronimo l'esser in Strigonia
Et il ben esser dal Ginnasio Hebreo,
Dal Greeo, dal Latino e dal Caldeo.«

Valóban elszomorító dolog, hogy ily érdemdús férfúnak, ki fáradhatatlan munkásságával oly megbecsülhetetlen szolgálatokat tett és fényes tehetségeivel még hivatta lett volna tenni a tudományosságnak, regionális áskálódásoknak és botrányhajhászó újságírók rágalmainak kellett áldozatul esnie. A magam részéről e szomorú tény magyarázatát a következőkben találok:

Az *Italia una* magasztos eszméje testet öltöt ugyan, de az összeillesztett testrészeket nem sikerült és tán nehezen is fog sikerülni együvé forrasztani. Északi- és Délolaszország, valamint Középolaszország különböző népfajaiban sehogy sem bír gyökeret verni az egymásiránti testvéri szeretet. Ezen népfajoknak különbözők a szokásaik, különbözők a dialektusaik, a nápolyi, szicíliai, római, toszkanai, piemonti, genuai, lom-

bardiai s velencei olaszok alig értik egymás tájszólásait és ha nem is gyűlölik egymást, de bizonyára nem rokonszenveznek egymással. Tény az, hogy Velenczében rossz néven vették, hogy állami levéltára élére romagnai s nem velencei tudóst állítottak. Malagola ellen régóta folyt az allatomos árulkodás, de az ellene intézett támadások egyideig visszapattantak e kiváló férfiú becsületes munkássága és rendkívüli érdemei alkotta vértjén; azonban az *aliquid semper haeret* elvét követvén, a helyi újságokban kezdték csipdesni Malagolát, mindenemű szabálytalanságokkal vádolván őt, míg végre az olasz állami levéltárak fölött felügyeletet gyakorló római levéltári tanács, hogy az árulkodásnak egyszer mindenkorra véget vessen, vizsgáló-bizottság kiküldését határozta el.

Malagola, kit teljes életében tisztelet és szeretet környezett, kit hosszú évi bolognai áldásos működése alatt soha gáncs nem ért, nem annyira a vizsgáló-bizottság kiküldése, mint inkább az ez alkalommal a helyi lapokban terjesztett hazug vádak és commentárok miatt annyira fölháborodott, hogy percznyi önkívületi felhevülésében véget vetett életének. Csak annyi öntudattal bírt még, hogy a következő néhány sort intézhette imádott nejéhez:

»*Cara Concetta. Un saluto affettuoso. L'inchiesta mi mostrerà innocente. Sono stato sempre onorato e non posso sopportare l'onta degli articoli falsi e infami che si scrivono. Addio, addio! Via presto di qua. Tuo Carlo.*«

Ha Malagola nem törődik az újságírói pletykákkal és bevárja a megejtett vizsgálat eredményét, fényes elégtételt nyert volna; mert az ellene felhozott vádak alaptalanoknak bizonyultak s a terhére rótt szabálytalanságoknak nyoma sem volt található.

Az elégtételt az olasz kormány a nagy tudós ravatalánál róttá le, megbízván a velencei praefectust a búcsúbeszéd tartásával s a Malagola-család iránti részvétének nyilvánításával.

»Malagola Carlo — mondá a többi közt a kormány megbízottja — legelső helyet foglalt el Italia állami levéltárnokai közt, ki ritka szakismereteivel és a történelmi emlékek iránti rajongó szeretetével a tudományos világ bámulatát vívta

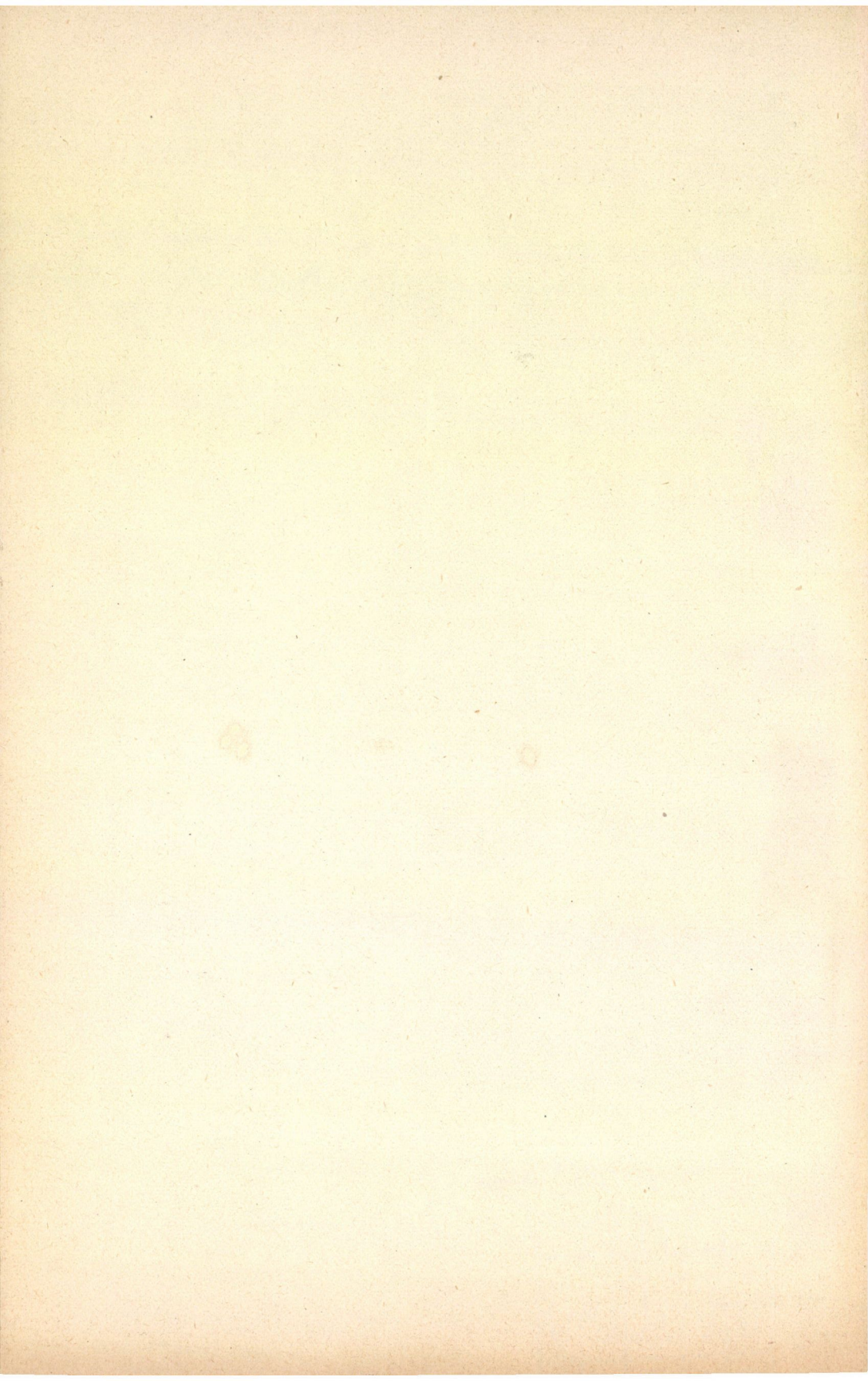
ki Bolognában úgy is mint egyetemi tanár, de leginkább azért, hogy az ottani rendezetlen levéltárból egy párját ritkító oly mintaszerű állami levéltárat, valódi remekművet, alkotott, mely aere perennius fogja dicsőíteni emlékét. A velencei levéltárban kifejtett tevékenysége pedig nemcsak az olasz, de a külföldi kormányok és tudományos intézetek részéről is a legnagyobb megtiszteltetésekkel lett méltatva. Áldás hamvaira.«

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	—	kor. 20 fill.
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	—	> 40 >
	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól ...	—	> 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	—	> 50 >
	VII. Pauer János 1. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	1	> 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól ...	—	> 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Pécs Antal</i> 1. tagtól	—	> 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	—	> 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendlála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	VI. Kacsokovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	— >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	—	> 90 >
	IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
VIII. köte t.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	—	> 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> — >
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60 >
	VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	—	> 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50 >
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	X. Házslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól ...	—	> 80 >
	XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	—	> 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedűs István</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	—	> 50 >

X. kötet.	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 kor. — fill.
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrásy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kétly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztnián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich</i> <i>Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Gold-</i> <i>ziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutányi Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 7. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
MISTELI FERENCZ

KÜLSŐ TAGRÓL

SIMONYI ZSIGMOND

RENDES TAGTÓL

(A Magyar Tud. Akad. 1911 május 29-ikén tartott összes ülésén)

ARCZKÉPPEL.

Ára 80 fillér.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1911.

EMLÉK BESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábrián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— > 40 >

Franz Misteli.

Tekintetes Akadémia!

Mai kegyeletes megemlékezésünk néhai Misteli Ferencz svájci tudósnek, Akadémiánk külső tagjának szól, a ki tudományos munkáiban különös figyelemben részesítette nyelvünket s ezáltal a nyugat tudományos köreiben fokozta az irántunk való figyelmet. De a mi hazai tudományunk törekvéseit is jóakaró érdeklődéssel kísérte s eredményeit megismertette a külfölddel. Ennek a fontosságát fölösleges kiemelnem, hisz tudjuk, a külföldön még ma is jobbára csak »harczias« és »lovagias« nemzetül emlegetik a magyart.

A megemlékezésnek elhúnyt tagtársunkhoz legméltóbb módja az lesz, ha működését s a mi munkásságunkkal való kapcsolatát ismertetem. Életéről úgyis kevés a mondanivalóm, az csendben s minden nagyobb változatosság nélkül folyt le, mint a legtöbb csendben dolgozó tudós emberé, csak a vége volt meghatóan tragikus.

Főbb életrajzi adatai a következők.¹⁾ 1841-ben márczius 11-én született Solothurn területén, atyja egyszerű szabómester volt. Már tanuló korában, a solothurni gimnáziumban kitűnt philologiai képzettségével. Egyetemi tanulmányait 1861—64. Zürichben, Bonnban, Genfben és Párizsban végezte. Az össze-

---

¹⁾ Ezeknek egy részét 1904-ben a baseli egyetem rektora, más részét 1911-ben a boldogultnak Luzernben élő özvegye és Bruckner Vilmos baseli germanista bocsátotta rendelkezésemre. Fölhasználtam a hálás tanítványaitól írt nekrologokat, melyek a következő svájci napilapokban jelentek meg: Basler Nachrichten 1903. X. 8. (melléklet) és 12., Vaterland (Luzern, 1903. X. 10.), Nationalzeitung (Basel, 1903. X. 11.), Neue Züricher Zeitung (1903. X. 24. és 25.), ez az utolsó alá is van írva, szerzője Max Niedermann, ki Mistelinek tanszékén utódja lett.

hasonlító nyelvészettel való foglalkozásra az első ösztönzést zürichi tanára, Schweizer-Sidler, adta neki, ki irodalmi munkásságában nem volt termékeny, de lelkes tanári munkásságával nagy része volt abban, hogy ez az akkor még fiatal tudomány oly gyorsan elterjedt a svájci és németországi philologusok közt. Innen Bonnba ment Misteli, s ott három híres philologus volt rá hatással: Jahn Ottó, Ritschl Fridrik és Johannes Gildemeister, az éleselméjű és nagytudományú szanszkritista. Még be se fejezte egyetemi tanulmányait, máris meghítták a latin nyelv tanárának a sanktgalleni gimnáziumba (1865) s ott hét boldog ifju évet töltött el néhány szerető jó barát körében és csak nehezen tudta magát rászánni, hogy szűkebb hazája és szülei hívó szózatának engedjen, mikor 1872-ben a solothurni gimnáziumba hítták meg. Gimnáziumi tanársága alatt, fáradságot és egészséget nem kímélve, úgyszólván szakadatlanul tanulmányainak élt. Ekkor jelentek meg első nagyobb értekezései, melyek a görög hangsúlylyal foglalkoztak.¹⁾ Ezekből alakult aztán első könyve, mely 1875-ben Paderbornban jelent meg ilyen címmel: *Über griechische Betonung. Sprachvergleichend-philologische Abhandlungen. Erste Abhandlung: Allgemeine Theorie der griechischen Betonung.* Ezzel nem volt szerencséje, kegyetlenül lebírálták az akkor még egészen fiatal Schöll Fridrik (jelenleg heidelbergi tanár). Már itt mutatkozott Mistelinek egyetlen gyöngéje, a nyelvtörténet iránti érzék fogyatékosága, azonban ellenbírálatában (*Erläuterungen zur allgemeinen Theorie der griechischen Betonung*, Paderborn, 1877) mégis sok tekintetben föléje kerekedett bírálójának, s úgy mondják, a latin hangsúlyról való fejtegetései meglepően egyeznek a legújabb, döntő fontosságú kutatásokkal. Azóta azonban nem foglalkozott szorosán vett nyelvtörténeti kutatásokkal, vagyis az egyes nyelvi jelenségek történeti fejlődésének vizsgálatával, hanem — erős philosophiai hajlandóságának engedve — mindinkább az egyetemes nyelvtudományra tért, a nyelv életének általános törvényeit kereste, s a nyelveket rokonsági és művelődési viszonyaikra való

¹⁾ A Kuhn-féle *Zeitschrift für vergleichende Sprachforschung* 17., 19. és 21. kötetében (1868—73). — Legelső megjelent dolgozata a görög medium ragozásáról szóló volt u. o. 15. k. (1866).

tekintet nélkül, tisztán belső szerkezetükre és szellemi tartalmukra nézve vette vizsgálat alá. A kutatásnak ebben az irányában Humboldt Vilmosnak és Steinthalnak volt tanítványa, s ide vágó dolgozatai kevés kivétellel Steinthal és Lazarus folyóiratában jelentek meg a hetvenes és nyolczvanas években (*Zeitschrift für Völkerpsychologie und Sprachwissenschaft*).

Időközben, 1874-ben, a baseli egyetem meghívta Mistelit az összehasonlító nyelvészet újonnan alapított tanszékére, s már 1877-ben ugyanott rendes tanár lett. 1875-ben megnősült, majd özvegy édesanyját is magához fogadta és szegény ember léte, minden mellékfoglalkozást kerülve, kizárólag egyetemi munkásságának és tudományos kutatásainak élt, éjt-napot egygyé téve, mindig új meg új nyelvterületet hódított meg tudásvágyával. Hogy milyen példátlan odaadással dolgozott és búvárkodott, bizonyítsa két kis adat: egyetemi előadásait reggel 6-tól 8-ig tartotta, és 1894-ben, miután már nagy munkája megjelent, melyben annyi különféle nyelvnek elemezte legbelső természetét, még hozzáfogott egy új nyelvnek, egy hátsóindiai nyelvnek a tanulásához. Noha szanszkrit és nyelvhasonlító előadásai mellett görög és latin írókat is magyarázott, rendszeren kevés hallgatója volt, mert távol tartotta azokat, kik nem voltak elég komolyak és buzgók. Mégis volt eset rá, hogy tizenketten jártak szanszkrit óráira! Tanítványai megható szeretettel és hálával írnak róla mint tanárról s mint emberről. Kiemelik szerénységét, visszavonult életmódját és igénytelenségét, mely miatt nem is érvényesült kartársai s a világ előtt úgy, a hogy érdemelte volna. Csak mikor 1893-ban megjelent élete nagy munkája, csak akkor látták a baseliek, mit bírnak benne. Akkor megválasztották kari dékánnak s kezdték érdeme szerint becsülni, de ezt a becsülést már nem soká élvezhette. 1896-ban szélhűdés érte, és a ki egész életében a beszéd titkait fürkészte, elvesztette beszélő képességét, később szemevilágát, s végre elméje is elborult. Hét évig tartott ez a lassú halódás.¹⁾ (1903 okt. 6-án halt meg Brunnenben,

¹⁾ Így hát nem teljesülhetett az az egész lényéből folyó vágya, melyet Hunfalvy Párról szóló megemlékezésében így fejezett ki: »Wer wird sich bei Betrachtung eines solchen Mannes einen sogenannten Ruhestand wünschen und nicht vielmehr Lebenskraft, um bis zur letzten

a Luzerni tó partján), s a kik írtak róla, nem győzik magasztalni az önfeláldozást, melylyel áldott lelkű felesége ápolta e szomorú években. Brunnen mellett, Gersauban temették el, sírján a baseli rektor beszélt egyeteme nevében. A ki tan-székén utódja, a róla szóló megemlékezésben Jules Simon szavait alkalmazta rá:

Heureusement pour l'humanité, il naîtra toujours des âmes avides de connaître, tourmentées du génie des découvertes, indifférentes à toutes les autres jouissances, ne comptant pour rien la fortune, insensibles à la misère, âpres au travail, insatiable de science, sans cesse tournées vers la vérité comme l'aimant vers l'étoile polaire, la cherchant à travers les fatigues et les périls, sans trêve ni repos, sans défaillance; gardant en elles-mêmes le feu sacré malgré les découragements du dehors, pleines de cet ardent enthousiasme qu'on respire en travaillant pour les siècles et en voyant s'ouvrir enfin devant son esprit des horizons qu'aucun oeil humain n'a entrevus. C'est pour elles, c'est pour ces âmes d'élite qu'ont été créés les trésors de la pensée.

Akadémiánk elismerésül tudományunknak tett szolgálataiért 1889-ben beválasztotta Mistelit külső tagjainak díszes sorába (ugyanazt tette a helsingforsi Finnugor Társaság). Ő aztán a mi figyelmünket azzal viszonzta, hogy baseli egyetemi előadásában tüzetesen is foglalkozott a magyar s a finn nyelvvel és irodalommal, s 1893-ban, mikor legnagyobb munkája megjelent, külön is megkért engem, hogy mutassam be a M. T. Akadémiának,¹⁾ s levelében egyúttal számot adott arról, miképen foglalkozik előadásában a magyar nyelvvel. Azt írja a többi közt:

»Ide mellékelem két hallgatóm levelét, mely azt bizonyítja, hogy az egyetemen több órán át szóltam nekik a magyarokról s a finnekről, mind nyelvi, mind irodalmi szempontból; ez német egyetemeken nem lehet valami gyakori

Stunde zu arbeiten?« (Allgemeine Schweizer Zeitung, Basel, 1892. III. 5., melléklet.)

¹⁾ Meg is történt a M. T. Akadémia 1893. június 5-én tartott osztályülésén.

dolog. Ki tudja, nem kelnek-e ki az ilyen elvetett buzaszemek s egy-egy balvéleménynek mindenesetre elejét veszi az ember. — Kérem, adja át a nagytekintetű Akadémiának tisztelettel teljes üdvözlömetem.«

Érdekes volt hallgatóinak mellékelt levele is, melyet Schäublin Fr. dr. és Bruckner Vilmos írt alá:¹⁾

»Igen tisztelt professor úr! — A különféle nyelvtípusok tüzetes jellemzése alkalmával, melyet Misteli professor úr előadott, több órát szentelt a magyar nyelv ismertetésének is. Misteli úrnak sikerült e nyelvtípus kiváló sajátosságait világosan szemünk elé állítani.

Minthogy tudtunkra kevés német diáknak van szerencséje tudományos előadásokat hallani a magyar nyelvről, mi kétszeresen örvendünk, hogy megismerkedhettünk vele. Ez ösztönöz bennünket, hogy önnek, mint a magyar nyelvtudomány képviselőjének, elmondjuk, minő eleven érdeklődéssel követtük Misteli professor úr fejtegetéseit. Megismerkedtünk a tudományos próza erejével s éreztük Petőfi dalainak báját.«

* * *

Misteli Ferencz műveinek ismertetésében első sorban nyelvünkhöz és tudományunkhoz való viszonyára leszek tekintettel. Misteli az egyetemes nyelvtudományban Steinhalthnak volt tanítványa. Steintal abban az ismert munkájában, melyben a nyelvek osztályozásával foglalkozott,²⁾ a ragozó nyelvek képviselőjéül a jakutot választotta, mert e célra fölhasználhatta Böhtlingk mintaszerű jakut nyelvtanát. Misteli, ki úgy látszik kezdettől fogva célul tűzte mestere elméletének továbbfejlesztését, a ragozó nyelvtípus pontos megismerése végett szükségesnek tartotta, hogy kutatása körébe vonja az uráaltaji nyelvek közül a két legfejlettebb irodalmi nyelvet, a finnt s a magyart,³⁾ továbbá egy másik nevezetes ragozó nyelvcsaládot,

¹⁾ Ugyanennek a két tanítványának mond köszönetet könyvének előszavában a nyomdai javításban való segítségükért.

²⁾ Die Classification der Sprachen, dargestellt als die Entwicklung der Sprachidee, 1850. Későbbi, bővebb kidolgozása: Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues, 1860.

³⁾ L. erre von. nyilatkozatát Zeitschr. für Völkerps. 13:127.

a dravidát. A mi nyelvünkkel először Riedl Szende németül írt nyelvtanából ismerkedett meg. 1876 végén egy Baselben tanuló magyar ifjut kért föl, hogy segítse a magyar nyelv megtanulásában. Az az ifju Moor Gyula másodéves theologus volt, a jelenlegi brassói evangélikus esperes.¹⁾ A magyar ifju természetesen szívesen vállalkozott s másfél évig, hetenként egy-egy órában, tanította a tanárt. Előbb Riedl könyvén mentek végig, majd Jókainak egy munkája került sorra: A magyar nemzet története. Néhány hónap mulva Misteli szótár segítségével már egész könnyen fordította a szöveget. Érdekes adat, hogy sokat bosszankodott Jókai túlzásain, viszont fiatal tanítóját az bosszantotta, hogy a német tudós nagyon kicsinyelte nyelvünket ragozó természete miatt. — Magyar diákokkal később is érintkezett és értekezett, mint egy-két nyilatkozatából világosan kitűnik (Zeitschrift für Völkerps. 13 : 141, Intern. Zeitschrift für allgem. Sprachw. 3 : 73 lent).

Magyar tanulmányai közben tett mélyreható megfigyeléseiről tanuskodik mingyárt 1879-ben megjelent módszertani értekezése: *Lautgesetz und Analogie*.²⁾ A hangtörvények s az analogia módszertani kérdései akkor kerültek napirendre az új grammatikusok föllépésével. S Misteli az új elméletet elismerve és ismertetve, azt vitatta, hogy nincs is olyan éles ellentét az új és a régi közt, hanem amaz emennek csak természetes és következetes továbbfejlesztése. Mikor ezekhez a kérdésekhez hozzászólt, egyúttal a magyarra és a finnre is tekintettel volt s nagyon fontosnak tartotta azt a kérdést, hogy lehet-e a hangtörvények szigorú következetességének követelményét s másfelől az analogiás magyarázatot az indogermán nyelvek körén kívül is alkalmazni. Ez az értekezés rendkívül érdekes tudományos vitára adott neki alkalmat Budenz Józseffel, ki analogiás magyarázatait czáfolgatta a Nyelvtudományi Közleményekben (15. k.). Misteli erre ilyen című tüzetes értekezéssel felelt: *Über Analogiebildungen insbesondere im Ugrischen*

¹⁾ Ezeket a dolgokat Horger Antaltól tudom, s ő közvetlenül Moor Gyula úrtól kapta.

²⁾ Ez is, mint legtöbb értekezése, a Steinthal-féle folyóiratban jelent meg. Teljes címe: *Lautgesetz und Analogie. Methodologisch-psychologische Abhandlung bei Gelegenheit der Schrift »Morphologische Untersuchungen...« von Osthoff und Brugmann 1878.*

(Zeitschr. 13. k. 1882; 1880-ban írta), s itt több pontban igen beható fejtegetéssel bebizonyította igazát. Bebizonyította például, hogy a *van* ige a régibb *vagyon*-ból s a *vannak* igealak a régibb *vagynak*-ból nem rendes hangfejlődés útján jött létre (mert hisz az olyan hangalakok, mint pl. *nagynak*, *egynek*, *rogynak*, nem változnak meg), hanem abból magyarázódik a rövidülés, hogy az igenek az értéke csökkent, mint sok más úgynevezett segédigéé a legkülönbözőbb nyelvekben. Érdekes Mistelinél a *napjaim*-, *napjaid*-féle nyelvtani alakok analogiás magyarázata. Azt mondja, a *-ja* elem mint a 3. személy jele eredetileg csak a *napjai*, *napjaik* alakokban van helyén, tehát csak utólag, analogia útján, juthatott az 1. és 2. személybe. Valaha, úgymond, ez a ragozás így hangozhatott: **napim*, **napid*, *napjai*, **napink*, **napitok*, *napjaik*. Itt éles elméjével valóban eltalálta ez alakoknak történeti fejlődését: codexeink bizonyítják, hogy csakugyan igaza volt, csak hogy az 1. s 2. személyen kívül a XV. században még a harmadik is így hangzott: *napi*, *napik*, s ezekből is csak az egy birtokot kifejező s leggyakrabban szereplő *napja* hatása alatt lett *napjai*, *napjaik*.

Ennek az értekezésnek a hangja igen élénk, sőt itt-ott éles, még pedig azért, mert viszont Budenz az első értekezés bírálatában — Mistelinek az urálaltaji nyelvekről és műveltségi hatásukról vallott kicsinylő nézeteit említve — a többi közt azt írta: »Föltéve, hogy azon szempontok, a melyekből Misteli a nyelvek szellemi becsét ítéli, helyesek volnának is, mégis azon kellene őt kérnem, hogy ne bántson ítéletével oly nyelveket, a melyek régi és mai mivoltába még be nem lát s a melyek fejlődéséről vagy nem fejlődéséről igazán semmit sem tudhat« (NyK. 15 : 476). Misteli ugyanis nagyon szigorúan ítelt az urálaltaji nyelvekről, akkor még teljes merevségében fönntartotta Steinthal ítéletét, mely e nyelveket az indogermánsághoz képest nagyon tökéletlennek tartotta.

Első értekezésében Misteli nagyon kíváncsnak mondta, hogy a kik más nyelvcsaládokat ismernek, szintén nyilatkoznának arról a kérdéstről,¹⁾ milyen szerepe van ott az ana-

¹⁾ »Von hohem Interesse wäre es zu wissen, wie es hiemit in anderen Sprachfamilien aussieht, und es würde Licht auf Sprachbildung

logiának, mert ez világot vetne a nyelvfejlődésre általában. Én magam ugyanakkor dolgoztam már »az analogia hatásairól« szóló akadémiai értekezésemre, melyet 1881 elején mutattam be a M. T. Akadémiában, s melyben a magyar nyelvnek számos jelenségében, főleg a szóképzésben bizonyítottam az analogia nagy szerepét. Értekezésemet megjelenése után megküldöttem Mistelinek, ő nagy örömmel fogadta és ígérte, hogy alkalmilag ismertetni fogja a Steinthal-féle Zeitschriftban. Ekkor kezdődött s másfél évtizednél tovább folytatódott egymással való levelezésünk, melyben sokféleről közölte velem tanulságos nézeteit, így pl. Müller Miksa nyelvbölcseletéről, az én magyar nyelvtanaimat illető vitákról,¹⁾ később Giesswein Sándornak a nyelvtudomány fő problémáit tárgyaló munkájáról (erről aztán bírálatot is írt az akkor szerkesztésében megjelent Nyelvtudományi Közleményekben) s végre az ő saját könyvéről is.

Idő közben egyéb kiadványainkat is meg-megküldtem neki; küldeményeimről később, nagy munkája előszavában igen kedvesen emlékezett meg s könyvében és értekezéseiben igen sokszor hivatkozott rájuk.²⁾ Legmeglepőbb volt rá nézve *A magyar kötőszók* című mondattani pályamunkám. A német nyelvészek ugyanis azt hitték, hogy kötőszók, legalább alárendelő kötőszók, egyáltalán nincsenek az urálaltaji nyelvekben, mert Steinthal e nyelvek képviselőjéül a jakutot választotta, melyben csakugyan alig találni többet egy-két kötőszónál, a

überhaupt werfen, wenn Kenner ausserindogermanischer Sprachfamilien sich aussprechen würden, ob und inwieweit Analogie auf ihrem Gebiete bis jetzt angenommen worden ist oder dann anzunehmen ist.«

¹⁾ Hadd álljon itt az erről szóló nyilatkozat: In dem Streit, der sich über Ihre Grammatiken erhoben, kann ich, weil es eine mehr pädagogische, als sprachwissenschaftliche Frage ist, kein Urteil mir erlauben; ich habe viel daraus gelernt und die Darstellung, von der »Einbusse der Suffixe« abgesehen, ganz angemessen gefunden und könnte der materiellen Genauigkeit und logischen Durcharbeitung nur mein volles Lob erteilen; es dünkt mich, die beiden Grammatiken müssten auf den Geist der Lernenden nur bildend einwirken.

²⁾ 1883. III. 16-án kelt levelében azt írja, hogy *Die Theorie der Abschleifung* cz. értekezésére az én küldeményeim adtak neki alkalmat, szintűgy ez értekezés folytatásának a megírására, mely a Zeitschrift 15. k.-ében jelent meg.

mondatoknak alárendelését ez a nyelv mindig igenévi szerkezetekkel pótolja.¹⁾ Nem csoda tehát, hogy Mistelit rendkívül meglepte a háromkötetes munka, mely csupa kötőszót és csupa összetett mondatot tárgyalt s mely kimutatta, hogy már régi nyelvemlékeink korában is nagy divatja volt az ilyen mondatszerkesztésnek. S nem csoda, hogy Misteli nagy elismeréssel, sőt talán túlzó magasztalással szól a munkáról abban a huszonöt lapra terjedő bírálatában, melyet a Steinthal-féle Zeitschrift 17. kötetében közölt 1887.²⁾ A nagy tanulmányal készült ismertetés tele van érdekes megfigyelésekkel és tanulságos megjegyzésekkel. Először is azt hangsúlyozza Misteli, hogy »indogermán népek szomszédsága s rég művelt irodalmi nyelvekkel való érintkezések egyenlő erővel hatottak a tőlük oly elütően alakult magyar nyelvre, hogy egyenes fejlődése irányától eltérítsék«. Azután nagy fáradsággal összeállítja munkából mindazokat az eseteket, melyekben a német s a latin nyelv volt hatással összetett mondataink szerkezetére, s megemlíti, milyen »érdekes, hogy a szlávnak e tekintetben egyáltalán semmi szerepe nincsen«. (De újabban többféle szláv hatást is kimutattak s ez a hatás bizonyára erősebb volt a németnél s a latinnál, l. Nyr. 39 : 305.) Kiemeli aztán M., milyen nehéz föladata a magyar nyelvművelésnek, hogy ezeket az idegen hatásokat összeegyeztesse s kellő viszonyba helyezze az átöröklött finnugor nyelvszerkezettel: »E stilisztikai föladat megoldása Magyarországon igen komoly és gyakorlati természetű munka, hiszen összefügg a nemzeti nyelv s a

¹⁾ »An Konjunktionen fehlt es fast gänzlich, und man sieht aus dem Obigen, wie die Nomina Verbi alle Satzgliederung, alle Periodik unmöglich machen« (Steinthal: Charakteristik 201). »Az a nyelvcsoport, a melyikhez a magyar tartozik, mindenről nevezetes, csak éppen kötőszóbeli gazdagságáról s művészi mondatyszerkesztéséről nem« — mondja Misteli maga munkámnak bírálatában. — A kötőszóknak kiterjedt használatát először Humboldt V. állította fontos követelménynek, ép oly fontosnak, mint az ige és névszó pontos megkülönböztetését l. Verschied. des menschl. Sprachbaues 21. §.

²⁾ Rövid kivonata (Angyal Dávidtól) megjelent 1887-ben a Budapesti Szemle 50. k.-ében ilyen czímmel: Külföldi nyilatkozat egy magyar nyelvtudományi munkáról. Az egész ismertetés megjelent magyar fordításban a Nyr. 33. k.-ében, 1904.

romlatlan népiesség fönttartásával.« — Egyéb fejtegetései közül fontosak azok, a melyekben a fő- és a mellékmondati szerkezetek pontos elhatárolásának lehetetlenségéről szól, továbbá a hol azt tárgyalja, mennyire ellentétben áll a *hogy* kötőszó használata az eredeti finnugoros igenévi szerkezetekkel (v. ö. most e kötőszóról Nyr. 39 : 306).

Később a Nyelvtörténeti Szótárt is szerette volna tüzetesen ismertetni, de nem tehetette, mert nem talált német folyóiratot, melyben közölhette volna. 1893. XII. 28-án kelt levelében azt írta: »Az immár elkészült NySz. pompás munkának látszik és szívesen ismertetném valamely elterjedt német folyóiratban, de tapasztaltam már, hogy ilyesmit nehezen lehet elhelyezni. Ne vegye rossz néven, de urálatlaji nyelvekkel foglalkozni nagyon hálátlan föladat; a mi tudósainkat akármi egyéb jobban érdekli, még a legtávolabb eső dolgok is; egy indogermán *k* vagy *t* hangnak valamely újonnan fölfödözött fajtája százszor fontosabb nekik . . . Ez nem nagyon örvendetes dolog és szűk szellemi látókörre vall a gondolkodók országában.« — Ugyanilyen okból sajnálta később az Ungarische Revue megszűnését.

Még egy értekezése van Mistelinek, melyben a magyar nyelv jelenségei nagy teret foglalnak el, s ez Winkler Henrik *Uralaltaische Völker und Sprachen* című könyvéről szóló bírálata, mely szintén egész tanulmánynyá szélesedik (a *Zeitschrift* 16. s 17. kötetében). Itt Winklerrel szemben, ki meg rója a finnugor nyelveket azért, hogy dativusuk térbeli fölfogáson alapszik, M. kifejti, hogy az indogermán dativus sem elvont s tisztán »grammatikai« eredetű, hisz az újabb indogermán népek a dativusnak újjáalakítására szintén helyhatározó viszonyzókat alkalmaztak: angol *to*, német *zu*, latin *ad*, görög *εἰς*. Winkler továbbá nagy készüléttel fejtegette azt a nézetét, hogy a finnugor nyelvek nem tudják pontosan megkülönböztetni a *hol* s a *hová* helyviszonyt. Ezzel szemben M. igen behatóan, számos példa tanulságos elemzésével bizonyíttatja, hogy a magyar *s* a finn nyelv igenis megkülönbözteti a kétféle viszonyt, s a *hol* látszólag, a német kifejezéssel szemben, összezavarják, ez mindig könnyen megmagyarázódik e nyelveknek eltérő eszejárásából. Így pl., ha a magyar ezt a német

gondolatot *im Wasser umkommen* irány-kifejezéssel helyettesíti: *vizbe halni*, vagy ha ennek a német mondatnak *der Mann hatte einen Hecht in der Reuse gefunden* finnül ez felel meg: *oli ukko hauen löytänyt rysästä*, szó szerint: a férj csukát talált *a varsából*. (Egy-két évvel utóbb én is bőven szoltam ezekről a kérdésekről a Magyar Határozókban 1 : 27—44.¹⁾)

A magyar mellett a finn nyelvvel is behatóan foglalkozott Misteli. Már az analógiáról szóló két értekezésében elemezett finn nyelvtani alakokat is, melyeket szerinte az analógiás módszerrel kell magyarázni. Erre vonatkozó nézeteit is éles elmével védelmezte Budenz súlyos ellenvetéseivel szemben, de a kérdést eldöntetlenül kellett hagynia. Hogy mennyire belemélyedt finn tanulmányaiba, legjobban bizonyítja a következő körülmény. Lönnrot nagy svéd-finn szótárát ismertetve ²⁾ kimutatta, hogy a Kalevala első hat énekének mely kifejezései hiányzanak belőle! De e hiányokért és Lönnrotnak sok képtelen szóegyeztetéséért nem szidja a szótárt, hanem így fejezi be bírálatát:

»Was die gerügten Fehler angeht, so vergesse man nicht, dass die Beschaffenheit der Wörterbücher sich nicht über den Stand der bezüglichen Sprachwissenschaft erheben kann, und es durchaus verkehrt wäre, im Finnischen dieselben Forderungen zu stellen, die man bei einem Petersburger [Sanskrit-] oder Grimmischen Wörterbuch erfüllt findet. Halten wir die idealen Ansprüche fest, ohne der gebührenden Dankbarkeit für die reiche Belehrung zu vergessen und ohne auf die Freude zu verzichten, die ein so schönes Werk in jedem, der der Sprache Interesse entgegenbringt, erregen muss.«

Részletesen ismertette Misteli Setälänek a finnugor igeidő-

¹⁾ Winkler válaszolt egy későbbi munkájában (Zur Sprachgeschichte). Winklernek második munkájáról (Das Uralaltaische und seine Gruppen) Misteli úgy nyilatkozott egy levelében, hogy sikerültebbnek tartja az elsőnél. Winklernek erről a két munkájáról is szándékozott ismertetést írni, valamint A magyar határozók cz. pályamunkámról is (mint egyik levelében írta), de szándékát nem valósíthatta meg.

²⁾ Zeitschrift für Völkerps. u. Sprw. 13. k. Az ismertetés 18 lapra terjed.

és módképzésről szóló munkáját is.¹⁾ Itt is néhány olyan érdekes megjegyzést tesz, mely a finn nyelvben való jártasságára vall. Észreveszi például, hogy a Kalevalában gyakran változik a mult idő a jelennel minden látható ok nélkül s ebből a jelen igealaknak eredeti határozatlan értékét következteti. Kifogásolja, hogy Setälä nem tisztázza a többesszámú *-mme tte* igei személyragoknak a birtokos *-mme nne* személyragokhoz való viszonyát. Ez Mistelit nagyon érdekelte volna, mert ő az urálaltaji igei ragokat jobbra a birtokos személyragokkal azonosította. — Ebben az ismertetésében is vannak a mi nyelvünkre vonatkozó megjegyzések.²⁾

Rendkívül kiterjedt nyelvi ismereteinek bizonyítéka az a két tanulmány, melyek közül egyikben a kínai nyelvszerkezettel, a másikban a koptok nyelvével foglalkozott.³⁾ Az elsőben bírálja Gabelentznek kínai nyelvтанát s olyan magyarázatot ad a nyelvnek egész szerkezetéről, hogy Gabelentz, noha nem ért vele egyet, fölfogását mint önállót és nagyszabásút dicséri. A nagy tanulmánynak s a hozzá fűződő vitának igen sok elmemozdító részlete van. Ezek közt első sorban áll a szórendi törvények tárgyalása, melyek a kínai nyelvben, mint tudva van, végtelen fontosságúak s melyekről Gabelentz rendkívül mélyreható és egyetemes érvényű tételeket állított föl, különösen a lélektani alanyra s a lélektani állítmányra vonat-

¹⁾ Zeitschrift für Völkerps. u. Sprw. 18. k. Az ismertetés 13 lapra terjed.

²⁾ Setälä egyes igealakok névszói természetének bizonyítására olyan kifejezéseket is idéz, mint pl. *abban a hiszemben vagyok*. Erre azt mondja Misteli (462): »Einige Zweifel kann ich nicht unterdrücken; denn Alles, was Simonyi (auf den sich der Verfasser beruft) in seiner Schrift Grundzüge der Bedeutungslehre, S. 22—3, derartiges anführt, sind Substantivierungen, die auch bei uns nicht selten vorkommen, z. B. schweizerisch *der Hätti und der Wetti si Brüder gā* [der Hätt-ich und der Wollt-ich sind Brüder gewesen], oder Imperative (*Pack an, Lebe recht*) als Eigennamen für Tiere und Menschen u. s. w. So zitiert denn auch Simonyi »abban a hiszemben volt«, „in diesem ich-glaub-es war er“, was vom Obigen stark abweicht, weil *hiszem* als unveränderte Phrase in den Satz aufgenommen wird.«

³⁾ Studien über die chinesische Sprache, Internationale Zeitschrift für allgemeine Sprachwissenschaft, 3 : 27—91. 1887. — Ludwig Stern kopt nyelvtanáról, Zeitschrift für Völkerps. u. Sprw. 13. k.

közölag (Gabelentznek ezt az elméletét ismertette Brassai Sámuel a mondat dualizmusáról szóló akadémiái értekezésében). De több más részlet is közölről érdekel bennünket. A kínai nyelv az időhatározót úgy szerkeszti, mintha mondatárgy volna, s ezzel Misteli egybeveti a finn nyelv szokást, mely szerint az időhatározó fölveheti a mondatárgynak minden alakját: a tárgyesetet, a partitívust és a ragtalan alakot (66). A kínai ép úgy szerkeszti a mértéket jelentő főnevet jelzőül, mint a magyar: *egy csésze tea, egy korsó víz*, és Misteli egybeveti a két nyelvet (74—75, 91). A kínai nyelv a *házasodás* kifejezését szintúgy a *ház* nevéből képezi, mint a magyar, és Misteli (72) a magyaron kívül a hasonló jakut kifejezést is idézi (más török nyelvekből idézi Munkácsi, Keleti Szemle 6 : 183, v. ö. még Nyr. 38 : 469).

Mindezek a dolgozatok egyúttal előkészületek voltak Steinthal munkájának átdolgozásához, melyre már 1881 tájban kapta a megtisztelő megbízást, mert egy értekezését már ebből való mutatóválnak jelzi, t. i. az altaji nyelvtípusról szóló füzetet,¹⁾ melyet a baseli egyetem üdvözléssel küldött a zürichi egyetemnek ötvenedik évfordulója ünnepére. Mielőtt azonban nagy munkájáról szólnék, meg kell említenem tulajdonképi nyelvphilosophiai értekezéseit.²⁾

Az egyik Herbartnak a nyelvről való nézeteit tárgyalja (Herbarts Sprachauffassung im Zusammenhange seines Systems, 1880. Zeitschrift 12. k.). Azt fejtegeti benne, hogy Herbart észszerű lélektana valamint az exakt kutatásnak általában, úgy a nyelvtudománynak is biztosabb alapot és termé-

¹⁾ Der altaische Sprachtypus. Fragment einer Neubearbeitung von H. Steinthals Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaus. (Basel, 1883.)

²⁾ Itt sorolom föl a szövegemben nem említett értekezéseit:

Syntaktische Lesefrüchte aus dem klassischen Altindisch, Zeitschrift für Völkerpsych. u. Sprw. 7. k.

Einiges zur Kasuslehre, u. o. 10., 11. k.

Beiträge zur Kunde der indg. Sprachen, 4. és 11. k.

C. Abel: Ilchester lectures on comparative lexicography (bírálat), u. o. 15. k.

De pugna Salaminia, a solothurni gimnázium 1871—2-i értecsítőjében.

keny szempontokat adott, de neki magának nem voltak haladottabb fogalmai a nyelvről, mint a XVIII. század nyelvтан-íróinak.

Második ilyen irányú tanulmánya a Hermann Paul alapvető munkájáról való bírálata (Prinzipien der Sprachgeschichte, a bírálát 1882-ben, a Zeitschrift 13. kötetében jelent meg). Paul a nyelvtudomány fogalmát a nyelvtörténettel azonosítja, tehát tisztán a nyelvnek történeti fejlődését tűzi ki a kutatás főadatául, igaz, hogy nem csupán a történeti tényeket, hanem egyúttal a lélektani tényezőket véve alapul. Ezzel ő tetemesen korlátozta a nyelvtudomány körét, ellentétben pl. Humboldt Vilmos és Steinthal fölfogásával, kik az egyes nyelveknek történetével kevesebbet foglalkoztak s fő főadatnak azt tartották, hogy a világnak valamennyi nyelvét összehasonlítsuk, mindeniknek kifejezése módját, egész szerkezetét és legbenső lényegét megállapítsuk s ilyen alapon értékeljük is az emberi művelődés fejlesztésére való használhatóságuk és célszerűségük fokát. Ennek a fölfogásnak a jogosultságát védte Misteli Paul ellen. Természetes azonban, hogy ma, a munkamegosztás korszakában, egyelőre Paul fölfogása uralkodik, s a nyelvészek majdnem kivétel nélkül csak egy-egy nyelv vagy egy-egy nyelvcsalád történeti fejlődését kutatják. Mindig ritkább az olyan tudós, ki — mint az említettek mellett Pott, Gabelentz, Schuchardt és legújabban Finck — számos különféle nyelvcsalád ismeretével fölfegyverkezve, sikeresen foglalkozhatna amaz egyetemes nyelvtudomány kérdéseivel.

A Paul ellen való állásfoglaláshoz hasonló élénkséggel bírálta Misteli Müller Miksának egy munkáját, azt, a melyben a nyelvtudománynak ez a nálunk is ismert nagy népszerűsítője a gondolatnak a nyelvhez való viszonyát tárgyalta (»Sprachphilosophisches. Bei Anlass des Buches: Das Denken im Lichte der Sprache, von F. Max Müller«, Zeitschrift 20. k. 1890). Már előbb, egyik levelében így nyilatkozott Misteli: ¹⁾ Müller-

¹⁾ 1889. május 6-án kelt levelében: Max Müllers Buch »Das Denken im Lichte der Sprache« mehrte seinen Ruhm nicht; er hätte dieses langweilig scholastisch-logisch-metaphysische Werk ruhig in der Feder behalten können; ich habe nichts daraus gelernt und empfände Lust, das öffentlich zu sagen.«

nek ez a könyve nem gyarapítja hírnevét; ez az unalmas scholastikus-logikai-metaphysikai munkája bizvást a tollában maradhatott volna; én *semmit se* tanultam belőle, és kedvem volna ezt nyilvánosan is megmondani«. A megjelent bírálat szigorú és meggyőző volt. Sorra czáfolta Müller nézeteit, melyek szerint 1. a nyelv egy a gondolattal (»die mystische Einheit von Denken und Sprechen«),¹⁾ 2. a nyelv azonos a logikával, 3. ebből az egységből következne a philosophiának teljes átalakulása. Müller e könyvében a nyelvbeli kifejezéseket a logikai kategoriák kaptafájára szorította olyan rég elavult fölfogással, akár a Port-Royal-féle *grammaire générale et raisonnée*. Misteli tüzetesen fejtegeti, mily kevésbé felelnek meg a beszédrészek akár Aristoteles, akár Kant kategoriáinak, s különösen azt veszi rossz néven, hogy Müller tudomást se vett Steinthal munkásságáról, ki rég fölismerte és bebizonyította, hogy a nyelv a logikától függetlenül teremti formáit s hogy a nyelvtudománynak nem logikai, hanem lélektani alapon kell állania.

Egyik hozzám intézett levelében azt írja Misteli:²⁾ »A napokban készültem el Müller Miksa legújabb könyvének ismertetésével, mely legalább négy ívre terjed, úgy hogy afféle nyelvphilosophiai tanulmány kerekedett belőle. A hangja ter-

¹⁾ Ezt különben először Humboldt V. állította: »Die intellektuelle Fähigkeit... und die Sprache sind Eins und unzertrennlich von einander.« L. Verschiedenheit d. menschl. Sprachbaues 9. §. és v. ö. Steinthal: Charakteristik 37.

²⁾ 1889. jún. 17. — Dieser Tage wurde ich mit einer Besprechung des neuesten Buches von Max Müller fertig; sie ist zu einer Art sprachphilosophischer Studie ausgewachsen, da sie jedenfalls vier Bogen umfassen wird. Der Ton ist selbstverständlich sehr anständig, bei aller Verschiedenheit und Schärfe meines Urtheiles. Ich hielt es einfach für Pflicht, einem Manne — und mag er ein noch so bedeutender Sanskritgelehrter sein und bei einem weiteren Publikum für alles Sprachliche als Autorität gelten —, der über ein eminent psychologisches Thema zu schreiben unternimmt, ohne sich um Psychologie, nicht einmal die englische, zu kümmern, ohne Männer, wie Steinthal, Lazarus, Wundt irgend zu berücksichtigen, zu Gunsten dieser Männer entgegenzutreten, und den Nachweis zu leisten, dass man mit formaler Logik und dogmatischer Metaphysik, heute und in Deutschland, nicht mehr ausreicht. In den beiden letzten der vier Abschnitte meine ich auch Positives zu bringen.

mészetesen nagyon illedelmes ítéletemnek minden határozottsága és élessége mellett. Valósággal kötelességemnek tartottam, hogy — bármily jelentékeny szanszkrit-tudós Müller s bármilyen tekintélynek tartja a nagy közönség minden nyelvészeti kérdésben — midőn egy kiválóan lélektani kérdésről úgy mer írni, hogy a lélektannal egyáltalán nem törődik, még az angollal sem, s olyan tudósokra, minők Steinthal, Lazarus, Wundt, semmi tekintettel nincs: hogy, mondom, ezen tudósok érdekében szembe szálljak vele s bebizonyítsam, hogy formális logikával és dogmatikus metaphysikával, ma és Németországban, többé nem boldogul az ember. A négy szakasznak két utolsójában, gondolom, positiv dolgokat is hozok.»

Idéztem ezt a nyilatkozatát, mert szép világot vet egész tudományos jellemére.

Ugyanígy nyilatkozik Müller Miksáról abban a bírálataban, melyet kérésemre Giesswein Sándor könyvéről¹⁾ írt a Nyelvtudományi Közleményekben (1893). Magáról a könyvről mint nem szakszerű, hanem apologetikus munkáról s a benne érvényesülő alapos és széleskörű nyelvismeretekről — minden kifogása mellett — elismerőleg nyilatkozott s ezért az ítéletéért később is helyt állt más nyelvészbírálókkal szemben.²⁾

Kisebb dolgozatai közül még csak egyet említek, mely minket közelről érdekel: Hunfalvy Pálról írott megemlékezését (Beilage zur Allgemeinen Schweizer Zeitung 1892. márcz. 5.). Mikor Hunfalvy haláláról értesült, fölkért, hogy küldjek neki egyet-kettőt a magyar lapokban megjelent nekrológok közül, mert meg szeretne róla »Magyarországnak egyik díszéről« emlékezni egy svájci lapban, mely művelt körökben nagyon el van terjedve. Feleletemmel megküldhettem neki a Hunfalvy-Albumot, melyet éppen akkor szerkesztettünk Hunfalvy tiszteltére, ötvenéves akadémiai tagsága emlékére. Misteli aztán nagyon szépen méltatta Hunfalvynak sokoldalú működését.

¹⁾ Az összehasonlító nyelvészet fő problémái.

²⁾ L. NyK. 1896. — 1896. I. 25-én írt levelében (melyben éppen ezt a kellemetlen ügyét tárgyalja) a többi közt így nyilatkozik: »Erről a könyvről ma is ugyanabban a véleményben vagyok, sőt azt hiszem, még néhány jó gondolatot találtam benne, melyet akkor nem is említettem, s még most is tisztelem-becsülöm a szerzőnek alapos nyelvismeretét.«

Örömmel emelte ki az Album adatai alapján, hogy Hunfalvy ennek a derék szepesi szász fajnak a szülöttje, mely már annyi jeles tudóst adott hazánknak: a löcsei Engel Jánost, ki az első nagy németnyelvű magyar történetet írta, Cornides Antalt, ki a névtelen jegyzőt védte a német kritika támadásaival szemben, és a késmárki Schwartner Mártont, ki a magyar műveltségi viszonyokat oly buzgón ismertette a XIX. század elején.¹⁾

Utoljára hagytam Misteli munkásságának legkimagaslóbb termékét, mondhatni élete munkáját, melyen tíz esztendeig dolgozott szakadatlanul és lelkesen: »a nyelvszerkezet fő típusainak jellemzését«. (Teljes címe: »Charakteristik der hauptsächlichsten Typen des Sprachbaues von Dr. Franz Misteli . . . Neubearbeitung des Werkes von Prof. H. Steinthal (1861). Berlin, Ferd. Dümmlers Verlagsbuchhandlung, 1893.« XXII. és 612 lap.)

Eleinte úgy volt tervezve, hogy ez Steinthal munkájának új, javított kiadása lesz.²⁾ E helyett azonban Misteli sokoldalú nyelvismeretei alapján egész új könyvet írt, mely csak fő szempontjaiban s beosztásában vette alapul a régibb könyvet, de különben ebből — mint Misteli egy alkalommal mondotta — nem maradt kő kövön. Mikor könyve megjelent, engem külön fölkért, mutassam be a M. T. Akadémiának s ez alkalommal megírta, mit tart ő maga irányadónak könyve megítélésében. Azt írta a többi közt:

»Kérem, mutassa be a mellékelt könyvet, melyen évek hosszú során át dolgoztam, a mélyen tisztelt Akadémiának. Kegyed látszik erre legalkalmasabbnak, nemcsak tanulmányainál fogva, melyek épenséggel nem szorítkoznak az urálaltaji nyelvkörre, hanem régi személyes kapcsolatunknál fogva is, úgy hogy alig kell kérelmem megtagadásától tartanom.

¹⁾ Később Szarvas Gáborról is kért életrajzi adatokat és 1896. I. 29-én kelt levelében sajnálatát fejezte ki, hogy még nem közölhetett ő róla is hasonló megemlékezést, »pedig úgy látszik, Szarvas Gábor mint jellem is ritkította párját«.

²⁾ Második kötetül Steinthal *Abriss der Sprachwissenschaft* című könyvéhez. Ennek első része 1871-ben jelent meg ilyen címmel: *Einführung in die Psychologie und Sprachwissenschaft*.

»Meg akarok említeni két körülményt. Az egyik az, hogy könyvem nem a nagy művelt közönségnek van szánva, hanem a szakbeli társaknak és nyelvismerőknek, s a benne foglalt egyes nyelvvázlatoknak az illető szakemberek bírálátát is ki kell állnia, sőt talán az én általános álláspontomnál fogva egy-egy új fölfogásra vezethetik őket (hogy célomat elértem-e, az persze más kérdés). — Másrészt különösen az uráلتaltaji fejezetre utalok, mely a magyar, finn és jakut (török) nyelvet jellemzi elég bőven, ámbár nem nagyon hosszadalmasan. Egyébiránt a különböző vázlatok folyvást utalnak egymásra, úgy hogy ezekről a nyelvekről a többi fejezetekben is mindig van szó.

»Megjegyzem még, hogy a bevezetés dióhéjban egész »általános nyelvtant« vázol, melyet bővebben ki lehetne dolgozni, de itt csak az én nyelvfelosztásomat kívánja megokolni...«

Nem akarom e munkát részletesen ismertetni, úgys bőven ismertette magyarul Balassa József (NyK. 26. k.). A szerző a nyelvek nagy seregét valóságos ranglétrába állítja össze a tökéletességnek kisebb-nagyobb fokozatai szerint. Ezt az értékelést főleg arra alapítja, hogy az egyes szóalakot az egész mondattól hogyan tudják az illető nyelvek megkülönböztetni; továbbá arra, hogy miként fejezik ki a legfontosabb mondattani viszonyokat: az alanyit, a tárgyt s a jelzőit; s végre, hogy mennyire tudják az igében egy egységbe összeforrasztani a cselekvés s az alany képzetét, az energiát s a subjectivitást. Legmagasabb rangba állítja a hajlító nyelveket (a sémi s az indogermán typust), aztán a gyökér-elszigetelő (kínai, szíami) és »összesorozó« (egyptomi-kopt és bántu-kaffer) nyelveket. Másodszorba állítja a ragozó nyelveket (uráلتaltaji és dravida), még hátrább állnak szerinte a töelszigetelő maláji nyelvek, legtökéletlenebbek pedig a bekebelezők (a mexikói s a grönlandi). — S ő ezeket a nyelveket majdnem kivétel nélkül folyékonyan olvasott szövegekből ismerte, nemcsak nyelvtanokból és szótárakból.

Az uráلتaltaji nyelvtypus jellemzését első sorban a magyar nyelvsajátságok elemzésére alapítja. (Erről való nézetét azonban nagyon befolyásolhatta volna, ha ismerte volna a legújabb fölfogást, mely szerint a finnugor nyelvek valamikor hajlító

voltak s utóbb újra ragozók lettek.) A nyelvünkkel való huzamos foglalkozásának köszönhetjük, hogy a többi fejezetben s az általános bevezetésben is folyvást tekintettel van a magyarra s ennek sajátosságait mindenütt egybeveti egyéb nyelvfajok hasonló vagy eltérő jellemvonásaival. Ennek hasznát különösen akkor tudjuk megbecsülni, ha meggondoljuk, hogy itt nem külsőségekről van szó, hanem a nyelveknek legbensőbb valójáról, a bennük működő lelki tényezőkről, a belőlük fejlődő s általuk nyilatkozó faji és nemzeti vonásokról.

A magyar s általában az urálaltaji nyelvstruktúráról könyvében már nem ítél a régi szigorúsággal, hanem kissé enyhébben, nyilván a tudomására jutott magyar nyelvészeti munkák hatása alatt. Erről egy levelében bővebben és igen érdekesen nyilatkozott (1893. XII. 28):

»Steinthalnak eredetileg rendkívül kemény ítélete énnálam már nagyon enyhítve jelenik meg 1. azáltal, hogy én az egyes nyelvből kikövetkeztetett lelki tulajdonságokat *első sorban* csak az illető nyelvnek első megteremtőire vonatkoztatom, nem a nyelvnek jelenlegi örököseire, a kik amazokkal talán semmi közvetetlen kapcsolatban nincsenek; 2. megengedem azt a *lehetőséget*, hogy az előrehaladott műveltség a nyelvvel mint puszta eszközzel is élhet s a nyelvi kategóriák nem meritik ki szükségképen a nemzetnek gondolkodása módját, eszejárását, Herbart pl. a nyelvre semmit se ad; 3. készséggel elismerem az urálaltaji nyelveknek valóban meglevő jelességeit és megvallom, hogy a magyar nyelv képesnek bizonyul minden műveltségi törekvés kifejezésére. Viszont senki se fogja tagadhatni, hogy a nyelv a gondolkodáshoz s a gondolkodás a nyelvhez bizonyos fokig alkalmazkodik s a nyelv jelleme némileg vissza fogja tükröztetni a szellemi állapotot, legalább nem fog vele ellentétben állani. Ez az összefüggés az oka, hogy költői művek fordítása sohase teszik az eredetinek megfelelő benyomást: hisz egy francia Schiller tulajdonkép már nem Schiller s a német Petőfi is alig lesz jobb, míg egy tisztán tudományos munkának a nyelve alig jöhet számba. A költészet mint legegényibb szellemi működés (nyomban utána következik nézetem szerint a philosophia) elválaszthatatlan a nyelvi alaktól, mint a nemzeti szellemnek legegényibb termékétől.«

Az urálaltaji nyelvek tárgyalását a következő fejtegetéssel végzi:

»A finn nyelv ugyan sok tekintetben finomabb, becses megkülönböztetésekre irányuló észjárást mutat s ezt nem lehet mindig idegen (indogermán) népek hatásából magyarázni; azonban ez még sem változtatja meg az egész nyelvszerkezet-ről való (kedvezőtlen) ítéletet... Sőt a finomabb finn nyelvénél s a faragatlan jakutnál egyaránt többre becsülhetjük a *magyart*, mely — bár lényegében nem változtatta meg az urálaltaji észjárást — alkalmasnak bizonyult a tudományos és művészi előadásra; s azért tisztelettel adózunk *ama büszke és karakteres módnak, a hogy öröklött csekélyebb eszközeivel kielégítette a szellemi szükségleteket*. Most azonban tovább már alig fokozhatja képességét; a jelenkor szellemét az eddigi nyelvalak már alig foglalhatja magába. Nagy számmal jelentek meg a nyelvújítást tárgyaló jelentékeny dolgozatok s iparkodtak a merev régi nyelvet eredetiségének sérelme nélkül hajlékonyabbá s alkalmazkodóbbá tenni.¹⁾ Kérdés, vajjon e czél elérésére lesz-e a nyelvszellemnek elég ereje? törekvéseit a néplélektan mindenesetre a legnagyobb érdeklődéssel kísérheti.«

Misteli tíz évig dolgozott e maradandó becsű munkáján minden ereje megfeszítésével, s ez kétségkívül siettette azt a súlyos csapást, mely homályba borította életének végét. Hunfalvyról szóló megemlékezését ezekkel a szavakkal fejezte be: »Ha ilyen végig munkás embernek a tevékenységét szemléljük, ki akarna nyugalomba vonulni s ki ne kívánna inkább annyi életerőt, hogy utolsó órájáig dolgozhasson?« És őt, a szerencsétlent, az a tragikus sors érte, hogy élete végén hét hosszú évig magával tehetetlen élőhalott volt.

De nem élt hiába, élete nekünk is hasznót és dicsőséget hozott s hálásan őrizzük emlékét.

¹⁾ A szakasznak első kidolgozásában (a már említett ünnepi iratban: *Der altaische Sprachtypus*, 23) ez a mondat így hangzik: »Nagy számmal jelentek meg a nyelvújítást tárgyaló jelentékeny dolgozatok oly czéllal, hogy a kissé merev s azért igen jellemes nyelvet hajlékonyabb és formálhatóbbá tegyék, *de olyan törekvéssel is, hogy daczosan megvédjék a régi formát mint a nemzeti szellem hű kifejezőjét.*«

VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> 1. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >
	V. Poppelzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	— > 30 >
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	— > 50 >
	VII. Pauer János 1. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	1 > 20 >
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	— > 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól ...	— > 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól ...	— > 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	1 > 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péck Antal</i> 1. tagtól	— > 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	— > 60 >

VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	— > 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	— > 40 >
	III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	— > 40 >
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	— > 60 >
	V. Rádzsa Rádzsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	— > 80 >
	VI. Kacs Kovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	— > 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1 > — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól ...	— > 90 >
	IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	— > 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól ...	— > 60 >

VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	— > 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2 > — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	— > 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól ...	— > 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól ...	1 > — >
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. Báró <i>Radvánszky Béla</i> t. tagtól ...	— > 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 30 >
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1 > 50 >

IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	— > 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	— > 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	— > 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	— > 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	— > 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	— > 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól ...	— > 80 >
	XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1 > 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 60 >

X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	— > 30 >
	II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól ...	— > 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	— > 60 >
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedüs István</i> 1. tagtól	— > 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	— > 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól ...	— > 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1 > — >

X. kötet.	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— kor. 30 fill.
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól ...	1 > — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1 > — >
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	— > 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1 > 20 >
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól	2 > — >
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kéty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól ...	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Hőgyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> icz l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. Bethlenfalvi Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	VII. Kroncs Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól ...	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól.	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól.	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól ...	— > 60 >
	XII. Hegedűs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich</i> <i>Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Gold-</i> <i>ziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Hőgyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól ...	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól ...	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól ...	2 > — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHUNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XV. KÖTET. — 8. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
SZARVAS GÁBOR

RENDES TAG FELETT

SIMONYI ZSIGMOND
RENDES TAGTÓL

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1897. október hó 25-én tartott ülésén)

ARCZKÉPPEL

Ára 60 fillér

BUDAPEST
KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
1912

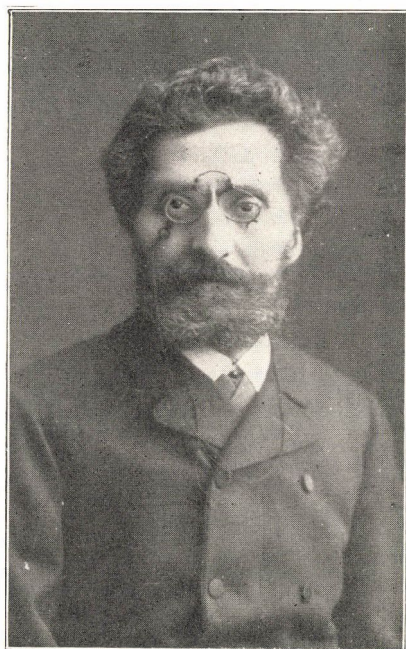

EMLÉKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >

Karvas L'bn

SZARVAS GÁBOR EMLÉKEZETE.

(Emlékbeszéd a M. Tud. Akadémia 1897. október 25-én tartott ülésén.)

Mondotta SIMONYI ZSIGMOND.

Tisztelt Akadémia!

Némi aggodalommal teszek eleget a megtisztelő megbízásnak, hogy Szarvas Gábor emlékét beszéddel ünnepeljem. Félek, hogy csekély szónoki képességgemmel messze mögötte maradok tárgyam nagy jelentőségének. De biztat az a körülmény, hogy Szarvas Gábor nevét a köztudat egy eszmével, egy korszakos mozgalommal azonosította, s így azon nevek közé emelte, melyek az eszmével együtt élnek és fennmaradnak, és ékesszóló magyarázatra, dícséretre nem szorulnak. Szarvas Gábor a romlatlan magyarság, a magyar észjárás szószólója s erős bajnoka volt. Ennek köszönhette népszerűségét, ez biztosítja halhatatlanságát.

I.

Szarvas Gábor elmondhatta magáról a költő szavaival:

Nevem kivívtam mély porából
S általadám maradékaimnak.

Ő is, mint szellemi életünk annyi jelese, alacsony sorsból küzdötte föl magát, s ezt ma kétszeres nyomatékkal kell kiemelnünk, az osztálygőg újjáéledése korában. Szarvas Gábor a nép fia volt, a népből emelkedett föl, hogy megbecsültesse a nép lelkében rejlő kincseket, s a mit a néptől tanult, a nemzet közkin-

csévé tegye. Atyja kovácsmester volt Ada városában, Bács megye tiszaparti részén. Ott született Gáborunk 1832-ben.

Egy-két évvel halála előtt egy humoros fölköszöntőjében fejtegette szűk baráti körnek, milyen nevezetes szerepe volt a kettes számnak az ő életében: 1832. márczius 22-én született; 1842-ben jutott be a tudomány előcsarnokába, a gimnáziumba; a szabadságharcz közbejötté miatt csak 1852-ben tett érettségi vizsgálatot s ment az egyetemre, 1862-ben adták elő egy szindarabját, 1872-ben indította meg a Magyar Nyelvórt, 1882-ben nősült, 1892-ben készült el a Nyelvtörténeti Szótár.

Adán csak hat éves koráig laktak, akkor átköltöztek a Tiszától a Duna mellé, Bajára, mint önéletrajzi adataiban mondja, anyja unszolására, a ki belőle minden áron püspököt akart csinálni. Azt lehetne jelképesen mondanunk, hogy gyermekkori fejlődésére befolyással volt mind a Tisza, mind a Duna magyarsága.

A hat osztályt 1848-ban elvégezvén, a 16 éves gyermek be akart állni nemzetőrnek, de a kapitány összeszidta s kikergette. Akkor belépett a benczések rendjébe, de ezt négy év múlva ismét odahagyta s letéve az érettségét, öt féléven át jogot tanult. Tanulmányait azonban egy betegség miatt hosszabb időre félbe kellett szakítania. Ezt az időt Baján töltötte, ott összebarátkozott a gimnáziumi tanárokkal, köztük Klamarik Jánossal, s ennek rábeszélésére 1858-ban a tanári pályára szánta magát.

Először másfél évig Egerben tanárkodott a cisztercieknél a tudós és szeretetreméltó Szvorényi Józseffel együtt, aztán ismét másfél évig Baján tanított, majd 1861-ben Pozsonyba került. Itt a többi közt reá bízták az intézet gazdag tanári könyvtára gondozását, s az ott talált külföldi tudományos munkák — mint maga beszélte — rendkívül nagy hatással voltak rá: megnyitották lelki szemeit s eszméltették a mi nagy szegénységünkre. Végre — miután első értekezéseivel föltűnést keltett — 1869-ben Budapestre nevezték ki a jelenleg V. kerületi gimnáziumhoz.

Magam is akkor kerültem ide mint tanuló, s áldom kegyes végzetemet, mely ugyanabba az intézetbe vezetett, az ő keze alá. Mindnyájunkra nagy hatással volt az ő tanítása, az ő okos és határozott egyénisége. Mély benyomást tett ránk az ő megbotránkozása, mikor tudatlanságon kapott bennünket, kivált olyanon,

melyben nem magunk voltunk a hibásak, pl. egy-egy divatos nyelvhibán, vagy valamely elemi ismeret hiányán. Hiszen ő tőle hallottuk először, — a hetedik osztályban! — hogy a régi rómaiak nem magyarosan ejtették és hangsúlyozták szavaikat, s más efféle elemi dolgokat. Szigorú kritikája iszonyúan megrostitta bennünket, úgy hogy egy év leforgása után 80-ból mintegy 30-an maradtunk meg.

Budapesti élete jobbra tudományos munkásságban folyt le. 1871-ben lett az Akadémia levelező tagja, 1872-ben alapította meg a Magyar Nyelvőrt. Ebben s a következő években több utazást tett a fontosabb nyelvjárásoknak a hely színén való tanulmányára. Első útjára *Budenz József* is elkíserte, kivel általában sűrűen érintkezett s kinek tanácsait és nézeteit a legnagyobb bizalommal fogadta. Ők ketten maguk köré gyűjtötték a többi fővárosi nyelvészeket is, nemcsak tudományos munkára, hanem egy-egy vendéglő külön szobájában jóízű társas érintkezésre is. A szombat-esti Nyelvőr-társaság s a helyébe lépett Budenz-kör éveken át termékenyítő hatással volt tudományos életünkre, és nyelvészeink ma is igyekeznek ez üdvös társas érintkezést az alapítók szellemében fönn tartani és gyümölcsöztetni.

De nem soká folytathatta zavartalanul a tudományos munkát. 1877-ben s 1879-ben nagy betegségek érték. Az orvosok veszedelmes kórt állapítottak meg: a gerinczvelő volt megtámadva, s ennek következtében szemevilága is hirtelen elgyöngült. Azért egy-két évi szabadság után 1881-ben iskolai pályájáról nyugalomba vonult. Szívós természete szerencsére igen soká ellenállt a betegség romboló hatásának, s kivált 1882 óta, mikor — ötven éves korában — megnősült, ismét nagyszabású munködést fejthetett ki. A gondviselés egy őrangyal adott melléje *Harrer Paula* személyében. Ez a fönkelt szellemű, lelkes, önfeláldozó nő életét annak a magasztos föladatnak szentelte, hogy mesterünket testileg, lelkileg ápolja és gyámolítsa: fölolvassott neki, leírta a mit tollba mondott, sőt esze és műveltsége képessé tette arra, hogy maga is részt vegyen férje tudós munkásságában. S irodalmi köreink, látva Szarvas Gábor nagyszabású munkásságát s a Nyelvőr éberségét, mely kiterjedt a nyelvünket illető valamennyi mozzanatra, soká alig tudtak hitelt adni a betegségeről s teste gyöngeségéről keringő híreknek.

1884-ben Akadémiánk rendes tagja lett, 1892-ben a helsing-forsi Finnugor Társaság választotta külső tagjai sorába. 1890-ben tanítványai és tisztelői ünnepelték, mikor érdemei elismerésül a ki ályi tanácsos címét kapta, s akkor adták ki a *Nyelvőr-émlék* című füzetet arczképével s működése méltatásával. Jellemére s fölvilágosodott gondolkodására a legszebb világítást vetik azok a szavak, melyeket az ünnepi lakomán intézett barátaihoz : »A kitüntetésnek, a mely engem ért, van egy reám nézve igen fölemelő mozzanata, s ez a ma esti ünnep«.

Az utolsó években már ritkán járt ki a házból, még az operába sem ment, mely azelőtt egyik legkedvesebb élvezete volt. A pihenőestéket a látogató jó barátokkal vagy beszélgetésben töltötte (politizálni is nagyon szeretett), vagy pedig kártyajátékkal ; éles esze ebben is nagy mesterré tette. Mint társalgó, sokoldalú műveltségével és ritka elmésségével tündökölt. Mint embernek pedig két fő jellemvonása volt : éles ítélőtehetsége és teljes erkölcsi függetlensége, mely bátran, minden melléktekintettől s kedvkereséstől menten kimondatta vele meggyőződését.

Elke erejét egészen az utolsó hetekig megőrizte s még csak panaszszót is ritkán lehetett tőle hallani, pedig mennyit szenvedett ! ¹⁾ Az emésztő kór 1895 október 12-én oltotta ki életét. Temetésén ritka válogatott közönség volt együtt, a tudós- és írói világ színe-java. A székesfőváros tanácsa hivatalból rendelt neki nyugvóhelyet a kerepesi-úti temetőben, »tekintettel a nemzeti nyelvművelés és tudomány terén szerzett hervadhatatlan érdemeire«. Az országos tanáregyesületben azonnal testet öltött a gondolat, hogy emlékéet művészi formában kell megörökíteni, s immár készülöben van a szép emlékmű, mely szintén az Akadémiánk előtti teret fogja díszíteni. És hasonló emléket állít neki szülővárosa, Ada is, melynek a letűnt ezredévben ő volt legnagyobb szülőtte.

¹⁾ Nem teljesült be egy társunk kívánsága, melyet az 1890-i ünnepelés alkalmával így fejezett ki :

Passivum nélkül foly örökké nálad a mondás :
Passivum nélkül folyjon az életed is !

II.

Szarvas Gábor nem mint nyelvész, hanem mint humorista kezdette irodalmi működését.¹⁾ 1858-ban Egerből a Hölgyfutárba írt Pap Rika (paprika) névvel, majd az első bajai hetilapnak, a Bajai Közlönynek volt dolgozótársa s utóbb társ-szerkesztője, 1865-ben pedig Pozsonyban indította meg a szabadságharcz után az első pozsonyi magyar hirlapot, a Pozsonyi Lapokat, de a hazafias vállalkozás korainak bizonyult és lapjából csak két szám látott napvilágot. Időközben néhány színművet írt; az egyik nyomtatásban is megjelent (a Benkő-féle gyűjteményben: *Becsüle! és szerelem*-ben), *Egy veszélyes csel* című melodráma pedig 1862. a debreczeni színügy-egyesület pályadíját nyerte el, de az előadáson nem aratott sikert.

Nyelvészeti működése épen az új idők hajnalán, a kiegyezés évében kezdődött. Akkor okozott föltűnést *Magyartalanságok* című értekezésével, mely a pozsonyi gimnázium értesítőjében jelent meg.

Irodalmi prózánk talán sohasem volt olyan szálnalmas állapotban, mint az ötvenes és hatvanas években. A nyelvújítás, a helyett hogy a magyar stílust magából a magyar nyelvkinésből iparkodott volna kifejleszteni, tudatosan idegen mintákat utánzott s így akarva és akaratlan idegenségekkel árasztotta el irodalmunkat, ezt az áradatot pedig a Bach-korszak német világa még tetemesen növelte. Másfelől a szócsinálás járványa, különösen a negyvenes évek Bugát-féle szógyártásának hatása leginkább a hatvanas években volt érezhető, mikor iskoláink ismét magyarrá lettek s a sok új iskolai könyv a mondvacsinált szók özönét árasztotta nyakunkba. Ez a két veszedelmes irányzat úgyszólván körülhalazással fenyegette irodalmi nyelvünket, mert elzárta a valóságos magyar beszéd és észjárás eleven forrásaitól. Prózánk sem magyaros, sem természetes nem volt többé. Egy mesterséges nyelv volt keletkezőben, mely a nagy magyar közönségnek mindig érthetlenebb lett, s ez közművelődésünkre s

¹⁾ Húmora jelenségeit majdnem mindenütt láthatni Nyelvőr-beli vitairataiban. Itt csak egy elmés szójátékát idézem. Balassa József társunk esküvőjére ezt sürgönyözte: »Consonantismus és assimilatio legyen az uralkodó tónus, vocalisatio és dissimilatio ne csináljon zavart!«

általában szellemi életünk fejlődésére a legnagyobb csapás volt. S ha már az előző évtizedekben is emelkedtek egyes hangok a nyelvrontás ellen, nem csoda, hogy a hatvanas években nyelvünk bajnokai egymásután szállottak síkra, hogy elhárítsák a veszélyt. Először Brassai szólalt föl Arany János folyóiratában, erre írta Arany az ő híres *Visszatekintését*, melyben a többi között ezt olvassuk: »Soha nagyobb szükségét nem érezte irodalmunk, mint most, hogy a magyar nyelvet éktelenítő s megrontó germanizmusok s mindenféle izmusok ellen valamely erős hang szünet nélkül kiáltsa a *Carthaginem delendamot*«.

Aranyé után következett Szarvas értekezése a *Magyartalanságokról*, mely rendkívül kedvező fogadásban részesült. S midőn a szerző Budapestre került, a megkezdett tárgyat a latinosságokról szóló tartalmas akadémiai fölolvasással folytatta, mely az iskolai klasszikus-fordításokon tett sajnos tapasztalatokat foglalta össze s majdnem egész kis latin-magyar stilisztika vázlatát állította össze. Így érett meg lassanként az a terv, hogy a nyelv-művelés folytonos hathatós bírálására egy népszerű folyóiratot kell alapítani, s így keletkezett a *Magyar Nyelvőr*, melynek sze kesztését az Akadémia természetesen Szarvasra bízta.

A Nyelvőrnek sokkal nagyobb hatása volt, mintsem remélték. A szerkesztő igen sokoldalú és határozott programmot állított föl s ennek földolgozásával hatalmas szellemi mozgalmat idézett elő. A folyóiratban fölvetett kérdések, a kifejlődött viták rendkívüli érdeklődést keltettek az irodalom s a nagy közönség körében. Ezt az érdeklődést még csak fokozták azok a heves támadások, melyeket a nyelvújítás egyes hívei, főleg magában az Akadémiában (Toldy, Fogarasi, Ballagi, Brassai, Imre Sándor) intéztek ez ellen az új orthológia ellen. E támadások visszaverésében fejtette ki Szarvas legnagyobb erejét, e viharban volt ő még csak igazán elemében. Nyelvérzéke, erős logikája, szatirikus humora és széleskörű ismeretei a polémianak elsőrangú mesterévé avatták. S mentül több oldalról támadták, annál több bajtárs is sietett segítségére.

E hévvel folytatott elvi harczból s a kérdésben forgó ügynek nemzeti fontosságából magyarázhatjuk, hogy irodalmunkban a nyelvújítás kora óta nem volt korszak, melyben ehhez fogható mozgalom támadt volna a nyelvművelés és nyelvtudomány

dolgában a művelt közönségnek minden rétegében. A nyelvjavítás, nyelvtisztítás ügye valóságos közügyggyé lett s majdnem minden művelt ember pártállást foglalt a Nyelvőr mellett vagy vele szemben.

Hogy jogos és szükséges volt-e a Nyelvőr indította visszahatás, arról ma nem vitatkozunk többé. A mit Vörösmarty, Petőfi, Arany megkezdettek a költészetben, azt a Nyelvőrmozgalom kivívta egész irodalmunknak: visszavezette a néplélek és népnyelv ifjító forrásához. A mi jót, kedveset és szépet őseink gondoltak, a mennyiben a nyelv, a szájhagyomány fönn tartotta, tovább is élni és hatni fog nemzetünk művelődésében nemzedékről nemzedékre.

De egy szemrehányást tettek Szarvasnak azok is, a kik különben elvben egyetértettek vele: azt, hogy túlzó volt, a mennyiben a nyelvújítás szabálytalan alkotásai közül azokat is rovásra tette s kiirtandóknak tartotta, a melyek közkeletűek s részint az irodalomban, részint az élőbeszédben meggyökeresedtek. Az ilyen túlzást azonban minden agitátor elköveti. Valamint a politikai vezérembertől megkívánja a nagyközönség a rendületlen elvhűséget, épúgy megkívánja minden gyakorlati célú társadalmi mozgalomtól a végletekig menő következetességet, s úgyszólván ezt tekinti a céltudatosság és megbízhatóság ismertető jelének. Az igazi agitátor talán mindig dogmatikus az ő tanításában és Szarvas is — ki más, elméleti kérdésekben a kritikus, sőt szkeptikus tudósnak mintaképe — a nyelvművelés gyakorlati kérdéseiben dogmatikus volt s meg nem alkudott senkivel és semmivel.

Azokat a meggyökeresedett nyelvújítási szókat neveztem én egy akadémiai értekezésemben *pótolhatatlan szóknak*. Ezen nézetem ellen Szarvas Gábor nyelvérzéke s nyelvtörténeti ismeretei egész fegyverzetével síkra szállt. Bebizonyította, hogy a legközönségesebb, legszükségesebbnek látszó új szók is nagyrészt csak a fordítók képzelt szükségét elégítették ki, csak idegen észjárást utánoztak, holott régi nyelvkincsünkben is megvoltak a megfelelő kifejezések. Igaza is volt abban, hogy annak idején az olyan kifejezéseket, minők *erény, szellem, hangulat* vagy *pl. szivar, mellény* és más effélék, könnyen el lehetett volna kerülni s vagy meglevő vagy helyesebben alkotott kifejezésekkel pótolni.

De époly igaz az is, hogy ezek a szók ma már nyelvünknek elidegeníthetetlen birtokához tartoznak s hogy helyettesítésük-ről, másokkal való pótlásukról mindenkorra le kell mondanunk.

Immár egy negyed század tapasztalata mutatja, hogy ezek-
kel szemben tehetetlenek vagyunk. Sőt voltak, a kik Szarvas
Gábor halálakor azt állították, hogy a Nyelvőr megtett annyit,
a mennyit tehetett s hogy ezentúl nincs több célja és létjoga.
Hiszen némely nyelvészek is helytelenítik, ha beleavatkoznak
a nyelvművelés dolgába. Szerintük »nem a nyelvtudomány ítéli
meg a kifejezésnek helyes vagy helytelen voltát, hanem a köz-
használat. A nyelvtudomány előtt nincs jó és rossz, helyes és
helytelen. A nyelvésznek a megértés a föladata, nem pedig a
megítélés« stb. Brassai is nemrég vitatta (Fővárosi Lapok, 1895.
III. 16), hogy nyelvi kérdésekben »a norma az *usus*, és a gram-
matika szabályai nem kötelezők«.

Sok tekintetben igazuk van ezeknek a tudósoknak, s igazuk
van némileg abban is, hogy az irodalmi nyelvet nem a közbeszéd
s különösen nem a népnyelv és a nyelvjárások mértékével kell
mérni, hanem hogy az irodalmi nyelv mintegy külön nyelvjárás,
melynek külön nyelvszokása s külön szabályai vannak. Vala-
mint tehát egy-egy nyelvjárásban helyes az, a mit a helyi szokás
elfogadott: épúgy helyes — elméleti szempontból — az iro-
dalmi nyelvben is minden, a mit az irodalmi szokás szentesített.

De vannak viszont olyan szempontok, melyekre az említett
tudósok nem vetettek ügyet. Különösen kettőt kell kiemelnünk :
az egyik a mellett szól, hogy az irodalomnak t ö b b s z a b a d-
s á g a van a nyelv használatában, mint a nyelvjárásoknak ;
a másik ellenkezőleg azt mutatja, hogy az irodalomban vannak
olyan k o r l á t o k, melyekkel a nyelvjárások nem törődnek.

Annyiban van n a g y o b b s z a b a d s á g a az irodalom-
nak, a mennyiben fölvehet a különféle nyelvjárásokból mindent,
a mi neki tetszik, a mi céljainak megfelel, a mit pl. akár a mű-
vészeti stílusban, akár a tudományszakok műnyelvében hasz-
nosíthat. Sőt, mivel az irodalom művelői és olvasói jobbra más
irodalmi nyelveket is ismernek s értenek : az író idegen szókat
és szólásokat is alkalmazhat, még olyanokat is, a mik a közbeszéd-
ben s népnyelvben szokatlanok.

Ellenben k o r l á t o z z a az irodalom nyelvbéli szabá-

ságát a nemzeti közművelődés szempontja, s különösen ez az, a mit azok az urak nem méltattak figyelemre. Az irodalom — kivált mai napság — nem kizárólag ama felső tízezernek készül, hanem azt akarjuk, hogy művelő, nemesítő hatása terjedjen ki az egész nemzetre, a népnek széles rétegeire. Már pedig hogy remélhetjük ezt az eredményt, ha kerüljük azt, a mi a néplélekkel, a nép gondolatvilágával rokon, s ha Horatius-sal (*Odi profanum vulgus et arceo*) és Kazinczyval lenézzük s távol tartjuk magunktól az »értelmetlen tömeget«?

De nemcsak a nemzetnek, hanem az egész emberiségnek is nagy szolgálatot teszünk, mert ezzel az általános művelődés tartalmasabbá, gazdagabbá, többoldalúvá lesz, ha sikerül *»az emberiségnek egy nemzetet megtartani, sajátosságait mint erekljét megőrizni és kifejteni szeplőtelen minőségében«*, — mint Széchenyi mondja a Kelet Népében. Más nagy szellemek is átlátták az evvel járó rendkívül nagy nyereséget. Humboldt Vilmos a többi közt Schillerhez intézett egyik levelében tanulságosan fejtegeti, hogy nem mindent tarthatni a nyelv javításának és gazdagításának, a mi első tekintetre annak látszik, mert nagyon kell ügyelni az illető nyelvnek sajátosságaira. »Nemcsak hogy a nyelv maga organikus egész, még a beszélők egyéniségével is oly szoros kapcsolatban van, hogy ezt a kapcsolatot semmiképen nem szabad szem elől téveszteni.« (V. ö. Benfey: Geschichte d. Sprachw. 518.)

Látnivaló, az irodalmi nyelv fejlődésében minő ellentétes irányok érvényesülnek, pedig az említettekhez még más ellentétek is járulhatnak az egyes nemzetek sajátos viszonyai miatt. Nekünk például a másnyelvű népek áradatában rajta kell lennünk, hogy a magyarság erősen megállja helyét s híven megőrizze sajátos nemzeti jellemvonásait, melyeknek ezredéves létét köszöni.

A nyelvhelyesség kérdéseit tehát csakugyan nem pusztán a grammatika s a nyelvtörténet szemüvegén át kell megítélnünk, hanem nagy tere van itt a czélszerűségnek, a tapintatnak, az ízlésnek, a nyelvérzéknek. Szóval: a nyelvhelyesség nem a nyelvtan, hanem a stilsztika kérdése. Azonban másfelől kétségtelen, hogy az egész stilsztikának teljes és erős nyelvtani alapon kell állania, a nyelvtörténet s az élő nyelv teljes statisztikáján s megértésén kell alapulnia.

Szarvas Gábornak tehát igenis igaza volt abban, hogy a

nyelvművelést nem szabad egészen szabadjára hagyni, hanem ellenőrizni és bírálni kell nemzeti alapon, a nyelvtörténeti fejlődés s a nyelvjárások ismeretétől vezérelve. Talán csak azt nem méltatta eléggé, hogy az irodalmi nyelvnek bizonyos fokig mégis külön s a nyelvjárásoktól független élete van, — továbbá, hogy a mai irodalmi nyelv, noha sok tekintetben ragaszkodik a régi hagyományokhoz, a régi nyelv mintájára sem szabályozható azokban az esetekben, melyekben a hagyomány megszakadt. Csalódott tehát akkor, mikor az igeidők rég elavult szabályos használatát újra föltámaszthatónak hitte, vagy mikor egyszer azt a nézetet hangoztatta, hogy a latin *nullus*-nak megfelelő régi *semegey* szót föl lehetne támasztani halottaiból. Ez ellen nem is kellene azt hangoztatnunk, hogy a latin *nullus*-t s a német *keint* sok más nyelv sem fejezi ki egységes szóval. Itt az a körülmény a döntő, hogy épen abból a régi *sem-egy*ből lett a mai *egy sem*, s ha egyszer a régi kifejezés minden nyelvjárásban s az irodalmi nyelvben is így átalakult, ezt a fejlődést immár nem lehet visszafordítani s a mai formát újra a régivel helyettesíteni.

Igy vagyunk az igeidőkkel is. Régi használatukat köznyelvünk már három század óta elhagyta, egész rendszerüket egyszerűsítette, és megkülönböztetésükre részben új eszközöket alkalmazott: igekötőket, szórendet stb. *Irاند* és *ir والا* ma már mesterkéltné kifejezések, s a régi használat erőltetésével ma már megtagadnók a természetes fejlődés jogosultságát. Az igeidőkéhez hasonló nagy változás történt az *ikesigék* ragozásában, és itt már Szarvas is okadatoltnak és követendőnek ismerte el az újabb köznyelvi fejlődést. —

A hosszas és helyyel-közzel szenvedélyes küzdelem a Nyelvőr diadalával és tudományos tekintélyének végleges megalapításával végződött. A Nyelvőr elérte azt, hogy az önkényes szógyártás — kivált az iskolai és tudományos irodalomban — teljesen véget ért, hogy az írók, a hírlapírók, a hivatalok sokkal több gondot fordítanak a stílusnak magyarosságára és iparkodnak kerülni az idegenséget, a némentséget.

Valóban tanulságos összevetni a Nyelvőr előtti prózát a maival. A XIX. század közepén nemcsak tudományos és politikai prózánk, hanem átlag véve szépprózánk is annyira ellapult s oly színtelen nemzetközivé lett, mintha csak szándékosan kerültek

volna mindent, a mi a magyar nyelv kifejezése módjában egyedi, sajátos, egyéb nyelvekétől elütő. Mesterkéltté, természetellenessé tette prózáinkat egyrészt az idegen szólásmódok utánzása és az idegenszerű mondat szerkesztés, másrészt az a sok ezer szabálytalan képzésű és idegen szerkezetű szó, mely nélkül akkori íróink nem tudtak írni. Már csak ez utóbbiaknak nagy megritkítása minő nagy sikere volt a Nyelvőrnek! Hová lett a *gyárnok*, *gyámnok* és *titoknok*? a *költész*, *festész* és *ítész*? a *jelv* és *védv*? a *lobor*, *imola*, *iroma*, *vigarda* és *növelde*? a *fősz*, az *iblany*, *bátrany*, *éreny*? a *nyarga*, *nyakorján*, *bögöncz* és társaik? a *-beni*, *-bőli*, *-róli*, *-tőli* melléknévképzők? a *hangulatteljes*, *lendületteljes*, *kecsteljes*, *bájdús*, *reménydús*? a *vonzkör*, *kötjel*, *kótszó* és ezer más efféle fattyuhajtás?

Ezeket a melegházi virágokat elpusztította az a friss légvonat, mely a Nyelvőr nyitotta kapukon nyelvünknek szabad és eleven termőhelyeiről áramlott be az irodalomba. Az egészséges népnyelvnek prózai irodalmunkban leginkább a Nyelvőr mozgalma szerzett tért és érvényt.

A neológia védői szemére hányták a Nyelvőrnek egyrészt, hogy a népiesség túlzásával elmosza a stílusnemek közti különbségeket, másrészt pedig, hogy megszakította, megzavarta az irodalmi nyelvfejlődés folytonosságát. De a túlzások vele járnak minden erősebb mozgalommal, nem bizonyítják a mozgalomnak jogtalan vagy czéltalan voltát és rendszerint csak mulékony bajt okoznak. A másik vád pedig, a nyelvfejlődés megakasztásának vádjá a nyelvélet természetes föltételeinek teljes nem-ismerésből sarjadott. A Nyelvőr csak azért »rontott, mert építeni akart«, a nyelvet meg akarta menteni a körülalazás, a megdermedés veszedelmétől, és meg akarta neki szerezni a természetes, eleven fejlődés föltételeit és eszközeit. Hogy ezzel nem csekély forrongást, sőt ideig-óráig tartó zavart okozott, az nem baj. Forrongás és pezsgés nélkül nincsen élet, s a zavarból tisztulva kél ki a nemzeti génusz!

Szarvas Gábor neve és élete egészen összeforrt a Magyar Nyelvőrrel. S mintha nem is volna véletlen, hogy épen halála idején támadt egy újabb nyelvújító kísérlet, mintegy utolsó föllobbanása, hazajáró lelke a régi nyelvújításnak. Mint említettem már, voltak hangok, melyek Szarvas nélkül a Nyelvőr-

nek létjogát is megtagadták. Osztozunk a kegyeletben és mindnyájan valljuk s hálásak vagyunk érte, hogy Szarvas oly nagy munkát végzett. De nyelvünknek sajátos helyzete, a nyugati műveltség és irodalmak erős behatása és a második ezredév nagy és nehéz nemzeti föladatai köteleességünké teszik, hogy tovább is haszonra fordítsuk, a mit tőle tanultunk, s lankadatlanul folytassuk a nyelvörzés és nyelvművelés munkáját.

III.

Szarvas Gábor neve egybeforrt ugyan az orthológiával, de Szarvasnak s a Nyelvörnek munkakörét nem merítette ki a nyelvörzés és nyelvművelés. A nyelvhelyesség kérdései vezették működése két más ágához: a nyelvtörténethez s a népnyelv tanulmányához.

Epen mikor első nagy értekezését megírta, tűzött az Akadémia pályadíjat a magyar igeidők tárgyalására. Ez kétségkívül azért keltette föl érdeklődését, mert itt is a nyelv helyességének egy fontos kérdéséről volt szó, az igeidők helyes használatáról, melyről akkor tájban erősen vitatkoztak Hunfalvy és Fogarasi. Ennek a körülménynek köszönhetjük, hogy Szarvas tüzetesen kezdett a nyelvtörténettel foglalkozni s ennek igen áldásos következményei voltak. Pályamunkája, ámbár az a célja nem sikerült, hogy az igeidők régi gazdagságát és szabatos használatát fölelevenítse, a nyelvmélekek módszeres felhasználásával s a tárgynak éles elméjű fejtegetésével a nyelvtörténeti kutatásnak valóságos mintáját teremtette meg.

Áthatva attól a tudattól, hogy a mai nyelv tudományos megértésére is elkerülhetetlen szükséges a régi nyelv beható ismerete, 1872-ben Budenz Józseffel és Volf Györggyel szövetkezett a régi kódexek kiadására. Ezt a vállalatot, még mielőtt megindult, az Akadémia vette át saját kiadásába, s így keletkezett belőle a Nyelvmélektár, mely immár egész kis könyvtárnyi terjedelemmel közel áll befejezéséhez, s melylyel különösen imént elhunyt kedves társunk, Volf György, állíthatta magának a legszebb tudományos emléket.

Még meg sem jelentek a Nyelvmélektár első kötetei, már 1873-ban mozgalmat indított Szarvas Gábor a Nyelvör dolgozó-

társaival a Nyelvtörténeti Szótár megteremtésére. E nagy mű elkészítésére önkéntes munkásokat toboroztak, s az anyaggyűjtés olyan biztatólag indult, hogy ezt a vállalatot is csakhamar Akadémiánk vette gondozásába és juttatta befejezésre. Szarvas Gábor csekély megszakítással elejétől végig, majdnem húsz évig, élén állt a vállalatnak, s e rendkívül elme-mozdító szótári munka valóságos vigasztalója volt öreg, majdnem világtalan napjaiban.

A Nyelvtörténeti Szótár fontosságát nem kell e helyen bőven fejtegetnem. Mindenki elismeri, hogy e szótár nyelvészeti kutatásainknak legszükségesebb támasza, mely nélkül egy lépést is alig lehetne tenni a botlás kockázata nélkül. És egészen bizonyos, hogy a megalkotandó új nagy szótár csak az által lesz megbízhatóvá, hogy a Nyelvtörténeti Szótárban megadtuk neki a kellő történeti és tudományos alapot. Szarvas is a Ny. Szótár előkészítése közben írta meg a régibb nagy szótárról terjedelmes és tanulságos bírálatát.

Nyelvtörténeti tanulmányai vitték Szarvast munkásságának egyik legérdekesebb ágához, a s z ó f e j t é s h e z. Valóban élvezet azokat a kis remekműveket olvasni, melyekben egy-egy szónak vagy szólásnak eredetéről adott számot. Ezekben sokszor tisztán a nyelvtörténeti adatok alapján építette föl okoskodását, de legtöbbször fölhasználta a nyelvérintkezések tanulságait s a j ö v e v é n y s z ó k fölismerésében gyakran bámulatos elmeílt tanúsított. Mikor pedig megtámadták, hogy a legeredetibbnek látszó magyar szót is gyakran idegen nyelvből magyarázta: hangos szóval és meggyőző okokkal küzdött a »nemzeti hiúság« ellen, mely tekintetünket elhomályosítja s képtelenné teszi az igazság fölismerésére. Sokszor fejtegette, hogy a tudománynak nem föladata a nemzeti hiúság dédelgetése, hanem az igazság keresése, s a nemzet dicsőségét és javát csak olyan tudomány gyarapíthatja, mely az igazság szolgálatában áll. Elrettentő például sokszor idézte az oláhok nyelvtudományát és történetírását, a melyet a nemzeti elfogultság az igazság kutatása helyett csupa csűrös-csavarásra vezetett.

A nyelvtörténet mellett, természetes, hogy mindjárt kezdettől fogva nagy fontosságot tulajdonított Szarvas a népnyelv tanulmányának, mely általán természetesebben és

szabadabban fejlődött az irodalmi nyelvénél, s mely ennek megítélésére új szempontokat, fölfrissítésére új eszközöket szolgáltat. A Nyelvőrben megindította a népnyelv kincseinek nagyszabású gyűjtését. 1872 nyarán maga is útra kelt Budenz Józseffel s bejárták Göcsejt, részint hogy nyelvi anyagot gyűjtsenek, részint hogy gyűjtőket szerződtessenek s buzdítsanak. 1873-ban Moldvába utazott a csángók közé, 1875 nyarán pedig a szlavóniai magyarok nyelvét tanulmányozta a hely színén. E két tanulmányút eredményeit a Nyelvőrben közölte (III. s V. k.), göcseji följegyzéseit később Kardos Albert használta föl a göcseji nyelvjárás ismertetésében.

Kevesebbet foglalkozott Szarvas a nyelvhasználtással, de azért ennek eredményeit is iparkodott hasznára fordítani. Már pályamunkájában érdekesen egybevetette a magyar igeidőket más, rokon és nem-rokon nyelvek igeidőivel. Később az ikes igék kérdésében Budenz alaktani magyarázatait is fölhasználta. Budenz tudománya iránt általában nagy, majdnem föltétlen bizalma volt; viszont Vámbéry nyelvészkedését nem egyszer maró gúnnyal ostromozta. A nyelvhasználtás iránti becsülésének adta jelét azzal is, hogy tetemes összeggel járult a Reguly-alaphoz, melyet Budenz a rokon finnugor nyelvek kutatására létesített (1879).

A magyar nyelvészet mellett Szarvasnak igen nagy jártassága volt a klasszikus filológiában. Kiadott egy latin olvasókönyvet »magyaros fordításra vezető jegyzetekkel« s lefordította Phaedrus verses meséit. Egy ideig erősen készült a latin-magyar stilisztika megírására, mely iskolai irodalmunknak ritka nagy nyeresége lett volna (erről fogalmat ad a latinosságokról szóló akadémiai értekezése). Utolsó éveiben pedig egy fürdői tartózkodás pihenőjét arra használta föl, hogy elkezdte Homeros Iliászát kötetlen beszédben fordítani, mert meg volt róla győződve, hogy olvasható és élvezhető Homerost, melyre oly nagy szükségünk volna, leghamarabb így lehetne közönségünk kezébe adni. (Fordítása töredékét l. a Kisfaludy-Társaság Évlapjaiban.)

Ha most visszatekintünk a mondottakra, látjuk, milyen sokoldalú volt elhúnyt mesterünk. A nyelvhelyesség kérdései,

a nyelvtörténet, a nyelvjárások tanulmánya, a szófejtés — mindezek fölváltva foglalkoztatták. Köszönhetünk neki néhány becses jelentéstani értekezést is, melyekben különösen a magyar s német szóhasználatokat vetette egybe mesterileg (pl. a mutató névmásról s a pótolhatatlan új szókról való czikkeiben).

Igen erős volt a bírálatban s a tollharczban. Ezekre különösen alkalmassá tette egyfelől vas logikája és elmeéle, másfelől humora és szatírára való hajlandósága.

De mindenben, a mit írt s a mit tett, jellemző vonás volt az eredetiség. Nincs igazuk, a kik egész tudományunkat s a többi közt nyelvészetünket is a német szolgálai utánzatának tartják. Bár jobban tudnók utánozni! De szolgálai utánzásról egyáltalán nem beszélhet, a ki igazán ismeri a magyar nyelvtudományt. Révai nemhogy utánozta volna, sőt megelőzte Grimmet. Versegly előbb fölismerte az élőbeszéd irányadó fontosságát, mint az újabb nyelvészet. Brassai épen abban volt túlzó, hogy a német módszerről semmit sem akart tudni. Szarvas pedig, ámbár tanult a németektől, olyan eredeti tehetség volt, melyet semmiféle mintakép nem tehetett volna a maga szolgájává.

Ez mindenestre egyik fő tényezője volt a nagy sikernek, melyet tőle senki meg nem tagadhat. Bizonyos, hogy egy negyedszázadon át ő irányozta nemzeti nyelvünk művelését. Valósággal iskolát nevelt e téren, és Budenz mellett első sorban neki köszönhetjük, hogy műveltségünknek legvirágzóbb, legtiszteltebb, külföldön is legtöbb elismerést arató ága a magyar nyelvtudomány.

Méltó, hogy a magyar nyelv bajnoka a magyar Akadémia palotája előtt érczben legyen megörökítve, és kötelességünk, hogy emlékét itt, az Akadémián belül is ápoljuk, hagyományait őrizzük és példáját kövessük. »Az ő működéséből áldás fakadhat a magyar nyelvre: a magyarság nyelvén fölhangzó áldás legyen az ő emlékezetén!«

FÜGGELÉK.

SZARVAS GÁBOR IRODALMI MŰKÖDÉSE.

I. A MAGYAR NYELVÖRBEN:

1872. Petőfi János vitézének nyelve. — A helyesírás néhány kérdése. — Jön megy, hoz visz. — Következetesség a helyesírásban. — A Ferencz-legenda. — Az idegen szók. — Egy hirdetés. — A magyar nyelv a képviselőházban. — Az új Népköltési Gyűjtemény. — A m. nyelv az iskolában.

1873. A m. nyelv az iskolában, — a hírlapokban. — Vizkereszt. — Magyarosan. — A helyes m. kiejtés. — A Nyelvőr a sajtó ítélőszéke előtt. — Az új szók kérdése, helynevek. — Mielőtt. — A testrészek szerepe nyelvünkben. — A m. nyelvbeli idegen szók. — M. nyelvtanok.

1874. A moldvai csángó nyelvről. — Az ikes ragozás kérdése. — Iroma, tartány. — Nyelvtudományi irodalom. — A m. nyelv a népies irodalomban, — a természettudományokban. — Nyelvtudományféle. — Juhszél. — A híz jelentésének egy csoportja. — A *mány, vány* képző. — A tárgyas-tárgyatlan ragozás elnevezéséről.

1875. Ivad. — A nyelvújítás apologiája.

1876. A slavoniai tájszólás. — Nyelvészeti tarkaságok. — Kocperdecské, tubin, dikta stb. — Zászló, poroszló. — A nyelvphilosophia.

1877. Huszár. — Leg, náj. — A m. nyelv a szakirodalomban. — A hatóságok m. nyelve. — Szó- és szólásmagyarázatok. — Inh. — A szójavítás és a Fővárosi Lapok. — Szó- és alakmagyarázatok. — Itkányos, fánk, iszák. — Peczenés, lyiut. Athenásbeliek. — Hibáztatott kifejezések. — Tisztázzuk a nézeteket. — Válasz Kriesch J. észrevételeire. — Telefon.

1878. A magyar nyelv szótára. — Ostábla. — Redő. Ráncz.

1879. Neologiai kurjantások. — A Fővárosi Lapok, a logika és a nyelvészet. — A Nyelvőr és a szépirodalom.

1881. A névmagyarosítás kérdése. — Ballagi Mór és a magyar nyelv. — A Polgári Iskolának és rokonainak. — Nyelvújítási adatok. (Schedel Ferencz József külföldi színjátékai. A haramják 1823.) — Szófejtések: *timár*. — Délibábos nyelvészek. — *Fatum est*. — Dicsedelem.

1882. Értsük meg egymást! — Kutfók. — Rövidítések. — Betük. — Szófejtések. — Furfang. — Szófejtések. Czinkos. — Lesz, leend. — Épen, czinkos.

1883. A nyelvigazítók. — A m. nyelv a napi sajtóban. — Accusativus-nominativus. — Trágya. — Kőcze. — Zaj. — Kagyló. — Timár, továr; timsó, timfű. — Csákó. — Elismer. — Viheder.

1884. Ezten. — Mányoz, ményez. — Réteg. — Egy idegen szócsalád. — A törvény nyelve. — Filkó. — Illa berek. — Csoma. — Ezten. — Kalap. — Igazoló adatok. — Éhomra. Főveg. Linkába. — Kazinczy és a Nyelvőr. — Gyaksa. —

1885. A *czápa* családja és származása. — Szólásmagyarázatok. — Die Slavischen Elemente im Magyarischen. — Eméng. — Szómagyarázatok. — Pástétom. — A német kölesönszók. — Finom. — Germán elemek a magyarban. — Használatos, járatos. — Egy kifejezésünk magyarázatához. — Petten. — Szómagyarázatok. — Tenyésztő növények. — Tájékoztató. — Helytelen magyarázatok.

1886. A magyar mutató névmás. — Szómagyarázatok. — Füge. — Helytelen magyarázatok. — Két kihalt szó. — Senkel. — Fika. — Aladár. — Előír. — Kemencze, kémény. — Buta. — Adatok a nyelvújítás történetéhez. — Szólásmagyarázatok. — Úgy-mint. — Szórendi különbségek. — Szegfű. — Pótló észrevételek. — Balga. —

1887. Hírlapjaink magyarsága. — Kegyelet. — Békéllik. — Hadüzenet az ikes ragozásnak. — A magyar műveltség oláh aján-dék. — A nyelvészet furcsaságai. — Billikom. — Isa. — Góbé, kópé. — Bitság. — Csirke. — Egy szemenszedett germanizmus. — Kiktől tanulta a magyar a dohányzást? — A szótövek kérdéséhez. — Egy rejtelmes szó. — Csikle. — Szómagyarázatok. — Büszke. — Borza. — Az idegen kecs.

1888. Követ — költ, kelt. Dal. — Csék. — Tanítok. — Dal. — Alkoss, gyarapíts. — A ritkaságok tárából. — Borda, csúz. — Lepke, csepke. — Kótyog. — Csirág. — Cserebogár. — Egy kifejezésünk magyarázata. — Tömkeleg. — Mire való a Nyelvtörténeti Szótár. — Mít beszél a *gönczöl* csillag?

1889. Egy betű hang nélkül. — Pótolhatatlanok. — Nyelvünket ne bántsátok, azt nem hagyjuk! — Hibás olvasatok és értelmezések. — Szőnyegre hozatott. — Ara. — Valál. — Nádra. — Gözü. — Szómagyarázatok. — A kik a magyar nép nevében beszélnek. — Hasonlíthatatlan gyöngyök. — A nyelvgazdagodás. — Ritka szók. — Szállók az úrnak. — Egy legjelesebb magyar író. —

Döröczköl. — Safarina. — Nemtő. — Lépczel. Döntő magyarok. Szállók az úrnak. — Méltóztatik.

1890. Kiír. — Szófia beszéd. — Dib-dáb. Immel-ámmal. — Réteg. Lurkó. — Szómagyarázatok. — A m. nyelv az egyházi irodalomban. — Pinty. — A megifjuhódott nyelvből. — Kérdések és feleletek. — Ledér. — Nyelvőrbeli tévedések. — A sajtóhiba. — Dercze. — Szómagyarázatok. — Rocska. — Sudár. — Egyalakosok.

1891. Pótlék szók és magyarázatok. — Tétetés, tétetés. Összehasonlítás és nyelvtörténet. — A Nyelvtörténeti Szótár és a kritika. — Túlادunai. — Kombináló szóalkotás. — Paczkáz, paczika. — A Budapesti Hírlapnak. — Szómagyarázatok. — A *c* és *cz* mérközése.

1892. Szómagyarázatok. — A szűz magyar nyelv. — Vellal. — Ritka szópár. — Kereskedelmi középiskola. Siketnémák váczí intézete. — Kaland. — Csurapé. — Négy magyar tulajdonnév. — Pap. — Nál nagyobb, annál nagyobb. — Az egyetem magyarsága. — Elkeresztelesek. — Fordítóink magyarsága.

1893. A *ch* hang. — Tárnok. — Szómagyarázatok. — Új vendég. — Tesz. Tökéll. — Bolyók, bolyóka, bolyókás. — Szélhámos. — Egy nyomon járók. — A magyar hangrendhez. — Keressétek az igazságot. — *Rege* és *monda*. — Az idegen szók használata és írása. Fitying. — Föltételez. — Az a bizonyos csomó, meg az a bizonyos pohár. — A fölkepezett Budapesti Szemle.

1894. A furfangos orthologus. — A Budapesti Szemle és a Nyelvőr. — Nem téved? — Végszó. — S mi nem tudnánk latinul? — Kész van. — Magyar külföldiek. — Redő. — Mafla. — Szólásmagyarázatok. — Német vendégszók. — A *redő* eredete és története. — Két döntő fontosságú szó. — Egy üldözőbe vett betű.

1895. Hazafiaskodás a tudományban. — Nyelvidomárok. — Elegyes. Együttes. — Emlékezzünk régiekről. — Timár. — Olasz vendégszók. — Visszája helyett a fonákja. — Haragos levél. Irta Szász Károly. — Czipőkő. — Szóajánlatok. — Kolonecz, kölönec; czolonk, czölönk. — Foganatlan szó. — Az új elmélet hódítása. — Zsákmány. — Pedz, peczál, pecczent. — Szarvas Gábor önéletrajza. — A három tanács. — Magyartalanságok.

1897. Német jövevényszók.

1898. Olasz jövevényszók.

1902. A Karacsay-codex énekei.

Szintén nagyrészt Szarvas Gábortól valók a M. Nyelvőr első huszonöt kötetéhez való Nyelvőrkalauzban a Névtelenek rovatában felsorolt apró közlések (kivéve a 8. kötetben az Iskolai műszokat s a 25. k. közleményeit; ezek Simonyi Zsigmondtól).

II. A MAGYAR NYELVŐRÖN KÍVÜL MEGJELENTEK:

1858—60. Egri levelek, a Hölgfutárban, részben P—a és részben Papp Rika aláírással.

(Az első 1858 decz. 21. — 1859-ben jan. 6., febr. 1., 15., márcz. 8., 24., ápr. 12. és májusban. Ezek P—a jelzéssel. 1860 jan. 14., 26., febr. 2., 11., márcz. 20. Papp Rika jelzéssel.)

1860. jun. 16. Hölgfutárban: Bajai nagyharang, kongatja Papp Rika.

1860. jun. 17. és jun. 24. Bajai Közlönyben: »Zsarnok apák, tanuljatok.« Beszélyke Papp Rikától.

1862. Egy veszélyes eset. Vigjáték. (Később Galambposta címmel adták elő.)

1864. Becsület és szerelem. (Előadták a Nemzeti Színházban 1864. jan. 18-án.)

1867. Magyartalanságok. (A pozsonyi kir. kath. főgimnázium Értesítője. 1866/67.)

1867. »A gyomot irtsuk, ne a virágot.« (Felelet Arany Lászlónak a Magyartalanságok bírálatára. Budapesti Közlöny 1867 decz. 5., decz. 28.)

1869. Phaerdrus Aesopusi meséi. 1. kiadás. — 1874-ben 2. kiad. 1884-ben 3. kiad.

1869. Phaerdrus Aesopusi meséinek fordítása.

1869. Tiocinium Prosaicum.

1870. Pár szó Tomor F.-nek »Helyesírási tévelyek« cz. cikkére. (Az Orsz. Középtan. tanáregyl. Közlönye. III. évf.)

1872. Szénássy Sándor Latin mondattanának bírálat. (Magy. Tanügy. 1872. évf.)

1872. Hogy bírálják a Magyar Nyelvört. (Figyelő.)

1872. *A magyar igeidők.* (Akadémiai pályamunka.)

1873. Szepesi Imre Latin mondattanának bírálat. (M. Tanügy 1873. évf.)

1873. Gyurits Antal Görög nyelvtanának bírálat. (M. Tanügy 1873. évf.)

1873. Latin fordításaink és a latinosságok. (Nyelvt. Közl. X. k.)

1873. Régi magyar énekek. (A Karacsay-codex énekeiről. — A Reform napilap 287. számában. Újra kiadva a M. Nyelvőr 31. k.-ében.)

1874-ben jelent meg az Ellenőrben (febr. 25—márcz. 3.) egy cikksorozat ily címmel: »A magyar nyelvújítás óta divatba jött idegen és hibás szólások bírálat. Irta Imre Sándor.«

1875. A két legújabb latin nyelvtan (Szénássy, Bartal) bírálat. (M. Tanügy 1875.)

1875. *A nyelvújításról.* (Értekezések a Nyelv- és Széptudományok köréből. IV. k., 10. sz.)

1880. A Magyar Nyelv Szótára. Készítették Czuczor Gergely és Fogarasi János. Ismertetés. (Különnyomat a Magyar Nyelvőről.)

1881. A Tomor-Várad Magyar olvasókönyvének bírálata. (Egyet. Phil. Közl. V. évf.)

1882. Egy bepillantás a szófejtés műhelyébe. (Nemzet, 45. sz.)

1884. A nyelvhibák és teendőink. B. Szemle, 193. sz.)

1884. Budavári I. Latin Gyakorló- és Olvasókönyvének bírálata. (Orsz. Középisk. Tanáregyesület Közl. 1884. márcz.)

1884. Folyóiratunk olvasóihoz. (Tanáregyl. Közl. 1884. 2—3. sz.)

1884. Cserny-Dávid Latin stilusgyakorlatok bírálata. (Egyet. Phil. Közl. VIII. évf.)

1886. A régi magyar nyelv Szótára. (Ért. a nyelv- és szépt. k. XIII. k., VI. sz.)

1890—1893. *Magyar Nyelvtörténeti Szótár* a legrégibb nyelvemlékektől a nyelvújításig. — A M. T. Akadémia megbízásából szerkesztették Szarvas Gábor és Simonyi Zsigmond.

1892. *Magyar nyelvtörténeti Szótár*. (Bud. Szemle.)

1896-ban jelent meg a hagyatékából: A fordítás elvei. Homerosz Iliászából. Irta 1889—90-ben. (Kisfaludy-társaság évlapjai.)

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	—	kor. 30	fill
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	—	> 50	>
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czóbor Béla</i> l. tagtól	1	> 20	>
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	—	> 80	>
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> 20	>
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	> 40	>
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60	>
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Mattekovics Sándor</i> l. tagtól	—	> 60	>
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1	> 20	>
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Péché Antal</i> l. tagtól	—	> 50	>
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	—	> 60	>
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> l. tagtól	—	> 30	>
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 40	>
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 40	>
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	—	> 60	>
	V. Rádzsa Rádzsendlalála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 80	>
	VI. Kacsokovics Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20	>
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> —	>
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 90	>
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	—	> 60	>
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	—	> 60	>
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	—	> 60	>
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> —	>
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	—	> 80	>
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60	>
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50	>
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> —	>
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60	>
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60	>
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30	>
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30	>
	XI. Markosovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60	>
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50	>
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 60	>
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60	>
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50	>
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60	>
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	—	> 30	>
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60	>
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	—	> 80	>
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	> 60	>
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	—	> 60	>
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	—	> 80	>
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	> 20	>
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60	>
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	> 30	>
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	> 60	>
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	> 60	>
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedüs István</i> l. tagtól	—	> 60	>
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> —	>
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	—	> 40	>
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	—	> 50	>
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> —	>
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	> 30	>
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1	> —	>
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	> —	>
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30	>
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	—	> 30	>
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1	> 20	>
	III. Télfy Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	> 80	>

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — fill
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— » 30 »
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	VII. Hollósy Jusztián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— » 40 »
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— » 20 »
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Móricz</i> l. tagtól	— » 40 »
XII. kötet.	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 » — »
	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— » 60 »
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— » 60 »
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 60 »
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 30 »
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— » 80 »
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— » 60 »
	VII. Krones Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— » 30 »
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— » 30 »
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 80 »
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— » 60 »
XIII. kötet.	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— » 45 »
	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— » 80 »
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— » 80 »
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól	— » 60 »
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól	— » 60 »
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 » — »
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— » 30 »
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 » — »
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— » 80 »
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 » 20 »
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— » 60 »
XIV. kötet.	XII. Hegediüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— » 80 »
	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 » 20 »
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 » — »
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— » 40 »
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— » 40 »
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— » 60 »
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— » 60 »
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— » 60 »
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— » 60 »
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— » 60 »
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— » 60 »
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— » 30 »
XV. kötet.	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 » — »
	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— » 40 »
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 » 20 »
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— » 40 »
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 » — »
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 » — »
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— » 20 »
XVI. kötet.	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— » 80 »

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XV. KÖTET. — 9. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HUBER ALFONZ

K. TAG FELETT

KÁROLYI ÁRPÁD

RENDES TAGTÓL

(Felolvasta a M. T. Akadémia 1911. december 18-án tartott összes ülésén)

ARCZKÉPPEL

Ára 80 fillér

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAI RÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczay Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmiás László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábián Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kamitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >

A. Huber

EMLÉKBESZÉD HUBER ALFONZ K. T. FELETT.

KÁROLYI ÁRPÁD r. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1911 decz. 18-án tartott összes ülésén.)

Tisztelt Akadémia !

A második osztály megtisztelő megbízásából nekem jutott a föladat Akadémiánk egy nagyérdemű néhai kültagja iránt a kegyelet ama kötelességét leróni, melynek végrehajtásában Acsády Ignác tagtársunkat a korai halál meggátolá.

Mikor én a pietás e kötelmének teljesítéséhez hozzáfogok, úgy érzem, mintha Huber Alfonz emlékét ünnepezve, valami »lapis refugii« enyhadó árnyékába lépnék.

Mert a legújabb időkben, olyformán, mint a mult század 50-es éveiben volt, úgy látszik divattá lesz Ausztria, Németország, sőt a Svájc némely köreiben is, történetirodalmunknak csakugyan nem tagadható fogvatkozásait nem azzal a tárgyilagossággal bírálni, a mely a föltétlen tiszteletet parancsoló német szaktudományhoz egyedül méltó volna ; hanem a megfogvatkozott jóakarát olyan egyoldalúságával, mely még az őszinte törekvést is alig ismeri el, a hibákat ellenben kiszinezi ; ocsút és tiszta szemet egyaránt kiforgat hát a kritika rostájából.

Ez elől az irányzatos túlszigor elől jól esik Huber Alfonz emlékéhez menekülnünk, a ki férfikora delén túl megtanulta nyelvünket, megismerte, megbecsülte és fölhasználta szakirodalmunkat, sőt segélyével igaz gyöngyöket hozott föl multunk tengerének mélyéből . . .

. . . Huber Alfonz 1834-ben a tiroli szép Zillertal egy kis hegyi községében született. Még 13 éves korában csekély birtokú szegény földműves apjának kecskéit őrizé s iskolázni a messzefekvő faluba járt, a hol délben a jólelkű plébánosnál volt szabad maradnia. Itt a paplakban bukkant rá véletlenül egy akkoriban nagyon elterjedt német világtörténeti műnek egy ócska példányára, a melynek olvasgatása elhatározó lőn egész életére : a kis kecskepásztort gimnáziumba adták Hallba, onnan Innsbruckba, a hol sok nélkülözés között, de kitűnően fejezte be a középiskolát.

Kevés öröm, kevés gondatlan óra jutott a gimnáziumi évek alatt a szegény parasztfiúnak osztályrészüil, — és mégis azt mondhatjuk, hogy nem sok tudós alapozta meg élethivatását, kezdette meg tanulmányait oly szerencsés külső és szellemi körülmények közt, mint ő.

Mert az az idő, mikor Huber a gimnázium utolsó osztályait járta s az innsbrucki egyetem bölcsészeti karán a történelmi szakokra beiratkozott, epochális idő volt Ausztria szellemi kultúrájának s különösen főiskolai oktatásának fejlődésében . . . Egy, a tudomány és magasb műveltség iránt kitűnő érzékkel bíró s hivatásának magasztos föladatait teljesen átérző és megértő közoktatásügyi minister fáradhatatlan buzgalommal igyekezett kihasználni annak a centralizáló absolutismusnak, mely egyebekben súlyos teher gyanánt nehezedett a lelkekre, összes eszközeit a maga ressortja érdekében. Sem egyházpolitikai álláspontja, sem magyarországi germanizáló törekvése nem jöhetnek tekintetbe Thun Leónak ezen emlékbeszéd alanyánál. Itt csak azt szabad és azt kell néznünk és elismernünk, hogy szemben a márczius-előtti idők elmaradottságával, mely Ausztriában csupán az orvosi és technikai tudományokat, mint az államra nem-veszélyeseket engedé fölvirágozni, egyébként pedig azt tartá, hogy »a vezető társadalmi osztály ne üzzön hiábavaló luxust fölösleges ismeretekkel«, a nagyműveltségű minister lelkesen karolta föl a felsőoktatás ügyét. Buzgón igyekezett a kormánya alatti osztrák főiskolákat a német egyetemek magas színvonalára emelni ; behozta a fakultásokon, főleg a bölcsészetin az igazi tudományos, t. i. a semináriumi oktatás intézményét s különös gondot fordított a történelmi disciplinákra. Cél tudatosan kereste a megüresedett történelmi tanszékekre a kiváló erőket ; buzgó katolikussága és osztráksága

nem gátolá abban, hogy porosz protestánst vagy svájcz zsidót, egy Sickelt vagy egy Büdingert hívjon meg a legelőkelőbb katedrákra, ha a meghívottak tudományos tanári működéséhez jogos reményeket köthetett. Megteremté a bécsi Institut für österreichische Geschichtsforschung most is nagyhirű, a maga nemében egyedül álló intézetét s életre hívta az innsbrucki történelmi iskolát, midőn szerencsés választással s még szerencsésebb emberismerettel Böhmernek, a modern német történetkutatás egyik vezéralakjának ajánlatára a fiatal weszfáli historikust, Fickert, a vele folytatott beható párbeszéd után rendes tanárnak nevezteté ki az innsbrucki egyetemre.

Julius Ficker, a középkori német historia, jogtörténelem és oklevéltan e kimagasló bűvára három tulajdonságot hozott magával az egyetemi tanszékre. Először azt az abszolút tiszta idealismust, melylyel hivatása és szaktudománya iránt el volt telve. Másodszor a tanácscsal és tettel segíteni mindig kész emberbarátnak az egész életre kiható jóakarátát azon hallgatói iránt, a kikben igazi tehetséget fődözött föl s a kiknek egyszersmind komoly törekvéséről is meggyőződött. Végre rengeteg szakismeret mellett kiválóan finomélű kritikai elmét és szilárd módszert. A történelem kútfőszerű tárgyalásáról s a történelmi kritikáról szóló kollégiumai — mint később nagyhirűvé vált tanítványa, Schäffer-Boichorst, mondá — páratlanok voltak akkor a maguk nemében, úgyannyira, hogy Ficker seminariumába távolról sereglettek a német föld tudományszomjas ifjai, a kik közül többekből a történetkutatás egy-egy oszlopos tagja lőn.

Ennek a kiváló professornak, ennek, a mint maga nevezé magát, »hidegvérű weszfálinak«, a ki azonban keble mélyén meleg emberszeretet ki nem égő tüzét ápolá, került működése első éveiben, az egyetemi és seminariumi szakoktatás föllendülésének virágos korszakában keze alá, testvéri, sőt atyai jóindulata bőv-körébe a szerencsés Huber. A tehetségével és törekvése komolyságával egyaránt kiváló tanítvány mihamar kedvence lőn mestérének, a ki becsvágyát helyezte abba, hogy a kitünő ifjúból kitünő tudóst neveljen. Szinte irigység fogja el az embert, ha olvassa azokat a félévi jelentéseket és leveleket, a melyeket Ficker a maga történeti seminariumának működéséről s a benne különösen Huber által elért eredményekről a miniszterhez intézett, meg a

válaszokat, a melyek rájuk a ministertől jöttek.¹⁾ Irigység a tanítvány iránt, a kinek olyan mestert juttatott a jó sors és irigység a professor iránt, a kinek munkálkodását egy akkoron hatalmas nagy birodalom ezergondú államférfia oly részletekbe menő figyelemmel kíséri, biztatja és támogatja. Mert Thun, a ki ott a Lajthán túl a valódi tudományosság palántás kertjeinek jó megágyazásában, a gondosan megválasztott kertészekkel való élénk összeköttetésben és a növekvésnek indult fiatal hajtások jóakaró ápolásában kereste és találta hivatása legfőbb földadatait az oktatás terén, őszinte örömmel vette tudomásul Ficker tudósításait seminariumi hallgatói s köztük főként Hubernek előmeneteléről. S mikor az egyetemi évek végezte, a doktorátus és a középiskolai tanári oklevél megszerzése után arról kellett dönten, hogy a vagyontalan Huber kenyéradó pályára, gimnáziumi tanárságra lépjen-e, vagy pedig az egyelőre száraz kenyérhajat sem nyújtó egyetemi magántanárságra készüljön: Ficker kérésére Thun gyorsan intézkedett, hogy Huber mint Ficker seminariumának assistense akkora ösztöndíjban részesüljön, a mely lehetővé teszi neki a tudományos pályán való megmaradást. A derék ifju, a kiben a szép talentumot, az erős fejlődő természetes elmeelt, a könnyű fölfogást, a fáradhatlan kitartást s a gáncs nélkül való erkölcsi viselkedést mestere ismételve is kiemelte a minister előtt, alig egy év múlva már az egyetemes és osztrák történet magántanárává habilitálta magát az innsbrucki egyetemen. És sajátságos összejátszása a véletlennek, hogy Thunnak legutolsó kormányzati, ministeri ténye 1860 október 20-án Huber magántanárságának megerősítése volt.²⁾

Az új dócensnek ebbeli működése első esztendejében jelent meg első nagyobb dolgozata és pedig a bécsi akadémia Sitzungsberichtéi között.³⁾ A dolgozat, a melyre jól illik az a latin mondás, hogy »ex ungue leonem«, azoknak a XI. századig visszanyúló osztrák szabadalomleveleknek kérdésével foglalkozott, a melyek

¹⁾ Lásd: Jul. Jung: Julius Ficker (1826—1902). Ein Beitrag zur deutschen Gelehrten-geschichte (Innsbruck 1907) 205., 216., 220. és köv. lapokon.

²⁾ Jung id. m. 282—283. l.

³⁾ Über die Entstehungszeit der österr. Freiheitsbriefe. Sitzungs-berichte der kais. Akademie der Wissenschaften, 34. kötet (1860).

Ausztriának, mondhatni, teljes függetlenséget biztosítának a Németbirodalmon belül, hercegeit pedig mint főhercegeket rangban a választófejedelmek után minden más német fejedelemelek elébe helyezték. Mivel e kiváltságleveleket IV. Frigyes császár ünnepélyesen megerősíté s a bennükfoglalt jogokat Ausztria és hercegei azóta tényleg élvezték is : érthető, ha mintegy erekljeszerű tiszteletben részesültek ezek az oklevelek. Mikor azonban a 19. század közepén a német jogtörténet föllendülésével észre kezdte venni a tudós világ, hogy amaz oklevelek tartalma semmikép sem vág össze az egykorú közjogi viszonyokkal, kipattant a hamisítás gyanúja ellenük. S míg a bécsi történelmi iskola régi előkelőségei, rosszul alkalmazott loyaltással a Habsburgok iránt, azt állíták, hogy a hamisítások a nagy interegnum alatt s a cseh Ottokár uralma idejében készültek, Wattenbach rámutatott a hamisítóra IV. Rudolf osztrák hercegnek, a bécsi egyetem alapítójának személyében. A vitás kérdést Ficker biztatására már az ő történelmi semináriumában bonczolni kezdé a fiatal Huber s kutatásait később kimélyítve, róluk a mondott dolgozatban számolt be. Az a világos, egyszerű és megdönthetlen módszerű okoskodás, a melylyel a hamisított szabadalomlevelek keletkezése idejét vizsgálgatta s benső okoknál fogva az időhatárokat körülöttük mind szűkebbre szorítván, végre megjelölte azt a néhány hónapot, a melyen belül a hamisításoknak meghatározott tendenciákból keletkezniök kellett, annyira meggyőző és a vitát annyira lezáró volt, hogy a fiatal bűvárt egy csapással a komoly tudósok sorába emelte.

Kevés időre rá egy másik munkával mutatta magát mestere méltó tanítványának Huber, melynek eredete szintén Ficker seminariumi gyakorlataiba nyúlik vissza s a mely a svájci szövetség megalakulásáról s vele összefüggésben a Tell Vilmos-féle monda történeti értékéről szól.¹⁾ Ennek a kérdésnek már akkor közel 300 esztendő s irodalma volt, de Svájcban s másutt is még mindig ne-nyúlj-hozzám-virágnak tartották a nemzeti hagyományt, bár Svájc hírneves fia, Kopp, az egész elbeszélést a regék országába utalá. Fickernek szigorú methodusa alapján nézett

¹⁾ Die Waldstätte Uri, Schwyz, Unterwalden bis zur festen Begründung ihrer Eidgenossenschaft, mit einem Anhang über die geschichtliche Bedeutung des Wilhelm Tell. — Innsbruck 1865.

most e kérdéssel farkasszemet Huberünk s ellenmondást nem tűrő fejtegetései meggyőznek arról, hogy a Habsburgok a svájci szövetséget megalapító Waldstätteknek többszörös jogi alapon is mindvégig törvényes urai voltak s hogy a surlódások azért keletkeztek közöttük, mert a Habsburgok a maguk birodalmi vogti, azaz védnöki minőségében kötelességük szerint becsülettel megvédték az einsiedelni, engelsbergi, zürichi stb. őskolostorok földesúri jogait a Waldstättek gyakran brutális támadásai ellen s hogy e svájci területek jobbágylakóinak az egyes császárok tisztán csak politikai okokból adták a folyton erősödő Habsburgok ellen a jogfosztó, törvénytelen kiváltságokat.

E történeti megállapítások után fog Huber a Tell Vilmos mondája elemzésébe és kimutatja, hogy sem Gesslerről, sem Tellről nem tudnak sem az egykorú svájci kútforrások, sem a közvetlen utána következő hosszú évtizedeken keresztül semmit s csak a 15. század végefelé említi egyik krónika először Gessler nevét. Ettől kezdve bővül aztán a monda, míg a 16. század végéig a maga teljességében végkép kialakul azon tökéletesen hasonló tárgyú mondák mintájára, a melyek norvég és dán földön, az angoloknál és a Rajna mentén már évszázadokkal előbb gyönyörködtették a hallgatókat. Még Tellnek keresztneve is az angol mondából lőn átvéve, mert a Vilmos név sem abban az időben, a melyben a monda játszik, sem később az egész éjszaki Svájcban soha nem volt használatos; Tell nevű család pláne csak a 17-ik század végéről mutatható ki s már a monda befolyása alatt, mert az első Tell még mint Nell van az anyakönyv születési rovatába bevezetve, sőt a leánytestvére még mint Nell halt és temetettet is el.

Huber dolgozata a kérdés történettudományi oldalát egyszerűsmindenkorra lezárta, fiatal szerzőjének nevét pedig tágabb körökben ismertté tette. De nem is késett a jutalom. Négyévi docentúra után pártfogója, Ficker, Waitz mellett a középkori német jogtörténelem legalaposabb művelője, átlépett az innsbrucki egyetem jogi karához, hogy történelmi tanszékét kedvencz tanítványának adhassa át. Ez meg is történt s a fiatal docens 1863-ban egyszerre rendes tanárrá lőn az egyetemes történelem tanszékére kinevezve. Mint ilyen, már a következő évben egy újabb monografiával gazdagítja a szakirodalmat. 1864-ben ünnepelték ugyanis Tirol Ausz-

triához való csatoltatásának 500 éves jubileumát, s a monografia ennek az Ausztriára és az osztrák uralkodó házra oly nagyjelentőségű uniónak oknyomozó történetét tárgyalá.¹⁾ Nagy részben teljesen új okleveles adatok alapján ismerteti itt a szerző a 14-dik század közepe előtt élt osztrák hercegeknek a birtokszerzésben bámulatosan előrelátó politikáját; a körülményeket, a melyek közt a görcei grófok tirolai ágából való utolsó női örökös a grófságot a Habsburgokra hagyta s a küzdelmeket, a míg IV. Rudolfnak a Wittelsbachok ellen a szép örökség biztosítása és ezzel a Habsburgok hatalmának igazi megalapozása sikerült. Most már csakugyan megvolt a délnyugati Németországban, a sváb földön és Elzászban elszórt ősi nagy Habsburg-birtokokkal az egyenes összeköttetés; a Habsburgok most már nem tarthattak többé semmi versenytárstól, a ki őket erős helyzetükből kiszoríthatná; sőt kezükben lévén az Olaszországhoz vezető legkönnyebb utak, tőlük függött nagyhatalmi szerepüket előkészíteni a jövő századokra.

A németosztrák történelemnek ismét egy érdekes problémáját oldotta hát meg végérvényesen a fiatal tanár e jubilaris műve, a melynek készülése közben csaknem maguktól halmozódtak föl az adatok egy további monografiához. Ebben az új műben Tirol megszerzőjének, a Habsburgház második megalapítójának, IV. Rudolf hercegnek életrajzát²⁾ vette tollára Huber, méltóan örökítvén meg benne a kiváló tehetséggel, erélylyel és nagyra-vágyással bíró fiatal fejedelmet, a ki lelkileg és — öles magasságú szikár alakjában — testileg is emlékeztetett szépapjára, az első Habsburg-császárra. Főként a szellemi és anyagi kultúra történetének keretében válik előttünk rokonszenvessé az ifju uralkodó, a ki annyira reformatórius irányban haladt és a polgári, városi munkás elemnek annyira kedvezett, hogy mint életírója mondja, az egész középkor törvényhozásában alig lehet párját találni. Az ő emlékét dicséri a bécsi Szt. István temploma is, melyet leégése után góth stylben kezdett újra építeni; s különösen megóvjá nevét a feledéstől a bécsi egyetem, melyet ő alapított. Ért-

¹⁾ Geschichte der Vereinigung Tirols mit Oesterreich und der vorbereitenden Ereignisse. — Innsbruck 1864.

²⁾ Geschichte des Herzogs Rudolf IV. von Oesterreich. — Innsbruck 1865.

hető, ha a történetíró ezt a fiatal fejedelmet, a ki rövid hétévi uralkodása alatt annyi hasznosat tudott alkotni, nem ítéli el keményen azért a botlásáért, hogy túlságos becsvágyától ösztönözve, családjának tényleg amúgyis meglevő hatalmi állásához a multba is visszagyökerező jogczímet keresett s e célból azokat a császári privilegiumokat koholtatá, a melyekről az imént szoltam.

Míg Huber ez utóbbi két munkájához gyűjté az adatokat, az alatt őt és mesterét, Fickert s velük együtt a német történetkutatók díszes gárdáját nagy veszteség érte a már említett Böhmernek 1863-ban történt halála által. Méltán siratta Huber a nemeslelkű férfiút, a ki őt is mint másokat, anyagi eszközökkel segíté munkálkodásában s a kinek gazdag irodalmi hagyatékát földolgozni immár barátainak és tanítványainak föladata lón.

A kontinens középkori történetével foglalkozók jól tudják, mit jelent Joh. Friedr. Böhmer neve. A frankfurti születésű tudós gyermekéveit a 19. század elején a francia uralom alatt élte át. Romanticismusra hajló lelkében az idegen uralom kitörülhetetlen nyomokat hagyott s egyszersmind rajongásszerű érzelmeket is ébresztett a széthullt Németbirodalom egykori dicsősége és multja iránt, a melynek kutatását élete föladatául választá. Jó sorsa már pályája kezdetén összehozta a német megújulás apostolával, báró Steinnal. Ennek fölszólítására lépett be az akkoriban megalakult »Gesellschaft für ältere deutsche Geschichtskunde« tagjai közé, melynek és ezzel egyúttal a világ legelsőrangú történetirodalmi vállalatának, a Monumenta Germaniae-nak Petzcel együtt hosszú ideig igazgatója volt. E nagy nemzeti intézménynél Böhmer az oklevelek gyűjtését és kiadását vállalá magára s ebbeli előkészületei között fogamzott meg agyában az a, Wattenbach szerint, epochális ¹⁾ gondolat a szaktudomány terén, hogy a németbirodalmi állami vonatkozású oklevelekről, melyek részben kiadatlanul heverték, hozzáférhető vagy megközelíthetetlen helyeken, részben három század óta déli, nyugoti és Közép-Európa összes országaiban könyvek és nyomtatványok ezreiben jobb és rosszabb kiadásban napvilágot láttak, egy kritikai jegyzéket kellene összeállítani, olyan formán, ha szabad a kései hasonlattal

¹⁾ Wattenbach cikke Böhmerről az Allgem. Deutsche Biographie 3. köt. 76 és köv. lapjain.

élnem, mint a modern műgyűjtemények catalogue raisonnéjai. Nem kímélve időt, fáradságot és mert gazdag ember volt, nagy anyagi áldozatokat sem, fogott terve megvalósításához Böhmer s mikor kritikai jegyzékének, a »Regesta Imperii«-nak első füzetei megjelentek: általános elismerés jutalmazta az érdemes férfit, a ki, mint egy neves történetbűvár olyan szépen mondja, Regestáiban mintegy zsinórra fűzte a történelem salaktól megtisztított igaz gyöngyeit. Természetes, hogy az epochális összmu befűezéséhez egy emberélet elenyésző csekély volt. Ezt jól tudta Böhmer s végrendeletében bőkezűen gondoskodott arról, hogy a nagy mű folytatható s tökéletesb kiadásban befűezhető legyen. Nagy irodalmi hagyatékán tanítványai úgy osztakoztak, hogy a Regesták ügyét Ficker vette kezébe, a kinek vezetése alatt és közreműködésével egész csapata a kitűnő kutatóknak, Mühlbacher, Ottenthal, Redlich folytatták és tökéletesbiték a monumentális munkát. A vezér legöregebb tanítványa, Huber, pedig azzal fejezte ki háláját Böhmer iránt, hogy IV. Károly császár regestáinak kidolgozását vállalá el a hagyatékából.

Ez a munka, mely hat álló esztendő vett igénybe életéből, őt folytatásban 1874 és 1877 közt jelent meg s nyolczadfélezer állami vonatkozású oklevél kritikai és tartalmi jegyzékét adja az 1346 és 1378 közé eső időből.¹⁾ A Regestákat Böhmer intentiói szerint megelőzte IV. Károly uralkodásának tömör története, bírálata és jellemzése, mely utóbbiban Huber valóságos kis tudományos bijout nyújtott. Külön tanulmány gyanánt járul aztán hozzájuk a nevezett császár okleveleinek kitűnő diplomatikája, mely mindig alapvető speciális mű marad. A nagy hatásról, melyet a Regesta-kötet historikusokra és a jogtörténelem művelőire tőn, az a körülmény tanúskodik, hogy megjelenése után Közép-Európa minden országából fölszólítás nélkül küldötték be a kutatók Huberhez az általuk újabban és újabban fölfedezett császári oklevelek másolatait vagy kivonatait, úgy, hogy a főmű befűezése után egy évtizedre (1889-ben) másfélezer számra vágó pótlékot adhatott közre maga Huber.

Alighogy bevégezzé nagynevű tagtársunk a Böhmer hagyaté-

¹⁾ Die Regesten des Kaiserreiches unter Karl IV. 1346—1378. — Innsbruck 1877. (Fickernek ajánlva.)

kából rájutott e munkarészt, midőn Giesebrechttől — a 70-es évek végén — azt a fölszólítást vette, hogy a »Sammlung der europäischen Staatengeschichte« részére írja meg Ausztria történelmét. A mily megtisztelő volt a fölszólítás, annyira mintegy kapóra is jött Hubernek, a ki 1870 óta Innsbruckban az egyetemes történet helyett az osztrák történelmet adá elő. Készséggel vállalta hát el a megbízatást, melynek teljesítése folyamán az előkészítő tanulmányok hosszú sorozatának adott életet kutató géniusza.

Ezek a dolgozatok az osztrák történelem egyes homályos fázisait világítják meg a legrégibb időktől a 17-dik századig. Valamennyi egyaránt becses, mint Huber minden dolgozata. Sok közülök az úttörő, nem egy végleg megoldja a fölvetett kérdést. Messze vezetne, ha csak címüket akarnám is fölsorolni; annál kevésbé van itt időm arra, hogy ismertessem őket. Csak példakép hozom föl, mert minket is közelebbről érdekel, azt a magvas tanulmányt, mely a stájer rimes krónikának, a nagy németosztrák interregnum egyik egykorú kútforrásának értékét a kellő mértékre szállítja le, még pedig nagyrészt a magyar oklevél-kiadványok alapján, a magyarországi oklevelek gondos kritikai felhasználásával, példát nyújtván ezzel az osztrák és német kutatóknak, hogy úgy e kornál, mint egyáltalán a Babenberg-dynastia uralmának utolsó szakánál a magyar oklevelek tudósítása nélkül nem boldogulhatni.¹⁾

Még fontosabbak azonban ezeknél az itt névleg sem említett munkálatoknál Huber ama dolgozatai, a melyekben ekevasával a *magyar* történet egyes századainak szűz gyöpét törte föl, a hol fejszéje a *magyar* történelem őserdejéből vágott tisztásokat későbbi szántás alá.

Ezek a tanulmányok hozták Magyarországgal közelebbi összeköttetésbe Hubert; ezekkel kötelezte le állandóan a magyar történettudományt s ezekért való elismerésül igtatá őt Akadémiánk a maga kültagjai sorába.

Bármily csábító volna is az osztrák tudós e körülbelül másfél tucatnyi tanulmányát egyenkint ismertetni s kimutatni mindegyiknél azt, a mivel történelmi ismereteinket előbbrevitte: ter-

¹⁾ Die steirische Reimchronik und das österr. Interregnum. (Mittheilungen des Institutes für österr. Geschichtsforschung. 4. köt. 1883.)

mészetes, hogy a rendelkezésemre álló idő rövidsége miatt ezt nem teszem s csak egyes, ránk nézve kiválóan fontos vagy kiválóan érdekes dolgozatánál állapodom meg. Futólag említtem hát csak a nagymorva birodalom kiterjedéséről írt dolgozatát,¹⁾ a melyben Hunfalvy Pálnak igazat adván, bebizonyítja, hogy őseink bejövelekor a bolgár birodalom nem terjedhetett nyugatra a Tiszától. Nem időzöm rövid, de magvas tanulmányánál sem, melyben a legrégibb magyar alkotmányról szól; ²⁾ noha talán bátran következtethetném belőle azt a véleményem szerint egyedül helyes nézetet, a mely Hajnik kutatásaiból is levonható, s melyet eleintén Pauler is vallott, de később elejtett, hogy t. i. a tulajdonképi magyarság zöme akkor még kívül állott a királyi alkotmány keretein. Azokat a kisebb-nagyobb értekezéseket is hallgatással mellőzöm, melyek Imre királyunknak öcsésével, Andrással, folytatott küzdelmeiről, a IV. Béla s fia, István, közötti viszálykodásokról szólnak, vagy az előbbinek stájerországi uralmával, a magyar politikának a Babenbergeek örökségébe való beleavatkozásával foglalkoznak. A Kún László alatti benső viszályokról készült tartalmas dolgozattól csak azt az eredményt emelem ki, hogy a későbbi III. Endre Kún László idejében soha nem bírta a szlavoniai hercegséget s nyoma sincs annak, hogy Kún Lászlóhoz valaha barátságos viszonyban állott volna s így szakítanunk kell azzal a kissé érzelmős fölfogással, mintha a gyermektelen Kún Lászlóban megszólalt volna a vér szava és az ő védőszárnyai alatt készült volna az utolsó árpádházi király Slavonia hercegi székében a magyar királyi tisztre. Mellőzöm továbbá azt a tanulmányt is, mely Magyarországnak az utolsó Árpádfi alatti benső viszonyaival ³⁾ foglalkozik;

¹⁾ Die Ausdehnung des »grossmährischen« Reiches nach Südosten (Beiträge zur ältern Geschichte Oesterreichs. 2-ter Beitrag.) Mittheilungen des Institutes für österr. Gesch. Forschung, 2. köt. 1881.

²⁾ Ueber die älteste ungarische Verfassung. (Beitr. zur ält. Gesch. Oesterreichs. 7-ter Beitrag. Mittheilungen des Inst. f. ö. Gesch. Forsch. 6. köt. 1885.

³⁾ Ezen értekezések (Die Kämpfe des Königs Emerich mit seinem Bruder Andreas; die Streitigkeiten zwischen König Béla IV. und seinem Sohne Stefan; Ungarns innere Verhältnisse unter Ladislaus IV.; Ungarns innere Verhältnisse unter Andreas III.) »Studien über die Geschichte Ungarns im Zeitalter der Arpaden« gyűjtőcím alatt az Archiv für österr. Geschichte 65. kötetében, 1884-ben jelentek meg.

csupán azt tartom kötelességemnek kiemelni, hogy Huber árpád-kori értekezései kivétel nélkül mind úttörők s hogy eredményüket Pauler, beható fölülvizsgálat után, nagy haszonnal értékesíthette a maga főművében. Ezekre czéloz Pauler, midőn őszintén hálás elismerésének kifejezése mellett azt mondja, hogy Huber »alapos tudással és éles kritikával sok oly kérdést pendített meg és tisztázott, melyeket irodalmunk szóba sem hozott vagy *nem tudott* kellőleg megoldani.«¹⁾

Van azonban Hubernek az árpád-kori magyar történelmet tárgyaló tanulmányai közül egy, a melynek több ok miatt néhány szót kell szentelnem. Az, a melyben Gertrud királyné megöletésével foglalkozik.²⁾ Az addigi ingadozó fölfogással szemben kétségsbe többé nem vonható módon határozta meg mindenekelőtt a tragédia esztendejét, az 1213-diki évet. A chronológiai kritikában mindig erős Hubernek e megállapítása fontos ugyan, de nem ebben rejlik a tanulmány érdekessége. Meggyőzően bebizonyítja — és ez a fő — hogy a királyné megöletésének tisztán politikai okai voltak s hogy azt a másik okot, Bánk bán nejének meggyalázását s egyáltalán ezt az egész erótikus elbeszélést egyetlenegy egykorú kútfő, akár magyar, akár külföldi, a legtávlatabbról sem említi, noha a gyilkosság hírével az egész külföld betelt. A kútfők további bírálata, az összes szereplők és viszonyok elemző vizsgálata után azt mondja ki kutatásai eredménye gyanánt Huber, hogy Bánk bán neje dolga nem egyéb hatásos mesénél. Figyelemreméltó találkozása a véletlennek s egyszersmind kitűnő próbaköve a vizsgálat alaposágának az, hogy ugyanabban az időben, a mikor Huber e kérdéssel foglalkozott, tőle teljesen függetlenül Pauler Gyula egy ugyane tárgyú értekezésében ugyanerre az eredményre jutott. S noha időközben egy kiváló történetírónk, mondhatnám, nép-pszichológiai okokból fönntartandónak véli a magyar Lukréczia regéjét : Huber és Pauler megállapításai után ezt a regét, mely a nagy magyar drámaíróktól költészetünk egyik remekének megalkotására ösztönzé, ki kell törölnünk történelmünk reális értékeinek leltárából. Meg kell békülnünk a veszteség gondolatával, mint Tell Vilmos

¹⁾ Pauler Gy.: A magyar nemzet története az Árpádházi királyok alatt. Első kötet előszava. (Mind a két kiadásban.)

²⁾ Die Ermordung der Königin Gertrud von Ungarn. Az előbb említett »Studien« második darabja. Id. h.

eseténél vagy Don Carlosénál, a kiről nem sokkal ezelőtt Büdinger az egykorú adatok egész halmazával bebizonyítja, hogy Schiller eszményi hőse a valóságban egy testileg és lelkileg szánsalomraméltó nyomorék volt. Ezzel ellentétben legalább a magyar rege főalakjai a valóságban, az egykorú kútfők homályoszlato világánál, Huber kutatásai után csak nyernek. Bánk bán neje megmarad szennytelen, tiszta nőnek, a kit egyébként mint a királyné egyik gyilkosának, Szolyvai és Szentmiklósi Simonnak napát már tisztos életkora is megvédett Berchtold vad indulatától. Bánk bánnak kezét pedig nem mocskolja be az orgyilokkal kiontott királyi vér; az elégedetlenek közé tartozhatott 1213-ban, de az összeesküvők, az orgyilkosok közé nem. Királyi urát époly híven szolgálta később is, mint azelőtt, hasonlóan János esztergomi érsekhez, a kinek pennájába a rege azt a híres »Reginam occidere nolite«-féle pythicus mondást minden alap nélkül adá.

Az időrendi sor elé vágva, itt találom jónak fölemlíteni Huber ama tanulmányát, a mely, bár mellékesen, a Garaink népszerű balladájában megörökített »Hédervári Kont« esetével is foglalkozik. Ez a hosszú dolgozat Mária királynő és anyja elfogatásának történetéről és Zsigmond királyunknak a nápolyi vagy Anjou-párttal folytatott küzdelmeiről szól; ¹⁾ egész sorát javítja ki a kortani nagy botlásoknak, a melyeket a Huber előtt író magyar kritikusok e korszak eseményeinek vázolásánál elkövettek; rámutat aztán arra, hogy történetirodalmunk Turóczy jóval későbbi krónikájának nem egy nagyítását és meséjét csaknem kritika nélkül elhitte és átvette. Ezek közé az utóbbiak közé tartozik a 30 »keemény vitéznek«, s élükön »Hédervári Kont«-nak kivégeztetése. Hiába mondja a jó Turóczy, hogy erről még az ő korában hangosan zengő lant mellett énekelték s hiába jelzi oly biztosan az esemény idejéül az 1393-dik esztendő: Huber okleveles alapon bizonyítja be, hogy ez a lázadás 1388-ban történt, szervezője Korpádi János és nem »Hédervári Kont« volt. Korpádit és, mint Huber útmutatása után indulva, néhai tagtársunk, Schönherr Gyula kimutatá, egyik társát, Szöglakit, ki is végezteté a király, de a többit nem. A töme-

¹⁾ Die Gefangennehmung der Königinnen Maria und Elisabeth von Ungarn und die Kämpfe König Sigismunds gegen die neapolitanische Partei und die übrigen Reichsfeinde in d. J. 1386—1395. (Arch. f. österr. Gesch. 66-dik köt. 1885.)

ges kivégeztetés ép oly fantázia szüleménye, mint a magyar Anjou-párt fejének, Horváthi Jánosnak gyászos vége, a kit Turóczy válogatott kínzások közt küld halálba, de a kiről Huber bebizonyította, hogy még el sem tudta őt fogatni Zsigmond, nemhogy kivégeztette volna! . . .

. . . Hubernek nem csupán az Anjou-korra vonatkozó, hanem nézetem szerint tán összes magyar történelmi tanulmányai közt a legértékesebb az, a mely »Ludwig I. von Ungarn und die ungarischen Vasallenländer« cím alatt jelent meg.¹⁾ A kritikai bűvárlat szempontjából e tanulmánynak kettős érdeme van. Először az események szövevényénél kijavítja az addigi történetírók tévedéseit s a megtörtént dolgok idejének pontos meghatározásával lehetővé teszi az össze-vissza kúsztált fonál legombolyítását. Másodszor az egykorú külföldi tudósítások valódi értékét a régibb és újabb oklevélpublicatiók összevetése után megállapítja s így sikerül neki egy csoport egymást kiegészítő, teljesen hiteles adatot nyernie. Ezen a kettős alapon építi meg aztán a maga egyszerű, kevésszavú modorában a Nagy Lajosunk balkáni politikáját alkotó tények és szándékok szilárd gerendázatát.

De nem csupán a gondos bűvár s a kritikus alapozó jelenik meg előttünk Huber e szép tanulmányában. A történetíró, a kritice megállapított tények, események és szándékok éles elméjű értékelőjét is nagy értelmi haszonnal hallgatjuk benne, a mint kifejti, hogy az utolsó Árpádok büszke királyi címzeinek az ezen címekbe fölvett országok fölötti reális hatalom nem felelt meg s hogy miért és hogyan lón Lajos föladata e címekbe sűrűbb tartalmat önteni. Csaknem magából kinálkozik itt Hubernek az alkalom, hogy nézetet nyilvánítson Lajos ama hittérítői buzgalmáról is a balkáni országokban, a melyet mint vallási türelmetlenséget kárhoztatnak nála hazai történetíróink. Az osztrák tudós elismeri, hogy Lajos eljárásában a vallásos túlbuzgóság megállapítható; de viszont kimutatja, hogy ez politikai okkal bírt és így szükség-szerű volt. Mivel t. i. azon idők embereit a vallási momentumok nagy mértékben befolyásolták: csak úgy volt lehetséges ráczot, bolgárt és balkáni oláht, a kik nemzetiségüknél és multjuknál fogva a magyar állammal szemben idegenek voltak, ennek az

¹⁾ Arch. für österr. Gesch. 66. kötet. (1885.)

államnak hűséges alattvalóivá tenni, ha sikerül őket legalább vallási tekintetben assimilálni a magyar állam többi alattvalóival. Annak ecsetelése után hogy ez mért nem sikerült s hogy Lajosnak erélye a magyar uralomnak a balkáni hűbéres országok fölötti érvényesítésében, élete vége felé, más czélok miatt miként ernyedte el, összefoglaló ítéletet akkor mond a nagy királyról Huber, midőn Pray mellé állva, katonával és követőivel szemben bebizonyítja, hogy Lajos a török ellen igazán soha föl nem lépett. Végzetes tévedése ez, Huber szerint, a kiváló királynak a hűbéres országok és a magyar állam egész helyzetének és egész jövőjének szempontjából egyaránt. Hibázott Lajos, ha azokat az érdekeket, a melyekért Közép-Európában, olasz földön és az északon küzdött, fontosabbnak tartá, mint Magyarország hatalma megszilárdítását a Balkánon. S hibázott ha a balkáni érdekek nagy értékét kellőképp becsülte ugyan, de nem ismerte föl a veszélyt, mely népét a török felől fenyegeti. Minden fény és dicsőség mellett hát, melyet Lajos a magyar koronára árasztott, Huber oda konkludál, hogy e királyunk jelentőségét Magyarország hatalmi állására vonatkozólag a törtéírárás eddigelé *túlbecsülte*. Huber végítélete szigorú s nézetem szerint sokkal jobban illik Hollós Mátyásunkra, a ki nyugati fantómok kedvéért hanyagolta el a Magyarország déli határain már nagyon erősen veszélyeztetett életérdekeket. De szigorúsága csak azt mutatja, hogy a középkori magyar állam nagy súlyának és nagy föladatainak igazibb és alaposabb értékelője Hubernél nincsen.

Átugrom azt a kitünő értekezést ¹⁾, melylyel az osztrák bűvár a magyarságnak az ozmán ellen 1440 és 1443 közt vívott küzdelmeit ismerteti, az események hiteles kútfőit szabatosan megállapítja és itt is rendet hoz a nagy zavarba, mely e rövid korszak történeti chronológiájában észlelhető. Megpihenek azonban pár pillanatra annál a szép tanulmányánál, mely a XVI. század derekán Erdélynek I. Ferdinánd által történt birtokbavételéről s különösen az idők legérdekeseb alakjának a nagy pálos barátinak, Fráter Györgynek tragédiájáról szól.²⁾ Tárgyilagossága, őszinte

¹⁾ Die Kriege zwischen Ungarn und den Türken 1440—1443. Archiv. t. öst. Gesch. 68. köt. (1886).

²⁾ Die Erwerbung Siebenbürgens durch den König Ferdinand I. i. J. 1551. (Arch. f. österr. Gesch. 75. köt. 1889.)

igazságkeresése és a lényeges iránti kritikai érzéke, tehát azok a tulajdonságok, a melyekért őt a német szakférfiak méltán dicsérik, tán egy értekezésében sem mutatkoznak oly előnyös világításban együtt, mint itt. Keresetlen, egyszerű modorában adja elő a katasztrófához vezető eseményeket és okokat s minden tekintetbe vehető körülmény szigorú és nyugodt mérlegelése után, a külföldön s különösen a német történetírásban elterjedt fölfogással szemben levonja a következtetést, mely szerint Fráter György ellen sem az elkövetett, sem a megkísérlett hazavagy fölségárulás ténye a legtávolabbról sem mutatható ki.

Egy másik, ugyancsak Erdély történetét ¹⁾ tárgyaló s ugyancsak a XVI. század közepébe vágó értekezését mellőzvé, pár szót kell szánnom egy, még I. Ferdinánd idejére vonatkozó, úttörő tanulmányának, a mely ennek az uralkodónknak a pénzügyi viszonyával foglalkozik ²⁾ s abból a helyes szempontból indul ki, hogy Ferdinánd igazságos megítélése csak úgy lehetséges, ha ismerjük a finaciális eszközöket, a melyek a rázúdult föladatokat s az irányában támasztott követelmények teljesítésénél rendelkezésre állottak. E dolgozathoz a Magyarországra vonatkozó anyagot jórészen elhúnyt derék tagtársunknak, Acsády Ignácznak ugyancsak úttörő kutatásaiból meríté s meleg elismeréssel használta is föl Huber. A kép persze teljes nem lehet; a levéltárak méhében rejlő adathalmazok részletes átvizsgálása hosszú évek erős munkáját követelné meg. De jól tájékoztat a becses tanulmány és különösen a mi az osztrák pénzügyi viszonyokat illeti, főbb vonalaiban maradandó értékkel bír. Hazánkra vonatkozólag ellenben úgy látszik, módosulni fognak Huber és Acsády resultataim. Jeles tagtársunk Takáts Sándor kutatásai után, a melyek eredményei részint egy azóta, sajnos, megszűnt szakfolyóiratban, a Gazdaságtörténelmi Szemlében, részint egyebütt láttak napvilágot, részben még ezután válnak majd közkinccsé, alighanem jóval nagyobbra lesz becsülhető Ferdinánd magyarországi jövedelme annál, a mit a most említett két bűvár praeliminálhatott.

¹⁾ Die Verhandlungen Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen 1551—1555. (U. o. 78. kötet. 1892.)

²⁾ Studien über die finanziellen Verhältnisse Österreichs unter Ferdinand I. (Mittheilungen des Institutes für österr. Geschichtsforschung. Ergänzungsband 4. — 1893.)

Történelmi időrendben is, megjelenése idejét tekintve is, utolsó a speciális előtanulmányok sorozatában az az értekezés, mely I. Lipótnak a portához való viszonyát a vasvári békekötés előtt, széleskörű levéltári kutatások alapján tárgyalja.¹⁾ Beható s nála szokatlan részletességgel ismerteti itt Huber I. Lipót és miniszterei ingadozó, következetlen, sőt értelmetlen keleti politikáját ebből az időből. Ennek a megbélyegzendő határozatlanságának a következménye volt — és ez a teljesen új adat roppant érdekes e tanulmányban, — az, hogy a szt.-gotthárdi győzelem után megkötött béke sokkal kedvezőtlenebb helyzetet teremtett annál, a melyet magától kínált föl a bécsi kormánynak a nagyvezér már két évvel azelőtt, a mikor még sem a Nógrád, sem pedig a kiválóan fontos Érsekújvár nem kerültek volt török kézre! Nagy kár, hogy — kitűzött céljához képest — belpolitikai értékét e békekötésnek s belpolitikai hatását e helyzetnek nem veté mérlegre Huber. Mert nem kételkedhetünk benne, hogy tárgyilagossága és igazságszeretete a magyar történelmi fölfogásnak kedvezett s egyik kulcsát a bekövetkező véres és gyászos eseményeknek megtalálta volna...

... Ezt az utolsó értekezést Huber már nem használhatta föl élete főművéhez: Ausztria történelméhez,²⁾ mely 1885 és 1896 közt öt testes kötetben jelent meg és a melyhez föntemplített tartalmas dolgozatai, mint mondtam, előtanulmányok voltak.

A kiváló tudós e főműve azonban nem az, a minek a címe után tarthatnók. Nem Ausztriának, hanem az osztrák-magyar monarchiának adja történetét. Az osztrák és német szakirodalomban elfogadott eme terminus technicus, mely a magyar fület és szemet egyaránt sérti, még oly tárgyilagosan gondolkodó agyba is befészkelé magát, mint Huberé; pedig ha eltér az úzustól, az ő példája mindenesetre többet használ, mint a mi pusztában elhangzó tiltakozásaink. De mentse őt előttünk az, hogy műve címében nincsen tendentia ellenünk.

¹⁾ Oesterreichs diplomatische Bezeichnungen zur Pforte 1658—1664. (Arch. f. österr. Gesch. 85. köt. 1898.)

²⁾ Geschichte Oesterreichs. I—V. köt. 1885—1896.

Huber fölfogása szerint az ő Ausztriája, tehát az osztrák-magyar monarchia, mesterséges alkotás, a mennyiben egy dél-keleti német dynastiának sikerült a szomszédos, nem-német birodalmakban is, a melyek a maguk állami föladatai teljesítésére elégtelenné váltak, elismerést szerezni s e politikai, kulturális és ethnikai tekintetben egymástól különböző államokat a személyes únió segélyével a maga kezében egyesíteni. Nem oly élőfához hasonlít hát a monarchia, mely egy törzsből bocsát ki terebélyes ágakat, hanem különálló épületek összeköttetése. Ezért tartja jónak Huber a monarchia történetét a *synchronistikus* módszer szerint írni meg és visszanyúlni az 1526-dik esztendő elé, föl a messze múltba, a monarchiát alkotó államok megalakulásának eredetéhez. Ennek a fölfogásnak köszönhetjük kitűnő előtanulmányainak ránk vonatkozó darabját és azt, hogy műve keretében Magyarország történetének is szabatos, a kútfők becsületes kritikáján alapuló és objektív előadásával találkozunk.

E nagy munkánál az a cél lebegett Huber szemei előtt, hogy egy egyenest az eredeti kútfőkből merített, alapvető művet írjon, mely mindamellett egybefoglaló előadású legyen s a kultúrtörténeti momentumokat is arányosan tekintetbe vegye, a mennyiben az államjogi és ethnografiai viszonyok kifejlődésére vonatkoznak. Ezt a célját a derék tudós elismerésreméltó módon, teljesen elérte. Elérte pedig főként azzal a tulajdonságával, mely őt kiválólkép jellemzi, hogy t. i. a roppant nagy anyagon, melyet a számanélküli kútfők sokasága és a soknyelvű irodalom nyújt, uralkodni tudott. Az óriás anyaggal való e sikeres megbirkózás az igazán bámulatraméltó e műben s tán még nagyobb tiszteletet érdemel, mint maga az a példaszerűen gondos kritika, a melylyel az egyes kútfőket fölhasználásuk előtt átvizsgálta.

Huber osztrák történelme előadási modorának egyszerűsége, mondhatnók rideg puritanismusa, némelyeket, a kik szellemes nézeteket, lendületes irályt és ezek szárnyain valószínűleg politikai tendenciákat is vártak tőle, nem elégíte ki. Az igaz, hogy mint tanszéki jeles utódja szép necrologjában ¹⁾ nagyon helyesen, hangoztatja, élénk előadást, ragyogó nyelvezetet, páthost vagy

¹⁾ Redlich czikke Huberről: Biograph. Jahrbuch und deutscher Nekrolog III. Bd. 104—110. lapokon.

raisonnement-t csakugyan nem találunk a műben. De van ezek helyett könnyű áttekinthetőség a nehéz kezelésű anyag elrendezésében, találó ítélet mindenütt, a hol eseményről vagy emberről nézetet kell és történelmileg lehet nyilvánítani; s van keresetlen tisztaság, világos rövidség a mondandókban, mely a lényegesnek biztos kiválasztásán alapszik. Mind oly tulajdonság, a melyek kvalitása bizonyára jobb a könnyű és könnyed szellemességnél.

Nagy kár, hogy ez a történeti mű, mely becsülettel megáll a német szakirodalom hasonnemű produktumainak legjobbjai mellett és a melynek osztrák részeit Akadémiánk bold. Hunfalvy Pál ajánlatára magyarra fordíttatá, nagy kár, mondom, hogy az az értékes nagy munka csonkán maradt, mert szerzője a megjelent öt kötetben csak 1648-ig vihette s a hatodik kötet készítésébe belehalt. Vigaszúl szolgál azonban, hogy a folytatás jó kezekbe került; az örökséget Huber egyik legkitünőbb tanítványa s a bécsi katedrán utódja vette át: Oswald Redlich, a bécsi egyetem idei rector magnificusa, a legkiválóbb újabb német historikusok egyike, a kinek Habsburgi Rudolfról írott nagyszabású monografiáját néhány hónappal ezelőtt a müncheni tudományos akadémia követendő minta gyanánt állítá föl e nemű kiadványai számára. Semmi okunk nincs abban kételkedni, hogy a nagy munkát az utód az elődnek szellemében fogja folytatni s részrehajlatlan tárgylagosság lesz vezérsillaga az újabb századok sikamlós talaján . . .

. . . Körülbelül egy emberöltővel ezelőtt kezdett, külföldi példák után indulva, az osztrák történetkutatók figyelme az államkormányzás művészetének, a közigazgatásnak története felé fordulni s azóta egész sora keletkezett az idevágó kisebb-nagyobb dolgozatoknak és kiadványoknak. Mikor azonban Huber a maga osztrák története megírásához fogott, akkor kevesen szántottak még e dűlön s miután főntebb jelzett elvei értelmében ezzel a kérdéssel is foglalkoznia kellett, csaknem a saját erejére és bűvárlatára volt utalva. Kettős értékkel bírt hát az a rövid vezérfonál,¹⁾ melyben az érdemes tudós az osztrák közigazgatás történetét a 18. század végeig fejté ki szemeink előtt s mely szerény

¹⁾ Geschichte der österr. Verwaltungssorganisation bis zum Ausgange des achtzehnten Jahrhunderts. Innsbruck, 1884.

nézetem szerint talán a legjobb, legkikerekítettebb munka tollának összes termékei közt. Előadásában fogamzani, születni és meg-erősödni látjuk az intézményeket, a melyeknek lelkét és velejét találó megjegyzéseivel világítja meg.

Szintén az osztrák közigazgatás történetét tárgyalja Mária Terézia korától 1848-ig egy kétkötetes munka, mely nem ugyan Huberé, de a melyet ő rendezett sajtó alá és ő adott ki egy, a múlt század közepén elhalt, 82 évet élt, előkelő osztrák bírónak : Dr. Beidtel Ignácznak hagyatékából.¹⁾ Azért említem meg e kiadványt, mert oly értékes, mint a minő, csak Huber gondos censurája alatt válhatott ; meg azért is, hogy fölhívjam így utólag e nálunk nem ismert műre a figyelmet. Ez a rendszertelenül, nem oktató modorban, hanem inkább elbeszélés gyanánt írott munka, mely teli van Magyarországot illető becses vonatkozásokkal, számtalan kisebb-nagyobb fejezetben tárgyalja a közigazgatás minden ágának történetét és minden csínját-binját a legapróbb dolgoktól, a hivatalnokok minősítési táblázataitól kezdve a politikai administratio legfontosb kérdéséig egy nagyműveltségű, ó-liberális gondolkodású főhivatalnok dús élettapasztalatával, nyugodt tárgyilagosságával és csendes humorával. Ezek a tulajdonságok és tartalmi gazdagsága bírhatták Hubert arra, hogy simító kézzel közkincscsé tegye a kéziratot.

A közigazgatás történetének köreit érinti végre Huber legutolsó nagyobb munkája is, melyről még beszámolni tartozom ez emlékbeszéd keretében . . . Tapasztalati tény, t. Akadémia, hogy multtal bíró intézményeknél a gyökeresb változás nehezen és jóval később szokott a változást megokoló események után bekövetkezni. Igy pl. daczára annak, hogy Ausztria már 1866-ban kivált a német Bund kapcsolatából, az osztrák egyetemeken a régi »Deutsche Reichs- und Rechtsgeschichte« még sokáig kötelező tantárgy volt, megfelelő osztrák szakot azonban nem hallgathattak Ausztria jövődöbeli jogászai és hivatalnokai. Ennek az anomáliának akart az 1893 április 20-diki osztrák birodalmi törvény véget vetni, mely a jogi karok új tanulmányi rendjét szabályozta és kimondá, hogy az osztrák »Reichsgeschichte«, mint az állam képződésének és a nyilvános jognak történelme kötelező tantárgy legyen. Meg-

¹⁾ Geschichte der österr. Staatsverwaltung 1740—1848.

született hát az új disciplina, de nem volt hozzá könyv, mely tanárnak és tanulóknak vezérfonalul szolgálhasson. Hivatalos és nem-hivatalos körök tekintete a szükség e pillanatában az osztrák történelem legalaposabb ismerője, Huberünk felé fordult és ő, a nógatásnak engedve, megírta az ifjú disciplina kézikönyvét, mely 1895-ben jelent meg és az utolsó babérlevél szerzője bokros érdemeinek koszorújában.¹⁾

Magyarországgal szemben álláspontja itt is az maradt, a mi osztrák történelménél volt, noha megelőzőleg magyar barátai: Hunfalvy Pál, Szilágyi Sándor és Pauler Gyula figyelmeztették, hogy a mi hazánk története nem tartozik *Ausztria* történetéhez. Huber onnan indult ki, hogy az uralkodóház magyar és nem-magyar birtokai közt a nyilvános jog területén számtalan sok az érintkezés 1526 óta és csak az 1867 utáni időket illetőleg nem fog többé tekintetbe jöhetni Magyarország egy e nemű osztrák műnél. Ennek a nézetnek és fölfogásnak megfelelően osztotta be különben kitűnő munkája anyagát és ezért tárgyalja benne a magyar államterület változásait korszakonként a legrégebbi időktől kezdve ép olyan arányban, mint Csehországeit s a német örökös tartományokéit. Hogy különösen ezekben az utóbbi fejezetekben mennyire szükséges és hasznos munkát végzett Huber, azt méltányolni fogja mindenki, a ki tudja, hogy az örökös tartományokat mily nehéz küzdelmek árán, a szívósság mily példátlan erélyével kovácsolták össze századok hosszú folyamán keresztül kisebb-nagyobb területekből és területfoltokból monarchicus egészszé a Habsburgok.

A területváltozások történetét Huber könyvében az alkotmány, a bírósági szervezet, a közigazgatás organumainak s az állam és egyház közti viszonyok fejlődésének történelme követi mindenütt, természetesen mindig a hármass csoport: német örökös tartományok, Csehország és Magyarország szerint elkülönítve, ekként adván vezérfonalat nem csupán a tanárnak és hallgatóinak, hanem minden művelt osztráknak kezébe, a ki a közélet szerveinek kialakulása iránt érdeklődik . . . Hogy a műnek, mint egy efféle conceptio első kísérletének, hiányai is voltak, az

¹⁾ Oesterreichische Reichsgeschichte. Geschichte der Staatsbildung und des öffentlichen Rechts.

érthető. De a második kiadás, melyet Huber kézirati anyagából kibővítve egy illetékes szakférfiú Dopsch bécsi egyet. tanár rendezett sajtó alá s melynek magyar része tökéletesbítéséhez jeles tagtársunk : Nagy Ernő is hozzájárult, a hiányokat pótolá. Ez első vezérfonal mintájára az osztrák egyetemek tanárai egyremásra siettek hasonló tárgyú kézikönyvek megírásával. Most már kénye-kedve szerint választhat közülök a nagy- és a szakközönség ; az úttörés dicsősége azonban mindenkor Hubert fogja illetni . . .

Végigkísértem, t. Akadémia, Intézetünk elhunyt nagynevű kültagját tudományos fejlődése és működése, különösen pedig hazai történelmünk terén folytatott munkássága összes fázisain.

A mennyire nagyterjedelmű ez a munkásság és a mily számosság Huber kutató géniuszának termékei, ép oly kevés szóval szabad őt, a ki a sok szónak mindig ellensége volt, jellemeznem.

Hubert kiváló történelmi érzéssel, erős kutató ösztönrel és még erősebb kritikai elmeéllel ajándékozta meg a természet. Bármely tárgy és esemény felé fordult is figyelme, mindjárt az eredeti kútfők megismeréséhez és elemzéséhez fogott. Ítélszéke elé idézte az eseményeknek elbeszélő és — mestere Ficker elveihez híven — okleveles tanuit ; vallomásaikat mérlegre veté s a mit e vallomásból éles szemével elfogadhatónak látott meg, abból a lényegest a mellékestől gondosan elkülöníté, hogy ítélete és előadása szilárd alapjául szolgálhasson.

De történelmi érzék, kutató ösztön és kritikai elmeél nem mindenkit ment meg attól, hogy mást, többet, jobbat vagy rosszabbat ne lásson a valóban létezettnél. A perspectiva ezen önkéntelen eltolódásának meggátolásához még a történelmi igazság szeretete és a temperamentum bizonyos fokú higgadtsága szükséges. Mind a kettő megvolt Huberben ; sőt ez az utóbbi az események előadásánál, az iránynál, annyira túlsúlyra jutott, hogy a legnagyobb része annak, a mit Huber írt, sem a közvetlenség melegével nem hat az olvasóra, sem a szépnek, a megnyerőnek köntösébe nincs öltöztetve. De a ki a csillogóbb külsőre nem sokat ad, hanem megelégszik a tiszta és tisztos ruhával, csak igazi embert takarjon, a ki nem mulattatás, hanem oktatás céljából nyúl Huber műveihez : annak bő kárpótlást fog a hiányzó eszthetikai gyönyörökért

a reális igazság világos és szabatos előadása nyújtani a sokszor lapidáris nyelvezet ellenére is.

Honnan van az, kérdehetnők végre, hogy ez a tudós, a kinek minden egyes művére a német nyelv »gediegen« jelzője oly igazán ráillik, oly nagymennyiségű szellemi terméket tudott produkálni s mégis elkerülte a »Vielschreiberei« veszélyeit? . . . E jelenség egyik főoka kétségtelenül az, hogy kora ifjúságától fogva szakadatlanul szakmájának élhetett s hogy zavartalan munkálkodása eredményeiből s a szakkörök velejáró osztatlan elismeréséből újabb és újabb erőt meríthetett. A legfőbb okot azonban, azt hiszem, abban a körülményben kell keresnünk, hogy lelki és testi épsége közt ritka harmóniát adott neki ajándékol a végzet.

Mert Huber, a nyugodt, a kitartó, a szívós szellemi munkás, hegyvidéki paraszt szüleitől erős és egészséges testet örökölt. Míg psychéje a német tudós példányképéé : addig zömök, húsos és csontos alkata, sötét arcszíné, ragyogó barna szeme (melynek csillogását a szemüveg mintegy megkettőzteté) azt az izmos hegyi emberfajt juttatta eszünkbe, a mely bár az idők folyamán nyelvére németté vált is, faji jellegét sem a római, sem a német uralom alatt nem veszíté el.

Huber soha sem volt beteg. Csak a halála előtti esztendőben érzett egy ízben szédülési jelenségeket, mint ülő életmódjának következményeit. Hirtelen, egyetemi előadásáról hazatérőben, az utcán érte 64 éves korában (1898. nov. 13.) az agyszélhűdés.

Halála nagy veszteség volt a bécsi egyetemre, a melynek 1887 óta tanára és díszé. a német történettudományra, melynek egyik vezéralakja, a bécsi tudományos akadémiára, a melynek régóta rendes tagja s kitűnő főtítkára és krónikása volt. S noha ezek az intézetek, természetesen, sokkal közelebb állottak hozzá, mint mi : mégis — és ezt bízvást mondhatom — mi veszítettünk benne a legtöbbet. Mert kitűnő bűvárokat folyton nevel a bámulatosan föllendült német történettudomány, de hosszú idők fognak még elmúlni, míg közülök valaki a magyar történetkutatásnak annyi és oly nagyértékű szolgálatot fog tenni, mint a minőkkel Huber Alfonz bennünket lekötelezett.

(Kútfők : I. Huber művei. II. O. Redlich szép nekrologja Huberről a Biogr. Jahrbuch u. deutsch. Nekrolog III. köt. 104. és köv. I. III. Az e Nekrolog végén idézett irodalom nagyobb része. Azonkívül és főleg : IV.

J. Jung becses műve : Julius Ficker (1826—1902). Ein Beitrag zur deutschen Gelehrten-geschichte, Innsbruck 1907., mely Huberről is nagyon sok igen érdekes tudósítást tartalmaz. V. Thunról, Fickerről és Bóhmerről a köv. művek és czikkek : S. Frankfurter, Gr. Leo Thun—Hohenstein, Franz Exner und Hermann Bonitz, Wien, Hölder, 1893. ; u. a. egy hosszú czikk az Allgem. deutsche Biographie 38. köt. 179—212 lapjain ; J. Jung föntidézett műve Fickerről ; J. Jansen műve Bóhmerről (Joh. Friedr. Böhmers Leben, Briefe, etc. 1868.) és Wattenbach czikke ugyanerről az Allgem. deutsche Biographie 3. köt. 76. és köv. l. VI. Sajat magam emlékezései és megfigyelései.)

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisz. tagtól	—	kor. 30	fil
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> l. tagtól	—	50	»
	VII. Pauer János l. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> l. tagtól	1	20	»
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> l. tagtól	—	80	»
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	20	»
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	40	»
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	60	»
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> l. tagtól	—	60	»
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> l. tagtól	1	20	»
	XIV. Zsigmondy Vilmos l. tagról. <i>Pécs Antal</i> l. tagtól	—	50	»
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> l. tagtól	—	60	»
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> l. tagtól	—	30	»
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	40	»
	III. Beöthy Leó l. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	40	»
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> l. tagtól	—	60	»
	V. Rádzsa Rádzsendrálála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	80	»
	VI. Kacs Kovács Lajos l. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	20	»
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	—	»
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovich Géza</i> r. tagtól	—	90	»
	IX. Haán Lajos l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> l. tagtól	—	60	»
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> l. tagtól	—	60	»
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> l. tagtól	—	60	»
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	—	»
	III. Pandić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> l. tagtól	—	80	»
	IV. Bárány Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	60	»
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	50	»
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	—	»
	VII. Vajkay Károly l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	60	»
	VIII. Grünwald Béla l. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	60	»
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárány Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	30	»
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	30	»
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	60	»
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	50	»
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	60	»
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	60	»
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérváthy László</i> r. tagtól	—	50	»
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	60	»
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> l. tagtól	—	30	»
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	60	»
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> l. tagtól	—	80	»
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	60	»
	IX. Xántus János l. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> l. tagtól	—	60	»
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	—	80	»
	XI. Finály Henrik l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1	20	»
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	60	»
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	—	30	»
	II. Szathmáry György l. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	60	»
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> l. tagtól	—	60	»
	IV. Ábel Jenő l. tagról. <i>Hegedűs István</i> l. tagtól	—	60	»
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	—	»
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	—	40	»
	VII. Mihalkovich Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	—	50	»
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	—	»
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	—	30	»
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> l. tagtól	1	—	»
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	—	»
	XII. Gr. Andrassy Manó l. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	30	»
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre l. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	—	30	»
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> l. tagtól	1	20	»
	III. Téfly Iván l. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> l. tagtól	—	80	»

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — fill.
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Kéthly Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneht Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
XII. kötet.	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
XIII. kötet.	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tiszt. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
XIV. kötet.	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
XV. kötet.	XII. Kövály László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
XVI. kötet.	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XV. KÖTET. — 10. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
BARTAL ANTAL

RENDES TAG FÖLÖTT

GYOMLAY GYULA

LEVELEZŐ TAGTÓL

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1912. január hó 29-én tartott összes ülésén)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 korona

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADEMIA ELHUNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20	fül
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20	>
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40	>
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60	>
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20	>
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20	>
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80	>
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40	>
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20	>
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40	>
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20	>
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80	>
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20	>
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20	>
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40	>
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60	>
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60	>
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20	>
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20	>
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20	>
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40	>
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20	>
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20	>
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— > 20	>
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40	>
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40	>
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20	>
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollósy Jusztinián</i> lev. tagtól	— > 40	>
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60	>
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20	>
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40	>
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60	>
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20	>
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20	>
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20	>
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20	>
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20	>
	X. Korizmicz László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
V. kötet.	I. Fábian Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20	>
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80	>
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20	>
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60	>
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40	>
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Agost</i> lev. tagtól	— > 40	>
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40	>
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól	— > 40	>
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20	>
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40	>
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20	>
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40	>
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60	>
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40	>

Barthel Anshel

BARTAL ANTAL EMLÉKEZETE.

GYOMLAY GYULA 1. tagtól.

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1912. január hó 29-én tartott összes ülésén.)

Tekintetes Akadémia ! Tisztelettel teljes készséggel fogadtam el az Akadémia I. osztályának azt a kitüntető megbízását, hogy boldogult rendes tagjáról, Bartal Antalról, a Tudományos Akadémia összessége előtt én mondjam el a szokásos emlékbeszédet ; de hozzá kell tennem, hogy nem kevés aggodalommal is, melynek már a megbízás vételekor is kifejezését adtam. A Tekintetes Akadémia éntőlem Bartal Antal tudományos érdemeinek akadémiai színvonalon álló, tárgyilagos méltatását várja. Nem tudom, sikerülhet-e ez nekem oly mértékben, mint azt ennek a helynek méltósága kívánja. Én Bartal Antal jóságos vezetése alatt kezdtem meg ezelőtt idestova három évtizeddel nyilvános pályámat, s hosszú ideig dolgoztam mellette, mint a gyakorló főgymnasium vele közös szakon működő tanára ; egyik legfontosabb művének újabb kiadásaiban munkatársa is voltam, egyszóval : sokkal közelebbi és bensőbb viszonyban álltam vele, semhogy túlságosan nehezemre ne esnék nem egészen elfojtani, de csak háttérbe szorítani is azokat a személyes elemeket, melyek a fejtegetések tárgyilagosságát könnyen megzavarhatják, valahányszor az ő, közülünk örökre elköltözött tiszteletreméltó alakjára gondolok. Hiszen mintha most is látnám kedves ősz fejének örvendezőleg helyeslő bólintgatását, melyet látnom fiatal tanár koromban egy-egy apró siker érzetében nekem is olyan kimondhatatlanul jól esett, mint számtalan más társamnak, kik saját tehetségükben

és erejükben el nem bizakodva, rá-rászorultak az ilyen, szerető elnézésből származó, sokszor bizony csak előlegezett elismerésre. Mintha most is látnám, a mint igazgatói hatáskörében féltve tanulót tanárjelölttől, tanárjelöltet vezető tanártól, mind a hármát a szülőktől, valamennyit a vezető paedagogustól és az egész iskolát a felsőbbbségtől, s nevezetesen a tanárképző igazgatóságában saját hivatalbeli utódjától, a zordon külsejű, de arany szívű Stoczek Józseftől, aggodalmas ide-oda tipegés között, vagy elnöki székében szorongva lesi az alkalmat az oltalmazó közbelépésre, ha a hőskorát élő iskola puskaporos levegőjében akármelyik fél rászorolni látszott a védelemre. Szívesen gondolok rá, a mint már kenyérkeresethez juttatván a gondjaira bízott tanárjelölteket, s így lehetővé tévén nekik pályájuk folytatását, a heti értekezleteket követő szerény symposionokon elnököl dédelgetett kedveltjei között, s ilyen alkalmakkor még rendes zárkózottságát is el-elfeledve, szívéből mulat pártfogoltjai régi, már elmúlt nélkülözéseinek és bajainak tréfás elpanaszolásakor. Látom, a mint hetvenedik születése napján szinte aggasztó elérzékenyüléssel látja falusi magányában vendégeiül egész ifjúságát az Eötvös-kollégiumnak, melynek létrejövetele öregsége kevés örömei közt egyik legnagyobb öröme és vigasztalása volt, s melynek kegyeletes látogatása ezen a szép napon még egyszer és utoljára visszavarázsolta annyira dédelgetett fiatal pályatársai körébe, fölébresztvén jóságos szívében régi pártfogoltjaihoz való viszonyának édes-bús emlékeit. De legélénkebben tudom magam elé képzelni úgy, a hogyan a legfiatalabb nemzedék is ismerte, tanárvizsgáló bizottsági censoredi székében, egyedüli hivatalában, melyet egészen haláláig megtartott s melyben régebben nagy érdemeket szerzett a színvonal emelése tekintetében, végső éveiben azonban jó szívének sugallata következtében néha talán kelleténél elnézőbben ítélkezett. Most is látni vélem, mint keresgéli — sokszor látszólag a jelöltnél is nagyobb zavarban — tudományának rengeteg inventáriumából azokat a kérdéseket, melyekről feltehetette, hogy tán mégis csak kap rájuk valamelyes feleletet; azonban, miközben a jelölt, az ő sűrű fejbólintásain is nekibátorodva, ragyogó arczczal hadarja el Róma hét királyának a nevét, suttymomban ártatlan malitiától csillogó tekintetet vet reám, mint a kiről feltehetette, hogy lelke

mélyére látok, s tudom, hogy bizony ő még jobban örült volna, ha a jelölt a modern történeti kritikának megfelelőbb választ tudott volna adni a nagyon ártatlannak, sőt talán együgyűnek látszó, de voltaképen ugyancsak fogas kérdésre, — s a ki tudom azt is, hogy az a malitiosus tekintet voltaképen nem a vizsgáltat, hanem sokkal inkább a be nem avatott szorongó közönséget, sőt a mosolygó censor-kollégákat illeti. Örül a szívem és örülni fog mindig, ha Bartal alakját ilyen alkalmakkor képzelem magam elé, melyek egyéniségének egyik fővonását, az ő határtalan jószágosságát dicsérik.

De, Tekintetes Akadémia, nekem, kinek alkalmam volt Bartal lelkületébe talán mindenki másnál mélyebben beletekinteni, nemcsak ilyen szívgyönyörködtető emlékeim vannak, ha a távolabb állóktól sok tekintetben félreismert Bartalra gondolok. Azt tán sokan mások is tudják, hogy Bartal férfikorának dele óta, azaz mióta legtöbbször megismertük, sohasem volt az az önmagával és a világ folyásával vidám harmóniában élő, a viszonyokkal megalkudni tudó egyéniség, a milyennek távolabbi ismerősei talán tartották. Sokan tudják mások is, hogy Bartal az ő késő öregségéig megtartott tanulékonytsága mellett egész életében meggyőződéseinek embere volt, s ha ezekért nem mindig szállott síkra, ez egyrészt bonyodalmas viszonyok közt szerzett világ- és emberismeretével magyarázandó, — mert rendes, békéltető, kiegyeztető magatartásával többet remélt használni az ügynek, — másrészt épen gyengeségig jó szívével, mely irtózott minden összeütközéstől és harcztól. Közelebbi ismerősei azt is tudják, hogy a béke megzavarásától való irtózása még azon, a minden szellemes emberben többé-kevésbé meglévő malitiára való hajlandóságon is diadalmaskodott benne, melynek egy régibb, méltán híressé vált bírálatában nagyon is nyilvánvaló bizonyítékát adta. De azt már igen kevesen tudják, a mit én saját, írásbeli nyilatkozatából is tudok, hogy Bartal tudatában volt ennek a gyöngeségének, és épen az ebből fakadó elégedetlenség volt a főoka feltűnő, egyre fokozódó hallgatagságának és zárkózottságának. Én tudom, hogy igazgatói állását is épen ezért nem tartotta magához valónak, vagy, hogy saját szavait idézzem, azért »nem volt sohasem ambíciója tárgya«. Én tudom, milyen hosszú és nehéz küzdelmébe került, míg a világ folyását

bizonyos humorfélével tudta tekinteni, melyen azonban legbizalmasabb meghittjei, kivált katolikus egyházi férfiak előtt, de egyszer életében (1889-ben) a nyilvánosság előtt is, át-áttört, kivált élete vége felé, a visszafojtott keserűség. Én hallottam bizalmas körben panaszkodni a kor léhaságán, az érdekek és a kor tiszteletének megfogyatkozásán, a legszentebb elvek üres jelszavakká alacsonyításán; a közoktatásnak középiskolai területén tapasztalt retrográd jelenségeken, a hazai kritika elvadulásának jellegzetes példáin, többi közt azon a brutális támadáson, melyet nyomban élete főművének kiadása után neki magának is meg kellett érnie; láttam búsulni kedves iskolájának régi vezetői elhunytával vagy eltávoztával kapcsolatos válságain, eredeti jellege elhomályosodásán; és főképen kedves tárgyának, a latinnak a középiskolában egyre nyilvánvalóbb hanyatlásán és azon a közömbösségen, melylyel kulturpolitikuskaink, sőt más, praktikusabbaknak látszó szakok hazai tekintélyei is nagyon kevés kivétellel ezt a hanyatlást szemlélik. Láttam, a mint a közviszonyokkal, az emberekkel való elégedetlensége és saját öregségének szaporodó bajai közepett ő is a nálunk hagyományos Horatius-féle táblabíró-philosophiában keres enyhülést, de tudtam, hogy ez a philosophia, a félrevonult, békés önzés philosophiája, az ő lelkét nem elégítheti ki, s azért nem csodáltam, mikor élete végső éveiben egyre szembetűnőbb jeleit kezdte adni vallásos buzgóságának. Láttam aztán, ha nem is lelkileg, de testileg végkép megtörni annak a borzasztó csapásnak súlya alatt, mely egy félszázadon át hűséges élettársának, testben és lélekben kiváló, bálványozott feleségének egy irtózatoss betegséggel senyvedése után bekövetkezett halálával érte. S ott álltam végül sírjánál, miután az Akadémia nevében letettem ravatalára a megemlékezés koszorúját; s e fájdalmas percekben bizony megfordult elmémben az a gondolat is, vajjon az a kis vidéki temető elég volna-e az egész gyászoló közönség befogadására, ha megjelentek volna mindazok, a kiket Bartal Antal életében lekötelezett, vagy akár csak azok is, a kik boldogulásukat egyenesen neki köszönhetik.

Ilyen emlékekhez fűződő vegyes érzelmek azok, Tekintetes Akadémia, melyeknek előzetes katharsisa nélkül én, a ki a boldogulthoz olyan közel állottam, nem találhattam volna meg

a kellő higgadtságot arra, hogy Bartal tudományos érdemeit ehhez a helyhez méltó tárgyilagossággal fejtegethessem. Remélni merem, hogy ezt az emberi gyengeséget elnézi bennem a Tekintetes Akadémia, ha ugyan gyengeség szeretetet szeretettel, jótéteményt hálával viszonzni, s nem okozott vagy meg nem érdemelt bajokon, csalódásokon és csapásokon részvétet érezni és nyilvánítani. Magam szerettem volna legjobban, ha ez az utolsó érzés nem szerepel Bartal emlékezetében: feltüntethettem volna lélekemelő példájául a munkás, vidám, boldog öregségnek, mint a hogyan általában emlegették. De tiltakozott ez ellen az igazság, annak a bizonyos tudata, hogy ebből a három jelzőből bizony csak az első illik Bartal öregségére. S tanulság nélkül síncs így sem ez az öregség: de ez a tanulság nem egészen lélekemelő, s a mennyiben nem az, nem Bartalra, hanem korára, a régi század végére s az újnak elejére nézve jellemző. Hiszen bizonyos fokig természetes minden nagyon hosszúra nyúlt emberi életben, hogy bele kell nyugodnia sok mindennek maga mellől való elmúlásába, a megváltozott környezet megváltozott gondolkodásába bele kell magát találnia. S Bartal, a kinek éppen egyik főjellemvonása a sűrű tartó tanulékonyság, fogékonyság volt, rendes viszonyok közt éppen annyira, vagy talán még nagyobb mértékben képes lett volna erre a resignatióra, mint bárki más, mert hiszen egész nyilvános pályáján ő maga is a reformok, a haladás embere volt. De tény, hogy Bartal életének utolsó két évtizedében a viszonyok a rendesnél sokkal nyugtalanabbak voltak; nemcsak a hozzá legközelebb álló középoktatás terén, hanem kulturánk más ágaiban is olyan reformeszmék kezdtek lábra kapni, hogy éppen nem csodálható, ha Bartalnak komoly időkből a hazáért aggódni megtanult lelke nem találta meg bennük az igazi haladással kecsegtető, egészséges szellemi mozgalmak ismértető jeleit. Mert a reformok embere volt ő is, de csak az észszerű, azaz hagyományok és a célok teljes átértésével megindított reformoké: már pedig neki kulturánk nagyon sok ágában, de kivált a középoktatás terén olyan reformkísérletek hirtelen megvalósulását kellett látnia, melyek akármilyen jó szándékkal készültek is, szerinte egyes jelszavak hatása alatt értékes hagyományok meg nem becsülésén, vagy legalább meg nem értésén alapultak. Igaza volt-e ebben, s kivált abban, hogy

ilyen értékes hagyományokhoz a maga életpályája némely eredményeit is hozzászámította: azt majd csak a jövőendő idők fejlődése fogja megmutatni. Akármennyire nagyrabecsülöm is Bartal munkásságát, most, mikor róla szóló megemlékezésem érzelmi és személyes részét befejezem, szívemből azt kell kívánnom, vajha ne neki lenne igaza, s érzem, hogy ezzel az óhajtással nem sértem meg az emléke iránt tartozó kegyeletet.

A személyes elemeken kívül azonban egy másfajta, tárgyi nehézség is jelentkezik, ha bárki is Bartal életpályájának jelentőségét itt, e legfelsőbb tudományos fórum előtt ismerteti. Bartal középiskolai tanulmányai még a forradalom előtti időkbe esnek, egyetemi tanulmányai a legsötétebb absolutismus korába, nyilvános pályájának kezdete a szabadság derengésének idejébe, s egész pályája a folytonos tanügyi változásokéba, mikor a Thun-féle idegen rendszert a tervtelen ide-oda kapkodás évtizede váltja fel, melyet báró Eötvös József kormánya alatt, a tanügyi újjászületés korában tervszerű reformok, s aztán a racionális nemzeti tantervek és a középiskolai törvény fejeznek be, de csak azért, hogy már néhány év múlva az úgynevezett korszellemnek hatása alatt újabb tétovázások következzenek, míg végre a két század határán, kétségkívül meglévő bajok jóhiszemű, de elhibázott orvoslásaképen, be nem következik a kellőleg ki sem próbált — néha talán meg sem értett — tanterv egységének részletes módosítások kedvéért való megbontása. Bartalnak egészen az újabb tétovázás koráig — mikor is keserű nyílt levélben utasította vissza a görög-pótló tanítás ügyében összehívott értekezletre szóló meghívást — mindezen tanügyi mozgalmakban része volt, már attól az időtől kezdve, hogy az októberi diploma után, mint az absolutismus alatt alapított pesti új gymnasium tanára, három más magyar tanártársával szövetkezve egy, báró Sennyei Pál tárnokmesterhez címzett memorandumban megsürgette a német tannyelv haladéktalan kiküszöbölését s a német tanárok elbocsátását, késznek nyilatkozván társaival a tanítás egész terhét magára vállalni a cél gyorsabb elérhetésére. Bartal hosszú és sokágú pályájának kulturális hatása tehát nem csupán csak irodalmi, vagy tudós tevékenységében nyilvánult, sőt talán első sorban nem is abban. Mivel e tudós testület erről a helyről kizárólag, vagy legalább első sorban Bartal irodalmi és tudományos

hatásának fejtegetését várja, előre is ki kell tehát jelentenem, hogy mikor fejtegetésemben csupán csak erre a tárgyra szorítkozom, korántsem remélem azt, hogy ezzel Bartal pályájának egész jelentőségét feltűntethetem. Le kell mondanom arról is, hogy élete külső keretét itt részletezzem. Nemcsak az összes rá vonatkozó adatokat felkutatam, hanem családja szívességéből, hátrahagyott okiratait is felhasználhattam: ezen az alapon készült életrajza azonban, melynek természetesen korrajzszerű részletei is vannak, sokkal terjedelmesebb, semhogy egy akadémiai emlékbeszéd keretében elférhetne. Különben is Bartal élete folyásáról már halála óta is két igen pontos és megbízható összeállítás jelent meg nyomtatásban, melyeknek adatain fontosabb módosításokat nem tehetek. Itt tehát lemondok a krónikáiról tisztéről, s ezúttal csak arra törekszem, hogy Bartal kulturális munkásságának csupán a Tekintetes Akadémiát érdeklő részéről adjak számot. Mivel pedig Bartal irodalmi munkásságában nagyon jelentékeny az a hatás, melyet latin iskolakönyveivel gyakorolt a magyar kulturára, fejtegetéseimet ezen a munkásságán kezdem, és csak azután térek át szigorúbb értelemben vett tudományos munkásságának részletezésére.

I.

Bartal latin iskolai könyveit jelentőség dolgában csak nagyon kevés iskolakönyvünk közelíti meg, felül nem mulja egy sem. De a ki kellőképen akarja őket méltányolni, annak vissza kell idézni emlékezetébe azokat a viszonyokat, melyek között létre jöttek.

Legfontosabbak köztük latin *nyelvtani könyvei*.

Bartal fellépéséig Magyarországon az összehasonlító nyelvtudomány úgyszólván teljesen ismeretlen terület volt, sőt a görög nyelvnek magának is csak elszigetelten akadt egy-egy alaposabb ismerője; Ponori *Theurewk* Emil feljegyzése szerint (l. Elnöki beszédei, 217. l.) még *Schedius* egyetemi professorunk is »csak τῦπῶ ige ragozásáig jutott el görög előadásában és Hunfalvy Pált, a ki nála görög cursusra jelentkezett, különös meglepetéssel fogadta«. A latin iskolai nyelvtanítás pedig nagy-

ban és egészben véve még a római grammatikusok hagyományos elméletén alapult, a tőlük örökölt schemákat, regulákat emléztette a tanulókkal. Már pedig mindaddig, míg az összehasonlító nyelvészet ugyanazon szóban a tövet pontosan meg nem különböztette a mondatviszony szerint változó járulékoktól, s míg a különböző szófajták között a közös gyökeret meg nem állapította, egyszóval: míg tudományos szófejtő módszer nem volt, addig az egyes szókategoriákon belül az alakok helyes csoportosítása, tehát helyes rendszer sem volt lehetséges. A régi grammatika nemcsak a szóképzés és szóragozás közt nem találhatta meg és nem tarhatta fönn a különbséget, hanem az alakok csoportosításában is minduntalan meg kellett tévednie, mert úgynevezett terminatiói (végzetei), melyeken a csoportosítás alapult, szóalkotás tekintetében nem mindig voltak igazán külön szócsoportok, hanem rendesen kelletténél többet, a tőhöz tartozó elemeket is, foglaltak magukban. Például *amare* alakban az infinitivus terminatiója *-are* volt a régi grammatika szerint, mert úgy látták, hogy az I. coniugatiót ez az *-are* végzet különbözteti meg az *-ēre*, *-ēre* és *īre* terminatiójú infinitivusoktól; holott pedig a különbség oka az, hogy az *amare* alak töve *-a* végű. Így azután a régi grammatikusok tömérdek helytelen alaktani kategóriát és csoportot alkottak, melyeket épen azért, mert más módjuk nem volt rá, vagy terminatiók szerint, vagy épenséggel csak számokkal különböztettek meg egymástól, beszélvén I—IV coniugatióról és I—V declinatióról. A részletekre nézve is tömérdek, hiányos megfigyelésen alapuló, tehát rossz regulát alkottak, minek ismét az lett a következése, hogy sok kivételt kellett felsorolni a szabály alól, melyeket azután a »rendhagyóság« külön kategóriájába foglaltak össze. Azokat a vitákat, melyek még a római időkben az analogia és anomalia principiumának uralmáról hosszú ideig folytak, többnyire ilyen, hiányos megfigyelésen alapuló szabályok és kivételek hozták létre. De más bajok is fokozták a régi alaktani rendszer fonákságait. Ezek közül most csak kettőt említek. Az egyik, hogy bizonyos alakokat a sok százados gyakorlatban nem annyira szintaktikai fontosságuk, mint inkább a hagyományos rendszerben elfoglalt helyük miatt fő- vagy alapalakoknak kezdtek tekinteni; így pl. a névszóknál az egyes számú nominativust, az igéknél a praesens

(imperfecti) egyes számú első személyét, vagy a supinumot, vagy az infinitivust. Így történt aztán, hogy pl. *miles* szónál a nominativusból magyarázták a *militis* genitívust, s *amarem* coniunctivus alakot az infinitivusból származtatták, úgy, hogy ehhez egy *m* betűt függesztettek. Az utóbbi példában már a második baj is szembetűnik, melyet ezúttal még említeni akarok: a formák mellett a functióknak elhanyagolása. Mikor századokon át komolyan hitték (holott pedig tán a szabály szerzői nem is egészen úgy értették a dolgot), hogy a coniunctivus imperfectuma az infinitivus praesentisből »képeztetik«, akkor ezzel jelentéstani tekintetben egymástól nagyon messze eső alak-, sőt szó-kategóriákat zavartak össze. Ha van is definitio egyes kategóriákra nézve, az többnyire egészen formális. A Molnár-féle latin grammatika szerint például nőneműek azok a szók, melyek mellé az adjectivumot nőnemű alakban kell tenni. »*Femininum, cui in nominativo singulari antepositur articulus haec.*«; olyan-forma definitio ez, mint mikor az egyszeri katona felebbvalója megbotránkozott kérdésére, hogy: »mire való a feje«, azt válaszolta: »arra, hogy a csákóját rátegye.« A Camerarius-féle görög grammatika szerint »*adjectivum est, quod tribus generibus variatur.*« Ez utóbbi definitio egyúttal csattanósan mutatja az összehasonlító nyelvészet hasznát; mert hiszen, ha Camerarius tudott volna magyarul vagy angolul, akkor a melléknévet így nem definiálhatta volna. De nemcsak egy-egy beszédrész meghatározásában volt a baj, hanem magában a beszédrészeknek jelentéstani felosztásában és sorrendjében is, mely szerint sok alaktani kézikönyv mai napig is halad. Ige és névszó a nyelvészkedés kezdete óta mindig könnyen különvált egymástól; de már az igeneveket modalis functiójáuknak hitték s egyenesen az igemódok közé osztották be; a névszókategórián belül pedig teljesen össze-zavarták, s részben meg sem találták a felosztás szempontjait. Nyilvánvaló ugyanis, hogy a régi grammatika beszédrészkategóriái egymás mellé nem mindig sorozhatók, s például a névmás vagy számnév kategóriája más szempontú és magasabb kategória, mint a főnév, melléknév, határozó kategória, mert hiszen névmás és számnév is van főnévi (*is, duo*), melléknévi (*talís, secundus*) és határozói (*tot, bis*) A határozókon belül pedig teljes volt a confusio.

Ilyenféle tényezők alkotják azt a nagy különbséget, mely a régi ú. n. descriptiv alaktant az összehasonlító és történeti nyelvészeti alapon fejlődő alaktantól elválasztja. Az érdemes, de korán elhalt Szénássy Sándor mellett (kinek szigorú bírálata hatással is volt Bartal fejlődésére), Bartal különböztette meg nálunk először a szóképzést a szóragozás tanától, s ez utóbbiban is ő helyezkedett először a szótövek alapjára; az új rendszer helyessége legszembetűnőbben talán abban nyilvánul, hogy a régen rendhagyóknak tartott alakok helyes megfigyelés mellett rendeseknek bizonyultak.

Még sokkal nagyobbak a különbségek a mondattan terén. Itt úgy áll a dolog, hogy az igazi tudományos, azaz lélektani alapon álló összehasonlító kutatások Bartal fellépése idején még német földön sem kezdődtek meg, mert az ú. n. junggrammatikus iskola, s ebben kivált *Ziemer*, *Delbrück* és *Wundt* munkássága csak a múlt század nyolczvanas éveiben indul meg, s nagyon sok részletkérdésben még ma is nagyon távol van a kutatások lezárásától, kivált talán épen azért, mert mint *Brugmann* iskolájának (és nálunk az orthologus iskolának) példája mutatja, az összehasonlító és történeti alaktani kutatások sokszor feledtetik a kutatókkal a lélektani alapon álló syntaktikus kutatások fontosságát. Bartalnak munkássága tehát természetesen nem ítéltető meg a legújabb irány szempontjából, jöllehet itt is kétségtelen, hogy *Pecz* Vilmos görög mondattana, az újirányú syntaxisnak nálunk, sőt talán külföldön is legelső terméke, más tekintetben sokat köszönhet a Bartal-féle latin mondattani előmunkálatoknak. Nagy haladást jeleznek azonban Bartal mondattanai a mondattannak őt megelőző feldolgozásaihoz viszonyítva. A mit a XVIII. században s a XIX-iknek is első felében mondattannak neveztek, nem volt egyéb, mint a szók és szóalakok használatának a hagyományos alaktan sorrendjében való tárgyalása. Nem kettős tárgyról, hanem kettős accusativusról volt benne szó; nem igenévi szerkezetekkel kifejezett alanyról vagy tárgyról vagy jelzőről, hanem accusativus cum infinitivóról, nem eszköz- vagy módhatározásról, hanem ablativus absolutusról. Egyszóval: a régi mondattan nem volt rendszeres syntaxis, hanem használattan, chraseologia, annak is csak hiányos és többnyire hibás megfigyeléseken alapuló, kivált a

latinban, melynek jelenségeire a görög schemákat gyakran helytelenül alkalmazták. De főképen az tette fonákká, hogy az alaktani szempont bizonyos szóknak, kivált az igéknek bizonyos, bennük meg nem lévő erőt tulajdonított, mely szerint ezek a szóalakok más szóalakokat »vonzanak« (*regunt, adsciscunt, postulant*), s mely szerint viszont bizonyos alakok más alakoknak a vonzatai (*regimen*). A praeposíciók egy-egy esetet vonzanak, — kivéve némelyeket; hogy miért épen azokat, azt nem kutatták. *Ut* mindig coniunctivusszal »áll«, — kivéve, ha *velut* »helyett« használtatik. *Similis* dativust vonz, — kivéve, ha mégis genitivus áll mellette; *atque* rendesen = és, de néha, kivételkép = mint, nevezetesen *idem, alius, aliter, pariter* s más efféle szók *ut* helyett *atque*-t »vonzanak«. (Különben, hogy ez utolsó jelenségnek mi az igazi magyarázata, azt a lélektani momentum tekintetbevételével csak *Zierner Hermann*nak, a junggrammatikusok úttörő syntaxistájának sikerült kiderítenie a mult század nyolczvanas éveinek elején.) A *rectio* alapján a mondattanban is megalkotta a régi grammatika a maga szabályait, természetesen többnyire hibásakat, s így aztán a syntaxis még inkább megtelt kivételekkel, mint az alaktan, s betű szerint igazolódott a régi szabály: *nulla regula sine exceptione*.

Bartal szemben a régi grammatikával, már a maga latin mondattanában is, de még inkább a Malmosival együtt átdolgozott kiadásokban mindinkább mondattani alapra iparkodott helyezkedni, azaz: a szók és gondolatok egymáshoz való viszonyának tárgyalásában a mondat és a periodus részeinek és fajtáinak szempontja szerint indult és haladt; azt vizsgálta, milyen beszédrészek, s azoknak milyen alakjai valók az illető mondatrészek és mondatfajok kifejezésére, s az összetett mondatokban milyen mondatrészt pótol az illető mondat. Nem akarok itt kitérni az ilyen rendszert alkotó felosztás rendkívüli, részben még mai nap is meglévő nehézségeire; a felosztás Bartalnál egészben véve mondattani alapú, de nem mindig világos, vajjon a rendszer alapjául a *magyar* nyelv szó- és mondatfűzése szolgált-e, vagy a *latiné*, jóllehet gyakorlati célja a rendszernek csak akkor van, ha az anyanyelv szó- és mondatfűzése alapján áll. Továbbá maga a mondattani alap sem tiszta; gyakran kereszteződik más természetű, nevezetesen logikai és jelentéstani szem-

pontokkal; lehetséges, hogy a mondatfajoknak az állító vagy tagadó, jelentő vagy kérdő, feltételező vagy felszólító formák szerint való megkülönböztetése nincs kellő mértékben és logikai hiba nélkül keresztülvive Bartal rendszerében: egészben véve azonban annyit bizvást elmondhatni Bartalékról, hogy a mondat-tani alapnak a mondattanban való első érvényesítése nemcsak nálunk az ő tudományos érdemük, hanem, hogy e tekintetben a külföldi munkák rendszerénél és sokszor részleteinél is a maguk idejében tökéletesebbet nyújtottak.

Az idő természetesen halad és most már Bartalék sikerei nem egy nyelv terén (pl. a magyar, görög, francia terén) belföldi munkákban is és még a mondattan terén is, mint mondani szokás, túl vannak szárnyalva. De éppen a latin iskolakönyvek terén nem is lehet ezt a haladást olyan határozottan konstatálni; nevezetesen kimerítőbb latin mondattanunk mai napig sincs egyáltalában más, mint a Bartal-Malmosi-féle, mely hiányaiban is olyan eredeti alkotás, hogy mikor Malmosi halála után a harmadik és negyedik kiadás sajtó alá rendezésével Bartal engem bízott meg, tartózkodva minden lényegbe vágó módosítástól, jónak láttam meghagyni a könyvet egészben véve eredeti formájában. Csakhogy ennek a könyvnek igazi hasznát a gymnasiumi latin tanítás céljának megszorítása óta most már nem annyira a középiskolai tanulók vehetik, mint inkább a latinszakos egyetem hallgatók. Mióta a középiskolai latin tanítás célja csupán a latin szövegek önálló megértetése, nem pedig latinra való fordítás vagy éppen latin fogalmazás: azóta a tanuló nem szorul rá a magyar mondattani kategóriák alapján való összefoglalásra, hanem elegendő, ha az olvasmányokban előforduló beszédrészek és alakok *használatát* ismeri: azonban persze így tisztában kell lennünk azzal, hogy latin *mondattant* egyáltalában nem is tanítunk a középiskolában. Mert hogy az igazi mondattani tanítás csak mondattani alapon haladhat, az mai napság bizonyításra már nem szorul.

Az eddigiekben Bartal latin nyelvtani munkásságát csak a tudományos haladás szempontjából vettem tekintetbe; s ha kiemelem még azt az érdemét is, hogy nemcsak a mondattan rendszerében, hanem az idegen nyelvsajátságok részletes tárgyalásában is anyanyelvünk sajátságaira az addig szokásosnál sok-

kal nagyobb gondot fordított, tárgyamnak erről az oldaláról, a mennyire ez alkalommal lehetséges volt, elmondtam legfőbb mondanivalóimat.

De a Bartal-féle nyelvkönyvekben mutatkozó haladás nem csupán csak a nyelvészeti tudomány haladásának tulajdonítandó. Főfontosságuk az, hogy rationalis tanítás eredményei, és ennyiben minden külföldi társaik között is elsőséget és külön méltánylást érdemelnek.

A régi iskola nemcsak nem kételkedett a grammatikai tanítás szükségességében, hanem a tudós iskolák egyik legfontosabb disciplinájának tartotta. Értette pedig úgy, hogy tanítandó vagy jobban mondva: megtanulandó egy X.-től vagy Y.-tól szerkesztett, többé-kevésbé hagyományos rendszerű könyv, még pedig a forradalomig nálunk a legkisebb osztálytól fogva mindjárt latin nyelven, a forradalom óta német és magyar nyelven, megtanulandó pedig abban a sorban, a hogyan írva van, rendszerestül, szabályostul, kivételestül; ezeket azután a tanulók czélzatosan összeállított, mindig csak az illető alakokra vonatkozó összefüggéstelen mondatok latinra fordításával lehetőleg jól begyakorolják, s a latin társalgásban és később a latin fogalmazásban folytonosan alkalmazzák. Ez az eltanult rendszer az anyanyelvvel magával épen semmi összefüggésben sem volt, sőt nagyon gyakran ellenmondásba került vele.

Ilyen fokon állott nálunk mindenféle nyelvtantanítás, tehát a latin is akkor, mikor Bartal (az őt kevéssel megelőzőtt Szénássy Sándor után) a maga iskolakönyveit írni kezdte. Kétségkívül mutatkozik haladás ezekben a könyvekben is, de olyan, mely nem megy túl a külföldi, kivált német könyvekben is mutatkozó haladásnál, legfeljebb annyiban, hogy a magyar szerzők, Szénássy és Bartal, egy-egy könyvükben egyesítették több külföldi könyv különböző vívmányait. Ennek a haladásnak nálunk is, a külföldön is az a magyarázata, hogy a tankönyvszerzők, mivel maguk is foglalkoztak összehasonlító nyelvészettel, vagy legalább figyelemmel kísérték a hatvanas években már nagyon fejlődésnek indult összehasonlító és történeti nyelvészet eredményeit, iparkodtak tankönyveikből ezek segítségével kiküszöbölni a hagyományos nyelvtannak nyilvánvalókká vált fonákosságait. Sikert azonban vagy épen nem, vagy, mint maga *Curtius*

is, csak lassan, szórványosan és nagy küzdelmek árán arathattak, épen azért, mert százados tradíciókat kellett volna csupán csak könyveikkel, tehát a tudományos kutatás pusztá eredményének feltüntetésével leküzdeniök. A régi rendszer tanulásában felnőtt emberek, s természetesen a tanárok közül is mindazok, a kik külföldön a hatvanas, nálunk a hetvenes évek előtt jártak középiskolába, nemcsak meg nem értették a reformokat, hanem mint a gymnasiumban szükségtelen tudóskodásnak, egyenesen ellenségei voltak az új irányú tankönyveknek, ellenben lelkesedtek a »*quae maribus*«-ért, meg a »*trans, apud, adversus*«-ért, melynek megtanulása pedig annak idején olyan keserves fáradságukba került.

Egészen megváltozott a helyzet akkor, mikor a nyelvészeti tudományos kutatások eredményeihez, kapcsolatban a lélektani tudomány új irányával, hozzájárult egy másik hatalmas tényező : maga az iskolai tanítás. Ez a változás nálunk, középiskolai téren sok tekintetben a külföldet is megelőzve, a hetvenes évek elején kezdett mutatkozni, mikor középiskolai oktatásunk reformátora, *Kármán Mór* külföldi paedagogusoktól is tanulva, de még tisztán módszeres kérdésekben sem csupán mint pusztá utánzójuk, kezdte megértetni először a gyakorló főgymnasiumban, aztán egyetemi előadásáiban, s végül 1879-ben a gymnasiumi tantervben s a hozzá csatolt módszeres utasításokban, hogy az emlézésnek (könyv nélkül tanulásnak) nyelvemlékek, törvénytörvények, classicus szövegek, szócsoportok s általában adatok terén nagy fontossága van és lesz is mindörökre, de hogy mindennemű készen kapott rendszernek, ítéletnek, fogalomnak, tehát a nyelvtaniaknak is, egyszerű átvétele, emlékezetbe vésése nevelés tekintetében teljesen haszontalan és hatástalan eljárás ; hogy a nyelvtani kézikönyv megtanulásának, még ha kifogástalan volna is, semmi elmeképző ereje nincs ; hogy iskolai grammatika alatt nem egy bizonyos könyv, de nem is egy bizonyos grammatikai rendszer értendő, melyet a tanulóknak előbb meg kell tanulni, hogy szabályait czélzatosan készült gyakorlatokon alkalmazzák. Azonban : hogy a grammatika csakugyan nagyon fontos, sőt kiválóan és első sorban a gymnasiumba, a jövő irodalmi műveltségű egyének iskolájába való tanulmány, ha azt értjük alatta, hogy tudományos és kivált irodalmi műveltségre törekvő

ember annak idején bizonyos fokig saját maga építse fel magának a maga grammatikai rendszerét; hogy ez a rendszer az anyanyelvtől független nem lehet, de megalkotására az anyanyelvénél alkalmasabbak az idegen nyelvek, s ezek közt — ha már nem lehet szó az irodalmi műfajok formáit is megalkotó görögről — első sorban a szintén nagy tradíciójú s nagy közéleti és iskolai multú latin nyelv. Hogy a grammatika ilyen felépítése csak úgy lehetséges, ha a grammatika tanítása is alkalmazkodik az ismeretszerzés lélektani fokaihoz; mindenekelőtt az anyagnak összefüggő, tartalmilag is érdekes olvasmányon való pontos megfigyelésén indul, aztán ezek alapján az anyanyelvre való folytonos tekintettel megalkotja a grammatikai fogalmakat és szabályokat, de nem egyszerre valamennyit, s nem is valami előre adott rendszer egymásutánjában, hanem akkor, annyit és olyan sorrendben, a hogy a maga idején jelentkező és tudatosan megfogalmazandó cél megengedi; magát a rendszert is lépésenkint, a már megalkotott fogalmak arányában építi ki, a már kialakult egész rendszer áttekintését és kiegészítését pedig összefoglalásul a tanítás legvégére hagyja, s mindezen methodikus teendőkkel kapcsolatban a begyakorlásról sem feledkezik meg, még pedig nem lélekölő ismétlések, hanem új problémák megoldása útján. A rendszeres tankönyvnek ilyen tanítás persze egyelőre csak mint anyaggyűjteménynek és így is inkább csak pótlás vagy kiegészítés céljából veheti hasznát, a rendszer megalakítása után pedig megkönnyíti a könyv az utánanézést, föltéve, hogy rendszere megegyezik a lélektani alapú tanítás útján nyerhető rendszerrel: ellenkező esetben a tankönyv csak a bírálatával járó okulás által használhat; ezt a bírálatot, a könyv hibáinak megértetését, a maga idején nem szabad elmulasztani. Ez a bírálat jogos, mert a rationalis tanítás eredményei minőség dolgában nem különbözhetnek a tudománynak magának eredményeitől.

Akármennyire kérdéses lehet középiskoláink fajtáinak jelenlegi számaránya és elhelyezése mellett, vajjon való-e efféle induktív módszerű nyelvtani tanítás mindazon tanulóknak, kik mai napság a tömérdek gymnasium nevű középiskolában összezsúfoltlónak, annyi bizonyos, hogy a régi úgynevezett nyelvtantanítás még kevésbé való, sőt hogy ez egyáltalában senkinek sem való. A conclusio tehát e tekintetben alig lehet más, mint hogy, ha

nem változtathatunk a mostani gymnasiumnak túlságos elterjedésén, akkor egyáltalában ne tanítsunk latin nyelvtant, hanem elégedjünk meg magának a nyelvnek »direkt« vagy akármilyen »módszerű« tanításával — már a mennyire ez a közös tanításban lehetséges — ; vagy tanítsunk nyelvtant is, természetesen sokkal kevesebb intézetben és sokkal kevesebb tanulóknak, mint most, de akkor tanítsuk úgy, hogy épen annyi, vagy még több elmeképző hatása legyen, mint más tárgyak módszeres tanításának, és e mellett igazán ellássa a κατ' ἐξοχήν irodalmi műveltségre törekvő tanulókat az irodalmi műfajok megértéséhez nélkülözhetetlen, alapvető formális ismeretekkel.

Mármost 23 éves tapasztalaim szerint arról az iskoláról, melyben Bartal ezt a reformáló természetű nyelvtanítást szemlélhette, épen olyan kevésbé mondható el, mint bármelyik másról, hogy tanulói kivétel nélkül grammatikai tanulmányokra születtek volna, s bizonyos, hogy nagyon sok tanulóra nézve a tényleges viszonyok közt ott sem sok haszonnal járt még a legmetódikusabb nyelvtantanítás sem. De az is bizonyos, hogy ez az iskola, mely eredetileg a paedagogia kísérleti állomásának tekintett, a maga következetes ismeretközlő és kutatva tanító eljárásával egyúttal folyvást ellenőrizhette is a tanítás és az iskolai irodalom, sőt, nem habozom hozzátenni — a tudomány eredményeit. Innen magyarázandó, hogy nemcsak tankönyveink javulása vezethető vissza gyakran erre a gyakorló-iskolai tanításra, hanem számos tudományág hazai munkásai is a gyakorló-iskolai tanítással s annak eredményeivel kapcsolatban jutottak a tudomány terén, többször nem csupán részletekbe vágó új eredményekre, ha azokat az eredményeket másnemű elfoglaltságuk miatt nem mindjárt és nem mind közölhették is. Sehol sem bizonyult annyira igaznak az a régi közmondás, hogy *docendo discimus*, mint a gyakorló-iskolában. Bartal maga csak eleinte vett részt a gyakorló-iskolai tanításban ; később inkább csak jóakaró és tanulékony megfigyelője volt a körülötte forrongó szellemi életnek, és itt is inkább csak mint közvetítő, közszolgáltató tényező tett megbecsülhetetlen szolgálatokat. De a Gondviselés úgy rendelte, hogy itt álljon oldala mellé az egész akkori magyar világi tanári kar egyik legkiválóbb gyakorlati paedagogusa, *Malmosi Károly*, Petrovich Ferencz tanítványa és

Kármán egyik leglelkesebb híve, ki alkalmasabb volt a tanítás tanulságainak és eredményeinek irodalmi feldolgozására, mint a tanultabb, de nem magyar anyanyelvű Bartal, kit ez időben még egyetemi és tanárképzői teendői s kivált az igazgatósággal kapcsolatos teendők is nagyon elfoglaltak. Első közös munkájuk, a latin alaktan már az intézet fennállásának harmadik évében jelent meg, s azóta épen tíz éven át, egészen Malmosinak már 1885-ben bekövetkezett haláláig, közös kiadványaiknak egész sora tette a két nevet nemcsak nálunk, hanem egyik könyvük fordítása útján Németországban is ismeretessé. Ezek a könyvek már nemcsak a külföldi tudományos eredmények felhasználása miatt jeleztek nagy haladást szakuk terén, hanem kivált épen azért, mert egyúttal módszeres nyelv és nyelvtantanítás tanulságain és eredményein alapultak. Melyiküket illeti bennük az oroszlan-rész? Az a körülmény, hogy Bartal egyetemi előadásainak tárgyai és a kiadványok sorrendje közt félreismerhetetlen összefüggés mutatkozik, — mert az alaktan első kiadásainak idején alaktani előadásokat tartott, közvetlenül a mondattan megjelenése előtt pedig mondattaniakat — a mellett bizonyít, hogy a tudományos alap s kivált a tudományos szakirodalom felhasználása inkább Bartalnak tulajdonítandó, a feldolgozás és általában a kivitel pedig talán inkább Malmosinak, de, mint a kéziratok példányok mutatják, Bartal utólagos ellenőrzése mellett. Azonban ezt most már talán céltalan is kutatni; ez a név együtt, úgyszólván összeforrva vált emlékezetessé hazai iskolaügyünk történetében.

A Bartal-Malmosi-féle *olvasó- és gyakorlókönyvek* a szak-tudomány szempontjából természetesen nem olyan számottevő jelenségek, mint nyelvtani kézikönyveik. Hogy mindamellettt itt, e tudós társaság előtt is felemlítem őket, ennek oka az, mert nézetem szerint kulturánknak a középiskolán át hosszú ideig nem csekély szolgálatot tettek, s mert igen nevezetes követelményeknek iparkodtak megfelelni egy másik nagy tudomány, a paedagogia terén. Tudvalévő ugyanis, hogy ezek a könyvek *Kármán* utasítása értelmében *összefüggő* olvasmányokat adnak a nyelv és nyelvtantanítás céljaira, még pedig olyanokat, melyeknek magukban véve is megvan a maguk nevelő értéke, s e mellett

az 1879.-i és 1883.-i tanterv szerint számos fonállal fűződnek a gymnasiumi irodalmi tanítás más szakbeli tárgyaihoz.

Hogy ezek az olvasókönyvek most már teret vesztek a középiskolai használatban, az épen nem elavulásuknak jele; mert legtöbb helyen nem a Bartalék kezdeményét egy vagy más szempontból tökéletesítő munkák szorították ki őket, hanem — nem is számítva egy, legújabban ismét külföldről importált könyvet —, rendesen olyanok, melyek, kapcsolatban az 1883.-i tantervnek 1899-ben bekövetkezett módosításával, sem a tartalmi szempontokat, sem a concentratio követelményeit nem tartják eléggé szemük előtt, hanem ellenkezőleg, megbontják a tanterv régi egységét. Voltaképen retrográd irányúak tehát ezek az új könyvek, még akkor is, ha — a változatosságnak vagy gyermeki lélek érdekkörének vagy épen-séggel az erkölcsös nevelésnek örve alatt — látszólag haladásra törekeshetnek is. Még inkább áll ez azoknak a *nyelvtani* könyveknek nagyobb részére, melyek a Bartalék könyveit most már egészen kiszorították a használatból (kivéve a mondattant, melynek kiszorulását fennebb már megokoltam). A Bartal-féle könyvek helyét elfoglaló alaktanok jó része erős visszaesést mutat a régi, hagyományos berendezés felé, annyira, hogy használatukból határozott következtetést lehet vonni az inductiv nyelvtanítás térvesztésére is. S ha ez az irány tovább tart, ismét oda jutunk a tanításban, a hová tapasztalatom szerint számos gymnasiumi tanár tényleg máris megint eljutott, illetőleg visszaesett: a grammatikai kézikönyvek, még pedig hibás rendszerű kézikönyvek, egyszerű emléttetéséhez. De mire való akkor a nyelvtan-tanítás és mire való a tanár? Csak nem arra talán, hogy kikérdezze és megérdemjelezze a tanulóval együtt megtanult leczkékét? Pedig sajnos, féltő, hogy nem egy túlszűfolt gymnasiumunkban már most sem igen tesz egyebet.

Talán kelleténél hosszasabban is foglalkoztam a Bartal-féle nyelvtani és nyelvi tankönyvek jelentőségével; de ezt azért tettem, mert nézetem szerint ezek a könyvek nálunk tudományos haladás tekintetében is méltánylásra számíthatnak, s így Bartal tudományos érdemeinek ismertetésében még ezen legmagasabb tudományos fórum előtt is említést érdemelnek. A maguk idejében mindeenesetre nagy haladást jeleztek s azt az érdemüket még a retro-

grád irány embereinek is el kell ismerniök, hogy szakunk terén hosszú időre, egészen a legeslegújabb ilyen kísérletig, leginkább ők szorították ki gymnasiumainkból a külföldről importált iskola-könyveket. Azok a szerzők, kik feladatukat a Bartalék irányában való továbbhaladásban látták, és azok a szaktanárok, kik tanításukban nem a legkényelmesebb, hanem a leghelyesebb utat választják, ha most már, sajnos, talán kisebbségben vannak is, gondoskodni fognak arról, hogy Bartalék hatása a jövőben is érvényesüljön, s a gymnasiumi latin tanításban egy évtized óta mindinkább mutatkozó bajok az egész tanítás csődjére ne vezessenek.

II.

Bartal szigorúbb értelemben vett tudományos fejlődésére, mint ebben a korszakban és később is, a hetvenes évek közepéig, sok más pályatársára, a bécsi egyetemen töltött öt félév volt elhatározó befolyással. 1853 elején, mikor Bartal Bécsbe került, az ottani philologiai seminarium vezetői tudvalevőleg Bonitz Hermann és Gysar Károly József voltak, mert a csak nem rég meghalt Vahlent, kinek több kiváló szakemberünk kiképzésében nagyobb része volt, csak néhány évvel Bartal eltávozása után hívták meg a bécsi egyetemre. Bartal okirataiból kétségtelenül megállapítható, hogy a bécsi seminariumban Bartalnak és társainak úgyszólván kizárólag csak formális philologiai kiképzésben volt részük; első sorban görög és latin nyelvtani tanulmányokkal — de nem összehasonlító alapon — és a két irodalom classicus szövegeinek magyarázatával foglalkoztak, s az összes tanárvizsgálatoknak, még a (nyolcz hét alatt elkészítendő) házi dolgozatoknak tárgyát is kizárólag csak classicus szövegek fordítása és interpretatiója tette, melyeket a tanárok pontosan kijelöltek, részletes utasításokkal elláttak, s végül a legaprólékosabb gonddal megbíráltak. Annak, hogy a hallgatókat akkoriban valami tudományos problema megoldásával is foglalkoztatták volna a seminariumban, Bartal okirataiban semmi nyomát sem találtam. Nem állítom, hogy ez az eljárás általános lett volna a bécsi semináriumban; valószínűnek tartom, hogy pl. doctoratuson akkor is egészen mások voltak a követelmények, sőt hogy

ezt az eljárást kivált csak az idegen országból odakerült »Lehramts Kandidat«-okkal szemben alkalmazták, kiknél főteendőnek középiskolai tanulmányaik pótlását, kiegészítését, s a gymnasiumi auctorokkal való alapos megismertetésüket tarthatták. Akkori időben még kétféle tanárvizsgálat volt: algymnasiumra és főgymnasiumra képesítő. Bartal mind a két fokú vizsgálatot letette; de hiában tanulmányoztam át a nagy gonddal kiállított, s a legapróbb részletekre is kiterjeszkedő bizonyítványokat, melyek akkor oklevélül szolgáltak, a vizsgálati követelményekben és az eljárásban magában semmi lényeges különbséget nem találtam a két vizsgálat közt, kivéve, hogy a főgymnasiumi vizsgálaton talán más auctorok interpretatióját és fordítását követelték; de ebben a tekintetben is feltűnő, hogy pl. Platon Protagorasának ugyanaz a fejezete kétszer szerepel Bartal vizsgálataiban, először mint az első fokú vizsgálat házi dolgozatának, aztán, mint a főgymnasiumi vizsgálat zárthelyi dolgozatának tárgya. Akármint áll is a dolog, bizonyos, hogy Bartal a bécsi egyetemen szerezte meg mind a két classicus nyelvben nálunk akkor még ritka fokú jártasságát, az auctorok magyarázatában a philologiai pontosságot, s ezenkívül elég széleskörű irodalmi ismereteket s a philologia reális szakaiban való tájékozottságot is.

Ilyen képzettséggel foglaltván el 1856 őszén ungvári katedráját, természetes volt, hogy szaktudományának hazánkbeli hátramaradottságát kezdettől fogva keservesen érezte, s így fogamzott meg benne az az elhatározás, melyhez haláláig hű maradt: hogy munkásságát első sorban szaktudománya meggyökereztetésének szenteli, vagyis, mint a Hóman Ottóval közösen 1871-ben alapított Philologiai Közlöny előfizetési felhívásában maga mondja, iparkodik »átültetni a tudományos vívmányokat, melyek általános elfogadásban részesültek, s ezáltal biztos alapot szolgáltatni új vizsgálódásokra«. Ungvári tanár korában kellő segéd-eszközök híjában és a kiadhatás nehézségei miatt ehhez a munkássághoz még hozzá nem foghatott; de azért tömérdék és sokágu elfoglaltsága közepett is már ott elkezdte irodalmi működését, még pedig inkább a görög philologia terén. Az ungvári gymnasium 1857.-i és 1858.-i értesítőjében közölt két értekezést az egyetemi tanulmányaiban és tanárvizsgálatán is szerepelt tárgyak köréből, továbbá a Lonkay Antal-féle Tanodai Lapokban írt két bírálatot

melyek közül a második, a Télfy-féle Apologia- és Kriton-fordításról szóló bírálat olyan beható és terjedelmes, hogy öt közleményben jelent meg. Valószínűleg Ungvárt írta Herodotos-kommentárját is, mely azonban csak már Pestre költözése után jelent meg, ugyancsak a Tanodai Lapokban. Mindezen szárnypróbálgatásaiban nagyon küzdenie kellett a magyar nyelvvel, mely nem volt anyanyelve, s melyben sem trencsénmegyei hosszú nevelősködése, sem három éves bécsi tartózkodása alatt magát nem tökéletesíthette. Általában a magyar nyelv művésziesebb használatát mindvégig nem sikerült elsajátítania. Ezt ő is nagyon jól tudta, s ez az oka annak a feltűnő ténynek, hogy, noha egész munkássága első sorban közvetítő természetű, az antik remekírók fordításával, egy régi kísérletét nem számítva, sohasem foglalkozott. Annál inkább becsületére válik, hogy mégis magyar nyelven kezdte irodalmi munkásságát a legsötétebb abszolutismus idején. Tárgyi tekintetben már a Télfy-féle Apologia-fordítás bírálatában nálunk akkor olyan ritka jelét adta görög nyelvismeretének és philologiai pontosságának, hogy fellépése méltó feltűnést keltett, s ezért már 1858 november végén áthelyezték az akkor alapított pesti államgymnasiumhoz. Itt a fővárosban aztán több segédeszközhöz férhetett hozzá, mint Ungváron, a hol szerény fizetésének jó részét könyvvásárlásra fordította; több módot talált dolgozatainak kiadhatására is. Ekkor, a Tanodai Lapok 1859/60.-i évfolyamában jelent meg már említett Herodotos-kommentárja, s ismertető és bíráló munkásságát is folytathatta a hírneves kartásától, Riedl Szendétől szerkesztett Kritikai Lapokban és Kalauzban. De egyúttal hozzáfoghatott maga elé tűzött programjának megvalósításához is, még pedig ettől kezdve határozottan a nálunk nagyobb fontosságú *latin* iskolai irodalom terén. Először Julius Caesar emlékirataihoz dolgozott ki egy segédkönyvet, melyet (később teljes szótárral is megpótolva) Heckenastnál adott ki, majd egy másik tanártársával, Veress Ignácczal szövetkezve, magyar-latin kézis�ótárt szerkesztett. Ebben az időben fogott hozzá, — először már akkor tervezett, s a hatvanas évek folyamán ki is adott latin iskolakönyvei érdekében, aztán egyre jobban elmélyedve benne, — az indogermán összehasonlító nyelvészet tanulmányozásához, a mire Bécsben — legalább indexeinek tanúsága szerint — nem

igen lehetett ideje és alkalmá. A korán elhunyt Szénássy Sándor mellett ő volt ez időszakban — a hatvanas években — az akkor még csak fejlődésben lévő Ponori Thewrewk Emilen kívül nálunk az egyetlen classicus philologus szakférfiú, a ki a nyelvtudomány terén is, ha nem is methodikus iskolázottságon és önálló kutatásokon, de mindenesetre a külföldi szakirodalom széles körű és alapos ismeretén alapuló tudással rendelkezett. Szepesi Imre hírhedt munkájáról 1869-ben közölt terjedelmes bírálatából kiderül, hogy ekkor már alaposan ismeri nemcsak *Bopp*, *Pott*, *Benfey*, *Schleicher*, *Grimm Jakab*, *Müller Miksa*, *Mayer Leó*, *Curtius György*, *Ascoli* alapvető munkáit, hanem a *Kuhn*-féle folyóiratot is, és így nem csoda, hogy tudományos apparatusával úgyszólván agyonnyomta magyar humanistának nem megveendő tanultságú, de a kortól elmaradt ellenfelét. Ez idő tájban (1868) habilitáltatja magát a latin philológiából az egyetemen is, és ott is úgyszólván kizárólag nyelvészeti kollégiumokat hirdet; majd 1871-ben *Hóman Ottó*val közösen (és mint azóta kiderült, a közviszonyokra jellemző módon, *Hóman* bátyjának költségén) *Philologiai Közlönyt* alapít, s ennek első és második évfolyamán át »Kalauz az összehasonlító nyelvészet terén« czímen hét közleményt ír az összehasonlító nyelvészet addigi eredményeiről. Czéljáról ő maga következőképen nyilatkozik (l. az 1871. I. évfolyam 243. lapját): »Feladatom lesz a tanulni és tudni vágyót fáradságtalan nyelvbúvároknak műhelyeibe bevezetni és őt ezen férfiak tanainak mély titkaiba beavatni, miután az a meggyőződése, hogy csakis ily tudományos mesterek útmutatása mellett képes a beavatandó a valódi nyelvbúvárlat ösvényén biztosan haladhatni; feladatom lesz az ezen férfiak által méhszorgalommal gyűjtött nyelvkincsek tárházából az adatokat világos és érthető nyelven, fokozatos menetben és helyes osztályozás mellett napfényre hozni és az olvasót minden műkifejezésnek mely értelemben való használata iránt felvilágosítani; egyszóval: őt mindazon műveletekkel, melyek az összehasonlító nyelvbúvárlat terén alkalmazásban vannak, megismertetni.« A közlemények azonban csak a hangtani tudnivalókat tartalmazták, azokat se egészen, mert tudvalévő dolog, hogy a *Philologiai Közlöny* két évi »tengődés« után pártolás hiányában megszűnt.

Ebben az időben, a hetvenes évek elején Bartal még annyira lelkesedik az összehasonlító árja nyelvtudományért, hogy hazai tudományosságunkra való jelentőségét kelleténél többre is becsüli: annak meghonosodásától várja a classica-philologiai tudomány fellendülését is. Akadémiai székfoglalójában, ebben a hézagpótló, számtalanszor idézett tudománytörténeti és bibliographiai munkájában még a következőkép nyilatkozik (a 31. lapon): »Hogy az árja nyelvtudomány valóságos meghonosításáról beszélhessünk, szükséges, hogy ezen tudományt saját magáért, mint olyant műveljük, hogy annak eredményét classica-philologiai tanulmányainkban értékesíthessük és vele philologiai terményeink átalakítására hassunk; ... philologiai jó tanítás e nélkül napjainkban nem is képzelhető.« Élete feladatának ekkor, 1873-ban, még azt vallja, hogy »a Szénássy Sándortól megkezdett munkát tovább folytassa« (l. i. m. 33. lap), s kijelenti, hogy székfoglalója után, melyben programjához híven, inventariumát adta a nyelvészetbe és a classica-philológiába vágó hazánkbeli irodalomnak »első dolga egy latin hangtannak, s aztán egy összehasonlító latin etymologikus szógyűjteménynek elkészítése lesz«. Feltehető Bartalról, hogy tisztában volt a compiláló és a kutató munkásság közt lévő különbséggel, s hogy ezt a két tervezett munkáját, s kivált a szógyűjteményt, akkor még nem pusztán compilációnak tervezte. »Philologiai terményeinkről ... nem mondhatjuk, — mondja ő maga Székfoglalójának 13. lapján, — hogy azokat ... a philológiának az a criteriuma, mely a külföld tudósainak ... munkálkodását becsesté teszi, kitüntetné: hiszen nagyobbbrészt még idegen nyomokon járunk, az eredetiségnek csekély a száma.« De a körülmények másképen alakultak. *Fröhlich* Róbertnek az említett székfoglalóról szóló bírálata is gondolkodóba ejthette, a gyakorló-iskolai környezet pedig, melybe az időtájt jutott, végképen megérttette vele, hogy az árja nyelvtudományi kutatás még classica-philológiánk jövője szempontjából sem legsürgősebb szükségletünk, s nevezetesen, hogy kivált ő reá magára fontosabb más feladatok várnak a maga közvetítő és eszközszolgáltató munkássága terén. Így aztán az árja nyelvészet terén sohasem jutott el az önálló kutatásokon alapuló alkotó munkásságig. A mit ezen a téren »ad pristinum amorem« vissza-visszatérve később még közzétett, szintén nem volt egyéb a kül-

földi eredményeket közvetítő, compiláló vagy fordító munkáságnál. A Nyelvtudományi Közlemények 1876-i évfolyamában kiadott Görög-latin Hangtana, mint előszavában maga is elismeri, kellő akribiával és széles irodalmi alapon ugyan, de mégis csak idegen kutatások eredményeinek összefoglalását adja, s első e nemű munkájától, a saját Philologiai Közlönyében közzétett Kalauztól csak az újabb irodalom felhasználásában és a *Baudry-féle Grammaire Comparée des langues classiques* alapulvételeiben különbözik.*) Az 1883-ban megjelent Bevezetés az Összehasonlító Nyelvtudományba pedig, mint előszavában maga Bartal is kijelenti, nem egyéb *Egger* *Notions élémentaires de grammaire comparée* című munkájának a finn-ugor nyelvészet addigi eredményeivel és szélesebb körű bibliográfiával megpótoltt fordításánál. De tegyük mindjárt hozzá, hogy a maga idején mind a három munka, ha nem is nagyon sürgős, de igazi szükségleteknek felelt meg, hogy más, mint Bartal, abban az időben azokra nem vállalkozhatott, s hogy — a mi aztán már sajnos dolog — mai napig sincs versenytársuk, s idegen nyelven nem tudó vagy külföldi munkákhoz hozzá nem férő egyetemi hallgatóink idevágó ismereteiket mai napig is csak az ő segítségükkel foglalhatják össze. Kutató munkával is foglalkozó szakembere általában csak legeslegújabb időben tünt fel nálunk is annak a szaknak, melynek Bartal inkább lelkes bámulója, mint kutató munkása volt, s a szakemberek nagyon jól tudják, hogy az az ellentét, mely az összehasonlító nyelvészet és a classica-philologia között Bartal későbbi fejlődésében az előbbi szaktudomány művelésének útját szegte, külföldön is mai napig is megvan a két külön fejlődő szaktudomány munkásai között.

Bartal fejlődésében azt a látszólagos következetlenséget, hogy elfordult az árja nyelvészettől, mint már érintettem, voltaképen eredeti irányához való következetessége okozta: mihelyt felismerte, hogy fontosabb, sürgősebb és nekivalóbb feladatok is várnak megoldásra, mindjárt visszatért ahhoz az irányhoz, melyben magyar-latin szótárával megindult. Alig került a gyakorló főgymnasium élére, hozzáfogott a segédeszközök meg-

---

*) L. magának Bartalnak nyilatkozatát a Bevezetés stb. cz. munka 126. lapjának 5. jegyzetében.

teremtéséhez magának a classicus nyelvtanításnak és így közvetve a classica-philologiai tudománynak érdekében. Mennyire tudatos volt ez eljárása, mutatják már Székfoglalójában (32. lap.) Szénássy Sándorról mondott szavai, kit azért dicsér, mert »igen helyesen az iskolát választá tervei kivitelének középpontjául, melyből a philologia reformálását remélé«. Ebben az irányban, — mint más összefüggésben már közelebbről ismertettem — dolgozott aztán lankadatlan buzgalommal egész tényleges gyakorlóiskolai pályája végéig. Miután Malmosival szövetkezve tankönyveinek egész cyclusát közzétette, még egynéhány, a szokottnál methodikusabb és gyakorlatibb berendezésű, az olvasmányok tartalmi oldalát a szokásosnál erősebben kiemelő, a magyarázatokat tárgyi és nyelvi szempontból csoportosító, s a jegyzeteket külön kötetekben adó classicus kiadással, nevezetesen Livius XXI. könyvének, továbbá Sallustius és Horatius műveinek kiadásával szerzett nagy érdemeket a gymnasiumi tankönyvirodalom terén, s 1883-ban egy kötetben kiadta *Fustel de Coulanges* La Cité Antique című művének teljes fordítását is, melynek első felét már a maga Philologiai Közlönyének 1871. évi első évfolyamában közölte kivonatos, magyar fordításban, s melyet azóta, csak néhány évvel ezelőtt, a németek is lefordítottak. De már a 80-as évek közepe felé, s kivált Malmosinak 1885-ben bekövetkezett halála után mindinkább lelki szükségét kezdte érezni a szigorúbb tudományos kutatáson alapuló, önállóan alkotó munkásságnak, melylyel a körülmények kényszere alatt mindazideig csak alkalmilag foglalkozhatott. Ekkor, 1889-ben érlelődött meg az az elhatározása, hogy lemond hivatalos állásáról, s hátralévő életét egészen a magyarországi latinság szóanyagának feldolgozására szenteli, mely tárgyra vonatkozólag, miután hiában hívta fel reá már régebben egyes testületek és magánosok figyelmét, még 1888-ban tette közzé legelső kutatásai eredményét. Lemondó kérvényében (1889 július havában) többi közt így okolja meg elhatározását: »Nem vagyok még oly állapotban, hogy a tudományos haladás iránt, kivált szakomban, érzéketlen volnék; már pedig a mai tudományos haladás magaslatán megmaradni, a tudományos kutatás eredményeit tanulmányozni az igazgatói teendők között a merő lehetetlenségek közé tartozik. *Hogy ettől a szellemi tespedéstől lelkemet megóvhassam s még tervbe*

vett irodalmi munkálataimat befejezhessem, nem marad egyéb hátra, mint hogy az igazgatóságtól, mely sohasem volt ambíció tárgya, elváljak.« Jellemző szavak ezek, főképp egy, a felsőbbséghez intézett hivatalos iratban; nem voltak közzétételre szánva, de, azt hiszem, nem sértettem meg közlésükkel a Bartal emléke iránt tartozó kegyeletet. Ime, a hatvanadik évét betöltött, egész életében dolgozott Bartal élete alkonyán lelki szükségének vallja velük, hogy tudományos terveit megvalósíthassa. S hogy ennek a lelki szükségnek az oka nemcsak a tárgy fontosságában, hanem a zavartalan alkotó, kutató munka után egyre erősbbödő vágyban keresendő, azt nagyon jól tudtuk mi, kik Bartalhoz közel állottunk, s a kik napról-napra álmélkodva tapasztaltuk, hogy még szokott zárkózottságán is erőt vesz a tömérdék apró problema vizsgálatán éledt lelkesedés. Mikor más ember visszavonulásra kezd gondolni az alkotó munkásság teréről: Bartal Antal csak akkor találta meg igazán azt a teret, mely tudós ambíciójának megfelelő táplálékot nyújtott, és olyan buzgósággal adta át magát az életerejét újra felébresztő és fentartó nagy feladatnak, hogy épen tíz esztendő múlva, a század fordulójára már elő is állhatott munkája eredményével: a »Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae« hatalmas kötetével. Ha meggondoljuk, hogy ez a mintegy 35.000 címszót tartalmazó mű, mint a maga nemében jórészt úttörő munka, úgyszólván perczről-perczre mennyi tömérdék problema felvetésével és megoldásával járt, még pedig olyan problémakéval, melyek helyesen csak a tudományos módszer szigorú alkalmazásával voltak megoldhatók, valóban csodálkoznunk kell azon a buzgóságon és kitartáson, mely a munkát az élte alkonyát élő tudóssal egy évtized alatt mégis bizonyos fokú befejezésig juttatta. Bizonyos fokú befejezésig, mondom, mert hogy efféle munka sem tökéletes, sem teljes nem lehet, azt minden szakember természetesen találja és Bartal maga jobban tudta, mint bárki más. Ismerte és érezte a munka methodikus baját is: az anyaggyűjtés hiányosságát és nem teljes megbízhatóságát. Tartozunk itt annak a ténynek a megállapításával, hogy Bartalt nagy munkájában, nevezetesen az anyaggyűjtésben semmiféle tudományos testületünk, maga a Tudományos Akadémia sem támogatta érdemlegesen. *Ponori Thewrewk Emil*, mint a budapesti philologiai

társaság elnöke, már 1882-től kezdve hasztalanul sürgette több elnöki beszédében, kivált az 1891.-iben, a gyűjtés megindítását. Az igazi kezdeményező lépést magának Bartalnak, mint magánembernek kellett megtennie, mikor több idevágó dolgozat közlése után végre 1892-ben az Akadémia classica-philologiai bizottságához fordult támogatásért, az 1893 április 29-iki bizottsági ülésen pedig bemutatta a szótár előleges tervét, s egyúttal egy bizottság kiküldését kérte, mely szakértő munkásokról gondoskodjék, minden egyes munkás számára a feldolgozandó kútfőt kijelölje és őket a szükséges utasításokkal és eszközökkel ellássa. Tudjuk, hogy az Akadémia is, ennek classica-philologiai bizottsága is, a philologiai társaság is nagy örömmel és helyesléssel fogadta Bartal vállalkozását, de a munka intézésére nagyobb befolyást egyik forum sem gyakorolt. Bartal látta, hogy ha ő maga nem vállalkozik a feladat megoldására, az egész ügy beláthatatlan időkig elhúzódhatik; már pedig épen élete alkonyán, kivált a tanárvizsgálatokon szomorúan tapasztalta annak a latin tudásnak egyre fogyatkozó mértékét, melyet a megreformált gymnasium ad a történelem jövőndő munkásainak; aggodalommal látta annak az időnek a közeledtét, mikor a nemzeti szempontok folytonos hangoztatása ellenére is odáig juthatunk, hogy történettudósainknak elkésve kell annyi latin nyelvismeretet szerezniök, hogy a hazai történelemre vonatkozó latin forrásmunkákat eredetiben és kritikával tanulmányozhassák; nem maradt tehát egyéb hátra, mint hogy a classica-philologiai bizottság szerény anyagi támogatása mellett (nyolcz év alatt összesen 8000 koronát kapott) egymaga vette kezébe a tervezett szótár ügyét. Az anyaggyűjtés egy részéről úgy gondoskodott, hogy egyetértve *Ponori Theurewk Emillel* és különösen *Hegedüs Istvánnal* — kinek Bartalon kívül általában legtöbb érdeme van a szótár létrejötté és kiadása körül — egyes nyelvemlékek feldolgozását az egyetemét látogató fiatal szakembereknek tűzték ki seminariumi vagy tanárvizsgálati dolgozat vagy doctori dissertatio tárgyául. Ezeknek a fiatalembereknek adtak ugyan tanáraik szóbeli utasításokat, Bartal maga írásbelit is az Egyetemes Philologiai Közlöny XVII. kötetében (1893, 417—421.): de természetes, hogy munkájuk mindamellett nem volt eléggé programszerű és nagyon különböző értékűnek bizonyult. Bartal, a mennyire

tőle és eszközeitől telt, mindent elkövetett fiatal munkatársai munkájának ellenőrzésére; de, mivel ő maga is el volt foglalva a gyűjtéssel, könnyen lehetséges, hogy munkájuk megbízhatóságáról sem sikerült mindig pontos meggyőződést szereznie, annyi-
val kevésbbé, mert ehhez a munkához állandóan egész jól felszerelt könyvtárnak kellett volna rendelkezésére állania, már pedig ő falusi magányából csak néha-néha rándulhatott be a fővárosba az adatoknak a nagy könyvtárak segítségével való ellenőrzésére. A szótár ezen eredendő hibájához hozzájárult aztán a szótári munkákban mindig jelentkező másik baj: a kidolgozás tárgyi nehézségei. Emberi erőtl alig várható, hogy annyi különböző tárgyra tartozó problémák közt minden egyes szó kidolgozásakor egyetlen egy — elvonultságban dolgozó és segédeszközökkel sem kellőleg ellátott — szerkesztőben egyformán meglegyen az a mindenhez értő tárgyi tudás, s mindenekfelett az a minden jelenséget mindig számbavevő lelki éberség, mely hibátlan munkához ebben a fajtában okvetetlenül szükséges volna. A méltányos kritika jól tudja, hogy ilyen alapvető munkák mindig egész nemzedékek különböző szakú munkásainak pótló és javító munkásságára szorulnak, s ha ilyen úttörő munka méltatásáról van szó, nem a hibákat fogja a szerzőnek szemére lobbantani, hanem hálásnak mutatkozik azért a tömérdek helyes útmutatásért, a mi a munkát számos gyarlósága és hibája mellett is nélkülözhetlenné és egy következő, tökéletesebb alkotás számára is hasznos előmunkálattá teheti. Csak néhány hónappal ezelőtt hangzottak el ezen a helyen idézetképen egy elsőrangú külföldi tudósnak, *Misteli* Ferencznek ugyanilyen értelmű elismerő szavai *Lönnrot* nagy svéd-finn szótáráról, melyet pedig ugyancsak őszintén és alaposan megkritizált. Legyen szabad ezeket most Bartalra alkalmazva megismételnem: »Halten wir die ideale Ansprüche fest, ohne der gebührenden Dankbarkeit für die reiche Belehrung zu vergessen, und ohne auf die Freude zu verzichten, die ein so schönes Werk in jedem, der der Sprache Interesse entgegenbringt, erregen muss.«*)

Mert bizonyos, hogy a Bartal-féle munkának a körülmények-

---

*) Emlékbeszéd *Misteli* Ferencz külső tagról *Simonyi* Zsigmondtól. Emlékb. XV. 7. sz. 11. lap.

kel magyarázható hiányosságai mellett nagy érdemei is vannak, melyeket *Hegedüs* István a maga szakértő és méltányos bírálatában történelmi, etymologiai, alak- és jelentéstani, mondattani, phraseologiai és stilisztikai szempontokból annak idején nagy igazsággal részletezett. Bartal nemcsak a latin és a német nyelveknek volt alapos ismerőjük, hanem több szláv nyelvet is értett, mert hiszen szláv anyanyelvű volt, s gyermekkorában alig is beszélt más nyelven. Nyelvtudományi és kivált etymologiai tájékozottságához sem fér kétség, s így úgyszólván praedestinálva volt arra, hogy ezt a mástól egyelőre el nem végezhető feladatot legalább kísérletképen megoldja. Az egyetlen alaposnak látszó vád, mely vele szemben emelhető, az elsietés vádja, szinte komikusnak tűnik fel ilyen körülmények között. Hogyne sietett volna Bartal azzal a munkával, melynek égető szükségességéről annyira meg volt győződve, melyről tudta, hogy azt más ő helyette belátható időigig el nem végzi, s melyhez ő maga több mint hatvanéves korában fogott hozzá, abban a korban, melyben a görög költőnek egyedüli kívánsága már csak a világból való fájdalomtalan kimulás volt. Igaz, hogy a Gondviselés hosszúra nyújtotta életét, s hogy még majd egy évtizedig várhatott volna a munka közzétételével: de hogy még sem várt vele, ez talán csak nem szorul mentegető magyarázatra? Hogy nem únt bele a munkába, s hogy a feladatot véglegesen megoldottnak ő maga sem tartotta, annak legékesebben szóló bizonyítéka az a tizenkilencz nagy dobozba foglalt címző-gyűjtemény, melyet a szótár megjelenése óta annak pótlékául gyűjtögetett össze, s mely a magyarországi helynevek tervezett szótárának előmunkálataival együtt most az akadémiai könyvtár irattárában várja a classica-philologiai bizottságból e célra kiküldött szakférfiak bírálatát, illetőleg feldolgozását. S bármi legyen e hagyaték sorsa: az élet legvégső határán járó, mindenféle lelki és testi csapásokkal küzdő aggastyán hagyatékáé, egy dolog bizonyos: hogy Bartal a Magyarországi Latinság Szótárával mostani formájában is nagyon komoly és nagyon sürgős szükségleteknek felelt meg, kivált a hazai történelemmel foglalkozó fiatalabb nemzedék szempontjából.

Az előadottakban Bartal tudományos munkásságának csak vázlatos áttekintését adhattam, elhagyva belőle több olyan munkáját, mely nem szigorúan philologiai természetű, vagy elszige-

telten áll Bartal fejlődésében. Általánosságban úgy jellemezhető ez a munkásság, mint már több ízben kifejeztem: közvetíti a hazai tudományosság számára, első sorban a tudomány leendő munkásaira gondolva, a külföldi tudományosság eredményeit, ellátja őket némely, a továbbdolgozáshoz szükséges legfontosabb, szótári, nyelvtani, bibliographiai segédeszközökkel; de iskolai könyveiben többet is tesz ennél: sok tekintetben a külföldet is megelőzve, értékesíti a mi jövődőbeli tudósaink számára azokat a módszeres nyelv- és nyelvtantanításon alapuló eredményeket is, melyeknek elérésére középiskolai anyagon, tanügyünk örök dicsőségére, legelőször magyar földön nyílt tér és alkalom. Végül pedig, a mennyire az adott körülmények közt lehetett, megoldotta a hazai philologia elé kitűzhető egyik legfontosabb tudományos feladatot. Látnivaló, hogy ez a munkásság nem csupán reproductív, hanem bizonyos irányokban rendszerező, alkotó is. És a mi a fődolog: első szárnypróbálgatásait nem tekintve, Bartal összes művei között egy sincs, mely a magyar kultúrával valami közvetetlen vonatkozásban ne állana, mely ne valami érezhető szükséglet kielégítésére törekednék. Ez az elem az, mely egész munkásságán végighúzódik, s mely egyúttal annak különböző ágait egy magasabb egységbe összefoglalja. Mai napság fejlődésnek induló tudósnál persze, már keveseljük a munkálkodás ilyen értelemben vett következetességét. Természetes, hogy az effajta szétágazó, nem mindig a mélység felé törekvő munkásságnál magasabbrendűnek kell tekintenünk az olyant, mely kezdettől fogva tervszerűen egy irányban haladva, a nemzetközi tudomány problémáival abban a sorban foglalkozik, a mint kutatásai sorában a tovább haladhatás miatt meg kell velük birkóznia, így szerez magának önálló felfogáson alapuló áttekintést a tudomány vagy legalább egy disciplina egész területén, s legvégül, de csak legvégül, azt is kötelességének tartja, hogy népszerűbb formában, összefoglaló művekben beleoltsa a magyar kultúrába egy-egy nagyobb ismeretkörnek az ő elméjén átszűrt művelődési anyagát. Jövődőbeli szaktudósainktól teljes joggal ennek a tudós-ideálnak megvalósítását várjuk. De igazságosaknak kell lennünk. Nemcsak Bartal pályájának idején, hanem még ma is a jövődőbeli tudósok fejlődésének külső feltételei nálunk — kivéve egy-két olyan szerencsés szakot, melyről lelkes Maecenások magán-

úton nagylelkűen gondoskodtak — nem olyanok, mint teszem azt Németországon, a hol az egyik candidatus philologiae középiskolai tanárnak, a másik már egyetemre lépésétől kezdve teljes öntudatossággal tudósna és egyetemi tanárnak készül. A classica-philológiának, sajnos, nincs nálunk Maecenása. E tudomány munkásai nálunk majdnem kivétel nélkül mint középiskolai tanárok kezdik és végzik pályájukat, a tanítás és nevelés teendőin kívül sok lélekölő irodai munkával és gyakorlatjavítással kell foglalkozniok, úgy hogy legnagyobb részük örülhet, ha csak alkalmilag is egyáltalában foglalkozhatik a tanításával szorosabb kapcsolatban nem álló tudományos problémákkal. Mert, ha jó tanár, tanításközben észre kell vennie saját, a középiskolai anyagra és eljárásra vonatkozó tudásának, vagy magának az iskolaügynek hiányait s így első sorban ezeknek a hiányoknak pótlására kell törekednie. Mennél odaadóbban, lelkesebben, pontosabban él tehát pályájának, tudományos munkássága annál kevésbbé lehet programmszerű, folytonos és hézagtalan, és viszont, ha kezdettől fogva csak a nemzetközi tudománynak él, rendesen annál kevésbbé nevezhető egyúttal a magyar középiskolai tanár ideáljának, holott pedig rendesen középiskolai katedrán vénül meg. S ne is áltassuk magunkat; nem fognak változni ezek az állapotok még a tanárképzés javítása esetén sem mindaddig, míg a tudomány jövődöbeli vezető munkásai is az egyetemi és a tanárképzői évek befejeztével úgyszólván mind tüstént középiskolai tanszékre kerülnek, a helyett, hogy az arravalók több éven át szaktudományuk külföldi székhelyein élhetnének egészen a tudománynak, a legkiválóbbak persze annak a bizonyos tudatában, hogy hazatértük után tudományos intézeteken vagy egyetemeken folytathatják munkásságukat. Jövendő tudományosságunknak hitem szerint az tesz legnagyobb szolgálatot, a ki ezt a maga hatáskörében, akár hivatalos, akár társadalmi úton, mennél több arravaló fiatal erő számára lehetővé teszi. Addig azonban nem szabad a nagyérdemű magyar középiskolai tanárságtól emberi erőt felülmúló tudományos munkásságot követelni a classica-philologiai tudomány terén; addig ki kell békülni azzal az állapottal, hogy az előttünk lebegő, de most elérhetetlen tudós-ideált kortársaink közül mind mai napig csak a latin philologia terén sikerült egyetlen egy, kivételesen fejlődött tudósunknak minden tekintetben

megközelítenie, a ki azonban persze viszont maga sem állítja, hogy elég hosszú középiskolai pályáján a középiskolai tanításnak valami lelkes munkása volt. A többiek Bartal pályájának kezdetétől, tehát az állami tanárság keletkeztétől fogva mai napig (ha egyáltalában ráérnek az irodalmi munkásságra, s tán kivételképpen kapnak erre a célra egy-egy félévi szabadságot is), vagy, tekintet nélkül az iskola és a nemzeti kultúra szükségleteire, a nemzetközi tudomány apróbb részletkérdéseivel foglalkoznak több-kevesebb tervszerűséggel és tárgyi következetességgel; vagy szükségképpen változó tárgyi körökben, tehát a szaktudomány szempontjából kevésbé tervszerűleg és hézagosan, a magyar kultúra érezhetőbb szükségleteinek iparkodnak első sorban megfelelni, azaz a Bartal irányában dolgoznak tovább, azzal a különbséggel, hogy egy részük az antik írók fordításával foglalkozik, más részüknek pedig Thewrewk, Ábel és mások példája szerint most már nemcsak a közvetítés és eszközszolgáltatás a céljuk, hanem olyan, hazai vonatkozású problémák tisztázása, vagy megoldása, melyekben a szigorúbb értelemben vett tudományos módszer is érvényesülhet, s melyek megoldását a külföldtől nem remélhetjük.

Ilyen körülmények közt a most vezetésre hivatott nemzedéknél is egy egész emberöltővel idősebb, sokkal súlyosabb és bonyodalmasabb viszonyok közt fejlődött Bartalra nézve nem tarthatjuk palástolandónak, de csodálatosnak sem, hogy az ő munkássága is messze elmaradt az ideális-tudós munkásságtól. Ne kifogásoljuk hát benne azt, hogy mélység, tervszerűség és következetesség tekintetében még kedvelt studiumának, az árja összehasonlítható nyelvészetnek terén sem jelentékeny, hanem számot vetve a korabeli külső körülményekkel, méltányoljuk az ő munkásságában azt a szempontot, mely az egészen tagadhatatlanul végigvonul: a nemzeti kultúra szempontját. Munkássága kezdetén még nem álltak rendelkezésére az egy tudományág következetes műveléséhez szükséges eszközök, sőt talán az ehhez szükséges osztatlan érdeklődés sem volt meg benne; mikorra pedig ez az érdeklődés felébredt és kifejlődött, a gyakorló-iskola nagy szellemi közösségébe került, hol főfeladatának irodalmi téren ő is azt ismerte föl, a mit az intézet szellemi vezetője, Kármán, követ-

kezőleg foglalt szavakba :*) »A gyakorló-iskola folyvást fejlődő paedagogiai tudomány szolgálatára van rendelve. A ki itt, intézetünk körében valamely tudományág képviselője, például philológiával foglalkozik, annak első gondolata az legyen, hogy a *philológiát hogyan lehet minél inkább szolgálatába helyezni a magyar közművelődésnek*, nem pedig az, minő philologiai problema szorul megoldásra, vagy a philologiai közvélemény minő kérdéseket feszeget. Ebben az iskolában minden közreműködőnek az a középponti feladata : elmélkedni arról, hogy a tudományosság *megállapított* legmagasabb álláspontján hogyan kell a tudást szolgálatába helyezni a magyar közművelődésnek.« Az efféle munkásság magának a nemzetközi tudománynak szempontjából természetesen inkább csak reproductivnak nevezhető ; de nemzeti szempontból mindenesetre szintén egy neme a tudós munkásságnak, mert más, mint szaktudós, méltóképen el nem végezheti s a nemzeti tudományosságra nézve tudományos eredményekkel is járhat. De nemcsak gyakorló-iskolai hivatása igazolja Bartal Antal munkásságának a magyar közművelődéssel mindig kapcsolatban maradó, s a mellett a tudományosságot is előkészítő, közvetítő irányát. Nem talált Bartal irányja a maga idejében azoknak, a gyakorló-iskolán kívül álló szakférfiaknak részéről sem gáncsra vagy ócsárlásra, a kik hazánkban a kutató irányú philologiai munkásság úttörőinek tekinthetők. Maga *Ponori Thewrewk* Emil soha sem mulasztotta el az ismertető, népszerűsítő irány fontosságát kiemelni (l. pl. Elnöki Beszédét még a phil. társaság 1882. közülésén is). Hiszen az ő fiatalsága részben még szintén abba a korba esett, mikor módszeresen dolgozó, új eredményekre törekvő, alkotó classica-philologiai tudomány még nem volt hazánkban, s hogy lett, arról épen ő mondhatja el teljes joggal, hogy az kivált az ő érdeme ; hiszen a hetvenes években még olyanok voltak a viszonyok, hogy hazai tudományosságunkban az egyik rokonszak főembere, a halhatatlan *Hunfalvy Pál*, az ő füle hallatára még jogosultságát is nyíltan kétségbe vonta nálunk az efféle törekvéseknek, s azért ellene is volt a philologiai társaság alapításának (l. *Thewrewk*, Eln. beszédét 1879 okt.

*) L. Magyar Közművelődés, II. évf. 1910. 21. lap.

12-ről, 49. lap). *Fröhlich Róbert* is a Bartal székfoglalójának 1876-ban kelt ismertetésében éppen azért dicséri Bartal tevékenységét, mert szerinte is »nálunk egyelőre még nem várható a philologia terén önálló kutatás, hanem mindenekelőtt arra van szükség, hogy a szakemberek a tudomány eddigi eredményeit ismerjék, s ezeken építve haladjanak majd tovább«. S ha volt ellentét Fröhlich és Bartal közt, ez nem a fődologban, hanem a legsürgősebb szükségletek megállapításában mutatkozott, mert Fröhlich a szövegkiadásoknál és a szótárírásnál fontosabbnak jelezte az irodalmak ismertetését, s az összehasonlító nyelvészeti munkálkodásnak sem tulajdonított olyan fontosságot a philológiára nézve, mint Bartal. *Ábel Jenő* is a Hóman-féle Pindaros-kiadásról írt híres bírálatában, Fröhlichkel körülbelül egyidejűleg (1877 márcz. 7., Egyet. Phil. Közl. I. 278. és kk. l.) azért tartja elhibázottnak Hóman vállalatát, mert szerinte az még időelőtti nálunk. »Úgy hiszem, — mondja többi közt ebben a bírálatában — legelső teendő a *gymnasiumokon és egyetemeken oly nemzedéket nevelni*, mely képes legyen a classica-philologiai téren tett kutatásokat megérteni és olyanokat tenni; először a művelt közönséget a *classicus szerzőkkel és a fáradságos philologiai kutatás eredményeivel megismertetni*, s majd csak akkor, ha már mindez meg lesz téve, csak akkor lehet a fölött tanácskozni, vajjon elég-e 300 *classicus-philologus* (ha ugyan vagyunk annyian e hazában) arra, hogy önálló classica-philológiát mind szellemi, mind anyagi tekintetben létesítsen és fentartson.« »Meg vagyok győződve — így szól később Ábel Jenő — hogy nagyobb hasznát vesszük a jelen körülmények között az ilyen (közvetítő, előkészítő) munkáknak, mint az olyanoknak, melyekért az illetőt a hazai philologia atyjának dicsérik ugyan, de a melyeket csak kevesen értenek.« Ábel ezen szavaiban benne van Bartal egész munkásságának igazolása; s ennek az igazolásnak az ad különös nyomatékot, hogy éppen Ábel Jenőtől, a nagy dolgokra hivatott, európai nevű kutató philologustól ered, ki későbbi tanításával és példájával rövid életfolyása alatt is meg tudta mutatni azt, hogy még a kutató görög-latin philologiai munkásságnak sem kell a hazai vonatkozású tárgyaktól egészen elszakadnia. Sokan vagyunk mai nap is, és pedig nemcsak olyanok, mint az én kortársaim, kiknek pályakezdeete még Bartal pályájának derekára esik, hanem fiatalabb

szakférfiak is, a kik az Ábeltől kijelölt előzetes teendőket sem látjuk megvalósítottaknak. Mert, hogy egyebet ne is említsek: még mai napig sincs külön classica-philologiai közlönyünk, s a Bartaltól is folyvást sürgetett segédeszközök közül az ókori lexiconon, két encyclopaedián és néhány történeti és irodalomtörténeti compilatióon kívül még mai napig sincsenek a philologiai disciplinákat részletesebben tárgyaló kézikönyveink, nincsen modern színvonalon álló latin-magyar szótárunk, egyáltalában nincsen görög-magyar kéziszótárunk, nincs magyar Aristotelesünk, sőt teljes Plátónk sem. És, a mi a fő, nincs meg, nem mondom, a művelt közéletben vagy éppen a napisajtóban, hanem még tudományosságunk idegen szakjainak képviselőiben, sőt néha tán a rokonokéiban sem, a classica-philológiának s kivált a görög philológiának az a megbecsülése, mely a nagy modern irodalmak tanúsága szerint nemcsak alapos irodalmi képzettség, hanem irodalmi ízlés és önállóság szempontjából is kulturánk szebb jövőjének és nemzeti irányban való továbbfejlődésének egyik kívánatos biztosítója lehetne. Még Akadémiánkban is a legárvább bizottság a classica-philologiai bizottság, mely tevékeny főtitkárunk különös érdeklődése nélkül tán meg sem tudott volna küzdeni az utolsó idők válságaival, mert hiszen huszonhét tagja közül csak öt-hat szokott megjelenni évenkénti két-három ülésén. Érdekes volna azt is pontosan megtudni, hány olvasója van nálunk még ez idő szerint is, nemcsak az idegen vagy rokonszakú tudósok, hanem még a classica-philologia munkásai közül is, egy-egy bel-földi, szigorúan tudományos philologiai szakmunkának, mely a külföldön néhány hét alatt közbirtokká válnék. Ilyen körülmények közt, mondom, talán nem csodálható, ha vannak még most is philologusok, kik, főleg az angol példán okulva, a szaktudományukra vonatkozó ismeretek terjesztését és a műveléséhez szükséges eszközök létrehozását még mai napig sem tartják tudományos ambícióikhoz nem illő feladatnak. Joggal kívánhatnak tehát ezek is bizonyos méltánylást itt, a tudomány legmagasabb ítélőszéke előtt is, ha munkájukat kellő színvonalon álló tudással végzik, ha működésüket nem a népszerűsködéssel járó könnyű népszerűzés vagy éppen pénzszerzés, hanem a magyar kultúra igazi érdekei irányozzák, s ha e mellett elismerik azt, hogy szaktudományuk jövője, mint minden tudományé, leginkább a lelkiismeret-

tességnek és a módszerességnek mindenki részéről egyforma felfogásától függ s azért minden olyan törekvést, mely a népszerűsítés örve alatt csak önálló kutatásokat megillető igényekkel lépne föl, mint tudománytalant és erkölcstelent, a maguk részéről is visszautasítanak. Életemben senkit sem ismertem, a kiből ez az igazságos és helyes álláspont igazabban és nagyobb mértékben nyilvánult volna, mint Bartal Antal tiszteletreméltó személyében; senkit, a ki őszintébben örült volna bármilyen apró tudományos eredménynek, még olyannak is, mely a magyar kultúra multjával és jövőjével vajmi csekély vonatkozásban látszik állani; de viszont senkit, a ki csupán a maga következetes közvetítő és eszközszolgáltató irányával a magyar kultúrának szakunk terén nagyobb és maradandóbb szolgálatokat tett volna, mint Bartal Antal. Vajha azok, kik szaktudományunkat immár az elsőkélyesedéstől féltve, talán hajlandók nem egészen elfogulatlanul itélni meg a Bartal-féle irány jogosultságát, meggyőződnenek arról, hogy a kutató tudományos munkásság felfogása tekintetében a Bartal-féle irány közt, meg az övék közt nincs semmi különbség, s hogy a Bartal-féle irány hívei mitsem kívánnak őszintébben, mint hogy az ő munkásságuk mentül előbb csakugyan feleslegessé váljék. Ez azonban csak úgy lesz lehetséges, ha a classica-philologia kevés számú munkásai közt teljes lesz a közös célra munkáló egyetértés. Teljes szívemből kívánom, hogy e nevezetes alkalom, mikor Bartal Antal emlékét ünnepeljük, hozzájáruljon a szakunk munkásai közt néha még most is kísértő félreértések megszüntetéséhez. Hasznosabb, szebb, őhozzá illőbb áldozatot meggyőződésem szerint nem mutathatunk be Bartal Antal áldott emlékezetének.

FÜGGELÉK.

I. Bartal Antal irodalmi működése.

1857. Sophokles »Elektra«-ja. (Értekezés első része. Az ungvári jelenleg hétéosztályú cs. kir. államgymnasium értesítővénye az 1856/7. tanévről, Kassán, 1857. 3—7. lap.)

1857. Sárvány Béla Caesar fordításáról. (Bírálat. Tanodai Lapok, szerk. Lonkay Antal, II. kötet 126. és 134. l.)

1858. Sophokles »Elektra«-ja. (Értekezés második része az ungvári 1857/8. évi értesítőben.) Bírálat: Zeitschrift f. d. öst. Gymn. 1858. 603. l. — Gauzer, Tanodai Lapok I. 232. l.

1858. Das Volkstribunat. (Értekezés az ungvári 1857/8. értesítőben ; Bartal egyetlen német nyelvű irata, melyet nem is vett fel Székfoglalójába.)

1858. Télffy Iván Apologia- és Kriton fordításának bírálat. (Tanodai Lapok, szerk. Lonkay Antal, II. kötet 436., 447., 459., 475., 507. l. Öt közlemény.)

1860. Herodot VIII. könyvének kimerítő fejtegetése a fölgymnasium-ban. (Tanodai Lapok, szerk. Lonkay Antal, V. kötet, 1859/60. II. félév, 361., 373., 385., 397., 409., 421., 433., 445. l., nyolcz közlemény.)

1862. Herodotos VIII. könyve. Uránia. (Fordítás.) Pest. Bírált: ész. Kritikai Lapok 1862. I. 49. és Hoffer Endre, Prot. egyh. I. 1864., 894. és 925. l. (Bartal Székfoglalójának adatai.)

1862. (?) C. Julius Caesar emlékiratainak szövege és szótára, gymnasiumok és reáltanodák számára. (Az első kiadást nem láttam ; ennek előszava a 2. kiadás szerint 1861 nov. 25-én kelt ; Bartal maga Székfoglalója 108. lapján címét hiányosan és évszámát sajtóhibásan közli.)

1862. Bírálatok a Kritikai Lapok I. évfolyamában. Warga János latin mondattanáról I. 27. — Vagács Caesar latin irányképző gyakorlatairól I. 73. — Imre Sándor magyar ford. gyakorlatairól I. 2. fele 225. l. — Holub Mátyás latin-magyar és magyar-latin zsebszótáráról I. 200. l. (Bartal székfoglalójának adatai.)

1863. (Veress Ignáczczal.) Herodotos IX. könyve. Kalliope. (Fordítás.) Pest. Bírált: E. S. Kritikai Lapok 1863. I. 42. l. és Hoffer Endre Prot.

egyh. lap. 1866. 700. I. (Sem a fordítást, sem a bírálatokat nem sikerült megszerezni.)

1863. Szótár C. Julius Caesar de B. G. és de B. C. című emlékirataihoz. Pest, Heckenast. (Ezt az I. kiadást nem láttam; I. Bartal, Székfogl. 108. lap. De az ott említett bírálat nem erre, hanem az 1862-ben megjelent szövegkiadásra vonatkozik.)

1863. Czikkek a Riedl-féle Kalauz I. kötetében: Nemzetközi iskolák, Kalauz I. 12/3. I. — Angol társadalmi és irodalmi állapotok, u. o. I. 17/8. lap.

1864. További czikkek a Riedl-féle Kalauz III. kötetében: Az egyetemek állapota Siciliában, Kalauz III. 7. I. Bírálat a Dávid-Kalmár-féle Latin Nyelvtan II. részéről (a mondattanról), u. o. III. 76. I. Nyílt levél Ponori Thewrewk Emilhez (Verg. Aeneis II. 178. ügyében). U. o. III. 77. I. Az »Unterrichtsrath« véleménye a reálgymnasiumról. U. o. III. 106. I.

1864. (Veress Ignáczczal.) Teljes magyar-latin szótár. (Ennek tervezett 2. kiadásához az adatokat I. O. K. T. K. III. 1870. 92. I. és 224. I.) Bíráta: Hunfalvy Pál, Nytud. Közl. 1864. 475. I. — Kun Gyula, Riedl-f. Kalauz III. 4. I. Bartal-Veress válasza: Kalauz III. 14. I.

1865. Az 1862.-i Caesar-szöveg 2. kiadása.

1865. Travnicsek Hubert görög és latin nyelvtanairól, Riedl-f. Kalauz, 1865., I. 59. I. (Csak néhány soros bírálat.) — Bánhegyi Erasmus redivivusáról, Kalauz 1865. I. 47.

1865. P. Vergili Maronis operum epitome. (Csak szöveg szemelvények, a tartalmat jelző magyar feliratokkal.) Bíráta: Névtelen, Tanodai Lapok 1865. 338. I.

1865. Elemi latin nyelvtan, Pest, Eggenberger. Bíráta: Koczányi Ferencz, Tanodai Lapok 1865. 198. I.; Lutter Nándor, Uj Korszak 1865. 17. I.

1866. Latin Mondattan, Pest, Eggenberger. Rövid ismertetése: Vagács Caesartól, Tanodai Lapok 1866. 242. I.

1867. Elemi latin nyelvtan I. rész, 2. javított kiadás. Bíráta: Szénássy Sándor, OKTK. I. 1868. 74—97. I.

1868. Latin gyakorló és olvasókönyv, Pest. Bíráta: r. t. Tanügyi füz.

1869. III. 107. I. OKTK. 1869. 86. I. (Bartal Székfoglalójának adatai.)

1868. Latin Mondattan, 2. kiadás.

1869. Elemi latin nyelvtan II. rész. 2. kiadás.

1869. A kritika kritikájának kritikája, vagy: Észrevételek Szepesi Imre legújabb munkájára: »Jelen viszonyaink az ó-klasszikai irodalomhoz, ezzel kapcsolatban ellenbírálat Tótfy János úr bírálatára és Homér Iliasa és Xenophon Anabasisa magyarított első könyvének bírálata.« Felolvasatott az Orsz. Középisk. Tanáregylet 1869. január 19.-i szakülésén. OKTK. 1869. II. 184—217. lap. Ismerteti Veress, Pesti Napló 1869. 59. sz. esti k.

1870. Elemi latin nyelvtan, 3. kiadás. Bíráta: Szénássy Sándor, OKTK. III. 1870, 144. lap.

1870. Az 1863.-i Szótár C. J. Caesarhoz stb. cz. könyv 2. kiadása, Pest, Heckenast.

1870. Indítvány (egyleti folyóiratkönyvtár alapítására) OKTK. III. 1870. 231. l.

1871—1872. Szerkeszti a Philologiai Közlönyt együtt dr. Hóman Ottóval, Pest, Athenaeum. I. 1871. 1—470 l. — II. 1872. 1—347. l. — L. most a Közlöny történetére nézve a Hóman leveleiből közzétett adatokat az Egy. Phil. Közl. XXXV. évf. (1911) 668. és kk. lapjain.

1871—1872. Kalauz az összehasonlító nyelvészet terén, Phil. Közlöny, I. 241—250., 329—343., 423—430., II. 1—10., 89—94., 137—146., 213—233. ll. hét közlemény, összesen 74 lap.

1871. Mutatvány Fustel de Coulanges »La cité antique« cz. művéből. (Fordítás.) Phil. Közl. I. 28—36., 83—94., 185—208., 294—318., 386—399. ll., öt közlemény, összesen 83 lap.

1871. Bírálát Iványi I. Livius szemelvényeiről, OKTK. IV. 1871. 181—185. l. Ellenválasz u. o. 720. l.

1872. A római történetírók, Phil. Közl. II. 19—36., 102—117., 168—183., 266—283. ll., négy közlemény, összesen 64 lap. (Összesen írt Bartal a Phil. Közlönybe 221 lapot.)

1872. Bírálát Málk Vincze Latin nyelvtanáról (Mondattan), Magyar Tanügy, I. 1872. 465. és kk. lapok.

1873. A classica-philológiának és összehasonlító árja nyelvtudomány-nak művelése hazánkban. Székfoglaló. Értekezések a nyelv és széptudományok köréből, kiadja a Magyar Tudományos Akadémia. IV. kötet, III. szám, 1874. Felolvasatott a jan. 5.-i és márcz. 2.-i üléseken. 1—182. l. — Ism. Fröhlich Róbert, Magyar Tanügy, V. 1876. 46—52. l.

1874. Bírálát a Vaniček-féle Elementargrammatik der lateinischen Sprache című iskolakönyvről (Leipzig, 1873.) Magyar Tanügy, III. 1874. 73. l. Bírálát a Vaniček-f. Etymologisches Wörterbuch cz. műről. U. o. 612. l.

1874. A latin nyelv és irodalom gymnasiumainkban, Magyar Tanügy III. 553—563. lap.

*

1875. A latin mondattan 3. kiadása (előszó). 1874 júl. 26.-ról)

1875. Bartal-Malmosi, Latin Alektan. Ismerteti: Szarvas Gábor, Magyar Tanügy 1875, 199—206. l.

1875. Bartal-Malmosi, Latin gyakorlókönyv.

1876. Bartal-Malmosi, Latin gyakorlókönyv, 2. javított kiadás.

1876. Bartal, Görög-latin hangtan (bemutatott a M. Tud. Akad.

1876. febr. 16.-i ülésén) Nyelvtud. Közlemények XII, 341—439. l. és külön is.

1877. Bartal-Malmosi Latin olvasókönyv Livius- és Ovidiusból (folytatása az I—II. oszt. számára 1876-ban kiadott gyakorlókönyvnek). Ismerteti: Pecz Vilmos, Egy. Phil. Közl. II. 1878, 317—320.

1877. Két coniectura (Verg. Ecl. VI. 13—16. és Plin. XXXV. 2.). Egy. Phil. Közl. I. 1877. 298. l.

1878. Bartal-Malmosi, Latin mondattan. Ismertette: Pecz Vilmos, Magy. Tanügy 1878, 366—374. és Heinrich Károly, Egy. Phil. Közl. III. 1879, 62—67. l.

1879. Bartal-Malmosi, A latin alaktan 3.-ik kiadása és a Latin gyakorló-könyv 3. kiadása. Ismerteti amazt Pirchala J. OKTK. XIII, 335—341.; emezt Polgár Gy. Magy. Tanügy VIII. 395—406. l.

1879. Lateinische Formenlehre von A. Bartal und K. Malmosi. Autorisierte deutsche Ausgabe bearbeitet von K. Heinrich, Budapest 1879. — Lateinisches Übungsbuch, stb. von A. Bartal u. K. Malmosi. Aut. d. Ausg. b. v. K. Heinrich, Budapest, 1879. — Ismerteti mind a kettőt G. Stier, a zerbst-i Franciscum igazgatója, Philologische Rundschau I. No 40, 1289—1292.

1879. Bartal-Malmosi, Latin olvasókönyv. Livius és Ov.-ból, 2. kiadás. Ismerteti Polgár György, OKTK. XIV. 449. l.

1879. Bartal, A classica-philológiának művelése hazánkban. (Pótlék a Székfoglalóhoz.) Egy. Phil. Közl. III. 1879, 343—368. l.

1879. Bartal, Spicilegium (Sajtóhibák javítása Ábel Jenő Janus Pannonius életéhez és műveihez cz. czikkéhez.) Egy. Phil. Közl. III, 1879, 118. l.

1880. Bartal-Malmosi, Latin gyakorlókönyv a mondattanhoz. A mondattan vázlatával. Ismerteti Polgár Gy., Magyar Tanügy IX. 526—531. l.

1880. A latin alaktan 4-ik, a Latin gyakorlókönyv 4-ik és a Latin mondattan 2-ik kiadása.

1880. Bartal-Malmosi, C. Sallustii Crispi libri de conj. Catilinae et de bello Jugurth. Magyarázó bevezetéssel. (Görög és róm. remekírók isk. könyvtára, Eggenberger). — Ismertette: Polgár Gy. OKTK. XIII, 520—524. l.

1880. Bartal-Malmosi, Titi Livii ab u. e. liber XXI. et XXII. Bevezetéssel és magyarázatokkal, 2 térképpel. (U. o.) — Ism.: Keleti V. OKTK. XIII. 89—90. l. — K., Pesti Napló, 1881. 74. sz.

1880. Bartal-Malmosi, Q. Horatii Flacci opera omnia, I. Carmina. Bevezetésekkel és magyarázatokkal (U. o.). — Ism.: Polgár Gy. OKTK. XIV. 292—295. l. Thewrewk Árpád, Közoktatás 1882. I. sz. 4—8. l. Bartal-Malmosi »Nyilatkozata« és Thewrewk válasza u. o. 6. sz. — K., Pesti Napló, 1881. 74. sz.

1881. Bartal-Malmosi, Jegyzetek T. Livius XXI. és XXII. könyvéhez magyarázó ábrákkal. — Ism.: Keleti V. OKTK. XV. 229—231. l.

1881. Bartal-Malmosi, Szótár a B.-M.-féle latin olvasókönyvhöz. (Liv. és Ov.-ból.)

1881. Bartal-Malmosi, Q. Horatii Flacci opera omnia II. Satirae et epistolae. Bevezetéssel és magyarázatokkal.

1881. Bartal, Homerosnak magyar fordítói, E. Ph. Közl. V. 485—499. l.

1882. Bartal-Malmosi, a Latin alaktan és a Latin gyakorlókönyv 5. kiadása.

1883. Bartal-Malmosi, a Livius f. XXI—XXII. k. második kiadása.

1883. Bartal, Tanítsuk-e a görög nyelvet? Nemzet, 86. szám. Miképen neveljék kiváltságos osztályaink fiaikat, Nemzet, ápr. 29.-i szám.

1883. Bartal, Bevezetés az összehasonlító nyelvtanba, különös tekintettel a classicus nyelvekre, E. Egger nyomán dolgozta (így!) B. A. A philologiai társaság kiadványa I. (L. a Philol. Társaságnak átiratát B. A.-hoz a társaság 1883.-i nov. 14.-i ülésének jegyzőkönyve alapján.) Budapest Eggenberger. Bírálták: Brassai Sámuel, Az Erdélyi Muzeum-Egylet Bölcsészeti-, Nyelv- és Történettudományi szakosztályának kiadványai, I. k. 1. füz. 1884. »Ismerkedjünk« cím alatt a 216. és kk. lapokon (Igazságtalan és elfogult bírálat!); Csengeri János (felolvasás alakjában) Egy. Phil. Közl. 1883, VII. 1095—1097. l.

1883. Bartal, Fustel de Coulanges. Az ókori község. Tanulmány a görög és római vallásról, jogról és intézményekről, fordította B. A. Budapest, Akadémia. (Előszó 1882. karácsony napjáról.) — Ism.: Malmosi Károly, Egy. Phil. Közl. VII, 1883, 245—254. l.

1883. Bartal ismerteti Egger »La tradition et les réformes dans l'enseignement universitaire« cz. munkáját (vonatkozással a hazai viszonyokra). OKTK. XVII. 1883/4, 121—131., 187—191., 238—243. ll.

1884. Bartal, a Finály-féle latin szótár bírálat, OKTK. XVII. 1883/4, 557. lap.

1884. Bartal-Malmosi, a Latin alaktan és a Latin gyakorlókönyv 6. kiadása.

1886. Bartal-Malmosi, Jegyzetek Horatius költeményeihez (Carminum libri IV et epodon liber). Szerk. kül. tekintettel a költeményeknek általuk eszközölt kiadására. — Bpest, Eggenberger. — Ism.: Pirchala OKTK. XX. 435—437. l.

*

1886. A Szepesi-Tóth-f. Latin mondattan bírálat. (Közokt. tanácsbírálat.) Egy. Phil. Közl. 1886. X. 71—77.

1886. A Polgár Gy.-féle Kis Livius bírálat (Közokt. tanácsbírálat), Egy. Phil. Közl. 1886. X. 311—313. l.

1886. A Szamosi J.-féle Görög nyelvtan (Mondattan) bírálat (Közokt. tanácsbírálat), OKTK. XIX. 1886. 503—506.

1886. Az internátus és a tanárok társadalmi műveltsége, OKTK. XIX. 1886. 339—343. (V. ö. OKTK. 1885/6. XIX. 52—62. l. és 601—606. l.)

1887. Ismertetés B. A. neve alatt: Havet, Abrégé de grammaire latine, stb. Egy. Phil. Közl. 282—284. l.

1888. Ismertetés a Lévay-Vida-féle Görög-magyar és Magyar-görög szótár 2. kiadásáról. (Valószínűleg K. tanácsbírálat.) Egy. Phil. Közl. XII. 1888. 303—306. ll.

1888. Középkori emlékeink latinsága és akadémiánk kiadványai, Egy. Phil. Közl. XII. 1888. 380—391. l. (A *Diplomatarium relationum reipubl. Ragusanae cum regno Hungariae* cz. kiadványról.) — Szilágyi Sándor válasza és Bartal viszonzválasza. U. o. 682—688. l.

1889. A Dávid-Pozder-féle Tacitus műveiből való szemelvények bírálata (Közokt. tanácsbírálat). Egy. Phil. Közl. XIII. 1889. 735—738. — Dávid István válasza U. o. XIV. 1890. 275. l. és Bartal viszonzválasza u. o. 280. l.

1889. Bartal nyílt levele a Közokt. Tanácshoz a görögptóll-értekezletről való elmaradása magyarázatára, OKTK. 1889/90, XXIII. 205. l.

1890. Ismertetés a Kolosváry-Óvári-f. Magyar jogtörténeti emlékek II. köt. I. feléről: Egy. Phil. Közl. XIV. 1890. 391—402. l.

1890. A Latin mondattan 3. kiadása dr. Gyomlay Gyula közreműködésével, Bpest, Eggenberger-f. könyvkereskedés. — Ism. Bódiss Jusztin, Egy. Phil. Közl. XV. 1891., 983—989.

1891. Bartal-Malmosi, Livius XXI—XXII. könyvének 3. kiadása.

1891. A Latin olvasókönyv Liviushoz és Ovidiushoz 3. kiadása.

1892. A Latin gyakorlókönyv a mondattanhoz 2. kiadása.

1892. Hegedüs István »Összefüggő részek Thukydides művéből« cz. iskolakönyvének bírálata, Egy. Phil. Közl. XVI. 1892. 406—413. l.

1893. A Horatius-szöveg új kiadása I. és II. kötet dr. Csengeri János tól. Budapest, Eggenberger.

1893. A Magyarországi Latinság szótára, Egy. Phil. Közl. XVII. 417—421. l.

1894. *Dictionarium Latinitatis Hungarorum*, Akad. Ért. V. 1894. 503—507. l. (Felolvasás.)

1894. A Schlägli-szójegyzék. Nyelvtud. Közl. XXIV. 1894. 245—249.

1894. Találkozások a classicus és modern költészetben, három közlemény, Egy. Phil. Közl. XVIII. 1894. 625—649., 721—757., 822—856. l. (összesen 94 lap). — Kivonat: Akad. Értesítő IV. 1893. 455—459.

1895. (Jelentés.) A középkori latinság szótára szerkesztéséről, Akad. Értes. VI. 1895. 147—152. és 640—645. l.

1895. Ismertetés Récei V. Pannonia ókori mythol. emlékeinek vázolata cz. művéről, Egy. Phil. Közl. XIX. 120—124. l.

1896. A magyarországi latinság különleges sajátosságai (akad. felolvasás). Egy. Phil. Közl. XX. 641—654. l.

1896. (Jelentés.) A középkori latinság szótára szerkesztéséről, Akad. Értesítő VI. 1896. 147—152.

1896. Bartal-Malmosi-Gyomlay, a Latin Mondattan 4. kiadása, Budapest, Eggenberger.

1896. A Latin Alaktan 7. (utolsó) kiadása.

1897. A Latin Gyakorlókönyv 7. (utolsó) kiadása.

1898. A Pristaldus szó származásáról, Egy. Phil. Közl. XXII. 412—414. l.

1901. Glossarium Mediae et Infimae Latinitatis Regni Hungariae iussu et auxiliis Academiae Litterarum Hungaricae condidit A. B. — A Magyarországi Latinság Szótára, a Magyar Tudományos Akadémia megbízásából és költségén szerkesztette B. A. Budapest, Franklin-Társulat. — Ism. és bír. Hegedüs István, Egy. Phil. Közl. 1902, XXVI. 81—90. l. — Kont J. Revue Critique d'Histoire et de Littérature XXXVII. 1902. 336. és kk. l. — Mangold L. Historische Vierteljahrsschrift, Leipzig, Teubner, 1903. 143. l.

II. A Bartal pályájára vonatkozó közlemények.

(L. a Szinnyei-féle »Magyar Írók« és a Pallas-Lexicon czímszavait is.)

Kőrösi Henrik: Bartal Antal harmincz éves irodalmi munkássága, OKTK. XX. 1886/7. 275—278. l.

Veress Ignác: Visszhang Bartal Antal 30 éves irodalmi munkásságára, u. o. 368—370. l.

Pirchala Imre: Malmosi Károly. U. o. XIX. 1885/6. 211—219. L. itt a 213. és kk. lapokat.

Iskolánk búcsúünnepe. A tanárképző intézeti gyakorló főgymnasium Értesítője az 1891/2. időszakról, 3—10. l. I. Volf György beszéde. II. Ünnepi költemény Csengeri Jánostól. III. Buday József beszéde IV. Ifj. Szily Kálmán beszéde, stb.

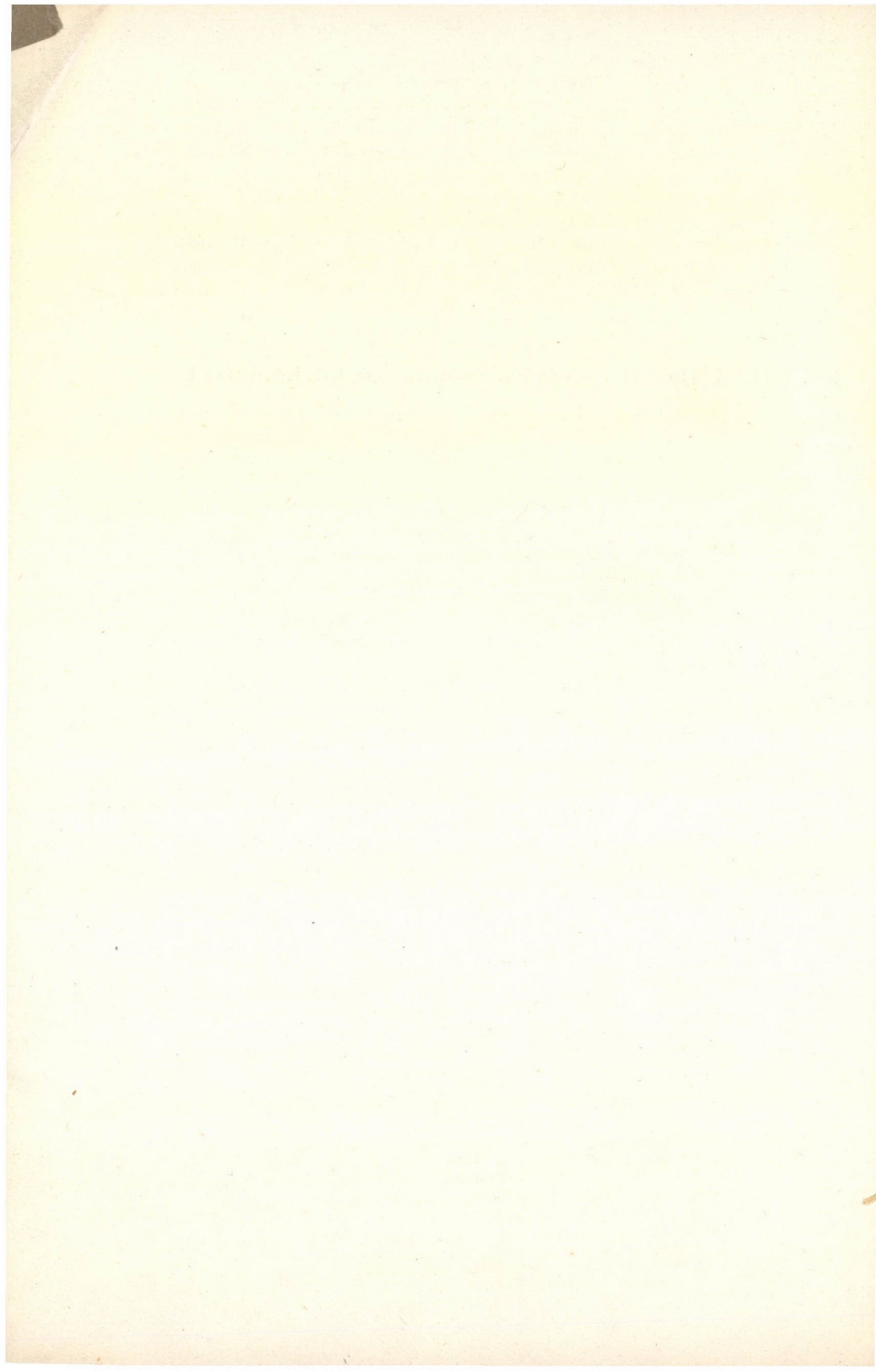
Jubileumi ünnepünk. U. ott, az 1896/7. időszakról. L. ebben kivált dr. Apáthy István beszédét a 14—18. lapon.

Badics Ferencz: Bartal Antal emlékezete. Magyar Közművelődés (A gyakorló főgymnasiumi egyesület közleményei) II. kötet, 1. füzet, 1910., 1—9. l.

Kármán Mór: Bartal Antal emlékezete. U. ott, 9—23. l.

Cserép József: Emlékbeszéd Bartal Antal felett. (A budapesti philol. társaság 1910. jan. 15.-i XXXV. közgyűlésén.) Egy. Phil. Közl. 1910. XXXIV. 138—146. l.

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	—	kor. 30	fill
	VI. Paár Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	—	> 50	>
	VII. Pauer János 1. tagról. Dr. <i>Czobor Béla</i> 1. tagtól	1	> 20	>
	VIII. Heer Oszwald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	—	> 80	>
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> 20	>
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	—	> 40	>
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60	>
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	1	> 20	>
	XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	—	> 50	>
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	—	> 60	>
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30	>
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40	>
	III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40	>
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	V. Ráczsa Ráczsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 80	>
	VI. Kacsokovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20	>
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> —	>
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 90	>
	IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	—	> 60	>
VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> —	>
	III. Pandőf József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	—	> 80	>
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50	>
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> —	>
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60	>
	VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60	>
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30	>
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30	>
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60	>
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50	>
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60	>
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50	>
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60	>
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	—	> 30	>
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60	>
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	—	> 80	>
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	> 60	>
	IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól	—	> 80	>
	XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1	> 20	>
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60	>
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30	>
	II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	> 60	>
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedüs István</i> 1. tagtól	—	> 60	>
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> —	>
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	—	> 40	>
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	—	> 50	>
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> —	>
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 30	>
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> 1. tagtól	1	> —	>
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	> —	>
	XII. Gr. Andrásy Manó 1. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30	>
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre 1. tagról. <i>Alexander Bernát</i> 1. tagtól	—	> 30	>
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> 1. tagtól	1	> 20	>
	III. Tély Iván 1. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	—	> 80	>

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — fill.
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollós Jusztnián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Badó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FŐLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR

XV. KÖTET. — 11. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
HUNFALVY PÁL

RENDES ÉS IGAZGATÓ TAG FŐLÖTT

MUNKÁCSI BERNÁT

RENDES TAGTÓL

(Olvastatott a M. T. Akadémia 1911. márczius hó 20-án tartott ülésén)

ARCZKÉPPEL

Ára 1 K 50 fillér

BUDAPEST

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA

1912

EMLEKBESZÉDEK

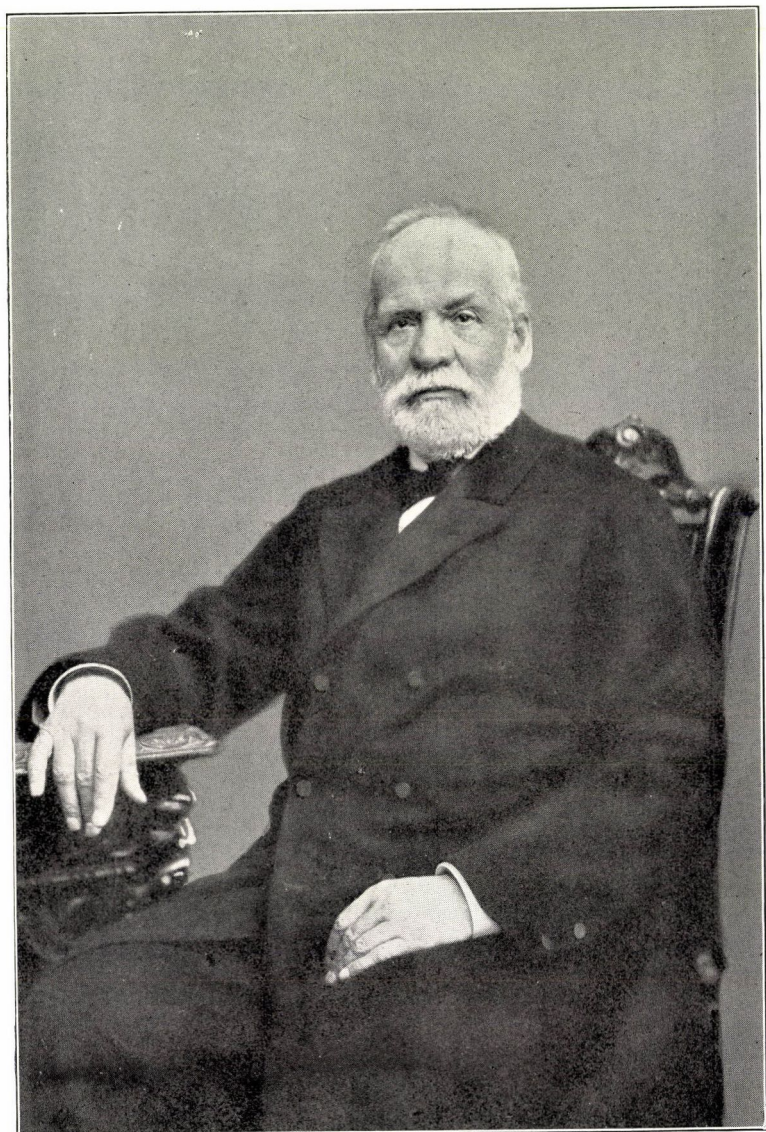
A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossek József</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— > 20 >
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól	— > 80 >
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól	— > 40 >
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— > 20 >
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tanárky Gedeon</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— > 80 >
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— > 60 >
	IX. Sainte-Claire Bernille Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól	— > 20 >
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól	— > 20 >
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól	— > 20 >
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— > 20 >
	VI. Horváth Cyrill tiszt. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tiszt. tagtól	— > 20 >
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossek József</i> rendes tagtól	— > 40 >
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól	— > 40 >
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	— > 40 >
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 60 >
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól	— > 20 >
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól	— > 40 >
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— > 60 >
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— > 20 >
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól	— > 20 >
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 20 >
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
V. kötet.	I. Fábiny Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól	— > 20 >
	II. Tanárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— > 20 >
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— > 60 >
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	— > 40 >
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kanitz Ágost</i> lev. tagtól	— > 40 >
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczy József</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól	— > 20 >
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól	— > 40 >
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól	— > 20 >
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	— > 40 >
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól	— > 60 >
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól	— > 40 >

Humphrey P. L.

HUNFALVY PÁL EMLÉKEZETE.

MUNKÁCSI BERNÁT r. tagtól.

(Székfoglalóul olvasta 1911 márczius 20-ikán.)

Tekintetes Akadémia! Midőn harminczkét évvel ezelőtt első irodalmi kísérleteim a *Magyar Nyelvőrben* megjelentek, képzeletem csapongó szárnyalásában sem mertem volna arra gondolni, hogy az ezzel meginduló munkásság valamikor hazám első tudományos intézetének legdíszesebb kitüntetéséhez, a Magyar Tudományos Akadémia rendes tagságához fog vezetni. Nehéz küzdelmek közt telt le ifjúságom, de a kezdetleges életviszonyokból való kibontakozás e korszakában a Gondviselés kegyelmét tapasztaltam nemeslelkű tanáraink jóindulatában, mely megóvott a csüggedéstől s szilárdná tette kitartásomat a magasztos eszmény szolgálatában, mely nemzeti tudományosságunk feladataiban tündökölt előttem. Ezért, ha van némi értéke tudományos törekvéseim szerény eredményének, ha e mai napon e helyt állva végzett munkákra tekinthetek, ezt első sorban nekik köszönhetem. Mélyen átérzett kegyelettel emlékezem meg e számomra ünnepies órában poraiban nyugovó nagy mestereimről, Budenz Józsefről, kinek dicső szelleme az idők haladásával egyre növekvő fényben áll előttünk. Meg nem fogyatkozik, valameddig élek, az ő nevének áldása ajkamon s tiszteletének érzése szívemben. Ugyancsak hálás köszönettel gondolok ezúttal Simonyi Zsigmond, Vámbéry Ármin és Goldziher Ignác tanárainkra, kik szíves tanácsal s jótettel segítették állandóan tanulmányaimat s boldogulásom útját egyengették. S nem feledkezhetem meg ez alkalommal arról a baráti cselekedetről sem, melyet nyelv-

ts széptudományi osztályunk nagyérdemű titkára, Budenz tanszékének méltó örököse tanusított velem szemben azzal, hogy tagtársaim figyelmét igénytelen munkásságomra irányította s a rendes tagsággal való méltatásra ajánlotta. Mindenek fölött pedig mélységes hálám illeti a Magyar Tudományos Akadémiát, mely nemcsak hogy minden munkámat, melylyel csak hozzá fordultam, folyóirataiban s önálló kiadványaiban kiadta, hanem kellő segítséggel gondoskodott kámavidéki és szibériai tanulmányútajaimról is, ezenkívül támogatta a szerkesztésben megjelent folyóiratokat, sőt öt ízben pályázat nélkül nyújtott jutalmakkal is kitüntetett. Valóban, ha elvonul lelki tekintetem előtt a kegyességnek az a számos nyilvánulása, melylyel a Magyar Tudományos Akadémia tudományos pályám kezdete óta mind e mai napig elhalmozott, a bibliai szavak tolulnak ajkaimra: «Kicsi vagyok én mindarra a szeretetre s mindarra a hűségre, melyet műveltél a Te szolgáladdal!» (Móz. I: 32, 11). Nem is viszonzozhatom ezt egyébként, mint megújításával és buzgó teljesítésével annak a fogadalomnak, melyet húsz évvel ezelőtt, midőn a Magyar Tudományos Akadémia levelező tagjává választott, e helyen tettem, hogy t. i. mindaddig, míg Isten életem s erőm fenntartja, ezeket nemzeti nyelvünk s ma még hozzá tehetem, őstörténetünk búvárlatára fogom szentelni. E kedves kötelesség gyakorlásában méltó példakép gyanánt áll előttem annak a férfiúnak alakja, kinek emlékezetével ez órában, megtisztelő megbízatásomnak megfelelően, foglalkozni szándékozom, ki egy hosszú életem át ernyedetlen szorgalommal, lelkes odaadással s rendkívül dús eredménynyel munkálkodván azon a két szakon, melyekhez magam is a legnagyobb érdeklődéssel vonzódom, a magyar összehasonlító nyelvtudomány s a nyelvészeti alapon folytatott őstörténeti kutatások mezején, e tudományágak módszeres művelésének nagyhatású úttörője lett s minden időre hazai tudományosságunk legkiválóbb képviselőihez sorozandó.

★ ★ ★

Mélyen tisztelt Akadémia! A nagy történeti korszakok rendesen a tudomány fejlődésének is különálló korszakai; mert a hatalmas szellemi áramlatok, melyek valamely nemzet gondolkozását áthatják s gyakorlati törekvéseit megszabják, meghódítják a köznapi élettől félre eső tudós kutatás műhelyeit is s érvényesülnek, változásokat teremtenek gyakran e munkásságnak egész irányában és rendszerében. Tanulságos képben tárul elénk e jelenség, ha a magyar nyelvtudomány és történetírás mult századbeli alakulatait a szabadságharczot megelőző s követő évtizedekben egybevetjük. Ki vonná kétségbe, hogy Horvát István és követői nyelvészeti fejtegetéseikben s a magyar nép ősi történeteire vonatkozó irataikban is hű kifejezői koruk uralkodó eszméinek?! Hogy ugyanaz a féktelen ábránd, ugyanaz a korlátot s akadályokat nem ismerő tüzes honfiúi lelkesedés, mely a politikai mozgalmakat a lefolyt század első felében éleszti s végeredményében a nemzeti élet összeomlásához vezet, mutatkozik a hírhedt *Rajzolatokban* s a *Jászokról* írt műben* is, melyek szent meggyőződéssel hirdetik, hogy «Mózes a Teremtés könyvében bizonyosan a Magyar Nemzet Teremtését írta le», hogy Ádám, Éva, Kájin, Jerikó, Jeruzsálem s számos más bibliai név tősgyökeres magyar eredetű; melyek nem érik be a skytha és hunn ősiség hagyományos dicsőségével, hanem magyarrá teszik hőseikkel s előkelőikkel egyetemben a görögöket, macedonokat, parthusokat, perzsákat s a kelet összes kiváló népeit, sőt a képzelet száguldásában eljutnak Afrikába s a zuhatagok táján «nyíl» sebességével rohanó Nilus folyó nevében, de még a pyramisok munkájában is magyarságot ismernek fel. S szintígy nem a kor szellemének világos nyilatkozása-e, hogy az a körültekintő józanság, az erőnek és lehetőségeknek az a gondos mérlegelése, mely a forradalom lezajlása után nemzetünk vezető elméinek útmutatója s a kiegyezés nagy művében éri el nem remélt

* Horvát István: *Rajzolatok a magyar nemzet legrégibb történetéből* (1825) és *A jászokról, mint magyar nyelvű népről és nyilazókról* (1829).

diadalát, észlelhető e kor új ösvényekre térő nemzeti tudományosságában is, mely nem mereng immár a rajongás álmodta tündéri légvárakon, hanem a kritikát és tárgyi valóságot fogadja el vezérelvül?! Miről egykor Vörösmarty oly szépen énekelt, hogy «néz nyugatra, borús szemmel néz vissza keletre a magyar, elszakadott testvértelen ága nemének», az nem jelszó s nem elfogadott igazság többé; lelkes munkára serkentő szózat váltja föl a lemondó tespedés ez igéjét s előtérbe lép a feladat, megállapítani helyünket az emberiség nép- és nyelvsaládai között, kutatni a régibb és újabb ethnikai érintkezéseknek kútfolkben, nyelvi adatokban s népgondolatban föltalálható nyomait s meghonosítani a módszeres, okszerű bűvárlatot a nemzeti lét alapjait érintő összes kérdésekben.

A férfiú, ki a nemzeti megújulás e korszakában a legsajátosabb magyar tudományágak, a magyar nyelv és nép eredetének, valamint fejlődésének kutatásában elől járt világító fáklyájával, ki e téren mint a korszellemnek igazi megtestesítője a helyes czélok kitűzésével s minden nehézséget leküzdő követésével ugyanazt a hivatást teljesítette, mint Deák Ferencz a politikai élet terén — ez a férfiú Hunfalvy Pál volt.

Méltán ünnepelhették meg a múlt évben márczius 12-ikén születésének száz éves fordulóját a Tátra aljában fekvő Nagy-Szalók község, melyben született s gyermekéveit élte, a kézsmárki evang. lyceum, melynek tanítványa s később tanára, majd igazgatója volt, valamint közgyűlésén a Magyar Nyelvtudományi Társaság. De e Tudományos Akadémia számára a róla való kegyeletes megemlékezésnek illőbb s közelebbről érdeklő alkalma a folyó esztendő, mely hetvenedik évfordulója annak, hogy Hunfalvy Pál, mint megválasztott levelező tag tudományos működését ez intézetben megkezdette s a hatvanadik attól az időtől számítva, midőn korszakos jelentőségű nyelvtudományi munkássága e tárgykörhöz tartozó első szakszerű értekezésével, *Nyelvészetűi nagy tennivalóinkról* való felolvasásával megindult.

Mily különös intézkedése a sorsnak, hogy ez a férfiú, kinek annyit köszönhet a magyar tudomány, nem magyar

szülőknek volt gyermeke. Atyja, Hunsdorfer János, szegény, de értelmes földműves, kinek családi neve a Kézsmárk közelében fekvő Hunsdorf (ma: Hunfalu) községből való származásra mutat s anyja, Weszter Mária, szepességi szászok voltak. Midőn Hunsdorfer Pál a kézsmárki evang. lyceumban mint 17 éves ifjú az alsó osztályokat elvégezte, jól tudott már latinul, hozzáfogott a hellén nyelv tanulásához, gyönyörködött Schiller műveiben, sőt francziául is értett annyira, hogy Fénélon *Telemaque*-ját könnyedén olvashatta: csupán a magyar nyelv volt előtte egészen ismeretlen.

Pályája e kezdetét sokszor hánytorgatták fel a későbbi nagy nyelvtudósnak kiméletlen ellenfelei. Erre célzott Lugossy József, midőn *Szócsalád-rendszer* munkájában «a nemzeti ép érzék» szükségét hangoztatva a nyelvészeti bűvárlatoknál kevésbbé hasznosnak itéli az olyannak munkásságát, ki «számos nyelv birtokában van, de... ép nyelv-érzéke hiányzik», vagy ha «nyelvünket bármily okon nem az anyatej tisztasága, édessége és melegsége fokáig bírja hatalmában» (*Magy. Nyelvészet* II: 177—8). Mátyás Florián is odavágja a Hunfalvytól eredt «finnezés» veszedelmei fölött való háborgásában, hogy «ezt a tévedést csak az szüntetheti meg, ki az ügy mellett lelkesedéssel kívül, a magyar nyelvet anyatejével szopta» (*A magyar nyelv finnitési törekvések ellenében*; 1857: XII. l.). De nincs mit csodálkoznunk ily kifakadásokon a múlt század közepén, midőn a történelmi kritika nagymestere, Pauler Tivadar is hasonlóképp vélekedik 1900-ban megjelent *A magyar nemzet története Szent Istvánig* című műve befejező soraiban. «Baskiriába — írja ő Török Aurél szavait idézve — s nem máshova kell utaznia, ki keleti rokonainkat fel akarja keresni. Csakhogy — teszi hozzá maga részéről — törzsökös magyarnak, ne csak olyannak, ki talán Magyarországon született, magyarul is beszél, kell lenni annak, ki oda utazik, hogy legyen meg benne az igazi magyar természet, igazi magyar érzés s így a magyar folklóre nyilvánulását a baskirokban megtalálja, felismerje».

Hogy a «magyar anyatej» s az «igazi magyar természet» nem föltétlen kellékei a magyar tárgyú kutatás sike-

rének, sem általában a magyar ügy hűséges szolgálatának, annak fényes bizonyossága gyanánt áll előttünk Hunfalvy Pál élete. Szükségét érezvén, hogy hazája nyelvét is alaposan elsajátítsa, az ifjú 1827-ben ott hagyja Kézsmárkot s Miskolcra megy középiskolai tanulmányainak folytatására, majd két év múlva ismét visszatér Kézsmárkra s itt befejezvén a philosophiai tanfolyamot, áttér a jogtudományi és theologiai szakokra. Ez idő tájt kezd fejlődni érdeklődése a magyar közélet s vonzalma a magyar irodalom iránt. Szépen írja le ezt maga az *Athenaeum* 1841-ik évfolyamában megjelent s később (1873) a *Tanulmányok* között is kiadott *Emlékezés Kézsmárkra* című cikksorozatában. «Köztünk — hangzanak szavai magára s főiskolai társaira vonatkoztatva — Széchenyi *Világa* villant meg először. Nyiltan megvallom, mi a magyart igen távolról néztük s oly világban, a mely bennünk hasonérzelmet korántsem gerjeszte. A magyar állapot idegen volt előttünk. Ellenben a német irodalom ígéret földje vala, hova reményünk, vágyunk fordula. Ki kavicsban drága kőre találna, nem lepetnék meg örvendetesben, mint mi Széchenyi *Világától*. Mint idegen, ki a jónak mindenütt örül, úgy becsültük előbb az új életet; majd közelebbnek is találtuk magunkhoz. Elővettük a *Hitelt*, elő Berzsenyit, Kisfaludyt, Kölcseyt s mintha fiul fogadtattunk volna, buzgóság gerjede bennünk a magyar művelődésért... Magyar társaságot is alkottunk, a mely, mint gondolhatni, a németet nem éré utól, mivel a bimbó nem virág; csecsemő társaságunk pedig annál inkább bimbó vala, mert a született magyar ifjagnál alig talált részvétre.» (Tanulm. 49. l.).

Az *Emlékezés Kézsmárkra* tárczaszerű vázlat, mely érdekes képekben mutatja be a hazai közép- s főiskolai oktatás állapotát a múlt század első harmadában, a mint ezt a szerző főképen Kézsmárkon tapasztalhatta. Egy külön fejezet *Jövendő* czímen az oktatás összes fokaira kiterjedő reformjavaslatot tartalmaz, mely a magyar olvasás és írás tanítását a nyelv elemeivel együtt még a nemzetiségi vidékek elemi iskoláitól is megkívánja; a közép-, vagy mint ő nevezi «tudós» iskoláktól kezdve pedig azt óhajtja, hogy

a tanítás nyelve mindenütt a magyar legyen. Ez a munka tájékoztat bennünket Hunfalvy ifjúkori tanulmányairól is, valamint általában lelki világa legkorábbi kibontakozásáról; de nem ez az első irodalmi mű, mely tőle megjelent, hanem a *Drezdai levelek*, mely már két évvel előbb, 1839-ben ugyancsak az *Athenaeumban* látott napvilágot s a *Tanulmányok* között szintén újabb kiadást ért. Az alkalmat e levelek írására az nyújtotta, hogy Hunfalvy bővebb ismeretszerzés s világlátás vágyától ösztönözve 1833-ban jogtanulmányainak befejezésére Pestre jött, hol kézsmárki tanárainak ajánlatára a báró Podmaniczky-családban nyervén nevelői állást, ez alkalmazásában az 1836-ik év nagy részét tanítványaival együtt Drezdában tölthette. Képzeltető, hogy mily rendkívüli hatással bájolta el a minden szép és nemes iránt fogékony ifjút ez a művészeti kincsekben és intézményekben oly gazdag város, valamint annak az előkelő társaságnak fényes élete, melylyel itt a bárónő szüleinek összeköttetései révén megismerkedhetett. De bár büszkévé tehetette, hogy mindaz a szép és kiváló alkotás, mely itt szeme elé tárult, az ő vér szerinti törzsökös fájának, a józan és szorgalmas szász népnek kulturája, ez még sem tántoríthatta őt meg hazájának és magyar nemzetének hű szeretetében; sőt csak most látja át valójában annak szomorú helyzetét s érzi mély fájdalommal mindama panaszok igazságát, melyekről Széchenyi műveiben olvasott. Rendkívüli felháborodással rázza meg lelkét, midőn egy szász miniszternek afféle nyilatkozatáról értesül, hogy «a magyarok barbárok, ellenei a kosmopolitismusnak s azért buzgólkodásuk a nemzetiség mellett hibás és vétkes». «Azon — írja — hogy előttem mondhatták, a magyarok barbárok, jobban megpirultam és szégyenkeztem, mintha a leggyalázatosb gonosz tetten kaptak volna rajta: rút tett egyedül reám, nem a nemzetre is hárít megvetést; de a mely megvetés a nemzetet éri, az az egyént elborítja.» (*Tanulmányok* 79. l.). Annál inkább érzi a nemzete méltóságát sértő vád keserűségét, minthogy maga is úgy találja, hogy vannak állapotainkban jelenségek, melyek ily észrevételre feljósítani látszanak. «Igen, úgymond, a magyar alsó, középső,

gyakran még felső rendben is találtatnak barbárok; tudnék én erről szívzaggató, kétségbeejtő példákat felhozni, olyanokat, melyeken az emberiség geniusa elkeseredik! Ah, sok tekintetben hottentották vagyunk! De éppen ezért áhitozunk művelődésre s meg azért nemzetiségre» (u. o. 94. l.). Jogtalan követelménynek tartja, hogy a magyar hagyja el a világpolgárság kedvéért nemzetiségét. «Ha valamely nemzetnek — hangzik szava — úgy bizonyosan a magyarnak, mely messze távolból származott idegen népek közé, van sajátsága, nemzeti bélyege, mely őt valamennyi környező szomszédjaitól megkülönbözteti. A nemzeti sajátság én előttem legdicsőbb erekle és szent, elidegeníthetlen örökség, mert annak elvesztével a nemzet kitörletik a historiából» (u. o. 98. l.). «E legiszonyúbb halál — folytatja alább — nemzetnek halála, vár mindazokra, kik sajátságukat híven nem őrzik és saját művelődésre nem iparkodnak», majd ekkép fejezi be riasztó szózatát: «Nemzetiesedjünk meg, hogy a magyar genius is a világpolgárság oltárára tehesse le zsengejét s a többi nemzetekkel együtt arra törekedjék, a mi az emberiség sajátja, a mi nélkül a népek csak fajok, nem nemzetek!» (u. o. 100. l.).

Ily elmélkedések, művészi benyomások, látványosságok és egy hegyvidéki kirándulás rajzaival vegyítve alkotják tárgyát Hunfalvy első irodalmi munkájának. Hasonló cikksorozatot második ifjúkori műve, a *Rhapsodiák*, mely ugyancsak az *Athenaeumban* jelent meg 1840-ben (s részben a *Tanulmányok* között is). Ebben bölcsészeti, æsthetikai és társadalomtudományi eszméket fejteget s ezek között csillan föl első nyoma a magyar nyelvtudomány iránt való érdeklődésének is. Az ötödik fejezetben ugyanis laza kapcsolatú elmefuttatásai során rátér a nyelvre, szól a nyelvhangokról s különösen a magyar nyelv hangsajátságairól (*Athen.* II. félév: 656—660. l.), az igeidőkről (673—7. l.), a nyelvújításról, a régi nyelv tanulmányának fontosságáról (691. l.) stb. Meglepő, hogy a magyar igeidőkre nézve már itt találjuk első említését a gondolatnak, melyet később értekezésekben tárgyal. «Az időalakok iránt — írja e helyt — olly határozatlanul inog a szokás, hogy nem

könnyű kitalálni, mihez tartja magát. Nézzük csak, hogyan élünk az úgynevezett aligmulttal, vagy félmulttal. Akár van helye, akár nincs, neki állni kell; mert most divatozik. Mint ötven évvel ezelőtt a sok ,való' miatt szóhoz is alig jutottak, így uralkodik most a félmult. Nem mintha én ezen homályos zavarban, ,legyen világosság' teremtoi szóval rendet és tiszta fényt hozhatnék, sőt hogy a homályt inkább kitüntessem, van szándékom néhány észrevételt közleni». Kifejti aztán a következőkben, hogy a magyarban van «kezdő» és «tartó jelen» (lát), «végzett jelen» (lát vala), «egyidejű mult» (láta), «független mult» (látott), «régmult» (látott vala), «független jövő» (fog látni) és «függő jövő» (látand). A nyelvújításról szólva igen helyesli ennek azt a módját, mely elavult régi szavakat igyekszik új életre kelteni. Nyelvünket «romok alá temetett műdarabhoz» hasonlítja, melyet ki kell ásni s hiányzó részeit megtoldani. Buzdít e feladat további munkájára: «Ne tartsuk — mondja — még befejezettnek a nyelv felásását és képezését; hasztalannak se véljük a fáradságot, mely annak gazdagítására új bányákat ígér» s ehhez egy jegyzetet fűz, mely arra mutat, hogy Hunfalvy már ekkor a nyelvrokonság tanulmányával is foglalkozik. «Nincs szavunk — így hangzik ez első híradás (*Athen.* 1840. évf. II: 691.) — még sokra, melyet művelődésünk terjeszkedése mellett nélkülözni nem lehet. Miért nem folyamodunk északi atyafiainkhoz is, kiknél tengert, telet, halat, hegyet illető szókat bizonyosan találunk?! Megvessük e azokat, vagy szégyeljük a rokonságot, mely mennyire nyelvrokonságtól csak telik, annyira lett bizonyos?! Legyen itt mutatványul azoktól kölcsön vett egy-két szó. Sem ,Gletscher'-t, sem ,Schneelavine'-t nem tudunk magyarul nevezni. A lappok amazt jegne, ezt gulva szóval fejezik ki. Sajnovics (*Demonstratio* etc. I. 31. szerint jegn lappul «jég» s földirati tudósítások szerint jegne ott, ,Gletscher'; gulva ,Schneelavine' szint ott van (*Demonstr.* 81. l.). Így a lapp az olvadni kezdő hóról mondja: borog (*Demonstr.* 81. l.), mely szó nálunk sem ismeretlen, mert van Erdélyben a borgói szoros, mely Bukovinába viszen s tán a borgó hótól neveztetett el... Karnyil, vagy karnyel

cubitus, brachii apertura (Demonstr. 61. l.)» Ez ajánlott lapp szavak közül a jegne-t majdnem hogy ugyanaz a szerencse érte, mint a tudvalevőleg szintén Sajnovics lapp szavai közül fölkapott s megkedvelt minta szót, a mennyiben — mint ezt Szily Kálmán kimutatta (MNy. VI:3) — azt csakugyan elfogadta Toldy Ferencz a «Gletscher» jelölésére s fölvette tudományos műszótárába, honnan aztán Ballagi szótáraiba is belekerült. Azonban nem ez a lényeges Hunfalvy idézett szavaiban, hanem az a felfogás, hogy az «északi atyafiakkal» való nyelvrokonság «a mennyire csak nyelvrokonságtól telik, annyira lett bizonyos». Így t. i. nem sokan gondolkoztak e kérdésről 'hazánkban 1840-ben.

Ugyanez évben jelenik meg az *Athenaeumban* Hunfalvynak első folklóre-tárgyú munkája is, a *Böles Lokmán meséi*, melyeket Charles Schier *Fables de Lokman, surnommé le sage en arabe avec une traduction française* (Dresde et Leipzig, 1839) műve második kiadásának felhasználásával arabból fordított. E nyelvvel, úgy, mint a héberrel, szerzőnk egykori theologiai tanulmányai folyamán ismerkedett meg s jó hasznát látta e tudományának később is az ural-altaji, sémi és indogermán nyelvcsaládok sajátosságait egybevető értekezéseiben. A közölt mesék bevezetésében ezek keletkezéséről azt a nézetet vallja, hogy «tán, midőn az igazság nem mere többé az erőszakosok előtt leplezetlenül megjelenni, vagy félelem nélkül ugyan, de hasztalan hangzék el szava, lett a mese, mely mulatva büntet és nevetve tanít» (742. l.). Nem fogadja el azt a hagyományos nézetet, hogy Lokmán, kit az arabok bölesnek neveznek s kiről a Korán is szól, Dávid idejében élt volna s így nem lehetnek meséi sem későbbiek. Utal ugyanis arra, hogy «azokban nincs semmi, mi oly ős időre mutatna, nincs, mi Arábia természetére, vagy a számos néptörzsöknek, mely abban Mohammed előtt költözködék, szokásaira s életnemére emlékeztetne, ellenben az iszlám megalapítását követő kornak tagadhatatlan jeleit viselik magukban». «Csaknem bizonyos tehát szerinte, hogy Lokmán meséi sem nem fölötté régiek, sem nem eredeti arab elmeművek, hanem Mohammed után egy moszlim által arabra fordítottak» (u. o.).

E széleskörű ismeretekre s műveltségre valló munkálatai ismertté tévék Hunfalvy nevét a hazai tudósok körében s Bajza őt 1841-ben az Akadémia levelező tagjául ajánlotta, mint «több jeles philosophiai és philologiai értekezések íróját, a görög és keleti nyelvekben jártas ifjú férfit, kinek az Akadémia nagy hasznát fogná venni a szótármunkálatokban is». Ez ajánlat, melyet többek közt Pulszky Ferencz és maga az Akadémia elnöke, gróf Teleki József is aláírt, kedvező fogadtatásra találván, Hunfalvy még ez évben megtarthatta székfoglalóját *Thukydides jellemzése* című értekezésével, mely az *Athenaeum* 1842-ik évfolyamában s később újra a *Tanulmányokban* jelent meg.

A következő 1842. évben Hunfalvyt a Kisfaludy-Társaság is megválasztja tagjának, mely kettős kitüntetéséhez ő még ez évben diszes állást is nyert, a menyniben a kézmárkí evang. főiskola hatósága meghívta őt, az intézet egykori növendékét és büszkeségét, jogtudományi tanszékére. Hunfalvy örömet felelt meg e meghívásnak s teljes buzgósággal látott új munkakörében feladataihoz. Ezekben is magyar érzése vezeti: a régi latin helyett magyar nyelven tartja előadásait, tankönyvet ír *A magyar váltó- és kereskedelmi törvények* szövegét ismertetve és magyarázva, majd *Országgazdászati tájékozás és Országászati tanulmányok* czimeken nemzetgazdasági műveket. Lelkiismeretes munkásságával nagy tiszteletet és becsülést szerez nemcsak saját nevének, hanem egyszersmind intézetének, mely elismerése jeléül őt 1846-ban hat évre igazgatójául választotta.

Fölmentve a köznapi életgondoktól, nyugodtan szentelhetett immár magát Hunfalvy szellemi törekvéseinek, különösen miután teljessé tette boldogságát ugyanez évben történt házassága hozzá méltó életpárjával, Röck Karolinnal, Röck István jeles hírű pesti iparos leányával, kihez szíve érzése régóta vonzotta. Azonban csakhamar nagy fordulat állott be tudósunk életében. Az 1848 ik év nagy politikai mozgalmai őt is kisodorták kedves otthonából a küzdelmek terére. A szepesszombati kerület megválasztja egyhangúlag képviselőjének s ő bár nem sorakozik az izgató szónokok közé, igaz lelkesedéssel vesz részt a nemzetgyűlés tanács-

kozásaiiban s híven kitart mellette ennek minden viszonytagságában, sőt Debreczenben a függetlenségi nyilatkozatot kimondó ülésnek egyik jegyzője volt. Midőn Világosan a nemzet napja elhomályosult, neki is beborul egész jövője, odavész kézsmárki tanársága is és bujdosásra kényszerül.

Ezzel záródik Hunfalvy életének és tudományos működésének első korszaka, melyet részletesen s a baráti vonzalom melegével ismertetett *A pálya kezdete* czímmel Fraknói Vilmos a *Hunfalvy-Album*ban s röviden, a további munkássággal s életrajzzal együtt Szily Kálmán a *Magyar Nyelvben* (VI. évf.). Csak eredő patakjait találjuk meg ebben annak a két hatalmas folyamnak, melyekben a következő korszakok során Hunfalvy nyelv- és néptudományi munkássága szinte áradoz.

* * *

A mély aléltság, mely a szabadságharcz gyászos lezajlása után a nemzet minden életműködését egyszerre megzsibbasztotta, súlyosan nehezedett a szellemi erőkre is s az első időkben úgy tetszett, mintha Magyarország megszűnt volna élni és gondolkodni. E szomorú állapotban a felocsudás első jelei a Magyar Tudományos Akadémiában kezdtek mutatkozni. Csupán itt volt érezhető a nemzet lüktető érverése, melyből a hazafiak reményt meríthettek, hogy nem minden veszett el a csatamezőkön. Az a néhány tudós, kit a kegyetlen üldözés megkimélt, összefogott s minden erővel hozzálátott a nagy feladathoz, hogy visszaadja szerencsétlen nemzetének elveszett önbizalmát. Ezekhez kíván csatlakozni Hunfalvy is s ezért otthagyja menedékét, melyet Békéscsabán neje rokonainál talált, feljön Pestre s itt kegyelmet nyer, hamarabb, mintsem remélte, 1850 július havában. Jellemző Hunfalvy gondolkodására, a mit e tárgyban Toldynak ír: «Bár meglepett, — mondja levele, melyet Szily K. közlése nyomán (*M. Ny.* VI: 4.) idézhetünk — nem örvendeztetett: mit ér egyes ember a haza ellenében?! S a hon beteg, mint ország, halálosan beteg». Röviddel rá, az 1851. év őszén, megindul az *Új Magyar Múzeum* több lelkes akadémiai tag kiadásában,

kiknek sorában ott találjuk Érdy János, Hunfalvy Pál, Jerney János, Lugossy József, Lukács Móríc, Pauler Tivadar, Reguly Antal s Toldy Ferencz neveit, a címlapon e Claudianusból idézett vigasztaló jeligével: «Peragit tranquilla potestas, quæ violenta nequit». Az első közlemény Hunfalvy Pál műve: *Igaz aranybulla. Intó és buzdító szózat* címmel, mely a folyóirat beköszöntője gyanánt tudományosságunk vezérférfiainak politikai hitvallását s a megindítandó nemzeti munkának programját fejtegeti megható honfiúi érzéssel és mélyrelátó igazi bölcsességgel.

Élénk színekkel vázolja a közelmúlt és jelen helyzet képét. «Mintha — írja — az 1848-ik év harmad havától kezdve mostanig aludtunk volna s nehéz álmot álmodtunk volna; mintha azon édes gondolat, hogy ezentúl széles Magyarországon testvériség, boldogság és szabadság lakozandanak s béke ideleln s öröm odafenn leend, álomba ringatott volna, melyből most ébredünk! S mire ébredünk? Arra-e, hogy mindenestül meghaljunk? Azt lehetne gondolnia, ki a megrémült emberek suttogásaira hallgat s nézi a körülötte történő dolgokat is, melyek bizony sokunk előtt inkább temetésre, mint keresztelésre látszanak mutatni.» — «Mégis élünk. Sok történt velünk álmunk alatt, miért is nem bírunk első pillanatra helyzetünk felől eligazodni s a mi velünk történt, azt természet s jog és erkölcsösségelleninek kell tartanunk, mert iszonyú az álomra emlékeznünk, s iszonyú a behatás, melyet helyzetünk reánk tesz. Minden új előttünk s szokatlan.» — «Élünk s akarunk élni, de annál nagyobb kötelességünk is dolgozni, hogy az életre való jogunk senki által kétségbe ne vonathassék.» (9. l.)

Az okot kutatva, melyből erőtlenségünk származik, rámutat arra, hogy «szellemi és anyagi munkának eredményében szegények vagyunk. Ez azon bűnünk sokak előtt, melyért halált mondanak reánk, ezért jutunk a szerencsétlen nemzetek sorsára.» (10. l.) Majd más helyütt: «Nemzetünk hiját nem a harci vitézség hiánya teszi; hanem teszi az, hogy a vitézségen kívül más tulajdonait nem fejthette úgy ki s nem dolgozott annyit a tudományok, művé-

szetek és az anyagi ország terén, mennyit dolgozni lehetett s annál fogva kellett volna is.»

Kérdik a csüggedők, hogy immár mit tegyünk, «a ki-tagadott nemzet hogyan ismertesse el jogát az életre s jogát ősi örökségére?» S ő felel: «Hogy be ne találjon tel-jesedni az ellenek kárörülő s halált jelentő hirdetése, arra sem óvás az meg az ellen, sem hivatkozás a multra, je-lenre, vagy jövőre nem használnak; hanem használ egyedül az, mi a halált meggyőzi: használ csak az élet, ha mindazon tevékenységgel hat, melyet az egészség ki-fejthet s mely viszont teljessé teszi magát az életet s foly-vást mind nagyobb tevékenységre buzdítja». (11. l.) — Tét-len kesergés a bajon nem segít: «A bús emlékezés égő fáj-dalma — írja — meg-megújulnak keblünkben, nem fojt-hatjuk el, nem is akarjuk elfojtani; de erőt óhajtók ma-gunknak s nemzetem minden tagjának, hogy a fájdalom minket ne fojthasson el.» (32. l.)

Holt történeti jogok s királyok aranybullái a nemzet életét és jövőjét nem biztosíthatják: «Nemzetem! — hir-deti szava — pillanatig ne feledd, hogy az igaz arany-bullát, melyre a pecsétet maga Isten üti s melyet semmi hatalom a földön érvényétől megfosztani nem bír, magad írod meg saját igyekezeted által.» (13. l.) Szintígy más he-lyen: «Valamint nemzeti élet egyet tesz nemzeti munkál-kodással: úgy azon jog is, melyet nemzet igényel, az eddigi munkálkodás eredményéhez van mérve, mely ered-mény azután a jövődöbeli jogbirtokra is mindig újuló jog-czím. A nemzeti munkálkodásban áll tehát az *Igaz Arany Bulla*, melyet senki más, egyedül magunk restsége vagy ferdesége téphet össze.» (20. l.)

Majd rátér arra a kérdésre, hogy a nemzet előtt álló nagy feladatok közül, melyeket kell «leginkább és legelőbb ápolnia és idomítania, hogy mint nemzeti egyediség, jó erőben, tetszőleg és saját személyiség gyanánt ott állhas-son a többi nemzetek között?» S megadja a választ akkép, hogy «nyelvében és történeteiben, művészetében és bölcsel-mében bírja a nemzet azt, mi az egyediségét leginkább és eltörülhetetlenül teszi.» (100—101. l.)

E tárgykörök részletezése során elsőben a nyelvtudomány teendőit körvonalozza. A szittyai nyelv és népcsalád, melyhez a magyart és finnt is sorozza, nézete szerint «közepett áll az indo-germán és sémi nyelvcsaládok között.» (101. l.) «Az isteni gondviselés útjai — mondja — rejtve vannak ugyan előttünk: mégis ujjmutatásait sejt-hetjük abban, hogy azon szélesre terjedt számos nyelv-család közül, melyet szittyának nevezünk, éppen minket, magyarokat, és éjszaki rokonainkat, a finneket bocsátotta előre nyugat felé. Avagy nem a szellem uralkodása az emberiség feladata? S nem kell-e abban minden nemzet-családnak részesülnie?» (102. l.)

Lelkes szavakkal buzdít a magyar nyelv tudományos kutatására és művészeti ápolására: «Nyelvünk olyan kincs, — hangzik fejtegetése — mely az emberi szellem termései, a nyelvek között nemcsak történelmi, hanem belbecsi tekintetben is nagyon kitűnő. Már mint pusztai termés, mint egyik kules, mely által az emberiség nagy részének történetei világosságra hozhatók, méltó az európai tudománynak figyelmére s a mi szeretetünkre, kik azt mienknek valljuk. Hát még mint hordozója azon műveltségnek, melylyel nekünk egy nagy népcsaládot a művelt nemzetek közé vezet-nünk kell, mennyire érdemli meg ápolásunkat! De azért nem is lehet ám a nyelvünk iránti szeretet munkátlan, legfeljebb szókat pengető. Buzgósággal kell azt tanulni s rajta magát művelni édes kötelessége minden magyarnak; azontúl pedig a munkafelosztás törvényéhez képest a teendőkben osztozunk s belső hivatás meg külső indíttatás szerint egyikünk a nyelvet magát, másikunk testvéreit is, harmadikunk a történetet, még másikunk mást tanulunk és tanítunk. Mindannyian egyet teszünk, nemzetünk egyediségét szilárdítjuk, megerősítjük» (102. l.).

Másutt is hangsúlyozza annak szükségét, hogy «nemcsak a magyar, hanem a vele rokon nyelveket is bűvároljuk; nekik az összes nyelvek sorában helyt mutassunk ki; azoknak időközben történt változásait, mennyiben az írott hagyományokból megtudhatni, előadjuk s az észnek az emberi nyelvekben nyilatkozó alaptörvényeire visszavigyük»

(109. l.). A nemzeti nyelv bűvárlata a nemzeti művészet, vagyis magyar zene és költészet tanulmányával együtt, melynek feladatait Hunfalvy szintén bőven részletezi, alkotja meghatározása szerint a «nemzeti bölcselmet».

Miután a továbbiakban a nemzeti munkának az anyagi jólét emelését célzó gyakorlati feladatait tárgyalja, végül arra int, hogy a szellemi munka kezét fogjon az anyagi munkával s a kettő együtt, nemzeti öntudattal teljesítve, azon dolgozzék, hogy «néhány embernyom után régiség-bűvári kérdéssé ne váljék az: volt-e, hol és milyen a magyar nemzet?» (120. l.)

Hosszabban időztünk Hunfalvy e művénél, mert jelentősége messze túlhaladja egy közönséges tudományos munkálatét. Bizvást mondhatjuk, hogy a nagy hatással, melyet a művelt magyar közönségre gyakorolt, előkészítette a tért s fogékonyságát tette az elméket Deák Ferencz későbbi tevékenysége számára. Ha magasztalva említik a «haza bölcséről», hogy nemzete jogai mellett szilárdan kitartva, nyiltan vallotta az igazságot fölfelé és lefelé egyaránt: ugyanily joggal kiemelhetjük ezt Hunfalvy Pálnál is. Csak csodálattal gondolhatunk arra a bátorságra, melylyel a még csak imént kegyelmet nyert tudós oly időben, midőn politikai vétségekért az akasztás, agyonlövés, bebörtönzés és kínzás napirenden volt, ki merte nyilvánítani egy közkezen forgó folyóiratban, hogy «a mi velünk történt, azt természet-, jog- és erkölcsösség-elleninek kell tartanunk» s hogy egy első helyre tett tájékoztató közlemény címében merte alkalmazni az oly kihívó «aranybulla» jelzést, nyiltan czélozva ezzel II. Endre *Aranybullá*nak nevezett híres szabadságlevelére, mely a királyt a nemzet jogainak tiszteletére kötelezi s azok megsértése esetén a nemzetet fegyveres ellentállásra jogosítja. Egyébként is nevezetes e mű abból a szempontból, hogy Hunfalvy összes irodalmi munkái közt itt nyilatkozik legvilágosabb közvetlenséggel az ő egyénisége és világnézlete, azok a fenséges eszmék s nemes érzések, melyek egész életén át törekvéseiben vezették; továbbá, hogy itt lép fel legelőbb, mint a nemzeti tudományosság határozott munkaprogramja a

nyelvtörténeti alapra helyezett összehasonlító nyelvtudomány, mely szakot ő ezentúl mintegy harmadfél évtizeden át munkásságának legfőbb teréül választja.

Érdekes kérdés, hogy miként jutott Hunfalvy Pál a nemzeti munkának tőle kiszabott oly sokféle feladatai közül épen a magyar összehasonlító nyelvtudomány művelésének eszméjéhez? Az utóbbi években ugyanis, mint említettük, kézmárki tanárságából folyólag jogtudományi és nemzetgazdasági tanulmányokkal foglalkozott s ezekkel kapcsolatosak *Aristoteles elmélete a jogról*, *Plátóni köztársaság* és *Plátóni vendégség* című görög philologiai tanulmányai, melyek közül az első a *Társalkodó* 1848-iki, a két utóbbi az *Uj Magyar Múzeum* 1850—52. évfolyamaiban, majd újabban a *Tanulmányok* közt jelentek meg, noha, mint ez utóbbi kiadvány bevezetésében olvasható, «már 1848 előtt irattak volt». «Tudniillik — írja itt Hunfalvy — Kézmárkon 1844- és 1845-ben egy kis társaságnak elő akarván adni Aristoteles nézeteit a jogról és államról, úgy készülének a *Töredékek* a Nikomachosi etikából és a politikából; azok a kis társaságon kívül is érdeklének, mert ott tudománykedvelő férfiak valának». Fraknói a meglepő irányváltozást Hunfalvy tudományos munkásságában az ő személyes közlése nyomán azzal magyarázza, hogy «a függetlenségi harc szerencsétlen kimenetele után mint bujdosó, feledést és szórakozást új foglalkozásban keresván, Toldy Ferencztől finn grammatikát kért. Strahlmann munkáját kapta tőle. Ezt olvasgatva, ébredett föl benne a vágy a magyar és finn nyelv rokonságának bővebb tanulmányozására» (*Hunfalvy-album*, XIV. l.). Azonban ez a tény bizonyára már csak következménye volt Hunfalvy fölserkent érdeklődésének a magyar nyelvhasználat iránt, mert egyébként nehezen képzelhető, hogy egy kiváló jogtudós és görög philologus épen egy finn grammatikában keresett volna «feledést és szórakozást», melyet még hozzá vidéki tartózkodása alatt Pestről kellett megszereznie. Maga Hunfalvy az általa szerkesztett *Literarische Berichte aus Ungarn* című folyóirat első kötetében (1877.) megjelent *Die ungarische Sprachwissenschaft* című értekezésében (97. l.),

(itt magyar fordításban adva), a következőkép emlékszik meg ez eseményről: «Az 1848. és 1849-iki évek nagy fennakadást idéztek elő a magyar irodalmi életben, mely némely tekintetben fordulathoz is vezetett. Úgy tetszett, mintha általánossá vált volna a meggyőződés, hogy nemzeti élet a politika keretén kívül is lehetséges. Mindazáltal a kételkedés túlszárnyalta a bizalmat s a nyelvtudományra nézve 1850 óta azt a kérdést vetette föl, vajon nem érte-e Regulyt is (kutatása eredményét tekintve) ugyanaz a sors, mint Kőrösi-Csomát. Minthogy Reguly maga nem felelt e kérdésre, a bizonytalanság még fokozódott. Két esztendei szünet után 1850 június 10-én kezdte meg üléseit újra az Akadémia s már 1851 január 18-ikán megkezdte ezeken Hunfalvy Pál nyelvtudományi értekezéseinek sorozatát, melyek több éven át csaknem szakadatlanul következnek egymás után». Kitétszik ez idézetből, hogy Regulynak hazatérte adott alkalmat arra, hogy a nyelvrokonság kérdése újból napirendre kerüljön, a mi egyébként abban is mutatkozik, hogy ez időtájt az Akadémia nyelvtudományi osztálya jutalmat is tűzött ki oly munkára, «mely a nyelvek rokonsági rendszerét s a magyarnak abbani helyét tárgyalja», sőt 1850-ben egy pályamunka is érkezett e kérdésre (l. *Uj Magyar Muzeum* 1850—1 : II. köt., VII. l.). Talán nem csalódunk, midőn azt véljük, hogy Hunfalvy, ki *Vogul föld és nép* cz. művének előszavában is írja, hogy Reguly utazásait «mind növekedő érdekekkel kísérte volt», nem véletlen szórakozásból, hanem tudatos választással jutott munkásságának újabb terére. Széttétekintve tudósaink körében, bizonyára láthatta, hogy erre a feladatra, melynek széleskörű nyelvismeret s elfogulatlan hajlandóság voltak föltételei, neki magának kell vállalkoznia, mert annak ő felelhet meg leginkább. «A munkafelosztás törvényéhez képest», melyet *Igaz aranybullájában* hangsúlyoz, ezért szemelhetette ki ép ezt a munkakört nemzete szolgálatára.

Mindenesetre Hunfalvy kezdettől fogva teljes tudatában volt a maga elé tűzött tudományos feladat nagy nemzeti jelentőségének. Kiviláglik ez e tárgykörhöz tartozó első értekezéséből, melyet, mint említettük, *Nyelvészeti nagy*

tennivalóink s a finn népek régisége czímen most 60 éve, 1851 január 18-ikán olvasott föl a M. Tud. Akadémiában. Kifejti itt, hogy míg a classikus sémi és indogermán nyelvtanulmányok terén beérhetjük azzal is, hogy pusztán részt veszünk az európai nemzetek tudományos munkálkodásában, az ural-altái nyelvészet körében, «mellynek annyi történeti homályt kell felderíteni... mi magyarok egészen másképp vagyunk: itt a vezérséget nekünk kell megragadnunk, ha tudományos működésünk a legnagyobb szégyent, tehetlenség feletti szégyent nem akar vallani! Valamint a Kaspi-tenger mellékei azok a kapuk, melyen Közép- s Éjszaki-Ázsiából Európába jöttek a nemzetek, azonkép legyen a magyar tudomány e tekintetben kapu, melyen az európai szellem vizsgálatai Közép-Ázsiába kalauzoltassanak!» Schott Vilmosnak *Über das Altai'sche oder Finnisch-Tartarische Sprachengeschlecht* (1847.) művének eredményét és Grimm Jakabnak a *Kalevaláról* szóló ismertetését érintve, méltán panaszkodik arról, hogy «Sajnovics és Révai óta meglehetősen sokat beszéltek a mieink a magyar, finn és lapp nyelvek rokonságairól; de annyi sok nyilatkozó s itélni bátorkodó közt nem volt egy sem, ki tanulás által győződött volna meg arról, mi nyilatkozásának, vagy épen ítéletének tárgya vala. Újabb időben Gabelentz, Schott, Grimm és más külföldiek minden különös, annál kevésbbé parancsoló érdek nélkül, csupán a tudományos szellem sugallatai által ébresztve, már évek óta tanulnak, nyomoznak, sejtenek, látnak, sőt ítélnek: mikor nálunk csak egyetlen ifjú találkozék, inkább ösztönileg hajtva, mint tudományos szándék következtében előkészítve, ki az annyiak által ítélet alá vont, de tanulásra nem méltatott nyelvvidéket bejárni merészkedett». A teendők sorában mindenek előtt a magyar és finn nyelvek alapos tanulását ajánlja, majd akkép folytatja: «Egyébiránt nyelvünk tudományos értelmezése, összegyűjtése, rendezése, minél pedig most alig lehet kegyeletesebb dolgunk, annyira megkívánja a rokonnyelvek tanulását, hogy azt bár semmi európai érdek nem ajánlaná is, mentől előbb szükséges volna nálunk keletbe hozni. Azért nekünk a finn nyelven kívül mindjárt a törö-

köt is kell segédül fogadnunk, mert nyelvünk a finn nyelvekhez tartozván, egyik oldalával a török-tatár nyelveket érinti, minélfogva a finn és a török-tatár nemzetek közt a magyar mint összefoglaló tűnik elő. S nem kell arra mély búvárlás, hogy meggyőződjünk, miszerint mindaddig, míg nyelvtudásaink a finn és török nyelveket nem tanulandják, sem nyelvtani, sem szótári könyveink nem fognak a nyelvészeti kívánatoknak megfelelni; meg kell győződünk, hogy magyar nyelvtudós nem lehet, ki a rokon nyelvekben nem jártas. De nemcsak nyelvünk tudományos művelődése kívánja meg a finn és török nyelvek tudását, hanem a nemzetünk őskora felett sűrűsödő homály is csak úgy oszlathatjuk el, ha a rokon nyelvek, és a mennyiben vannak, azok irodalmi segítségével fonalat szerzünk, mellyen hátrafelé menve, a byzantinus és az arab írók tanuságait megérthessük és méltathassuk».

Messzire ható fényes gondolatok ezek, melyeket hatáson egésszít ki a következő buzdítás: «S midőn ezt tesszük, nem lebbentjük-e fel a fátyolt, melly az emberiség történeteinek azon részét rejti el, hol annyi sok történeti szál fut egy csomóba össze? S tehetjük-e ezt a nélkül, hogy utat készítsünk a külföldi tudósságnak is oda, hová mintegy rajtunk keresztül mehessen csak? A mit saját nemzeti létünk mint szent kötelességet szab előnkbe, azt az európai tudomány némileg szívességünktől várja; csak ez egy alkalmunk van magunkat neki, az európai tudománynak, szükségessé tenni: ne késsünk az alkalmat megragadni!»

A külföld becsülése pedig egyszersmind belső értékünknek s erőnknek gyarapodása. Mennél inkább tombol ellenünk a jogtalan erőszak, annál jobban kell erre törekednünk, rendületlenül bízva abban az igazságban, melyet a népköltészet egyszerű bájosságával fejez ki a *Kalevala* 43-ik runójából vett s Lönnrot-Kainonen kis finn történetének címlapjáról idézett finn versecske:

Jumalalla onnen ohjat,
luojalla lykyn avaimet,
vaan ei kateen kainalossa,
pahan suovan sormen päässä.

Istennél a szerenese fékei,
teremtőnél a sors kulcsai,
nem az irigynek hóna alatt,
nem rossz szívűnek ujja hegyén.

E bevezető rész után Hunfalvy jelen értekezése a finnek eredetét, lakhelyeit s éjszak felé való költözéseit, továbbá hajdani hitét és költészetét tárgyalja, egybevetve egyes részleteket a szittyákra s más régi népekre vonatkozó történeti hagyományokkal. Előre bejelentett munkaterve szerint következik még ugyancsak az 1851. évben *A nyelv-hasonlítás elvei- s elemeiről* szóló tanulmánya, mely foglalkozik a nyelvények különféle csoportjaival, a nyelvvidommal, ennek keretében különösen a sémi, hellén, latin és német, továbbá a magyar, finn és török nyelvek név- és ige-ragozásával, végül pedig az eredmények összefoglalása után több igen helyes észrevételt tesz a *Magyar nyelv rendszere* című akadémiai munkára s a készülő *Nagy Szótár*ra. Nagyon elítéli a Fogarassy-féle «nyelvi bölcséletet», mely szerinte «merő játék» s «csak nevetséges volna, ha a helyességi érzetet el nem fojtaná s az igaz tudománynak nem ártana!» Karöltve jár ezzel a «Kassai-féle szódrincselés», vagyis erőszakos gyökelemzés, mely az idegen eredetű lazacz, malacz, láncz, táncz szókat is darabokra szaggatja s «metaphysikailag meghatározott» gyökökből és képzőkből szerkeszti össze. «Valamelly nyelvnek szógyökeiről — hangzik Hunfalvy tanítása — egyedül a rokon nyelvek vizsgálatával együtt lehet okosan beszélni; azok tudása nélkül nem találhatni alapot, mellyre építeni lehet.» Majd arra int, hogy «immár a magyar nyelvészetet azon ösvényre kell vezetni, hol egyedül válhatik tudománnyá, még pedig olyanná, melly nemcsak némely kitűnő elmék előtt, minő Révai volt, hanem mindnyájunk előtt, biztos, többé kételynek alá nem vethető nemzeti tulajdon legyen.» Befejezi pedig Hunfalvy e fejtegetéseit egy óhajtással, melyben a *Nagy Szótár* szerkesztésére vonatkozólag a következőknek figyelembevételét kéri: a) Hogy «szorosan válaszsza meg a magyar nyelv anyagát az idegen nyelvekből felvett anyagától s ha azt gyökeréig tudja is fejtegetni, emezt minden szóelemzés nélkül hozza fel; b) azon eredeti nyelvényeket, melly ismeretes forrásokból ered, úgy adja elő, hogy ha melléje más nyelvek szavai tétetnek, a közös forrás kitűnjék; c) az ismeretlen forrásból eredő nyelvényeket pedig

csak úgy elemezze, ha azt a rokon nyelvek segítségével teheti; különben nem biztos az önkénytől, mely visszáságra vezet; d) azért vesse is el egészen a képzelt szógyökök tanát, mivel eddig a tudomány tekintélyét nem bírja». Mily nagy kár, hogy Hunfalvy ez üdvös tanácsai a *Nagy Szótár* szerkesztőire teljesen hatástalanok maradtak!

Hunfalvy bámulatos szorgalma s vasereje az 1851-ik évben még egy harmadik nagy értekezést is termelt, melynek czime: *A magyar, finn és török nyelvek leírása*. Nem nyelvtan írása volt ezzel célja, hanem inkább, hogy «az említett nyelvek rajzát szem elé állítsa», illetve a figyelmet a finn és török nyelvek felé fordítsa, «a mellyek az uraltaji nyelvcsaládból a nevezetesebbek s mind a magyar nyelv tudományos művelésére leghatósabbak, mind továbbá az összes nyelvcsalád kitanulására első útmutatók». Kitűzött szempontja szerint rövid hangtani bevezetés után végigmegy az alaktan összes fejezetein s mindegyiken belül összehasonlítgatja az egyes nyelvek tényeit, végül pedig egy kis szövegmutatványt nyújt a finn és török nyelvekből fordítás és szójegyzék kíséretében, melyek talán az első ilyfajta közlemények nyelvészeti irodalmunkban. Nyelvtudományunk ujjászületése korának e három első értekezése az *Uj Magyar Muzeumban* látott napvilágot s együttesen külön kiadást is ért *Tájékozás a magyar nyelvtudományban* czimmel 1852-ben.

Közben nagy változás állott be Hunfalvy társadalmi helyzetében, a mennyiben 1851 junius 30-ikán elnyerte a M. Tud. Akadémia 300 pengő forinttal javadalmazott könyvtárnoki állását. Ez állásra őt egy jelölő bizottság Lugossy József és Garay János mellett még 1846-ban ajánlotta, megjegyezvén róla, hogy — mint Fraknoi közléséből tudjuk (*Hunfalvy-Album*, XIV. l.) — «alapos tudományosága, valóságos polyglott képzettsége és az irodalomtörténetben jártassága» alkalmassá teszi a betöltendő helyre. Teleki József gróf, az Akadémia elnöke s könyvtárának alapítója, ki Hunfalvy iránt érzett jóindulatát és becsülését már egy évtizeddel előbb tanúsította azzal, hogy leve-

lező tagságra való ajánlását aláírásával támogatta, kinevező jogánál fogva ezúttal is az ő javára döntött s az Akadémia jegyzőkönyvében adta annak kifejezését, hogy «örömmel és köszönettel vette . . . a társaság óhajtásaival találkozó gondoskodást» (*Hunfalvy-Album* u. o.). Ez állásában Hunfalvy megmaradt egész haláláig s így nyugodtra fordulván sora, annál nagyobb odaadással szentelhette életét tudományos feladatai munkájának.

A következő években nyelvészeti munkálatai: *Adalékok a magyar nyelvtudományhoz* (1852.), melyben a szógyökekről, némely viszonyítók és származékaik használatáról, továbbá a monno, monnal, egy és fél szók nyelvtörténeti használatáról ír, továbbá *Észrevételek az elme szó ősvilági alapjairól* (1853.), mely Kállay Ferencznek ama nézete ellen irányúl, hogy a magyar *elme* az arab *ilm* «tudomány» mása volna. Ez a vita alkalmat szolgáltatott Czuczornak is a maga nézete nyilvánítására, mely szerint *el-me* részeiben annyi mint *él-mozog*. Elmésen jegyzi meg erre Hunfalvy, hogy «ez a nagyon ijesztő elemzés egy nőgrádmegyei szóelemzőre emlékeztet, ki többek között a német Maut (vám) szót így elemezte: «ma-út, azaz ma mehetsz, mert fizettél; de holnap nem út, mert holnap ismét fizetni kell, hogy ma-út legyen» (*Akad. Értes.* 1853, 335. l.).

Fontosabb munka ezeknél a *Finn és magyar szók egybehasonlítása* (1853.), mely bár Hunfalvynak első kísérlete a rokon nyelvek szóanyagának egyeztetésére, mégis, mondhatni, a ma is helyesnek elismert finn-magyar egybevetések tetemes részét tartalmazza természetesen számos téves összeállítás mellett. Ott találjuk pl. már a kevésbé föltűnő egyezések sorából a finn isä «atya» és magy. ős (S. l.), f. pesä és m. fésze-k összehasonlítását (35. l.) utalással a HB-beli isemucut és feze alakokra, szintígy a f. jalka «láb» és m. gyalog, f. kasta- «nedvesít», kaste «harmat» és m. kast «lucok», f. katso- «nézni» és m. kacso-nt, kacsi-nt, f. kelpaa- «alkalmasnak lenni, kelleni» és m. kell, f. ösa «részt» és m. oszt-lik, oszt-t, f. sydäme- és m. szív, f. solmu és m. csomó, f. juuri és m. gyökér, f. luke és m. olvas, f. mieli és m. elme szavakét. Meglepően fölismeri a fontosabb

hang-megfeleléseket, még pedig nemcsak az affélét, mint-hogy «a finn k a magyarban h» (31. l.), vagy a «finn p a magyarban f» (34. l.) a szó kezdetén, hanem azt is, hogy a magyar savanyú szónak a finnben happama- felel meg (30. l.), sőt hogy a finn s szókezdettel a magyarban néha magánhangzós szókezdet áll szemközt, mint a finn syksy, syys és magy. ősz «autumnus», valamint a f. syö- és m. év-, esz-ik viszonyában (42. l.). Helyesen állapítja meg a magánhangzói megfelelések szabályszerűségét a finn puu = m. fa (fá-t), f. suu = m. száj és f. muu = m. má-s szavak közt is. E szóhasonlításokat olvasva, valóban méltánytalanságnak tetszik, hogy az újabb nyelvész-nemzedék Hunfalvynak ezen s egyéb régi nyelvészeti munkáiról alig vesz tudomást.

Az 1854-ik évben Hunfalvy *Plátón munkái* magyar fordításával s a *Hellén és római remekírók könyvtárában* való kiadásával lévén elfoglalva, a magyar nyelvészet munkakörében csak két kisebb értekezéssel szerepel. Az egyikben az utóbbi évek magyar nyelvtudományi mozgalmait ismer-teti különösen Czuczornak *A magyar nyelv etymologiai és hasonlító vizsgálata elvéről* (1851) s *A magyar szóértelmezés és szóelemzés elveiről* írt értekezéseit, valamint Fábrián Istvánnak *A szóelemzés és szóértelmezés alapelvei* című munkáját bírálgatva. Hunfalvy «nyelvesaládi elvével» szemben ezek az «önállási elvet» s «honi álláspontot» hangoztatják, mi Czuczornál abban áll, hogy korlátlan gyök-elemzéssel és határtalan szócsaládosítással minden szó eredetét, még ha az nyilvánvalóan jövevény is, magából a magyar nyelvből fejti ki. Fábriánál pedig, hogy idegen családbeli nyelvekben keresi a magyar szók másait azzal az alap-felfogással, hogy e szerint a magyar nyelv ép oly önálló mint amazok, illetve «van ősz- vagy tőnyelv, melyre minden nyelvek felvihetők» (*Uj Magy. Múz.* 1854:I., 175). Toldy Ferencz s mások a «puristákat», a hogy Czuczorékat nevezik, pártolják s Hunfalvyval szemben azt a kérdést vetik fel: «De hát nem válik-e szégyenére a magyar nyelvnek, hogy magából nem tud mindent megfejteti; vagy nem követ-e bünt el azon ember, a ki el nem födi, ha van is, a magyar nyelv gyöngéjét, sőt irgalmatlanul kitarja?» Böl-

csen felel erre Hunfalvy rámutatva arra, hogy a rokon nyelvek egybehasonlító tanulmánya a magyar nyelv számos rejtett jelenségének földerítéséhez segít. Eddig, úgymond, «tetszett nekünk magasztalni nyelvünket s magasztalás közben elhanyagoltuk, mi legnagyobb éltető a nyelvre nézve» (183. l.). Másrészt «világtörténeti» jelentősége is van a nyelvcsaládbeli kutatás módszerének, «minthogy a nemzetek azon tehetségét, melyet osztályul kaptak, nyelveikben birják és öregbítik» s «a nyelvek mivolta a nemzetek világtörténelmi hivatását tünteti elő a bölcselőnek». Ha az indogermán és altaji nyelvcsaládok vetélkedésében «kénytelen a tudomány az utóbbinak hasonjoguságát elismerni, a mi nyelveinkben nyilatkozó szellem a legnagyobb diadalt nyerte meg» (184. l.). A másik értekezésnek címe: *Az altaji nyelvészetben nyilatkozó mozgalmak külföldön, különösen az elmúlt év alatt*, melyben a finn irodalmi társaság, ebben különösen Lönnrot, Castrén és Europæus, továbbá az észti tudós társaság s a német tudósok közül Schott Vilmos és Boller bécsi tanár munkásságát ismerteti. Találón idézi Castrén következő szavait: «A magyarok, mint ismeretes, a nemzeti büszkeség miatt nem jó szemmel nézik e rokonságot... Ezen nincs mit csodákozni, hiszen a mi érzékünk is fellázad az ellen, hogy lappok és szamojedek legyenek vérrokonaink... Egyáltalán le kell mondanunk a görögökkel, Israel tíz törzsével, s általában a kizárólagos nagy nemzetekkel való rokonságról; e mellett vigasztalhat az a tudat, hogy mindenki «tetteinek fia», hogy minden valódi nemesség csak szerzett lehet». (336. l.). Nevezetes ez értekezés arról, hogy itt nyilatkozik először Hunfalvy a magyar nyelv szorosabb rokonságáról az ural-altaji nyelvcsalád körében. Castrén ellenében ugyanis, ki *De affixis personalibus linguarum altaicarum dissertatio* (1850) művében az altaji nyelveket négy, ú. m. mogul (tunguz-burját), török, szamojed és finn csoportra osztja, a magyar nyelvet pedig az utóbbihoz sorozza, azt vallja, hogy «nehéz megmondani, vajon közelebb áll-e a magyar nyelv a finnhez, vagy a törökhöz. Van több főtekintet, melyek a magyar nyelvet a törökkel testvériesítik, van megint bizonyos termet az

egyes szókban és szók füzéseiben, melynél fogva inkább a finnhöz áll közelebb; de van végre egy sajátága, melynél fogva mind a finn, mind a török nyelvektől különbözik s mely p. o. az osztják nyelvben mutatkozik s ez az igének kettős ragozása s a viszonyítókkal egyesülése (p. o. megteszem).» Ezek szerint — úgy mondja — az altaji nyelveket elnézve a mongol és szamojéd csoportoktól, három csoportra lehetne osztani, u. m. a finnre, magyarra («melyhez a magyar, osztják és vogul tartoznék») s a törökre (338. l.). Schott finn-magyar rokonításával szemben is vitatja, hogy «valóban nem tud nagyobb közelséget találni a finn és magyar, mint a magyar és török nyelvek között, s hogy talán még nagyobb joggal a törökhöz kellene vetni a magyart, mintsem a finnhöz» (342. l.).

Becsés alkotása Hunfalvy e korszakbeli munkásságának *A török, magyar és finn szók egybehasonlítása*, melynek egyes fejezeteit az 1854-ik és 1855-ik években mutatta be a M. T. Akadémiának. Ennek bevezetésében a gyakorlati és bölcselmi nyelvtudományról értekezik, majd áttér a magyar őstörténet és nyelvtudomány egymáshoz való viszonyának tárgyalására a multban, mely előfutárja későbbi nevezetes kutatásainak e tárgyban. Részletesen ismerteti e helyt a pusztán történeti alapon nyomozó Bél Mátyás és Desericius, a pusztán nyelvészeti alapon nyomozó Sajnovics, Hager, Beregszászi, Gyarmathi és Révai, végül a történeti és nyelvészeti alapon kísérletező Otrókosi, Dankovszky és Horvát István munkáinak eredményeit. Ezután a magyar őstörténet és nyelvtudomány jelen kiindulását és irányát fejtegeti, szólván Rask, Abel-Rémusat, Schott Vilmos, Böhtlingk és Müller Miksa ide tartozó munkáiról, kiemelvén, hogy a sémi, indogermán és altaji nyelvfajok közt nagy közösségek is észlelhetők, még pedig nemcsak a szóanyagban — melyre egyéb példák közt a szkr. nāma, finn niemi és magy. név, továbbá a szkr. madhu, finn mesi s magy. méz egyezését is idézi — hanem a nyelvvidomban is, így különösen a névmásokban és személyragokban. Ez egyezések természetes alapja, hogy az említett nyelvfajok területi szomszédságban fejlődtek különálló családokká, melyből azonban

további következtetést a magyarok származására nézve levonni nem lehet. «Minden nemzetnek, úgymond, legősiebb története okvetlenül rokon nyelvű nemzetek közelében folyt le. Tehát lehetetlen, hogy a magyar nemzet legősiebb történeteit akár a sémi, akár az indogermán népek között találjuk: mivel ha ott találhatnók, nyelve nem volna magyar, mely az altaji nyelvfajhoz tartozik, hanem volna sémi vagy indogermán nyelvfajú. Ez olyan igaz, milyen a szám és térani igazság» (Akad. Értes. 1855. évf. II: 147.). Bőven foglalkozik a továbbiak során azzal a kérdéssel, hogy «az altaji nyelvek milyenek magokban, s mint viszonylanak egymás között; különösen milyen a magyar nyelv, s mint kapcsolódik rokonaihoz». Az utóbbi pontban ismét hangsúlyozza a külföldi tudósokkal szemben azt a nézetet, hogy «lehetetlen a magyar nyelvet akként a szuomi nyelvhez számitani, hogy egyszersmind elkülönözzük a török-tatár-jakuttól; hanem ha van különbség ezek között, mit tagadni nem lehet, tehát a magyar inkább különbözik a szuomitól, mint a töröktől» (u. o. 246. l.). Hunfalvy ez időben még nem ismerte közelebbről a volga-uráli rokon nyelveket s a szorosabb rokonság kérdésében túlságos súlyt helyezett arra, hogy egyes nyelvvidombeli s a magyarban is megőrzött ős-altaji sajátosságok épebben maradtak fenn a törökben, mint a finnben (1. *Nyelvőr*, XI: 535.); de csakhamar változott nézete, mihelyt ismereteinek köre e téren bővült. Hogy a gyakorlati alkalmazásban mily kevésbé vált be a magyar nyelv szorosabb rokonságáról alkotott külön véleménye, azt Hunfalvy maga is érezhette, midőn keresvén a hangtani megfelelések szabályait a magyarban, finnben és törökben, kénytelen volt a magy. fő és finn pää szókat a török baş-hoz s a magy. fa, finn puu szókat a török ayaç-hoz erőltetni. Van egyébként értékes megfigyelés ez egyeztetések közt is, mint az, hogy a magyar nyolcz, húsz s harmincz számnevek egyazon végzetű összetételek s hogy szintígy a török sek-iz «nyolcz», tok-uz «kilencz», ot-uz «harmincz» is egyező végzetekkel vannak alkotva.

A következő 1856-ik évben Hunfalvy tanulmányai egy távoli exotikus térre, a Missouri folyótól nyugatra lakó

Sioux-indiánok körébe kalandoznak el, mire az adott alkalmat, hogy az amerikai «Smithsonian Institution» az Akadémiának egy munkát küldött ajándékba a *dakota nyelvről*. Kapóra jött Hunfalvynak, hogy ennek ismertetésével s az indogermán, sémi, valamint altaji nyelvcsaládokkal való összehasonlításával nyelvtudományunk látkörét bővíthette.

E nagyszabású munkásság, s a vele elért meglepő eredmények nagy elismerést szereztek Hunfalvynak már az ötvenes évek első felében kora tudósai között. Ime, miként nyilatkozik róla Kazinczy Gábor 1855-ben az Akadémia értesítőjében (I:529.) néhány finn népmesét bemutató közleménye élén: «Engedd, hadd tűzzem e nyomtalan közlemény fölé a Te nevedet, szeretett barátom, nemes és mélyelmű híve a nemzeti ügynek. Azon kevesek egyike, kiket ösvényökről sem a szenvedelmek önámítása el nem szédített, sem a pulya tétlenség és szennyes üzelem elrendíteni nem bír; a polgár szeretetével, az önérzet bátorságával, a bölcs nyugalomával, az érdem zajtalanságával követed isteneid sugalmát. Kövesd — folytatja — merész hajós, a pályatörő futást az ismeretek világterén, hol minden nyomon ultima Thulét lát a bárgyú, s Téged delejül a tudomány és hűség vezérel. Mi a parton, legbensőbb szerencsekíváratunkat adjuk társaidul, tudván, mely oltár dísze lesz mindaz, a mit hozasz. Virad majd idő, mely szétfuvallja a ködöt, mely a bálványok olcsó nimbusa, s számba veendi a cselekvő szeretet szent adományait. Hidd, hogy hervadatlan lombjai egyikét «Te homlokod köré fűzendi».

De nemcsak saját nevének szerzett Hunfalvy tudományos munkásságával becsülést, hanem kiválasztott szakjának is, mely iránt a tudománykedvelő közönség körében annyira gyarapszik az érdeklődés, hogy Hunfalvyt 1856-ban egy külön szakfolyóiratnak, a *Magyar Nyelvészet*-nek megindítására bátorítja. Ennek feladatairól *Mit akar a magyar nyelvészet?* címen egy bevezető közlemény tájékoztat. Utal arra, hogy «országunk belviszonyai okvetlenül követelik, hogy nyelv- és történelmi tudományunk ezen országnak és az azt lakó népeknek nemcsak jelenét, hanem múltját is lehető teljesen bírja; ennél fogva nyelvtudományunk köteles nem-

csak a magyar nyelvről, hanem az oláhok, a kárpáti és a déli szlávok nyelveiről is tudományosan kimerítő munkákat bírní, a német nyelvnek Magyarországon és Erdélyben divó szakadékait nem is említve». «Hunnia, Pannonia, Dacia stb. varázsnevek, mind megannyi országok és külön nemzetek, melyeket nyelv- és történeti tudományunknak el kell foglalnia és bírnia» (I: 3.). De «ha mi valóban tiszteletre méltó helyet akarunk magunknak az európai művelt nemzetek sorában biztosítani, lehetetlen azon nem törekednünk, hogy a magyar irodalmat és tudományt is minél előbb és teljesebben meghassza a hellén tudomány»; ezért az új folyóirat lehetőség szerint igyekszik a classikus nyelvek tanulmányát is elősegíteni. Főgondja azonban a magyar nyelvtudomány-nak művelése s ezen belül a rokon nyelvek és népek összehasonlító bűvárlata, mely «a magyar őstörténeteket kutató szemeinket is élesíteni fogja, miszerint a hajdankor szűr-kületében jobban vehessük ki a tárgyakat» (I: 18). Nem riasztja vissza e törekvésében, hogy «sok tudósunk és nem-tudósunk» iszonyattal telik arra a gondolatra, hogy nyelvünk az altaji «csőcselék népekével» merik egybevetni, kiknek rokonságával csak szégyent vallhat nemzetünk. «Hisz, úgy írja, egyes ember böcsületét is csak maga ügyekezete és derék mivolta teszi meg, nem más emberé, bármily közlelről volna is rokona: hogyan szolgálhatna nekünk, mint nemzetnek, akár angol, akár parthus, akár szerecsen legkisebb böcsületünkre! Annyit érünk, mennyi becsünk van! Félre tehát a gyermekes, vagy parasztos hiúskodással, mely valóban inkább szégyenünkre van, mint a lapp rokonság, mert alkalmatlanná teszen a tudományra, miben legnagyobb szégyenvallásunk áll» (u. o.).

Ebben a folyóiratban, mely 1856-tól 1861-ig hat évfolyamot ért, sűrű sorozatban jelennek meg egymásután Hunfalvy értekezései és könyvismertetései. «Nemcsak szerkesztettem, hanem magam írtam, magam javíttattam s magam olvastam is a *Magyar Nyelvészetet*» — szokta későbbi visszaemlékezéseiben mondogatni, mint ezt róla Szily Kálmán írja. Kiválnak itt közölt magyar nyelvészeti tárgyú munkái közül A *magyar helyesírásról és igeidőkről* szólók. Az előbbire nézve

az az álláspontja, hogy a «helyesírás nem önálló valami, hanem a nyelvtudomány eredménye, minélfogva az egyedüli alapja a helyesírásnak», melynek szabályai a szóisme (etymologia), hangsúly és széphangzat szerint állapítandók meg (I: 152—3.). Midőn ezzel szemben az akadémia-bizottmány «főhelyesírási elvnek az ejtést, másodrendű elvnek a takarékoságot» fogadja el, ő bírálatában kikelve ez ellen, arra az eredményre jut, hogy a «Révai- és Kazinczy-féle helyesírás, melyet az Akadémia eleinte magáévá tett, jobb, a nyelv tényeit inkább biztosító, s a majd haladni tudó nyelvtudománynak is megfelelőbb, mint a már törvénynyé lett új javaslat» (II: 104.). A *magyar igeidők használatáról* négy különálló közleményben értekezik (az I., II., III. és V. évfolyamokban), kimutatván szabályszerű alkalmazásukat s eredeti jelentésüket a régi írónál, kiknek követését a mai nyelvhasználatban is sürgeti, noha a nyelvérzék a rokon időalakok régi helyes megkülönböztetésére ma már nem képes. Fogarassy s utóbb Finály Henrik eltérő nézeteket valló munkái indítják e tárgyhoz való ismételt visszatérésre és a maga módszeres úton elért eredményeinek bő vitáztatásában való védelmére.

A magyar összehasonlító nyelvészet köréből való tanulmányai közül a Magyar Nyelvészetben jelent meg: *A mordvin nyelvről* szóló (1857; II: 290., 323.), melyben Conon von der Gabelentz nyomán, ki a *Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes* II. kötetében (1839.) egy erza tájszólású újtestamentom-fordítás alapján először ismertette e nyelvet Nyugat-Európában, ennek rövid vázlatát mutatja be, különös súlyt helyezvén a tárgyas igeragozásra, minthogy — úgy írja — «a mordvin hangosan dicsekszik, hogy ő úgy ragozza az igét, mint a magyar» (II: 294., 345.). — *A szamojéd nyelvről, különösen annak tárgyi igeragozásáról* (1858; III: 263.) írt értekezéshez Castrén szamojéd nyelvtana és szótára szolgál alapul. «Mult század közepéig, hangzik bevezetésében, az európai művelt görög és tudatlanság azt állítgatja vala, hogy a szamojédek úgy sivitanak, mint a majmok», míg aztán Klaproth szógyűjteménye megmutatta a világnak, hogy «a szamojédek nyelve olyan rendes, mi-

lyen más embereké». Hunfalvy több finn-magyar és szamojéd szóegyeztetésből azt következteti, hogy «a szamojéd nyelv a magyarhoz rokon, még pedig a tulajdonkép finn nyelven inkább innen, hogysen azon túl levő rokon», mi a «szórokonságon kívül leginkább a szamojéd ige tárgyi ragozásából tűnik ki» (II:266.). Ennek igazolásában hivatkozik Hunfalvy először a vogul igeragozásra, melyet Reguly szóbeli közlései nyomán mutat be. A tárgyas igeragozás közös sajáttsága alapján a magyar, mordvin, vogul és osztják nyelvekben az altaji nyelvcsaládnak egy különálló ágát véli fölismerhetni, melyet a «magyar ágnek» nevez, szemben a finn, török-tatár és mongol-mandsu ágakkal (II:282.). — Egy harmadik rokon nyelvi tanulmánya a *Magyar Nyelvészetben az Osztják nyelv* (1859; IV:142, 204, 369.), melyben Castrén után ismerteti az osztjakok néphitét, hónapneveit, majd kis szógyűjteményt közöl a magyar és más nyelvű szókkal való egyezés s a szabályszerű hangváltozások bemutatására, végül újból tárgyalja a nyelvrokonságot. Ez utóbbi észrevételekre Ballagi állásfoglalása indítja, ki *A magyar nyelvészkedés köre* című 1859-ben tartott akadémiai székfoglaló értekezésében «kétkedését nyilatkoztatá ki azon, hogy az úgynevezett altaji nyelvek közt az árja nyelvekéhez hasonlóan föltetsző rokonság volna» (IV:369.), s «szinte lehetetlennek» mondotta «a hangváltozások törvényeinek kitalálását az altaji nyelvekben, mivel ezek nem irodalmi nyelvek, tehát hangjaik nincsenek megállapítva, hanem szüntelen folyásban vannak; a mi pedig még folyó állapotú, annak, úgy látszik neki, nincs is törvényszerű mivolta, legalább felette nehéz felfogni, ha volna is» (IV:388.). Helyesen mutatta ki e nézettel szemben Hunfalvy, hogy «az irodalmi nyelv, mint történeteket őrző tár, igen becses, amennyiben általa sokfélehez lehet férni; de a tájbeszédnek nem kevésbbé jó történeti emlékek, sőt felülmúlják e tekintetben az irodalmi nyelvet» (u. o. 389.). Különben «van a magyar, finn, török és mongol nyelveknek irodalmuk... vannak finn mondai költemények, melyeket az árja nyelvek és irodalmak körében is nagyra becsülnének; vannak bibliafordítások... utazási és népnyelv-kutatási leírások; ezek közé tartozik Reguly hagyománya is, mely ha

egymagában volna, tudatlanságunk miatt nem érne sokat: de annyi más mellett gyémántnak tűnik fel, ha tudunk hozzá» (u. o. 390.). Ballagi itt említett művének egyéb nyilatkozataival is vészes háborút izen az altaji nyelvtudomány-nak. «Én, úgymond többek közt, a sémi, altaji és indogermán nyelvcsaládok idomi és anyagi egyezését olyszerűnek látom, hogy az azok között húzott határvonaloknak több mint subjectiv érvényt tulajdonítani nem tudok, és nyelvészkedésem egyik teladata épen az, hogy a nevezett nyelvcsaládok közt újabb időben húzott válaszfalakat tehetségem szerint ledöntsem» (*Akad. Ért.* 1859:398). Általában azt hiszi, hogy midőn «valamely nyelvet bizonyos nyelvesoport körében elsánczolván azt követelik, hogy történelmi fejlődésének kutatásában a vont körön túl ne menjünk, bilincsre verik a tudományt alaptalan abstrakciók által» (401. l.). Miért is azt tanítja Ballagi, hogy «a magyar nyelvészkedésnek nem lehet, nem szabad az áltaji nyelvcsaládra szorítkoznia; mert... az azokkal való egybevetésből nyelvünk földerítésére tetemes eredményeket nem várhatunk; más részről a sémi és indogermán nyelvek, amint gyöknyomozásaiból kiderülend, nyelvünknek azon családokkal való oly szoros összeköttetésére mutatnak, hogy nyelvünk művelésében azoknak segítségét mellőznünk épenséggel nem lehet» (417. l.). Hunfalvy külön bö ismertetésben (1860; *Magy. Nyelvészet* V: 456.) foglalkozik e nézetekkel, kimutatja tarthatatlanságukat s hogy gyakorlati alkalmazásukban «Otrokocsi ösvényét» haladva minő tévelygésekhez vezetnek. Ugyancsak Ballagi ellen irányul Hunfalvynak *A magyar szóbeli hangsúly apologiája* című vitaműve is (*Akad. Ért.* 1859:29. l.).

Kemény irodalmi harcrai voltak Hunfalvynak e korszakban másokkal is, mert áthatva tudományos tanainak igazságától, féltékenyen örködött ennek hitelén s nem habozott sikra szállni érte, a mikor csak ezt valamely tekintélyvel föllépő ellennézet szükségessé tette. Így jött összeütközésbe Lugossy Józseffel is, ki *Szócsalád-rendszer; nyelvészeti egymásután* című értekezésében (*Magy. Nyelvészet* 1856. II. évf.) a magyar nyelvtudományt «népies alapra» akarta helyezni olykép, hogy főkép a «nemzeti érzékkel» tetőzött s már «a

magyar anyatejjel beszitt nyelvérzékre» támaszkodva, előbb a magyar nyelven belül kívánt nagyszabású «szócsaládosítást» végeztetni s csak azután szolgáltatta volna ki az így kitalált gyököket a rokon nyelvekkel való egybehasonlításnak (II:193., 207.). Hunfalvy mélyen járó nyelvbölcseleti fejtegetések kapcsán mutatta ki ellenfele okoskodásának gyöngeit s arra utalt, hogy a szócsaládosítás helyességének éppen a rokon nyelvek tanulmányában van előfeltétele s biztosítéka. «Ki professus nyelvész, ki tudós iskoláinkban a magyar nyelv tanára akar lenni — írja válaszának vége felé — azoktól nem én, de a kötelesség, s a magyar tudomány iránti tisztelet parancsolólag követeli, hogy tanulják a rokon nyelveket» (II:219.). Szintigy vitázott Brassai Sámuellel, ki egy régebbi munkájában azt írta a «theoretikus vizsgálókról», hogy ezek a magyar nyelvet illetőleg «nem hogy oly típusra ismertek volna deli természetben, hármonias arczvonásaiban, melyre a természet az eredetiség nemes bélyegét ütötte, hanem mintegy bitangnak, legalább árvának apát, anyát keresgéltek; megkínáltak vele zsidót, arabot, törököt, tatárt; mindenből akarták magyarázni, csak onnan, a hová jelleme kitörülhetlen betűkkel írva van — maga magábúl nem». «Nyilatkozás ez, jegyzi meg Hunfalvy, mely a nyelvek történetével merőben ellenkezik s csak úgy volt lehetséges, hogy a magyar teljesen mellőzte vala a tudásnak igen nagy terét, a nyelvek történeteit s a rokon nyelvek tanulását» (IV:126.). Mindezeknél azonban hevesebb volt Hunfalvy harcza Mátyás Flóriánnal, ki nemzeti büszkeségtől vezérelve szólt ellene az altaji nyelvrokonsításnak, melylyel szemben legalább is oly szoros kapcsolatot vélt fölfedezhetőnek a magyar és árja nyelvek közt, s ennek bizonyítására egész sereg nyelvvidomi és szóhasonlatot sorol fel *Magyar-árja nyelvhasonlatok* (Pécs, 1857.) című kiadványában. Ha csupán utóragozásnál fogva származási egység igényel-tetik, írja egy helyt, elő kellene állni a perui nyelvvel, mely tisztán utóragozó, s «az Inkák népe, polgárzati tekintetben is, dicsőbb multtal bír, mint az annyszor emlegetett finnek». Még szenvedélyesebb hangon támadja Hunfalvy irányát *A magyar nyelv finnülési törekvések ellenében* (Pécs,

1857.) című munkájában, melynek előszava szinte izgat kifakadásával. «Azon következtetésre, mondja itt, hogy ősi nyelvünk jelenleg csak finn, fájdalmasan felsóhajtunk! Méltó büntetése ez a hanyagságnak, mely a magyar-finnítést elnézte s a nemtudommiségnek, mely azt folyton pártolja» (VII. l.). «A finnezés honunkban is divatossá, sőt általánossá kezd válni, egyetlen nyelvészeti intézetünkön uralg; segélyeztetik. Fölösleges gondoskodás! Megjutalmazná azt a sokkal gazdagabb orosz kormány is; hisz e törekvés az ő alattvalóit közelebből érdekli» (XIV. l.). «Tehetős honfiainkat, valamint a magyar akadémia magyar irányú nyelvész tagjait édes anyanyelvünk becsületére kérem, legyenek segédkezésemre, ezen nemzeti, sőt európai ügyben s fordítsanak kis részt anyagi, vagy nyelvismereti kincseökből, a fölöle terjengő balvélemények megszüntetésére!» (66. l.). Még személyi alkalmatosságát is kétségbe vonja Hunfalvy-nak a magyar nyelv rokonságának kutatására, midőn a finn-magyar nyelvészkedés «tévedéséről» azt írja, hogy ezt «csak az szüntetheti meg, ki az ügy melletti lelkesedéssel kívül a magyar nyelvet anyatejével szopta». Hunfalvy *Mátyás Flórián hasonlító nyelvtudományi működései* című bírálatában tüzetesen válaszol ellenfelének támadásaira s rámutat arra, hogy ezekben hiányzik a tudománykodás két alapföltétele «az alanyi önzetlenség», vagyis elfogulatlanság s a «tárgyi tájékozottság». Megfelelt a személyi célzásra is: «Ha már, írja, az ügy melletti lelkesedés rosszul köszö-rült üveg lehet, mely inkább ferdíti, hogysem épen mutatja a tárgyat: mennyit ront az anyatejjel szoptott előítélet! Hogy magyar nyelvész az anyatejjel szoptott képességet követelheti: az legdöntőbb bizonyosága tudományos alanyi kép-telenségének. . . Föltéve, hogy a magyar nyelvről nem ítél-het senki, a ki azt anyatejével nem szopta: ugyanezt min-den más nyelvről is föl kell tenni. Mikor szoptott M. Fl. szanszkrit anyát? Volt-e annyiféle anyja, vagy szoptatója, ahányféle nyelvről ítélni akar, s kénytelen ítélni, ha egybe-hasonlító nyelvészkedést űz? Vagy ő mer olyan nyelvről ítélni, melyet anyatejével nem szoptott: de mástul megtagadja ezt a magyar nyelvre nézve? Miért? Avvagy van-e a ma-

gyarnak valami sajátsága, minél fogva neki nem kell tanulni, csak szopni!» (III:69.). Kiemelem itt is, a mit e tudományos harcz ismertetésében más helyütt (Árja és kauk. elemek I:33.) írtam, hogy noha «Hunfalvynak igazsága kétségbevonhatatlan» csaknem mindamaz észrevételekben, melyekkel Mátyás munkáit bírálja, mégis «egy lényeges pontban hibáztatható az ő eljárása is, abban t. i., hogy valamint ellenfele a finn-magyar, viszont ő az árja-magyar hasonlatokkal szemben esik az elfogultság vétségébe. Ő Mátyás műveiben csak hibákat lát s nem hajlandó észrevenni, hogy bizony van azokban sok becses anyag is, melynek bővítése s további kutatása inkább buzditást érdemelt volna, mint gúnyt és visszariasztást. Joggal mondhatjuk, hogy nyelvtudományunk nagyérdemű úttörőjének ez az egyoldalúsága sokkal súlyosabb volt következményeiben, mint Mátyásnak finn-gyűlölete; mert útját szegte a kutatás egy irányának, melytől — mint ezt ma van módunkban látni — nemcsak a mi nyelvünk és népünk, hanem az összes altaji, különösen pedig a finn-magyar népek őstörténete sok becses útbaigazítást várhat».

Azonban Hunfalvynak kíméletlen buzgalmát, melylyel Mátyás nyelvészeti törekvéseit úgyszólván eltiporta, megérthetjük, ha az ötvenes évek tudományos viszonyait tartjuk szem előtt. Ő ez esetben ellenfelének szenvedelmes hevében s izgató írásmódjában veszedelmes tüzet látott, melynek terjedésétől és pusztításától munkásságának annyi küzdelemmel kivívott eredményeit félthette. Maga írja Mátyás egy harmadik vitaművének, melynek *Észrevételek finnező véleményre a magyar ősvallásról, nyelvészeti viták* stb. a címe (Pécs, 1858.), bírálatában, hogy a szerző «tudományának lelke pathologikus természetű, mi miatt veszedelmessé válik; mert nálunk e fajta betegség ragadós: hazafiságot, nemzetünk dicsőséges multját emlegeti, tökéletesen elferdítvén e két szónak értelmét» (IV:234.). Előtte állott a történet tanulása, hogy Révai után Horvát István következett, ki «fegyezetlen tudománykodása által eltaposá ösvényt, határt, s rettentő történeti fölfedezései közben a nyelvtudománynyal úgy bánik vala, hogy a magyar ember méltán

azt gondolta, hogy magyar anyát szopván nem kell egyéb a nyelvészködésre, mint a képzelődés kerekének megoldása... Ezen Horvát-tudomány természetesen úgy hatott, mint az árvíz, mely a folyók ágyait megtölti, a dülők és szántóföldek mesgyéit elhordja, s mindenütt a zavar egyenlőségét hozza vissza, mely a mivelődés kora előtt volt meg... Hogy hasonló eset ne forduljon megint elő, vigyázunk míg élünk. A magyar nyelvtudomány nincs többé a tapogatózás napjaiban; az már tudva levő úton jár és világos eszmé-
lettel jár» (III:70—71.).

Több belátással és engedékenységgel foglalkozott Hunfalvy a magyar s vele rokon nyelvekben föltetsző árja, illetve perzsa elemekkel Az új perzsa nyelv, s annak netaláni viszonya az áltaji nyelvekhez című 1859 ben írt értekezésében, melynek megírására az adott alkalmat, hogy «történeti nyomozások, melyek nálunk kellő nyelvtudomány nélkül folytak, azon véleményt támasztják vala, hogy a magyar nyelv valami különösebb rokonságban áll az új perzsa nyelvvel; s ezen véleményt olykor-olykor nyilatkozó nyelvészek, mint Podhorszky Lajos és Fogarassy János is táplálják» (IV:43.). Itt, miután előadta érzrevételét a perzsa személyragok vélt egyezésére s arra a föltűnő jelenségre, hogy ez árja nyelvben a személyragok áltaji és sémi nyelvek módjára névszókhoz és viszonyítókhoz is járulnak, néhány szó közösségét mutatja ki a perzsában s a finn-magyar nyelvekben. Főlemlíti pl. a perzsa *nān* «kenyér» szót, mely *nañ* alakban megvan a zürjén-votják, vogulosztják és szamojéd nyelvekben is. «Föltéve, írja erről, hogy árja szó, felette csodálatos, hogy ez az ural-altaji nyelvűekhez a nép egész Jegestengerig jutott el... s tán bizonyítékául szolgálhat annak, hogy ezen népek és a déliebben lakó perzsák közt nagy kereskedelmi forgalom divatozott hajdan»; egészen úgy gondolkozott tehát e dologról, mint a hogy azt ma felfogjuk. Szintígy vette észre Hunfalvy a perzsa *merd* (rég *mard*) «ember» szó összefüggését a zürjén *mort*, votják *murt* «ember» s a mordvin *mirdä* «férj» szóval, valamint a finn *rejo* «róka» szóét a perzsa *rübāh* val. E szóegyeztetései sorában mutatja ki

hasonmásait a magyar *kincs, ezer, vásár, levante, orgovány, sátor* és *tönk* szavaknak is.

Hunfalvynak munkásságát a tőle kiadott első folyóiratban több indogermán tárgyú nyelvészeti s néhány őstörténeti tanulmány egészíti ki. Az előbbieik közé tartozik *A latin hangsúlyozásról* szóló értekezése, melyet Henri Weil és Louis Benloew *Théorie générale de l'accentuation latine* (Paris, 1855.) műve nyomán írt (II: 11, 105); továbbá a *Tájékozás a szanszkrit, görög és latin nyelvtudományban* című, melyben Bopp, Kuhn Adalbert és Schleicher műveit követve ismerteti az indogermán nyelv s őstörténeti kutatások főbb eredményeit, állandó tekintettel az altaji nyelvhasznításra háramló tanulságokra. Kettős okunk van, úgymond itt a bevezetésben, e tárggyal «lehetőleg megismernedni: részint hogy tájékozottak legyünk az árja nyelvek körül, mellyek az emberiség mivelődésének legislegkitünőbb hordozói; részint hogy magának a nyelvtudománynak útját, eszközeit, s a módot ismerjük meg, melylyel, járván azon úton, használja emez eszközöket. Ama tájékozottság, szintűgy mint eme nyelvtudománybeli okulás felette elkel nekünk, kik az áltaji nyelveket tanuljuk s azok tudományának építgetésén dolgozunk» 1858. (III: 167.). Egy harmadik nagyobb közleménye e szakban: *A latin nyelv viszonya a görög-höz* (1859; IV: 1.), mely Imre Sándornak egy gymnasiumi értesítőben kiadott ugyanily című s a magyar hangsúlylyal is foglalkozó értekezéséhez fűz észreveteleket.

Az őstörténeti tanulmányok sorából kiemelhetjük a következőket: *Mint értsük Bibor Koszta tudósítását a két-féle magyar nyelvről?* (1856; I: 226.), mely kérdés fölvetésével Constantinus Porphyrogenitusnak a turkok, vagyis magyarok kétnyelvűségére vonatkozó tudósítását magyarázza Toldy Ferencz ellenében, ki szerint «alig kételkedhetünk többé, hogy itt a khazar nyelv alatt egyenesen a palócz nyelvjárást kell érteni.» Hunfalvy kimutatja, hogy e felfogás téves, mert «a mit most palócz nyelvnek mondunk, az a közönséges magyar nyelv, melynek régibb mivoltát a palócz nyelvjárás őrzötte meg némileg. Bibor Koszta előadásából, úgymond, nem lehet két magyar nyelvjárást kihozni,

hanem csak azt, hogy az ő idejében a magyar nyelv mellett a khazar is divatozott, legalább némely részeinél az egyesült turk-kabaroknak» (I: 228.). Hivatkozik itt a külföldi tudósoknak arra a nézetére is, mely szerint a magyar nyelv rokon-ságát a törökkel abból a viszonyból lehetne megfejteti, melyben a Biborbanszült császár szerint a magyarok a khazar-sággal állottak. Hunfalvy nem tagadja, hogy a khazarok török nyelvűek lehettek, de azt állítja, hogy azt a lényeges sajátságot, melynél fogva a magyar nyelvet a finn és török nyelvek között helyet foglalónak találja, nem lehet ama külső viszonyból származtatni (u. o.) Mivel pedig a nyelv-járások gyakran jelzik egyes «rokon népfoltok egybeforrá-dását», nemcsak nyelvészeti, hanem történeti szempontból is sürgeti a magyar nyelvjárások és tájszólások kinyomo-zását, mely tudományos feladatnak eddigi irodalmát is össze-állítja (I: 229.).

Az itt hangoztatott kíváncsiságnak felel meg Vass József-nek a *Dunántúli nyelvjárásról* írt tanulmánya (1860; V: 63.), mely történeti bevezetésében azt állítja, hogy «a göcsejiek hun-avarok ivadéakai», s azzal bizonyítja ezt, hogy a «székely és göcseji népnyelvek egymással közel rokonok», már pedig a hagyomány szerint a székely nép hun mara-dék. Hunfalvy *Utójegyzetek a dunántúli nyelvjáráshoz* címen közli e nézetre vonatkozó észrevételeit (1860; V: 164) annak kiemelésével, hogy csak «a még található régiségek egybehozatala és szorgos megfejtése után, segítségül vevén a rokon nyelvek tudását is, lehet majd tudományos kísér-letet tenni... a hunok és avarok nyelvének meghatározására; mindaddig egyéb biznyságunk nincsen a magyar hagyománynál, melly azonban igen zavaros forrás, mint valamennyi szóhagyomány a világon» (V: 167.). Itt nyilvánítja Hunfalvy először kétségét a hun-magyar kapcsolatra s a székelyek hun eredetére vonatkozó hagyomány történeti megbízhatósága iránt.

Egy másik e tárgykörbe tartozó értekezésben, melynek címe *A nyelvtudomány többet bizonyít, mint a krónikák*, Hunfalvy azt igazolja, hogy «a népek őskorára nézve általában csak másodrendű források a krónikák, a nyelvek

egymáshoz viszonyaira nézve pedig nem is lehetnek azok» s hogy, «mindkét tekintetből a nyelvtudomány a legbővebben folyó s legbiztosabban utasító forrás» (III:229.). E fejtegetéshez kis gyűjtemény csatlakozik «az ember és természet, foglalatosságok, első társadalmi viszonyok és első műveltség» fogalmi csoportjai szerint rendezett finn-magyar szóegyeztetésekből, mely a maga nemében az első mutatvány irodalmunkban. Az ősi magyar vallási képzetek és szokások több fontos nyelvi adatát magyarázza Hunfalvynak *Szófejtések* című czikke (1858; III:114.), mely először mutatja ki az *áldás* és *átok*, valamint a régi *id-nep* (e h. *id-nap*, alakból fejlett *ünnepe* és *idvez*, *üd-vöz*, úgyszintén az «(ünnepet) *ülni*» (rég *illeni*, *idleni*) szók később sokszor tárgyalt összetartozását. A régi és népies magyar versalkatnak egyik jellemző tulajdonságára, a gondolatrhythmusra és betűrimre vet világot tudósunknak Arany János *Magyar nemzeti versidom* című értekezését tárgyaló ismertetése, melyben ugyancsak első említését találjuk annak az utóbb sokszor és bővebben kifejtett jelenségnek, hogy «a gondolatok bokros kifejezése és a bötűrim a finn népköltészetnek is saját-sága», mit egy kis mutatvány a Kalevalából világosan igazol (1857; II:73.).

Bár mindezekkel sem merítettük ki teljes sorozatát annak a gazdag, még számos ismertetést és kisebb közleményt magában foglaló munkásságnak, melynek termékeit Hunfalvy a *Magyar Nyelvészeti*ben mutatta be,* az ő rendkívüli szorgalma és munkabírása lehetővé tette, hogy más folyóiratokba is helyezzen el értékes munkálatokat. Az *Akadémiai Értesítő* 1857-ik évfolyamában jelent meg *Az eszt, vagy viro irodalomról* szóló értekezése, melyet Ahlqvistnak a Finn Irodalmi Társaság *Suomi* folyóirata 1855-ik évfolyamában közzétett dolgozata alapján ismertet. «Úgy hiszem,

* Hunfalvy Pál irodalmi munkásságának időrendben elősorolt jegyzékét Hellebrant Árpád állította össze a *Hunfalvy-album*ban (Budapest, 1891.). Az itt kimutatott 284 dolgozathoz (önálló munka, értekezés, ismertetés, kisebb közlés, hírlapi cikk) Szily Kálmán még néhány föl nem említett közlemény címével járul (MNY. VI:9.), de a sorozat ezekkel sem teljes.

írja a bevezetésben, azon elszigeteltség, melyben tudományos eszméletünk rokonainkra nézve tartatik, el fog enyészni; addig pedig legyen nekem szabad egyszer, másszor regélni valamit azokról, kiket nyelvi rokonság leginkább közelít mi hozzánk.» A befejezésben idézi Ahlquist szavait: «Azon testi és szellemi szorongatások, melyeken átment ezen nép, nem törhették meg annak csudálatosan szívós nemzetiségét. Úgy látszik, a szorongatások ideje, hála istennek, elmúlt, s a viro nép szemlátomást kiragadja magát a hosszú álomból, melyben a nehéz, irtózatosszerű szerencsétlenség hétszáz évig tartotta.» «Lehet, fűzi ehhez Hunfalvy, hogy a magyar nemzetiség is most esik szorongatások közé, milyeneket még nem ismert; vajjon lesz-e bennünk is elég kitartás? Nem árt tehát szegény rokonink példáját szemünk előtt forgatni.» Ugyanez évfolyamban közli *A magyar bölük (Czuczor tanának kiegészítésére)* czímen észrevételeit Czuczornak *A magyar bölük, illetőleg hangok fejtegetése* című értekezésére (445. l.), melyeknek során néhány nyelvészeti műszót is ajánl, úgy hogy a vocalist ezentúl szólónak, a consonanst szóvivőnek nevezzék. Érdekes, hogy már itt hangoztatja Hunfalvy azt a fontos hangtani észleletét, hogy «a mely hosszú szólók a törzsökben fordulnak elő, azokat vagy a hangpótlás, vagy a hangsúly eredőzteti.» (457. l.).

A *Budapesti Szemlében* jelenik meg ugyanez évben *Bábel tornya* című akadémiai felolvasása, melyben Jules Oppertnek a *Journal Asiatique* 1857-iki évfolyamában megjelent *Etudes Assyriennes* művét ismerteti s a sumir nyelv áltaji jellegét hirdető tanításra czélozva ekkép ír: «Oppert nagy munkáját, melyet a borzipai felirat fejtegetésiben is emleget, várva rájuk; s ha legnagyobb óvakodással nézünk is eleibe, lehetetlen mindazonáltal tagadni a megragadó érdeket, mellyel reánk tekint. Az áltaji nyelvtudomány sokkal nevezetesebb helyet készül foglalni az európai tudományban, mint magunk mertünk neki kitűzni. Mióta szerencsém van ezen nagy tárgyról értekezni az Akadémia üléseiben, e kép lebeg vala elmém előtt: Az egybehasonlító magyar nyelvészet igen is áltaji nyelvészet lesz, mely az áltaji nyelvek tudományát ki fogja sütni, s azt az árja és sémi nyelv-

tudományok mellé harmadik tagul sorozni . . . Ez vala azon eszménykép, melyből erőt és kitartást nyertem a nem háládatos munkára.» Ugyane folyóirat 1858-ik évfolyamában közli Hunfalvy *A nyelvtudomány jelen állása* című értekezését, melyben az ázsiai és európai főbb nyelvcsaládok ismertetése kapcsán szól a nyelvtudomány feladatairól, történeti és nyelvtani eredményeiről, valamint bölcselmi törekvéseiről. Ezekre utalva buzdít a magyar összehasonlító nyelvtudomány művelésére, mely már eddig is sok becses eredményhez vezetett. «Nyelvünk, úgymond, s a vele rokon nyelvek a tudományos kutatást mitőlünk várják leginkább; tartozunk vele magunknak, történeteinknek, s az emberiség tudományának! Bár lehetne mentől hamarabb és teljesebben lerónunk ezen tartozásunkat!» (III: 134. l.)

Következő nagyobb nyelvészeti munkája az *Akadémiai Értesítőben* (1858. évf.): *A lapp nyelv, vagy az igazolt és megigazított Sajnovics*. Hivatkozik itt a «külföldi előítéletre», mely «azt hirdeti, hogy az áltaji nyelvek tökéletlen nyelvek, az emberi szellem nem teljes korú szülöttéi, tehát az illető népek vagy nemzetek alábbvalóságát jelentők». Ezzel szemben áll a «belföldi elfogultság», mely «neki bőszi erre s azt vitatja: én nem is vagyok áltaji nyelv, én undorodom a gagyogó lapptól, megvetem a piszkos finnet, én árjai vagyok, Nimród az ősem, Perzsiában laktam» stb. «E két ellennek, így hangzik Hunfalvy öntudatos szava, a külföldi előítélet s a belföldi elfogultság háborgásai közben a magyar nyelvtudomány ingathatlan meggyőződéssel keresi a valóságot» (4. l.). Kérdi a faji büszkeség, «vajjon szilárdítjuk-e a nemzetiséget a finnezéssel?» «Erre, felel Hunfalvy, nékem egyszerű válaszoló kérdésem van: veszítjük-e a nemzetiséget igazsággal és valósággal? A mi való és igaz van a nyelvtudományban, azt keressük mi» (9. l.). «A mi nyelvészkedésünk, mondja más helyütt, alapos akar lenni; azért halad lassan, mert mélyre ás . . . Semmitől se óvakodjunk annyira, mint a nyelvtudomány könnyelműségétől; így munkálkodva remélünk megfelelni az Akadémia rendeltetésének s közvetve szilárdíthatni nemzetiiségünket is, mert a valóság soha sem árthat az igazság-

nak: úgyde nemzetiségünk csak az igazságban bízhatik» (11. l.).

Szorosabb tárgyára térve szerzünk Rask és Friis lapp nyelvtanai, Leem *Nomenclator lapponicus*-a, Stockfleth norvég-lapp szókönyve, Lindahl és Öhrling *Lexicon Lapponicum*-a s egyéb művek alapján ismerteti a lapp hangtant, aztán 104 cikkben sorra veszi s az újabb források alapján helyesbíti Sajnovics adatait. Tárgyalva a Sajnovics műve felől mondott ítéleteket, megállapítja, hogy helytelenül fejezte ki észrevételét, midőn azt hirdette, hogy «a lapp nyelv azonos a magyar nyelvvel». «Azonosságrul szó sem lehet rokonok közt», mondja Hunfalvy. «A mi közönségünk a rokonságot az eredettől nem akarja megkülönböztetni. A lapp nyelv rokona a magyarnak, mint a finn, észt, mint a keleti finnek, mint a török-tatár, mongol, mandsu; ezen rokonságnál gondolni sem lehet olyatén eredetről, mintha a magyar nyelv előbb a lapptul, aztán a mandsutól stb. származott volna» (16. l.). «Mi nem is kérdezzük, melyik nyelviül eredt a rokonok közül a magyar nyelv? Ilyen kérdésnek nincs okos értelme, arra okos feleletet sem lehetne találni» (17. l.).

Nem ok nélkül fejtegette Hunfalvy akadémikus társai előtt ezeket a ma oly természetesnek tetsző, elemi igazságokat. Szinte meglepő, hogy mily tájékozatlanság uralkodott e korban a nyelvrokonság fogalmára nézve tudós körökben is s hogy különösen mennyire irtóztak a finn-lapp rokonság eszméjétől. Ezek számára, mintbogy már nem volt semmi menekvés az altaji nép- és nyelvcsaládhoz való tartozástól, nagy lelki könnyebbülés volt, hogy Reguly fel fogása és Hunfalvy tanítása értelmében a magyar legalább különálló ága volt az altaji népcsaládnak s így nem kellett szerintük eredetét valamely finn, lapp vagy más csiribiri néptől származtatni. A finn rokonságtól — írja Szontagh Gusztáv *A magyarok eredete* czimű értekezésében — valahára szerencsésen megszabadított Reguly Antal», mert szerinte «sem a magyar nyelv nem származik a finntől, sem a finn a magyartól, hanem mindkettő önálló ága egy közös törzsöknek, az ural-altaiinak, melyhez a mandzsú,

mongol, török-tatár, szamojéd és finn nyelveken kívül a magyart is kell számítanunk» (*Új. Magy. Múz.* I: 90; 91.) Wenzel Gusztáv is megnyugvással jelenti ki *Eszmetöredékek a magyarok eredetéről* című művében, hogy «a magyar népet és nyelvet a nagy scytha néposztály és nyelrendszer egyik önálló tagjának tekinthetjük... Az ural-altái, helyesben scytha nyelvcsalád bensőleg összefüggő tagjai a mongol, török-tatár, a mandzsú, a szamojéd, a finn és magyar nyelvek; legközelebb ezek közt a magyarhoz csakugyan a finn nyelvek állnak, s ezek sorából különösen az urali finneké» (u. o. 309. l.). De még 1859-ben is mennyire örül Lugossy József ennek a már akkor avulni kezdő gondolatnak. «Teljesülnie kell, írja *Nyelvészeti iránynézetek* című értekezésében, Hunfalvy sejtelmének abban, hogy magyar nyelvünk nem gyenge sarj az osztály és vogul mellett harmadikul, mint ezt, ha nem hibázok, Klaproth nyomán fogadta el tanául a külföldi tudomány, hanem erőteljes sudar, mely középnövést vett az urali és altaji nagy sudarok közt; zöldelő levél, mely harmadikul egészíti ki az ural-altajiak lóherjét. Együvé, nem pedig alárendelt viszonyban áll ama két nagy osztályhoz. Nem finn, sem török-tatár, hanem egymaga rokona egyfelől a sok népű s nyelvű csúdnak, másfelől a sok népű s nyelvű ujgurnak» (*Akad. Ért.* 1859: 15—6. l.). Nemsokára eloszlatta ez ábrándot Reguly gyűjtéseinek előtérbe nyomuló bűvárlata.

Regulyval Hunfalvy mindjárt a magyar nyelvtudomány terén való föllépésének kezdetén, 1851-ben ismerkedett meg. Említi már *Nyelvészeti nagy tennivalóinkról* írt értekezésében, hogy Reguly «szívessége és útmutatása» nélkül nem volna képes nagy feladataiba kezdeni, azonban tényleg évek hosszú során át semmi nyomát sem találjuk annak munkásságában, hogy Reguly gyűjtéseiből és megfigyeléseiből neki valamit elmondott, vagy megmutatott volna. 1854-ben pedig ezt írja Hunfalvy: «Nem eléggé fájlalható veszteség az is, mellyet tudományunk érez az által, hogy Regulynk eddigelé hallgatott, s félő, sokáig fog még hallgatni» (*Új. Magy. Múz.* 1854. évf. I: 337.). «Igen gyakran —

mondja Hunfalvy *Vogul föld és nép* művének bevezetésében Regulyról — ösztönzém utazásainak leírására s gyűjteményeinek kidolgozására; de teste kifáradva s szelleme meg lévén törve, arrul néha szinte hallani sem akart: másszor meg szívesen elbeszélle tapasztalásaibul egyet-mást, a minek érdekessége még inkább fokozza vala az óhajtatást, bár Reguly leírná utazásait. Még nálam is jobban ösztönzé folyvást Toldy Ferencz, sajnálkozással látván, hogy idő multával mind bajosabbá válik majd a munka a betegeskedőnek.» Teltek az évek s míg az Akadémiában egész irodalom termett a nyelvtudományi kérdések iránt való érdeklődésből, Reguly visszavonulva féltékenyen őrizte kincseit. Végre az 1857-ik év őszén sikerült Toldynak hosszas unszólással őt rábírní, hogy feldolgozás és közlés czéljából engedjen át egy kis részt gyűjtéseiből Hunfalvynak. Toldy nagy örömmel hozta az átadott iratesomót Hunfalvyhoz, de mint az utóbbtól egy ízben hallottam, csalódást okozott, hogy Reguly nem vogul-osztják, hanem Volga-vidéki gyűjtéseiből küldött némi anyagot, holott Hunfalvyt kevésbbé a mordvin, cseremisiz és csuvas, mint inkább a vogul és osztják nyelvek érdekelték, nemcsak mivel ezekről volt a tudományos világnak legkevesebb tájékozottsága, hanem mivel a magyar kutatás szempontjából is innen volt legtöbb okulás várható. Meg kellett tehát Toldynak ismételnie közbenjárását Regulynál, mely ezúttal arra irányult, hogy Hunfalvy segítségével legelsőben vogul gyűjtéseinek rendezéséhez fogjon. Reguly bele is egyezett e kívánságba s ettől fogva az 1857-ik év téli s az 1858-ik tavaszi hónapjaiban hetenként többször ellátogatott Hunfalvyhoz, hogy a vogul nyelv ismeretébe bevezesse. Legközelebbi czéljuk az volt, hogy kiadnak egy éjszaki vogul nyelvtant néhány mondai szöveggel, ezután a déli vogulságra tértek volna át s így lassanként a többi gyűjtések anyagára, miközben maga Reguly nép- és földirati munkáját akarta készíttetni (*Magy. Nyelvészet* IV:142.). Mind e szép szándékot meghiusította Regulynak 1858 augusztus 23-án bekövetkezett elhunytá. Itt maradtak örökbecsű gyűjtései a nélkül, hogy ő maga azokból valamit is kiadhatott volna.

Az első emlékoszlopot a magyar tudományosság e dicső mártyrjának Hunfalvy állította *Egy vogul monda* című értekezésével, melyet az Akadémia 1859 márczius 31-iki ülésén székfoglaló gyanánt mutatott be, miután t. i. őt az 1858-iki december 15-ikén tartott nagygyűlés Arany Jánossal, Ballagival és Lugossyval együtt az Akadémia rendes tagjává választotta. Itt közli a világ teremtésének azt a vogul mondáját, melyet Reguly a Szigva mellett jegyzett föl fordítás, rövid nyelvtani vázlat s egy összehasonlító adatokkal bővelkedő szójegyzék kíséretében, A «Toldalékban» ismerteti Ahlquistnak előleges tudósítását a lozvai vogulok név- s igeragozásáról, valamint hónapneveiről. E munkával kezdi meg Reguly hagyatékának feldolgozását, tudatában annak, hogy itt oly kincs tárul fel előtte, melylyel «tán kérkedni fog a magyar tudomány». Valóságos örömmel viszi első megfejtett s tartalmilag is kiválóan becses vogul szövegét az Akadémia elé, ezzel akarván kifejezni köszönetét az iránta tanúsított megtisztelő bizalomért. «Örvendek magamnak, úgymond, hogy csak ennyire is birtam már menni; hisz ezzel sem vesz el többé Reguly fáradsága s ezzel is tetemes tanulságot nyujtok a magyar nyelvtudománynak» (*Akad. Ért.* 1859:286. l.).

Világos és határozott körvonalakban állapítja meg ezuttal jövő munkásságának kettős irányát. «Mit ígér az én egybehasonlító nyelvészetem?» — hangzik kérdése az Akadémia előtt, s felel: «Kettőt ígér, szorosan nyelvtudományit és történelmit. Szorosan vett nyelvtudományi ígérete a rokon nyelvtények egybegyűjtését és leírását foglalja magában, s az ebből kihozandó grammatikai felvilágosítást... Igéretének másik része történelmi, melynél fogva kötelezi magát, mennyiben tőle kitelik, világosságra hozni azon tények tanuságát, melyek a szókban rejlenek s melyek a rokon nyelveken beszélő népek ősi lakhelyeit és külső történeteit annyira mennyire földerítik» (u. o. 287. l.). Ez az utóbbi a magyar nyelvészeti palæontologia, vagyis a nyelvészeti alapra helyezett ethnologiai és műveltség-történeti kutatások programja, mely Hunfalvy munkásságának ezentúl következő, immár harmadik korszakában egyre

bővebb arányban érvényesül s végül a szorosan vett nyelvészeti tevékenységet teljesen kiszorítja.

Erre a nevezetes fordulatra, mely lehetővé teszi, hogy Hunfalvy új kincses bányák föltárásával gyarapítsa nemzeti tudományosságunkat, jelentékeny hatással volt Budenz József föllépte, kinek személyében Hunfalvy oly kiválóan képzett és lelkes munkaerőt nyert a szorosan vett nyelvészeti feladatokra, hogy ezentúl lassanként egészen neki engedheti át ezt a tért, sőt jó lélekkel bízhatja rá Reguly hagyatékának feldolgozását is. Valóban gondviselészerű kedvezése a sorsnak, hogy ugyanazon évben, melyben Regulyt elvesztettük, magajándékozott bennünket Budenzzel, a híres Benfey tanítványával, ki az indogermán nyelvek terén rendszeres és bő kutatások folyamán kifejlődött kritikai módszert átvitte s alkalmazta az altaji, első sorban a finn-magyar nyelvekre s itt nemcsak hogy nagyszerű műveket alkotott, melyek dísz és becsületet szereztek tudományosságunknak az egész művelt világ előtt, hanem belecsepegtette egyúttal lelkesedését tanítványainak szívébe, kik nem ernyedő szorgalommal munkálkodnak s haladnak előre a tőle tört ösvényeken, sőt új sarjakat is nevelve átadják a mester dicső szellemi örökét egy harmadik nemzedéknek. Hunfalvy szerezte meg nekünk Budenzet, ő gondoskodott a hazánkba érkezett ifjú tudós megélhetésének első eszközeiről, később ő nevezettette ki maga mellé könyvtársegédnek, ő buzdította munkásságra s így ha Budenz életét a magyar nyelv tudományának szentelhette, ez fő-főképen Hunfalvynak elévülhetetlen, nagy érdeme. Budenz lesz Hunfalvynak legbuzgóbb munkatársa a *Magyar Nyelvészettel*ben is, az ötödik évfolyamot kevés megszakítással ketten írják, Budenz maga kilencz közleménynyel szerepel benne. Boldogan írja róla Hunfalvy *A magyar meg és rokonsága* című értekezéséhez fűzött észrevételekben: «Budenz úr cikkében meg kell szeretni azon szorgalmat, mellyet mi csak a görög és római nyelvek tárgyalásában szoktunk várni és csodálni. Ha így tárgyalandjuk a magyar nyelv tényeit, nemcsak az önlegességet fogjuk kerülni, mely gyakran megjártssza nyelvtudományunkat, hanem nyelvünk történeteit is szabatosan

fogjuk világosságra hozni, mely nélkül annak jelenjét nem lehet jól tudnunk» (*Magy. Nyelvészet* V:240.).

Nemsokára megváltozik Hunfalvy munkásságának irodalmi tere is, a mennyiben a M. T. Akadémia 1856-ban alakult Nyelvtudományi Bizottságának 1861-ben harmincz ívnyi külön szakfolyóiratot engedélyez s az így meginduló *Nyelvtudományi Közleményeknek* Hunfalvy lesz, mint bizottsági előadó, a szerkesztője. Megszűnhetett most már a *Magyar Nyelvészet*, melynek terjedelme különben sem lett volna elégséges ama nagyszabású munkálatok befogadására, melyekben Budenz különösen Regulynak csuvas, cseremiszi és mordvin gyűjtéseit feldolgozta; másrészt az Hunfalvynak magánvállalata volt, melyre anyagi erejét túlhaladó arányban áldozott. Az új folyóiratnak első közleménye Fogarásinak *Szabatlosság az igeidőkben* című értekezése volt, melyben újból kétségbe vonja, hogy a nyelvemlékek az igeidők alkalmazásának kérdéseit illetőleg «már kifejtett és kifejtendő irányunkban általános előképül szolgálhatnak» (2. l.). Hunfalvy erre *A régi magyar írók mire nézve lehetnek igazító mintáink?* czímen bő fejtegetéssel válaszol s itt ismét igazolja, hogy a régi magyaros írók nem találomra, hanem szabályos következetességgel alkalmazzák a különböző igeidő-alakokat. «Ha igaz, úgymond, hogy a régi szavahihető magyar nyelv döntötte el az ikesség kérdését, ... úgy az fogja az időalakok jelentésének kérdését is eldönteni» (I. 44.). Fogarásinak egy másik műve ad alkalmat Hunfalvynak, hogy ugyane kötetben a mordvin és vogul név- és igeragozást az eddiginél teljesebb képen mutassa be. — A II. kötetben (1863) Hunfalvy bőven ismerteti Müller Miksának *Vorlesungen über die Wissenschaft der Sprache* (1863) című angolból fordított művét, megvilágítva egyes részeket a magyarból s rokon nyelvekből vett adatokkal. Itt találjuk első említését, hogy «a magyar nyelv az úgynevezett ugor nyelvágtól vált el» (II. 88.). Egy másik terjedelmes ismertetése Charles Bunsennek *Az egyetemes történelem bölcséletének körvonalai, alkalmazva a nyelvre és vallásra* (1854) című művével s ebben különösen Müller Miksának a nem-iráni és nem-sémi (tőle jobb szó híján «tu-

ráninak» nevezett) nyelvekre vonatkozó levelével foglalkozik s arra az eredményre jut, hogy «azok a nyelvek, melyeket Müller a turánság alá foglal, nem tartoznak úgy össze, hogy egy nyelvnemzetségnek lehetne mondani; sőt látjuk, hogy azok többféle nyelvnemzetségeket tesznek» (II. 460.).

Hunfalvynak ezen korszakbeli munkásságához tartozik a M. T. Akadémia kiadásában megjelent *Finn olvasókönyv* is (1861), mely ép úgy, mint Fábíán Istvánnak szintén akadémiai kiadásban megjelent *Finn nyelvtana* (1859), azzal a gyakorlati céllal készült, hogy ennek segítségével különösen a magyar nyelv tanárai könnyebben megismerkedhessenek a finn nyelvvel és irodalommal. Eredetileg három kötetre volt tervezve, melyek közül a második az itt közölt irodalmi és népköltési mutatványok fordítását, a harmadik a finn nyelv szótárát nyújtotta volna; de ez utóbbi kötetek kiadása, úgy látszik, a remélt érdeklődés híjánál fogva elmaradt.

* * *

Hunfalvy tudományos tevékenységének a hatvanas években legkiválóbb alkotása s egyszersmind új irányának be-mutatója *A vogul föld és nép* műve, mely hosszas elő-készület után 1864-ben jelent meg mint Reguly hagyományainak első kötete. Ez már kevésbbé nyelvészeti, mint inkább nyelvészeti eredményeken épülő néprajzi s magyar őstörténeti munka, melynek derékrészét Reguly éjszaki vogul gyűjtései — öt mythikai rege, néhány istenidéző ige-töredék, egy mese s öt medveének — alkotják fordítással, nyelvi magyarázatokkal és bevezető mythologiai tárgyalásokkal; előrészét a vogul népre és nyelvre vonatkozó régibb tudósítások, Reguly utazásának s vogul-osztják nyelvi gyűjtéseinek leírása, továbbá a vogul földnek s természeti világának, úgyszintén a vogul népeletnek nyelvi adatokkal vázolt rajzai; végül utórészét bő fejtegetések a vogul-magyar nyelvi és ethnikai kapcsolatról, illetve a magyar nyelv és nép eredetéről. Bámulattal tölt el bennünket e mű tanulmányánál az a rendkívüli gondosság és szorgalom, melylyel Hunfalvy a vogulokra vonatkozó minden előmunkálatot felhasznált s

minden adatot a maga helyén értékesített; főképp pedig, hogy azzal a kevés készütséggel, melyet a Regulyval való együttmunkálkodás révén szerezhetett, képes volt aránylag nem sok tévedéssel az éjszaki vogul szövegeket megfejteni, noha ezek, egy kis részt kivéve, úgy mint az osztják énekek, sorközi jegyzetek nélkül vannak fölírva, s így megértésükhöz nem volt Hunfalvynak egyéb segítsége, mint Regulynak nem betűsorban, hanem fogalmi csoportok szerint rendezett szójegyzéke. Meglepő a történeti bizonyságok ama nagy tömege is, melyeket e műben Hunfalvy összehordott s melyeknek végeredményét a következő szavakban foglalja össze:

«A nyelvek, a népek eredetének kérdésében legbizonyosabb tanúk és legrészhajlatlanabb bírák: a történelmi emlékezések, a krónikai előadások, csak amazok tanúságai által érthetők meg. S a nyelvek megegyezhetetlen tanúságai szerint a magyar nyelv az altáji nyelvfajhoz, ennek pedig ugor nyelvcsoporthoz tartozik, a mely a középső helyet foglalja el a finn és török nyelvcsoporthoz közt. A magyar nép tehát, nyelvének bizonyításánál fogva, az altáji népfajhoz, s ennek ugor nyelvű csoportjához tartozik, a mely a középső helyet foglalja el a finn és török nyelvű népek közt. Továbbá a magyar nyelv, mint különösen ugor nyelv, a vogul és osztják nyelvekhez áll legközelebb, érintkezvén a török nyelvvel is, jelesen a csuvassal: a magyar népnek ősi hazáját, tehát ott kell keresni, a hol egyfelől a mai vogulok és osztjások elődjai neki szomszédjai lehetnek, s a hol másfelől a kazár néppel is érintkezhetik vala. Ez az ősi haza az alsó Irtyis és a Tobol mellékein vala, a hova a magyar krónikák is teszik. Ott azonban a magyarok nem származtak volt a voguloktól, annál kevésbé a finnektől, hanem mindkettejükkel együtt közös törzsből származtak ki, mint egyediség a többi egyediségek közt. Viszontagságaik nyomait a nyelvökön hordozzák, milyenek a török szók és alakok, a temérdek sok szláv szók, végre a német szók, melyek mind megannyi hiteles bizonyságai azon történeteknek, a melyeket a magyar nemzet tapasztalt» (353-4. l.).

Két fontos alapgondolatban mutatkozik itt haladás az

eredet kérdésének előbbi felfogásához képest. Az egyik, hogy a magyar nyelv egymagában nem különálló ága többé az altáji nyelvfajnak, a mely kiválóságát még néhány évvel ezelőtt Lugossy magasztalta; hanem a vogul és osztjáki nyelvekkel együtt alkot egy szorosabb rokonsági egységet, az ú. n. «ugor» csoportot s ez áll középhelyzetben a finn és török nyelvcsoportok közt. A másik, hogy a magyar nyelvben található török egyezések tetemes része hangtani alkatában csuvas jellegű, mi arra vall, hogy a magyar egykor az e nyelvet beszélő népnek őseivel — mint Hunfalvy pontosan kifejezi — «érintkezett». Ez az ethnologiai és nyelvészeti szempontból egyaránt nagyjelentőségű észrevétel Hunfalvynak ebben a művében merül föl először, bár bizonyítékai között ezuttal még csak az iker, tenger, karó, gyűrű (= török ikiz, teniz, kazuk, jüzük) stb. szavakban mutatózó *z~r* hang-megfelelés s a szél szóban föltetsző csuvasos *j—s* változás (= török *jil*, csuvas *σίl*) van fölemlítve (297—8. l.). Világosan megmondja Hunfalvy e helyt azt is, hogy a török-magyar szóegyezések sorában sok van olyan, melyeket «inkább a töröktől kölcsönvett szóknak, mintsem közösöknek lehet tartani, mert úgyszólván semmi hangváltozást nem mutatnak».

Kiváló jelentőségű s minden időre irányadó Hunfalvynak itt először kifejezett ítélete a magyarok hún eredetének kérdésében is: «Századok óta, úgymond, él az a vélemény, hogy a magyarok háromszor jövének ki, először a húnok, azután az avarok, s végre saját nevök, vagy a nyugati külföldiek szerint, ugorok (ugor, uger, ungar, hungar) neve alatt». A nyelvészeti és történeti nyomok csak az ú. n. harmadik kijövetelig érnek, hol megszakad a nyelvészet «ariadnei fonala» mert a húnok és avarok nyelvéről semmi tudomásunk nincsen. Vajon igazán, hangzik Hunfalvy kérdése, nemzeti hagyományokból írták-e a Névtelen és Kézai, a mit a magyarok s különösen a székelyek hún eredetéről írnak? «Ebben nincsen lehetetlenség», mondja, azonban «magokra nem bizonyítanak sokat a régi hagyományok, a mellyek nem mindenkor a nép ajkáról jutnak az irodalomba, hanem vajmi sokszor az irodalomból kerülnek a nép

ajkára». A nyugati krónikák az avarokat sokszor húnoknak nevezik, mivel Attila országában, Hunniában laktak; ellenben a magyarokat ugyanazon krónikák mindenkor ungri, ungari, nem pedig hunni néven említik. Azt véli tehát Hunfalvy, hogy a húnokkal való kapcsolat eszméje csak a XII. században keletkezhetett, valószínűleg a Magyarországon keresztül vonuló keresztes hadak s a Nibelungen-ének emlékezetei révén, a mennyiben e korszak külföldi írói, midőn Magyarországról írnak, e földet régi módra Hunniának nevezik, miből egész természetesen fejlődött a gondolat, hogy Hunniának lakói húnok, tehát a magyarok húnok. Bizonyára ez az alaptalan következtetés hathatott legrégibb krónikásainknak arra a felfogására, hogy a magyarok története kapcsolatos a húnokéval, illetve hogy a magyarok a húnok utódai s a krónikákból az egyházi férfiak által könnyen átszármazhatott ez a multat dicsőítő képzelet a néphez is.

Reguly hagyományainak ez első kötete után Hunfalvy másodikul a déli vogul énekek kiadását vette szándékba; azonban, noha ezeknek a szövegeknek eredeti kézíratai tül-nyomó részben el vannak látva sorközi magyarázatokkal, Hunfalvy azokat megfejteni nem birta. Nem csodálkozom ezen, ha meggondolom, hogy magam is, midőn már folyékonyan társaloghattam ott a helyszínén, a Lozva vidékén a vogulokkal, négy-öt ízben szedegettem elő Reguly déli vogul gyűjtéseinek magammal vitt másolatait, hogy átírásukat és értelmezésüket vogul tanítóim segítségével megkísértem; azonban mindannyiszor abba kellett hagynom a munkát, mert eredményhez nem juthattam. Csak miután végigjártam az Alsó-Lozva, Tavda, Konda, Jevra és Pelym folyók vidékeit s átkutattam az egész déli vogulság nyelvét, kezdtem rájönni a Reguly-féle déli vogul szövegek tökéletlen írásmódjának nyitjára s nyomról-nyomra, ismert részekről ismeretlenekhez haladva tárultak föl lassanként előttem az előbb érthetetlen népköltési szövegek rejtelmei. De maradt így is utánam jövőben megfjtendő homályos részlet elég.

Hogy Hunfalvy Reguly vogul osztyák hagyatékának kiadását sikerrel folytathassa vala, e nyelvekre vonatkozó-

lag új ismeretforrásokra lett volna szüksége; erre azonban akkortájt alig lehetett remény, miért is Hunfalvy egyelőre megszakítván e munkát, éveken át kisebb feladatokkal foglalkozik, későbbi nagy ethnographiai műveinek előmunkáival. Ezek közé tartozik a *Budapesti Szemle* 1864-ik évfolyamában *A magyarok eredete* czímen megjelent értekezése, melyben a művelt közönség számára népszerűen adja elő e tárgyra vonatkozó kutatásait, kivonatszerűen követve s helyenként kiegészítve *A vogul föld és nép* műve utórészének fejtegetéseit. Egyéb idevágó tanulmányai a hatvanas években a *Nyelvtudományi Közleményekben* látnak napvilágot. Így *A finn nemzet történetírásáról* írt műve (1865, IV. köt.), melyben különösen becses Koskinen György *A szuomi faj régiségéről való ismeretek* című finn értekezésének részletes vázlata, mely az altaji faj történetét a délázsiai ékiratokban talált legrégibb nyomoktól kezdve Európa őslakóin, Herodotos szkytháin, Pytheas Thuléjén, Tacitus Fenni népén, a húnokon s a középkori népvándorlás többi népein át egész a magyarokra vonatkozó legrégibb tudósításokig tárgyalja. *Némely újabb nyelvtudományi jelenség* czímen (1866, VI.) Hunfalvy ugyancsak Koskinennek *Sur l'antiquité des Lives en Livonie* (1866) művét ismerteti, mely az angol és skandináv régészeknek azzal a nézetével foglalkozik, hogy Európa éjszaki részén a kőkorszakban finnek és lappok éltek s a Balti-tenger vidékén is ugyanazok a népek az őslakók, melyeknek utódai ma is bírnak a balti tartományok tetemes részét, t. i. az esztek, livek és kurok. Elmésen jegyzi meg Hunfalvy, hogy «eme régészethben sok régészet is van». Másik tárgya ez értekezés Szabó Károly érdemes műve *A régi hún-székely írásról*, mely hitelesnek fogadva el a régi krónikák «nemzeti hagyományát» a székelyek hún eredetéről, arra az eredményre jut, hogy ez a székelység «századok hosszú során ápolta s fenntartotta kebelében fajunk ősi honából magával hozott saját írásmódját, hajdani ázsiai míveltségünk legvilágosabb bizonyosságát». «Azonban — kérde Hunfalvy — krónikáink mire nézve bizonyító erejűek? A Névtelen Magógtól, Jáfet fiától származtatja Attilát és Ugeket,

Álmos vezér apját, ki meg Árpád apja; ennél fogva Árpád igenes utódja Attilának, tehát hunosabb a székelyeknél is, kik csak Attila hadaiból valók... A valószínűséggel harczol az a föltevés, hogy a székelyeknél megmaradt, Árpádekknál pedig elveszett volna a hún írás, mert az uralkodó nemzetség a maga hasznára fordítja népének míveltségi eszközeit, avagy megszűnik uralkodó lenni.» Abból a tényből, hogy a krónikák a magyaroknál nem emlitenek hún írást, «inkább azt kell következtetni, hogy a székelyeknél találtatott írás, akármiféle legyen is az, aligha hún lehet... Hogy írást lehet szerezni, vagy koholni, azt épen Szabó mutatta meg; mi lehetetlen volna abban, ha az úgynevezett ősi székelyírást is valahogyan szerzettnek, vagy koholtnak is gondolnók?» (NyK. VI : 13.). Az előbbi tanulmányok köréhez tartozó Hunfalvynak *Europæus a finn-magyar helynevekről* című értekezése is (1869; NyK. VII : 198.), mely a nevezett finn tudósnek a *Suomi* folyóirat 1868-iki évfolyamában *Tudósítás a finn-magyar népek régi lakóhelyeiről* címen közölt művét mutatja be. Szó van itt «a Finn- és Oroszországban előforduló ama helynevekről, melyek nem finn (annál kevésbbé szláv), hanem ugor nyelvűek volnának s azt tanusítanak, hogy azokban a tartományokban hajdan ugor népek tanyáztak». Hunfalvy *Europæus* munkáját olyannak találja, «mely méltán igényli a magyar tudomány figyelmét; mert lehet, hogy elősegíti az ugor népek régiségének földelését, melyek 'éji homályban' vannak elrejtve» (VII : 205.). Szintén régészeti tartalmú Hunfalvynak *Az európai ősmíveltség képe* című közleménye, (1873; NyK. X : 423.), melyben J. J. A. Worsaae híres dán tudósnek *Oroszország s északi Skandinávia népesedéséről s legrégibb műveltségi viszonyairól* szóló művét (1872) finn fajú népekre vonatkozó észrevételekkel ismerteti. Ez ismertetés felolvasása az Akadémia egyik osztályülésén Pulszky Ferencz elnöknek éles hangú megjegyzésére adott alkalmat (l. u. o. 461—2. l.) s talán ez a körülmény is hozzájárult ahhoz, hogy Hunfalvy irodalmi munkásságában az ethnologiai szempontú régészeti tanulmányok sorozata e munkával befejeződik.

A későbbi nagyszabású oláh ethnologiai tanulmányok előhírnökei Hunfalvynak a *Nyelvtudományi Közlemények* VI. kötetében (1867) megjelent *A rumun nyelv és nép, A „Siebenbürgen“ országnévről s az erdélyi helynevekről* és *Az oláh fejedelemség kezdetei* című értekezései, melyek mindannyian Roesler Róbert munkái (*Dacier u. Romänen. Eine geschichtliche Studie* 1866, *Die Anfänge des walachischen Fürstentums* 1867) nyomán készültek. Nyilván az költötte föl Hunfalvban az érdeklődést Roesler művei iránt, hogy emez, ép úgy mint ő maga a hún-székely kérdésben, megbízhatatlannak találta Anonymus közléseit a honfoglalás eseményeire vonatkozólag. Anonymus ugyanis főalapja a román történetírók amaz állításának, hogy a románok egyenes utódai azoknak a római gyarmatosoknak, kiket a II. század elején Trajanus császár telepített Dáciaába, a mai Erdélybe a kik itt éltek azóta szakadatlan történeti folytonosságban saját fejedelmeik alatt, míg a IX. században betörő magyarok Gelou fejedelmet («ducem Blacorum») le nem győzték s országát igazságtalanul el nem vették. Tudvalevőleg ez az alapja a dáko-román politikai ábrándoknak is s így Hunfalvynak kettős, t. i. tudományos és honfíui érdeke volt, hogy Roesler nézeteit itthonn kellő tüzetességgel ismertesse és terjessze. Ezek szerint az oláhok nem a Trajanus Dáciájába telepített római gyarmatosok utódai, hanem azoké, a kik innen Aurelianus Dáciájába települtek, hol a görög birodalmon átzajlott népvándorlás folytán egymástól két főágban elszakadva, a Balkán-félsziget keleti és közép részeiben, Macedonia, Thessalia s Bolgárország területein szóródtak szét s e helyeken erősen vegyültek részben szláv, részben görög népelemekkel. Erdély s a Duna-fejedelemségek eredetileg nem oláh, hanem később részben eloláhosodott tartományok; a román nyelvű lakosság folytonossága e vidéken egy ezredév által van megszakítva. A Dunától délre eső régibb területükről az oláhok lassanként mint nomád pásztorok húzódnak a dunáninnen i éjszaki vidékekre, hol létük nyoma csak a XIII. századtól kezdve mutatkozik. «Nomád állapotuk s észrevétlen terjedésük már mívelt és államilag rendezett tartományokban fejt meg jognélküli

voltukat Erdélyországban» (VI: 147—8.). Anonymus elbeszélése a honfoglalás korabeli oláhokról azon alapulhat, hogy a maga korának viszonyait helyezi a IX. századba» (u. o. 143.). Ez Hunfalvy első fentemlített értekezésének lenyege. A másodikban Roeslert követve azt mutatja ki, hogy «Erdélyország mai topographiája nem támogatja, sőt megczáfolja azt a közfelfogást, mely szerint az oláhok a rómaiak ideje óta szakadatlanul és feles számmal lakták Erdélyt» (u. o. 220.). Hiába változtatta meg az uj-román irodalom Nagy-Szebennek régi és a nép ajkán ma is hangzó oláh Sibiú (Sibi) nevét Sabiiu-ra, hogy ezen alapon a nevezett város környékén római Sabinum-telep létezését hihetővé tegye, s ráfogja, hogy a román nép ajkán ennek emléke maradt volna fenn: nincs semmi nyoma a régi forrásokban egy Sabinum nevű helységnek e tájon, az oláh nyelv hangfejlődési törvénye szerint nem is felel meg Sabiiu a vélt latin ősalaknak s tudjuk határozottan azt is, hogy a Szeben helynév az ottani Sibin (Cibin) patak nevéből eredt, mely visszatükröződik a városnak középkori latin Cibinium s német Sibinbure nevében is. Ez utóbbinak szász-német ejtésű változata, Siebenbürgen, lett egyszersmind Erdély neve, melynek értelme korántsem «Septem castra», mint a népetymologia nyomán már Kézai fordította, hanem az egyesszámú Bürgen szóval összetéve «Castrum Sibin» (u. o. 214—6.). A fent idézett harmadik közlemény is azt igazolja, hogy a román történetírás a homályos régi korokra vonatkozólag tele van ábrándos képzetekkel s hamisításokkal, melyeket becsempésznek a naiv népköltés közléseibe és magyarázataiba is, azt állítván pl., hogy a mondának Dókie nevű nőalakja, mely után márczius első kilencz napját a nép «Dókie napjainak» nevezi, nem más, mint Dácia személyesítése, holott ez a név csak az Eudokiának változata s a legenda az ily nevű görög martírnőre vonatkozik, kinek emlékét márczius elsején ünnepli a keleti egyház (u. o. 221—2.).

Az összehasonlító nyelvészet körébe vágó munkálatok Hunfalvy tudományos működésének e harmadik korszakában: Ahlquist egyik svéd nyelvű közleményének ismertetése,

melynek tárgya a magyar nyelv rokonsága a finn nyelvvel (1864; NyK. III:19.); *A lapp nyelv* leírása (1866; u. o. V:286.), mely a nyelvtani alakokat a finn nyelvre való különös tekintettel tárgyalja; fejtegetések a Halotti Beszédbeli feze (fészek) (1865, IV:443.; 1867, VI:238.) és jochtat (1869, VII. 234.) szóról, továbbá *Régi magyar szók* czímen (u. o. V:246.) a réül, révedez, kégy (stadium), sarchas, ewr, wsbek, joccerydech szavakról, valamint a Halotti Beszédbeli odutta, tiluvt stb. igevégzetekről. Régi *Hegyaljai oklevelek* közlése nyomán jut Hunfalvy a későbbi dolgozataiban is gyakran emlegetett *Ukkon pohár*ra, melynél meglepi a föltűnő hangbeli összezsengés a szintén «áldomás-poharat» jelentő finn Ukkon malja «Ukko (Öreg Isten) pohara» kifejezéssel; de megjegyzi, hogy a két kifejezés egyeztetése nehézségekbe ütközik (u. o. VI:340.) A *Földirali és helynevek* című közleményben felújítja és kiegészíti Sándor Istvánnak a *Sokfélében* már 1801-ben és 1808-ban közölt ama nézetét, hogy a Sajó, Héjő, Berettyó, Tápíó és Sijó folyónevek utórészében egy jó alakú és «folyó» jelentésű elavult magyar szó lappang, mely a vogul *jā*, zürjén *ju* s finn *joki* «folyó» szó rokonságához tartozik (u. o. VI:350.). Kevésbé sikerült kísérlet ugyanitt a Szinva, Zagyva, Boldva stb. folyónevek végzetének magyarázása, a zürjén *va* «víz» szóval, mely mint hangfejlemény a magyar *víz*, finn *vede*- stb. alakokhoz képest csakis a zürjén, s nem egyszersmind magyar, nyelvtörténet alapján érthető.

A Czuczor-Fogarasi-féle szótár etymologiai szörnyűségei indítják Hunfalvyt arra, hogy megírja bírálatát *A Magyar Nyelv Szótára elveiről és azok miképi alkalmazásáról* (1870, VIII:302.). Emlékeztet arra, hogy már 1852-ben, midőn első nyelvtudományi értekezéseit kezdte olvasgatni az Akadémiában, figyelmeztette a szerkesztőket a nyelvhasználat terén való óvatosságra, erre vonatkozó tanácsait azonban ők nem követték, sőt tudva indultak az ellenkező irányba. «Ők mindent, de mindent elemeznek; mintha hurkák volnának a szók, úgy szabják, szelik hátul, elől, középett... Minden szót meg bírnak magyarázni, s a magyaráz-

hatás nem ismer határt, korlátot. Magyaráznak héberből, szanszkritből, sínai nyelvből; a nyelvek rengetegében nem találnak egyet sem, a mely akár rokon, akár idegen volna a magyarhoz; mind egy vonalon áll vele, egy közelségben vagy távolságban áll hozzá, némileg a sínai nyelv látszik néha legközelebbi rokonnak, de nem állandóan, sokszor másnak, teszem a mongolnak is enged. De nemcsak mindent, hanem mindennel is és mindenképen magyaráznak (VIII : 304.). S ezt nevezik felsőbb nyelvészettudománynak!» «Beh nagyon meg vagyunk verve a felsőbb nyelvészettudománnyal!» írja Hunfalvy befejező szavaiban. Müller Miksa híres nyelvtudományi felolvasásainak készülő magyar fordítása vezeti tudósunkat az Elő-India déli félszigetén s Ceylon éjszaki részén élő dravida nyelvek tanulmányához, melyekről t. i. Müller Miksa azt állítja, hogy az altaji nyelvcsalád rokonságához tartoznak s ezekkel, valamint több más nyelvcsoporthal együtt az ú. n. «turáni nyelvosztályt» alkotják. *Dravida nyelvek, különösen a tamil nyelv* czímen közli Hunfalvy e tárgyra vonatkozó kutatásának eredményeit (1873, X: 345.), miután Caldwell összehasonlító dravida nyelvtana s Graul *Bibliotheca Tamulica* műve nyomán ismertette e nyelvek főbb alaktani sajátosságait. Szerinte nyilvánvaló, hogy van morphologiai hasonlatosság a dravida és altaji nyelvcsaládok között, amennyiben a dravida nyelvek is ragozók; ámde ez magában véve «nem rokonság, a mely csak közös származásból keletkezik», mert nyelvidomi hasonlatosság «lehet olyan nyelvfajok között is, melyeknek nagyon különböző eredetök van» (X: 358.).

E munkásság közben lassanként jelentékeny újabb anyag gyűl egybe a vogul és osztják nyelvekre nézve is s fölesillan a remény, hátha folytatható lesz ezek segítségével Reguly vogul-osztják hagyatékának földerítése és kiadása. Az 1869-ik évben egy Lipeséből jött kis küldemény lepte meg Hunfalvyt, a Máté-evangelium 10 első fejezetének Vologodszkiótól eredő éjszaki-osztják fordítása, melyet Bonaparte Lucián herczeg 1868-ban adott ki Londonban. «Kedvesebb ajándék nem juthatott nekem», írja e kiadványról Hunfalvy, kinek eddigelé Schiefner-Castrén osztják

nyelvtana és szótára nyomán csak a déli osztjakról lehetett némi tudomása; ellenben teljesen ismeretlen nyelvterület volt előtte az északi osztják, holott Reguly hagyatéka szempontjából éppen ennnnek alapos ismeretére lett volna nagyobb szüksége, minthogy Reguly minden magyarázat nélkül följegyzett 116 sűrűn írott ívre terjedő osztják énekei északi osztják nyelvűek. Örömmel sietett Hunfalvy jelentést tenni az Akadémiának e becses nyelvkinéséről *Osztják evangelium s az északi osztják nyelv* cím alatt megjelent értekezésében (1869, VII. 403.) s fölhívni a figyelmet a tárgyas- és birtokos-ragozásnak néhány itt található adátára, melyek magyar vonatkozásukban is igen tanulságosak. Szándékában volt azonnal hozzáfogni ez osztják evangeliumtöredék nyelvtani és szótári feldolgozásához, de rövid idő múlva ugyancsak az 1869-ik évben «szerencsés véletlen» folytán egy öt még inkább érdeklő nyelvanyag jutott birtokába: a Máté-evangeliumnak Popov Gergely és György testvérektől származó kondai vogul fordítása, melyet ugyancsak Bonaparte Lucián adott ki 1868-ban Londonban. Ez évnek nyarán ugyanis Hunfalvy megvalósíthatta régi tervét, hogy meglátogatja Finn- és Észts-országot s megismerkedik azokkal a tudósokkal, kiknek munkásságát két évtized óta oly meleg érdeklődéssel tanulmányozza és ismerteti. Ez útja alatt történt, hogy Dorpatban, az észts irodalmi társaság könyvtárát nézegetvén, itt egész véletlenül rábukkant a kondai vogul evangeliumra, hova ez vagy Wiedemann, vagy közvetlenül a kiadó révén kerülhetett, ki t. i. a költségén kevés példányszámban megjelenő bibliafordításokat rendesen maga szokta volt szétosztogatni, úgy hogy azokat nem könyvtárúsi úton, hanem csak szíveségből lehetett megszerezni. Hunfalvy természetesen égett a vágytól, hogy ezt a szöveget is a lehető legalaposabban átbúvárolhassa s miután annak kiadványát a dorpáti észts irodalmi társaság engedelméből hosszabb ideig való használatra haza hozhatta, teljes buzgalommal látott hozzá minden irányú feldolgozásához. Így jött létre *A kondai vogul nyelv* című műve, mely, mint a *Nyelvtudományi Közlemények* IX. kötete, 1872 ben jelent meg s Hunfalvy

nyelvtudományi munkásságának egyik legértékesebb terméke. Minden szóra s minden nyelvtani alakra nagy súlyt helyezve tüzetesen tárgyalja itt a kondai vogul nyelv alaktanát, kiegészítve hang- és mondattani észrevételekkel, közli az alapul szolgáló szöveget s ennek teljes szójegyzékét, bőven idézve minden adatnál igazoló példamondatokat s kitéve mindenütt a megfelelő éjszaki vogul alakokat is. Függelékben mellékli Szatiginnak, az utolsó kondai vogul fejedelem tanár fiának három vallási tárgyú fordítmányát szintén szójegyzékkel. «A magyar nyelvtudomány kedvelőjének, úgymond az előszóban, örömmel adom át e jelen munkát, a mely a déli vogul nyelvet egy evangéliumi fordítás szerint tárgyalja. A vogul (és osztják) nyelvnek lehető teljes tudását bizonyosan inkább, mint más rokonét fogja megkívánni az, a ki a magyar nyelvet úgy óhajtja megismerni, a mint vérrokonaival együtt az idők homályában megalkúlt, a melybe minden történelmileg lett dolognak gyökerei belemélyednek. Minden nyelv, tehát a magyar is, kész és önálló egység ugyan magában: de mivolta, sőt tulajdonságai egy nyelvnek sem világosak, ha rokonainak tanúsága által nem lesznek azokká.» «A vogul (osztják) nyelv, folytatja utóbb, olyannak tűnik elő, mely legközelebb áll a mienkhez; annak ismerete tehát legszükségesebb eszköze a magyar nyelvtudománynak.»

Megküldvén ezt a munkát Schiefnernek és Wiedemannnak Pétervárra, Hunfalvy ezektől azt az értesülést nyerte, hogy megvan az ottani akadémiai könyvtárban Márk evangéliumának vogul fordítása is, melyet Sjögrén András, Wiedemannnak akadémiai elődje, másolt volt le a Szent Zsinat könyvtárában őrzött eredetiről. Fel is ajánlották e tudósok, hogy megszerzik Hunfalvy számára az óhajtott vogul szöveget s midőn utóbb eljöttek Budapestre, Schiefner magával hozta a sajátkezűleg másolt vogul evangéliumot, Wiedemann pedig vogul gyűjteményét, melyet a Máté- és Márk-evangéliumok alapján a maga használatára készített. Hunfalvy átvevén e kéziratokat, *A kondai nyelv (Márk evangéliuma)* czímen kiadta nyelvtani bevezetéssel a második vogul evangéliumfordítást is (1873, X: 173.), mivel,

mint írja, «a nyelvisméret, a melyet ebből meríthetünk, oly tetemes, hogy annak valóban örvendhetünk». Szójegyzéket is csatolt e munkához, melyben egyes adatokat a Máté-evangelium megfelelőivel igazol. Ezek után fog Hunfalvy Az *éjszaki osztják nyelv* feldolgozásához «Vologodszkij fordításainak és orosz szótárának alapján, tekintettel mind Castrén déli osztják grammatikájára, mind a Reguly hozta szójegyzékre s eredeti osztják énekekre», mely műve 1875 ben jelent meg, szintén a *Nyelvtudományi Közlemények* külön kötete (XI.) gyanánt. Mai napig is, harmadfél évtized után, ez az egyetlen rendszeres éjszaki osztják nyelvtanunk, mely kimerítő alapossággal sorolja elő s tárgyalja főleg a forrásaiban található alaktani jelenségeket, melyeknek adatai azonban — mivel a szöveganyag csak kevés aprósággal terjed többre a Máté-evangelium tíz első fejezeténél — sajnos, összevéve sem elégségesek ahhoz, hogy belőlük akár az ige-, akár a névragozásnak teljes és világos képét nyerhetnők. A nyelvtani részt bevezetésül tájékoztatás előzi meg az osztjások történetéről, földéről, jelen állapotairól, néphitéről és a nyelvük tanulmányára vonatkozó forrásokról. Az osztják szótár a pétervári akadémia birtokában levő Vologodszki-féle orosz-osztják szógyűjteményen alapszik, melyet Wiedemann lefordított németre s ezt használat, illetve kiadás czéljára átengedte Hunfalvynak. Kiegészítik ennek anyagát az evangeliumfordításnak példamondatokkal közölt szóadatai s Regulynak kevés lexikális följegyzése; továbbá, a hol csak lehetett, az egyes adatok mellett összehasonlításképp mellékelte Castrén-féle déli osztják s vogul megfelelők. E főrészekén kívül Hunfalvy jelen művének egy csonkán maradt különálló szakaszában Reguly osztják énekeinek kiadásához is készül bevezető észrevételekkel. «Jobban-jobban, írja ezekre vonatkozólag az előszóban, megismerkedvén a nyelvvel és annak elérhető szókincsével, a Reguly hozta osztják énekeket is elővévém, ám-bár nem igen bíztam, hogy valamelyiknek megértése sikerüljön. Mert azt tudom vala, akár mythicus, akár történeti, akár lakadalmi énekek azok, nyelvök bizonyosan különbözik attul a nyelvtől, a melyet Vologodszki által

lehet tanulnunk... Mennél többet forgatám az eredeti énekeket is, annál több-több remény csillamlék fel előtttem, hogy talán mégis közölhetek legalább nagyobb töredéket azokbul.» A munka egyik tisztán hagyott lapján, a szótári rész előtt hirdeti is Hunfalvy azt az «utóíratot», hogy «az eredeti énekek, a mennyit közölni szándékozott, e kötetből kiszorulván, a következőben jelennek meg»; de nagyon meggyöngíti e biztatást az előszónak következő nyilatkozata: «Ha meggondoljuk, hogy ,szegény ember szándokát boldog Isten bírja', úgy hiszem, az olvasó nem fogja talán nehezeltetni, hogy már itt találja az Eredetiekhez (t. i. a Reguly-féle osztják énekekhez) való bevezetést. Ha el is kellene maradnia, a mit most ígérek, a közlöttnek hasznát veheti majd, a ki munkámat folytatja.» El is maradt az teljesen, ép úgy, mint a vogul nyelv grammatikája és szótára, melyet Hunfalvy *A kondai vogul nyelv* művének előszavában helyezett kilátásba. Sőt befejeződik jelen könyvével Hunfalvynak egész munkássága a magyar összehasonlító nyelvészet terén, melyen eddig éppen egy negyedszázadon át annyi dicsőséggel s oly dús eredménnyel dolgozott. Úgy érezhette Hunfalvy, hogy midőn Budenz már egyetemi tanszéket nyert, midőn megindult *Magyar-Ugor Szótára* s fölléptek az irodalom terén első tanítványai is: itt az ideje, hogy immár teljesen átengedje ezeknek a magyar összehasonlító nyelvtudomány feladatkörét, hogy így hátralevő életidejét — mert Hunfalvy 1875-ben már 65 éves volt — szellemének egész egyesített erejével szentelhesse nemzeti tudományosságunk ama másik ágának, a magyar ethnológiának, mely voltakép kiinduló pontja és vég-célja volt összehasonlító nyelvészeti munkásságának is s melynek terén még sok szép és nagy feladatot látott maga előtt.

Ezzel ismét új szakasza kezdődik Hunfalvy tudományos tevékenységének, de még az előbbihez tartozik az ő *Utazás a Balttenger vidékein* című kétkötetes, kiválóan becses műve, mely 1871-ben, majd szabad német fordításban *Reise in den Ostseeprovinzen Russlands* címmel 1874-ben jelent meg. Itt is, mint egykor, ifjú korában,

a *Drezdai levelekben*, könnyed, vonzó, csaknem tárca-szerű előadásban írja le fent érintett utazásának megfigyeléseit és élményeit, helyenként bővebben kiterjeszkedve a vázolt vidékek történeteire, politikai és gazdasági viszonyaira, tudományos és művészeti intézményeire, néprajzára és vallási életére. Egyes fejezetek a tárgy egész köréről tájékoztató, igen tanulságos monographiák, mint különösen *Az eszt irodalom*, *Az esztek régi állapota*, *Finnország politikai léte*, *Helsingforsi ismeretségek*, *irodalmi társaságok* s a *Lönnrot* és a *Kalevala* címűek. Hunfalvy ez utazása alatt, mely Danzig, Riga, Reval, Dorpat városokon át Szt.-Pétervárra, majd innen Viborg érintésével Helsingforsba s utóbb Abon át Stockholmba és Kopenhágába vezetett; egész sereg észt, finn és orosz tudóssal ismerkedett meg személyesen, kik közül itt csak Lönnrot, Ahlquist, Koskinen, Krohn, Cygnæus, Aspelin, Jannsen, Mayer Leo, Schiefner és Kunik neveit említjük. Az ezekkel való társalgás nemcsak ismereteit és látkörét gyarapította nagy arányban, hanem nagyon hatott lelki érzésére is. Bámulattal töltötte el különösen az a törhetetlen hűség, melylyel a finn és észt még az orosz zsarnokság oly súlyos nyomása közepett is nemzetiségéhez ragaszkodik s érte áldoz, nemkülönben az a kitartó szorgalom, melylyel anyagi és szellemi téren munkálkodik s boldogul. Nagy tanulságot von le ezekből saját nemzetére nézve is s ezt fejezi ki, midőn előszavában a következőket írja: «Úgy látszik nekem, nem jó, hogy a magyar csak a nagy és hatalmasan kifejezett nemzetekre függeszti sóvárgó tekintetét, mert könnyebb ám az uralkodási szint utánozni, mintsem azt eltanulni, a mi azokat hatalmassá tette; hasznos néha a kisebb és szegényebb nemzetek példája is, a melyeknél a lelkiös-méretes munkálkodást és az okos alkalmazkodást a döntő viszonyokhoz szemlélhetjük... Látván, hogy az éjszaki világot megrázó változások között mint maradtak fenn a finnek, s mint működnek azon, hogy helyesen kitöltsék a nekik szánt helyet az emberiség történelmében, szinte neki bátorodhatunk, mikor aggódó pillantást vetünk a titkos jövődre, a melyben az éjszaki nagy háborúnál még különb

és rendítőbb eseményeket sejtünk, melyek hatásától pedig sokan vesztünket is várják.»

Öt év múlva ismét alkalma nyílt Hunfalvynak egy nagyobb külföldi utazásra, midőn a M. T. Akadémia képviselőjében megjelenhetett az orientalistáknak 1874-ben, Londonban tartott második nemzetközi gyűlésén. Itt ő, mint jelentésében (1875) leírja, a «turáni osztályban» — *On the study of the Turanian languages* címmel — a turáni nyelvek tanulmányának módszeréről értekezett, kiemelvén, hogy nem szabad a turán nyelveket mintegy Csáky szalmájának tekinteni, a melylyel a nekünk tetsző theoriát kitömhettük, hanem hogy minden külön csoportot magában a szoros geneologikus methodussal kell megvizsgálni, félre hagyván azon kapcsolatnak meghatározását, mely talán lehet p. o. dravida és a finn-ugor nyelvek között, de a melynek meghatározására eddigi tudományunk elégtelen még» (12. l.). Élénken tiltakozott Hunfalvy az angol tudósok előtt főkép amaz elmélet ellen, mely «a nomád élet viszonyai-ból fejt ki némely jellemeket s különösen hangsúlyozza, hogy a turán nyelvekben nincs traditio, nincs örökség; hogy minden ember nyom más-más nyelvet csinál magának». Rámutatott e szempontból arra, hogy pl. a magyar, vogul és finn nyelvek rokonsága sok ezer éven át fenmaradt nyelvtörténeti folytonosságról tanúskodik; továbbá hogy ép úgy, mint az ú. n. turáni nyelvekben, van agglutinatio a classikus és angol nyelvekben is, végül, hogy vannak nomádok a sémi és indogermán népfajban is, mint az arabok és cigányok, a nélkül, hogy e tényből valami különös ethnikai vagy nyelvjellemet lehetne kimagyarázni az illető nép- vagy nyelvfajokra vonatkozólag (11. l.).

Mint a hatalmas tölgy, melynek mennél magasbra nyúlik koronája, annál szélesebbre terjednek ágai, s annál sűrűbben fakadnak lombjai: úgy áll előttünk Hunfalvy képe, a mint életkora előhaladtával munkásságának dús alkotásait szemléljük. Ő napjainak alkonyán nem hanyatlik, hanem inkább erősödik s emelkedik; s ha gazdagon gyümölcsözött eddig is rendkívüli termőképesége, most még inkább van alkalmunk ezt megcsodálni. Őszülő fejjel új csapásokra

tér, új harezokat indít s mint ifjú dalia forog bennük, kinek «egyik kezében háborúi kard, másik kezében győzedelmi zászló». *Magyarország Ethnographiája* című műve munkássága e negyedik korszakának megnyitója, mely a M. T. Akadémia könyvkiadóvállalatában, 1876-ban jelent meg s egy évvel-utóbb J. H. Schwicker fordításában németül is *Ethnographie von Ungarn* címmel. Ez is a maga nemében egyedül álló munka, mely a megjelenése óta letelt negyedfél évtized alatt — mivel nagyon előhaladtak ez idő folyamán a tudományszakok, melyekből anyagát meríti — megérett ugyan az átdolgozásra, sőt talán arra is, hogy tárgyát újból megírják: még sem akadt erre vállalkozó tudós, mert nincs, ki Hunfalvy rengeteg ismeretkészletével az ő nyomába léphetne. Így is azonban, a mint előttünk van, nagyon hasznavehető, alapvető munka, mely feladatára vonatkozólag tisztán tükrözi kora tudományosságának legmagasabb színvonalát s nem csak azt foglalja össze népszerű előadásban, a mit Hunfalvy Magyarország népeit illetőleg előbbi munkáiban megírt, hanem ezeket kutatásainak sok új s érdekes eredményeivel is bővíti. Voltaképen nem is «ethnographia», azaz a szoros értelemben vett «néprajz» — melynek hazánkban később Herman Ottó volt úttörője — a mit nyújt, hanem inkább ethnologia, a népek eredetének és fejlődésének tudománya; nem a földünkön lakó népek sajátos életének, foglalkozásainak, szokásainak, hiedelmeinek, tárgyi készségeinek s egyéb e szakhoz tartozó jelenségeknek leírásával és magyarázatával foglalkozik, hanem azzal, hogy mit tud a történelem, nyelv- és régiségtudomány a magyarok és oláhok eredetéről, vándorlásairól, e hazában való letelepedéséről, terjedéséről s mai viszonyainak kialakulásáról, szintűgy hogy miképen kerültek ide a németek és szászok, valamint az északi és déli részeket elfoglaló szláv népek. Megelőzi ezeknek tárgyalását, mint a műnek első szakasza, hazánk földjének a magyarok bejövetele előtt való történelme: a kideríthető legrégibb kor, az őszlatti, kő-, bronz- és vaskorbeli leletek, azután a görög és római írók világánál; majd a római kor, midőn jazygek, quádok, dákok és pannonok laktak e tájon; a germán hún

kor, melyben a húnokon kívül gótok, gepidák, vandalok és longobardok szerepelnek; utóbb az avar s végül a frank-német uralkodás kora. A terjedelmes bevezetés a népek különféle anthropologiai és nyelvbeli osztályozásáról tájékoztat s arra a kérdésre, hogy «mi által és hogyan lesz a nemzet meg a nép», ekkép felel: «Nyelve, hite és társadalmi szerkezete által; e három között a nyelv az első: ez a nemzetnek születése és, ha szabad így mondani, életének fája is» (48. l). Részletesen kimutatván, hogy a mai tótság az ország észak-nyugati részén újabb, csehes lakosság; továbbá hogy az oláhok, úgy mint a rutének, nyájőrző pásztorok minőségében lassanként húzódtak be a már több század óta megszilárdult magyar állam területére s szintegy újabb vendégek itt a németek, szerbek, vendek és lengyelek is, ezzel a politikai szempontból is rendkívül fontos végeredménynyel zárul Hunfalvy műve: «Magyarországnak a népe sokféle ugyan; de egyik sem dicsekedhetik azzal, hogy e földnek szülöttje, tehát autochton volna. Mindnyája kivétel nélkül jövevény. De ha a horvátokat el tudjuk, kik a Heraclius által behívott horvátok utódjai lehetnek, a többiek közt a magyarok legrégibb lakosai e honnak. Szinte ezer éve, hogy neve Magyarország: ily hosszú folyású más történelmet nem találunk e földön, a mióta Klio emlékezni bír». Nagy hatása volt e könyvnek a magyar művelt közönségre, melynek szélesebb rétegeiben ennek révén terjedtek el Hunfalvy tanításai a magyar nép és nyelv eredetéről, valamint hazánk népességi viszonyainak alakulásáról. A nyelvtudománytól és folyóirataitól távolabb álló tudósok is részben csak most kezdenek tudomást szerezni ezekről s innen érthető, hogy több oly nézet, melyeket Hunfalvy már régibb munkáiban hirdetett, csak most kelt föl erősebb ellenzést.

Legelsőben a székely kérdés körül gyűlt ki a harcz. E tárgyat illetőleg Hunfalvy már *Vogul föld és nép* munkájában (352—3. l.) jelezte azt az álláspontját, hogy valamint a magyarok hún eredete nem egyéb irodalmi koholmánynál, a székelyek hún eredetének történeti hitele sem becsülhető többre. Bővebben igazolja ezt a felfogását *Magyar-*

ország *ethnographiája* művében (299–303. l.), utalván arra, hogy a történeti kútfők Attila halálától fogva egészen a XIII. századig, tehát mintegy nyolczadfél századon át, mitsem tudnak Erdélyben meghúzódott húnokról, vagy székelyekről s hogy az erről szóló «csudás mesét magok a székelyek czáfolják meg nyelvökkel, mely tökéletesen az, mi a magyar, tehát keresztül ment a magyarral együtt a származási, török hatási és szláv hatási időszakokon» s e minőségben «legdöntőbb tanubizonysága annak, hogy a székelyek a magyar nyelvnek már teljes históriai fejlettsége után, innen Magyarországból telepítődtek a keleti határra». Bizonyítja azt szerinte a székely (szék-ely) név is, «mely azt teszi: széken túli, vagy azok mögötti; mint az erdely (erdő-ely) szónak jelentése is: erdőn túli, erdő mögötti», úgy hogy «a székely kifejezés valóban a német mark (mark-graf) szónak felel meg». Az a körülmény, hogy az ország nyugati határain is voltak «székelyek» s hogy ezek egy része a valóságban besenyő volt, arra vall, hogy a «székely» általában nem jelent külön népfajt, hanem határőrzt, ki bármilyen eredetű is lehetett. Föltehetőleg Sz. László, vagy legközelebbi utódjainak egyike volt, ki az ország délkeleti határának védelmére székelyeket telepített, mi abból következtethető, hogy Sz. László volt Erdély védszentje, s így bizonyára ő volt, ki Erdélyt egyházilag rendezte, mivel pedig rendszeren együtt jár a politikai rendezés is. Ennek a telepítésnek eseménye gyorsan feledésbe mehetett, úgy hogy az első krónika írója már mitsem hallhatott felőle s épen mivel nem tudta, hogy honnan kerülhettek az ország keleti szélén lakó székelyek, azért származtatta őket a húnoktól. Erre vonatkozó elbeszélését ép úgy költötte, mint a Hunor és Magor ősnéveket, Attilának származását Nimrottól s Magógtól s Árpádnak származását Attilától; a többi krónikák megvakon követték a régibb forrást, illetve egymást másolgatták s toldozgatták. Mélyebb gyökerében a székelyek eredetének hagyományát a későbbi történetírás sem vizsgálta, «mert a mi íróink — írja Hunfalvy — a magyarok hűségében gyönyörködtek, s ma minden székelyfi büszke arra, hogy Attila népéből való s örömmel nézegeti, ha megvan, Attila

képét, a melyet Heltai krónikájának győri kiadásában talál meg a magyar vezérek képeivel együtt.»

Erthető megdöbbenéssel fogadták Hunfalvy e fejtegetéseit különösen erdélyrészi tudósaink, kik nem nyugodhattak meg könnyű szívvel a gondolatban, hogy az oly régi évszázadok óta meggyökeresedett hit a székelyek előkelő származásáról, nem egyéb üres álmoképnél. A nemzeti dicsőség megmentésére legelőbb Nagy János szállt síkra *A székelyek scythá-hún eredetűsége és az ellenvélemények* című, Kolozsvárt 1879-ben megjelent művében. A bő tudományú, de gyöngé kritikájú szerző itt mindenelőtt a székely kérdés történetének vázlatával mutatja be, hogy mily sok kalandos eszmet vetett föl e téren a kutatás, maga azonban kevésbé okul e tényből; mert tárgya lényegére térve, egészen a csiki székely krónika nyomán indul s a székelyek hún eredetének bizonyításán túl még a scythákban is keresi a székelyek őseit. A kétes hitelű krónikákon kívül származási elméletét tulajdonnevek hasonlóságára alapítja. Nagy súlyt helyez különösen a székely szónak a szkolot és szaka népnevekkel való összecsengésére, melyek közül az elsővel, Herodot szerint, a scythák a maguk nyelvén nevezik magukat, a másikkal a perzsák a scythákat. Szintígy azonosítja a székelylyel, mások tévedését ismételve, a X—XIII. századbeli arab földrajzírók eszgel, esgel, dzsekel népnevét, melyeket az illető keleti kútfők a volgai bolgárok egyik ágára alkalmaznak. A történeti folytonosságnak azt az óriási hézagát, mely a húnok letünése s a székelyeknek a magyar oklevelekben való föltünése közt tátong, azzal tölti be, hogy székelyeknek veszi Paulus Diaconus (VIII. század) és Ravennai Guido (IX. század) húnjait, kik alatt pedig kétségtelenül avarok értendők («Huni qui et Avaros»). A székely nyelvről azt véli, hogy bár kezdettől fogva rokona a magyarnak, mégis egy évezred előtt sokkal inkább különbözhetett emettől, mint jelenleg. A nyelvi fejlődés bizonytalanságával szemben sokkal határozottabban tanuskodik az eredet kérdésében a székelyeknek sajátos jogi szervezete, mely lényegesen eltérően a magyarokétól s a magyar telepesekeitől, világos fényt vet e népelemek különböző jogforrásaira s ezzel együtt külön-

böző származására. Mintegy óvásként a Hunfalvy-féle merénylet ellen, így hangzik a dicsőítő befejezés: «A hún-scytha népcsalád leghősiesebb és legéletrevalóbb népeleme, a székely nemzet az egyedüli, mely Anteusként tartotta fenn magát Erdély bércei közt, a régi scytha ősök által elfoglalt föld jogfolytonos birtokában, a népvándorlás hullámverései között s mely előőrsét és mellvédét képezi ma is a nyugati civilizációnak Európa keletén».

Nagy János e munkáját ismertetvén az *Erdélyi Figyelő*-ben, érdes hangon avatkozik a vitába Deák Farkas. «Organikus hibája, — így ítél Hunfalvy *Magyarország ethnographiája* művéről — hogy az egész ethnographiát csupán az összehasonlító nyelvészettel akarja megmagyarázni s a történetet, mely a tudós szerzőnek kissé gyenge oldala, merőben alárendelt szerepre kárhoztatja». Majd más helyütt: «Az összehasonlító nyelvészet tanulmányozása által, vagy tudja Isten hogy nem származott, de Hunfalvynak és néhány tudós barátjának az a hite vagy véleménye, hogy nekünk magyaroknak legközelebbi atyáinkfiai a finnusok. Ebben a hitben azonban sok sok ember nem akar osztozni Magyarországon s az osztozni nem akarók nagy része hisz Anonymus Belae regis Notarius krónikájában. Hunfalvy tehát nem tartván elegendőnek a nyelvészeti értekezések hatásait, így okoskodhatott: be kell bizonyítani, hogy az Anonymus Notarius csak meséket írt, s ekkor hívei felébredvén álmódásaikból, mind-mind finnistákká lesznek. De ez a várakozás, így folytatja Deák Farkas, azért sem fog teljesedni, mert a finnus rokonsági hit terjedésének van egy másik akadálya is, t. i. az a hit, hogy a székelyek a húnoktól származnak. Hunfalvy tehát azt is célba vette, hogy a székelyek hitét megdöntse, ki is mondja, hogy a székelyek magyar granicsárok» s ezzel «a legnagyobb történeti obsoletumot beszéli el».

Hunfalvy a székely kérdésben támadt két ellenfelének egy nagyobb, önálló munkával válaszol, melynek czíme: *A székelyek. Felelet a székelyek scytha-hún eredetűségére.* (Budapest, 1880.) Elismeréssel utal itt a bevezetésben Nagy Jánosnak arra a felfogására, hogy a históriai valóságot meg

kell őrizni s hogy ez kötelessége a nemzeti tudománynak; de, úgymond Hunfalvy, az is tiszte a nemzeti tudománynak, hogy keresse fel a történelmi valóságot s fejtse ki a hagyományos mesékből, ha hol ilyenek fonták körül». Erősen meg van győződve, hogy «jobban tiszteli a magyar geniust, ha a száraz valóságot igyekszik felmutatni a székelyek régiségében, mint Deák Farkasék, a kik az Anonymusban hisznek s e miatt elfordulnak az igaz történetektől» (13. l.). Ezután újból kifejti s három szakaszban csoportosítva az adatok tömegével bizonyítja a székely kérdésben nyilvánított nézetének helyességét. Budenz József, Kriza János és Szarvas Gábor értekezéseire hivatkozva, rámutat arra, hogy «a székely nyelv, még a (moldvai) csángók nyelvét is hozzávéve, úgy általános, mint különös sajátosságait tekintvén, egy a magyar nyelvvel; mert legkülönösebb, legfeltetszőbb régies szavait vagy szóalakjait is megtaláljuk itt-ott a nagy magyar nyelv különböző járásaiban», továbbá hogy a nyelvváltozásnak ugyanazon lefolyását tünteti fel mind a nagy magyar, mind a kicsi székely rész, «azonegy és azonos lefolyás pedig csak közös nyelv-száron és közös társadalmi viszonyok közt történhetett meg» (27., 28. l.). Fontos tanulságot foglal magában az a körülmény is, hogy a magyar és székely beszéd szláv elemei közösek s ugyanazon hangváltozási sajátosságokkal jelentkeznek, mi «legvilágosabban bizonyítja, hogy a székely nyelv csak akkor szakadt ki a nagy magyarból, midőn ez a szláv elemek fölvételével már képeződött volt» (30. l.). A nyelv vallomása e szerint, hogy a székelyek Magyarországból származtak Erdélybe s ezt igazolja a hiteles történet is, melynek bizonyosságaira áttérve Hunfalvy rendre veszi az ismeretes adatokat Sz. Istvántól kezdve a XVI. századig. Ez adatokból, valamint a székelyek telepedésének és terjeszkedésének kinyomozható történetéből, úgyszintén régi társadalmi viszonyaiból meggyőzően mutatja ki Hunfalvy, hogy «az összes székelység különböző eredetű népekből alakult, úgy mint a nagy többséget tevő magyarokból, az ezeket megelőzőtt eredeti szlávokból s az az után érkező jövevény (orosz, lengyel, bolgár) szlávokból, továbbá besenyőkből, oláhokból s németekből, melyek utóbb egy társa-

dalmilag és politikailag egységes székely nemzetté olvadtak egybe. Az utolsó fejezet azokkal a Sz. István előtti adatokkal foglalkozik, melyekben Nagy János s más historikusok a székelyek nyomait vélik fölismerhetőnek s melyeknek sora, mint fentebb láttuk, a húnokon át egész a scytháákig nyúlik. Kimutatván egyenként e bizonyítékok képtelenségét, Hunfalvy ezáltal tüzetesen igazolja azt a régen hangoztatott nézetét, hogy mindaz, a mit Anonymus s a többi krónikások a magyarok és székelyek eredetéről írnak, nem a néphagyomány köréből eredt, hanem csak «az illető írók képzelődései», vagyis «históriai mesék». A húnoktól való eredet gondolata meg épen «idegen földről áthozott képzelmény», a mennyiben a külföldi írók vélték s nevezték Európa-szerte a húnok egykori birodalmából előtörő magyarokat húnoknak, a mint hogy így nevezték előttük az ugyanitt lakó avarokat is.

Szabó Károly lépett most ki a küzdőterre: a székely őstörténeti bűvárlatokban «a nemzet bizalmának letéteményese», a mint ezt felőle Nagy János írja. A *Századok* 1880-ik évfolyamában két tartalmas közleménye foglalkozik Hunfalvy legutóbbi művével, melyekben nagy elismeréssel és tisztelettel szól tudós ellenfelének «éles elméjéről s roppant tudományos készségéről», de épen mivel tudja, hogy «az igazságot komolyan keresi s a meggyőződésre kétségbevonhatatlan bizonyítékokat követel», rámutat arra, hogy a székely kérdésben kifejtett nézetei több fontos pontban inkább elmés ötletek s lehetőségek, mint bebizonyított tények. A *székely nemzeti névről* írt értekezésben kifogásolja a székely szónak azt a magyarozatát, mely szerint ez az Erdély (Erdő-elve = Transsylvania), Havasel-föld (Havas-elve = Transalpinia) és Hid-elve (ultra pontem) helynevek módjára volna alkotva s voltaképp annyit jelentene, mint szék-elvi «széken túli», vagyis a «magyarok földén túli»; mert a *székely* szónak második hangzóját zártan ejtik s ezért *székölly* változata is van, de nincs Erdölly s nincs Havasöl-föld ejtés, jelölés annak, hogy e szók végzete nem egynemű. Másrészt azt sem lehet igazolni, hogy a magyarok földét valahol széknek s az azontúl levő területet szék-

elvének nevezték volna s annak sincs alapja, hogy a székely szóval a «határőrt» jelölték volna, bár Timon Sámuel már a XVIII. század első felében állította, hogy «Magyarország némely uradalmaiban, mint a regécziben, a hegyek és erdők őreit mai napig is székelyeknek nevezik». Úgy véli ezek szerint Szabó Károly, hogy a székely csak olyan elemezhetetlen nemzeti név, mint a besenyő, kún, kozár és sok más. A *magyarországi székely telepekről* írt másik értekezésében Szabó Károly Hunfalvynak azt a nézetét igyekszik megdönteni, mely szerint az erdélyi székelyek Sz. László, vagy valamely közeli utódja korában Magyarországból lettek volna keletre telepítve. Szerinte fordítva áll a dolog, az oklevelekben korábban fölmerülő magyarországi székelyek az erdélyi székelyek köréből szakadtak ki; a székelyek általában sohasem voltak határőrök, sőt a bihari, szabolcsi és tolnai székelyek éppen az ország szívében laktak, végül arról sem lehet szó, hogy a székelyek valaha besenyők lettek volna.

Hunfalvy e fejtegetésekre a *Századok* 1881-ik évfolyamában felel *A székely kérdéshez* czímen s ezzel a jelszóval: «Sokat újra kell tanulnunk». Kapóra jön számára Szabó Károlynak az az odavetett megjegyzése, hogy Timon Sámuel nyomán már másfél százada tudnak a székely szónak «őr» értelemben való tájnyelvi használatáról; így t. i. ez a gondolata, mely Timon adatának ismerete nélkül támadt, már nem pusztá sejtelen és föltevés többé, hanem valóságban létező hiteles tény. Egyébként az ellenészrevételek hatása alatt a székely szó eredetét «újra tanulja», vagyis reá vonatkozó magyarázatát módosítja. Belátja, hogy míg Erdély, Havasfel-föld országnevek, a székely egy népnek neve, mely abban is eltér az előbbiektől, hogy szék-elve, szék-elü alakja sehol sem igazolható. Most tehát a székelynek népnév gyanánt való használatát a Székely-föld, Székely-ország féle összetételekből való elvonásnak tekinti. Eredeti alakja székeli volt, mely több adattal kimutatható az oklevelekben («székeli urak», «székeli ország»), ez pedig olyan képzés, mint havas-eli (pl. «ez esztendőben a havaseliak a szászszágon égetének») s valamint emitt Havas-el országnév, a Szék-el is eredetileg

azt a földrészt jelenti, melyen a székeliek laknak. «Újra tanulja» a szék szó valódi értelmét is, mely afféle, mint a »tojás széke«, »búza, árpa széke« kifejezésekben, vagyis »belsőrészt» jelent, Szék-el tehát »a belsőnek (belső földnek) tulsója vagy külsője«. A *székőly* ejtés magyarázatára a *kele ~ költ, tele ~ tölt, hala ~ holt* féle hangváltozás eseteire hivatkozik, melyek azonban mint analógiák nem megfelelők. Meggyőzőbb az az okfejtése, melylyel ama vélemény ellen foglal állást, hogy a székely ép olyan nemzeti név, mint a kún, besenyő stb. «Ha állana ez, írja Hunfalvy, mégis fölötte csodálatos volna, hogy sem azon források nem ismerik, a melyekből Attilának és húnjainak meg a vezérsege alatt hadakozó igen számos népek neveit és tetteit megtudjuk, sem azon későbbi források, a melyek a régi Dákiának a magyarok idejöttét megelőző történeteit annyírmennyire kitérjék, sem végre a X.—XII. századbeli akár görög, akár latin írók soha, de soha nem említik meg». Különösen megütközik Hunfalvy azon a még egyre hangoztatott állításon, hogy a székelyek hún eredetét a hazai krónikák a nemzeti hagyomány nyomán hirdetik. E felfogás ellenében Hunfalvy újabb tüzetes kritika alá fogva a magyar krónika hún tárgyú elbeszéléseit, az eddiginél is határozottabban mutatja ki, hogy tele vannak történeti valótlan-ságokkal s hogy Attila ezekben nem történeti, hanem költeményi alak »a hagyomány pedig, melyből a költemény szöve van, nem magyar nemzeti, hanem germán nemzeti hagyomány, mert a mit folyójának medréből fölszedett, germán történetekből való«. Csupán egyes földrajzi nevek, mint Dentia, Mogeria, vagy Dentumogeria, Baskardia, Jorianok országa, továbbá Togota, Irkania, Etul, valamint állatok említése, mint a nyuszté és kerecsen madaré lehetnek »a magyarok ős hazájának emlékezetei s igazán sajátjai a magyar hagyománynak«. Mai ismereteink alapján még ezeket az elemeket sem vélhetjük »magyar hagyománynak«, hanem csupán valamely Scythiával foglalkozó, egyelőre még földerítetlen irodalmi forrásból szerzett értesülésnek.

A székelyek eredetének vitája tudvalevőleg még távolról sem ért befejezést e munkákkal. Szabó Károly a széke-

lyek különös jogi viszonyaiban talált alkalmas fegyvertárt Hunfalvy tanainak ostromára. *Királyi telepítvényesek-e a székelyek?* (1884) s *A székelyek régi törvényei és szokásai* (1887) cz. értekezéseiben bő tárgyismerettel bizonyítja, hogy «a székely nemzet ősi alkotmánya, köz- és magánjoga, mely még a XVI. század közepén is fennállott, azt a kort tükrözi vissza, midőn a magyar nemzet a keresztyénség fölvétele s a királyság megalapítása előtt vérségi kormányrendszer alatt élt». Ha ezzel szemben Hunfalvy azt vitatja, hogy a székelyek Sz. László alatt vagy még későbbben jutottak Erdélybe, úgy ír Szabó Károly, ám mutassa meg a telepítő és rendező oklevelet, mert ha ezt nem teheti, a «történelmet csinálja». Más történetkutatók, köztük Pauler Gyula, Réthy László és Nagy Géza szintén hozzájárultak a vita lavínájának gyarapodásához, de Hunfalvy más irányú tanulmányokkal lévén elfoglalva, ezeket válasz nélkül hagyta s csak egy évtized után tért ismét vissza a székely kérdéshez, *A magyar nemzeti krónikák* című közleményében, a *Századok* 1890-iki évfolyamában s az *Oláhok története* első kötetében. Alkalomszerűvé tette az új tárgyalást, hogy Szabó Károly 1890-ben újból kiadta *A régi székelység* címen a székelységre vonatkozó dolgozatait s ezzel szemben Hunfalvy is czélszerűnek találta összefoglalni kutatásai eredményeit, annál is inkább, minthogy több részletre nézve eddig nem közölt mondanivalója is akadt. Ez utóbbiak sorában meglepő volt, hogy Hunfalvy birtokába jutott 1585—1640. évekbeli oklevelekből kétségtelen biztossággal igazolta a székely szónak «erdőkerülő, erdőőr» értelemben való használatát Abauj megyében, a mint ezt előtte már Timon Sámuel állította. De diadalmasan vívta ki ezúttal igazát Hunfalvy a székely jogviszonyokra vonatkozó eszmei küzdelemben is, rámutatván arra, hogy a nagyfejedelmek korában, mint Konstantinus Porphyrogenitus (950 tájt) értesít, a magyarok törzsei a folyók mentében nomádoskodtak s minden törzsnek területe közbirtok volt. A magánbirtoklás csak a rabló-hadjáratok megszűntével, Géjza alatt kezdődött s Sz. István alatt, midőn a terjedelmes egyházi birtokok támadtak, vált szükségessé. Az egyházi és koronai birtokon

kívül mind a többi vérségi birtok volt s a birtoklás e módja az Árpád-ház kihaltáig fennállott. Ha tehát a széke-lyeknél a vérségi birtoklás dívott, ez nem a nagyfejedelmek korát, hanem az első királyokét tükrözi s így a székelyek csak a magyar királyok idejében lettek székelyekké. Arra a kérdésre, hogy ki és mikor telepítette a székelyeket Erdélybe, azt feleli Hunfalvy, hogy nem Sz. István, nem Endre és Béla s nem Salamon, mert ezeknek uralkodása alatt többször betörték a besenyők és kúnok Erdélybe, vissza is verték őket mindannyiszor a nélkül, hogy a székelyeknek részvételét e harcokban a krónikák emlitenék; pedig «ha ott vannak, akár mint nemzet, akár mint határőrzők, okvetetlenül feltűnnek s a legendák, meg a krónika, vagy dicsérve vagy gyalázva, meg is említik, a mint megemlítették a nyugati székelyeket». A sok szent neve a székely községek elnevezéseiben, mint Sz. István, Sz. Imre, Sz. László stb. szintén arra vallanak, hogy az illető helységek a magyarok keresztyén korában, még pedig a szent királyok ideje után keletkeztek. Sokszor fordult a tudományos kutatás még Hunfalvy után is a székely kérdés felé, de az ifjabb nemzedék mind a töle tört csapáson halad. Karácsonyi János is, ki *A székelyek eredete és Erdélybe való települése* (1905.) című munkájában ekkoráig a legutolsó szót mondotta ki e tárgyban, ugyancsak arra az eredményre jut bizonyítékainak nagy tömegével, hogy «a székelyek nem származtak semmiféle más, egykoron különálló, külön nyelvű vagy legalább is a magyartól távol lakó s azzal 442 évig nem érintkező nemzetből, hanem csakis a mai, a XI. század végére már teljesen megalakult magyar nemzetnek teszik egyik ágát» (29. l.) s egyezik véleménye a Hunfalvyéval abban is, hogy az első székely telepítések Erdélyben Sz. László alatt keletkezhetnek. Hunfalvy érdemeinek koszorújában fényes ékesség a székely kérdés tisztázása.

Alig csendesült el a székely-vita, midőn egy sokkal viharosabb veri fel újra a magyar ősiség tudományának berkeit: a nevezetes ugor-török háború. Ennek megindítója Vámbéry Árminnak *A magyarok eredete* című 1882-ben

megjelent műve volt, mely hadat izent mindannak, a mit Hunfalvy és Budenz több évtizedes kutatásai a magyar nép és nyelv származására nézve alapvető eredmények gyanánt megállapítottak. Míg Hunfalvy egész sereg munkájában azt bizonyígtatta, hogy mindaz, a mit a hazai krónikák a húnokkal való történeti kapcsolatról írnak, pusztá mese, hogy erre vonatkozó elbeszéléseik költemények, melyek csekély kivétellel nem a magyar szájhagyomány, hanem német irodalmi művek forrásából eredtek: Vámbéry új műveben azt tanítja, hogy magyarok és húnok egyazon néptörzsök sarjai, hogy a magyaroknak részvétele a húnok költözésében «alig lehet kétséges», hogy — úgy, a mint krónika írja — tényleg fennmaradt a honfoglaló magyarok mondáiban és dalaiiban az Attilával harczoló ősök dicső tetteinek emlékezete, sőt «egyéltalán lehetetlen», hogy e hagyomány «a magyaroknál annyira elhomályosodott, vagy éppen feledésbe merült volna, hogy akkor, mikor régi hazájokat elhagyták és az újat keresték, a többi indító-ok közt ne szerepelt volna» (*Magy. Ered.* 424. l.). Hunfalvy és Budenz, mint rendíthetetlen sziklára építették egész tudományos munkásságukat arra az alapgondolatra, hogy a magyar nyelv a finn-ugor nyelvek családjába tartozik s Hunfalvy még tovább menve — mivel a nyelv a nemzeti hovatartozás leghatározottabb kifejezője — ethnikai tekintetben is a finn-ugor népekhez sorolta a magyart: Vámbéry ezzel szemben az egész finn-ugor rokonságot merő tudománytalanságnak bélyegzi, melynek «előítélet», «megfoghatatlan makacsság», «ferde és igazságtalan logika», meg «etymologiai erőszakosságok» a forrásai. Szerinte e tárgyat illetőleg az a való igazság, hogy a magyar nyelv alapja s eredete szerint török, mai állapotában pedig, mivel a későbbi történet folyamán finn-ugor elemek is vegyültek az ősi török nyelvanyagba, keverék- vagy vegyes-nyelv. Szintígy «vegyes» mai összetételében a magyar nép is, noha eredet szerint, épúgy, mint a hún, avar, bolgár, kazar, besenyő és kún, ugyancsak tiszta török fajta volt. Ezt a tetszetős elméletet fejtegeti Vámbéry egész terjedelmes könyvén át, pótolva a szakszerű alaposágot a könnyed s érdekes előadással, valamint a történeti, nép-

rajzi és nyelvi bizonyítékok oly káprázatos megvilágításával, hogy ez szinte megvesztegette a vita anyagában tájékozatlan olvasó ítéletét. Fokozta e hatást, hogy a műnek egész iránya a nemzeti hiúságnak hódol, midőn a harczias s világhódító török fajt helyezi a «csiribiri» finn-ugor népek helyett a magyar nép legközelebbi rokonságába s védelmébe veszi — még pedig helyenkint pathetikus hangon — azokat a történeti ábrándokat, melyeknek hitelével a kritikai kutatás rég leszámolt.

Három évtized telt el Vámbéry e könyvének megjelenése óta, de bizonyára sokaknak él még ma is emlékeztében az a rendkívüli izgalom, melyet e munka a magyar művelt közönség és a tudósok körében keltett. Úgy tetszett, mintha a finn-ugor rokonság megezáfolásával a nemzet hosszú idő óta tartó kínos lidércznyomástól szabadult volna meg. A hírlapok vezér- és tárczaczikkekben ünnepelték a nagy nemzeti eseményt s történetíróink között többen mondogatták boldogan, hogy «végre leverték a finn bandát!» Jellemző bizonyítéka a széleskörű érdeklődésnek, hogy *A magyarok eredetének* egész első kiadása állítólag már három nap alatt elkelt s rövid pár hónap alatt második kiadása került forgalomba, mi alig történt meg valaha más magyar tudományos művel. Maga az Akadémia is mintha tüntetett volna a török elmélet mellett, midőn Vámbéryt bízta meg azzal, hogy az 1886-iki ünnepi díszülésen a magyarok eredetével kapcsolatos tárgyról tartson előadást.

Lehangoltan és meglepetve szemlélték e tomboló mámort Hunfalyynak néhány tudós híve s Budenz tanítványai s közülök mindazok, kik a törökség tanulmányával is foglalkoztak, minden közös megállapodás nélkül kötelességüknek tekintették, hogy nyíltan sikra szálljanak tudományos törekvésük becsületének s megtámadott mestereik elhomályosított igazainak védelmére. *Küszöbön a háború!* címmel e sorok írója röppentette ki az első bombát a törökellenes vélemény kisded csapatából a *Pesti Napló* 1882 szeptember 23-iki számának tárczájában, melyet a napisajtó mint ünneprontó merényletet fölzúdulással fogadott. De csakhamar hatalmasabb hadiszerszámok is kerül-

tek a csatatérre. Budenz az Akadémia 1882 novemberi ülésén megkezdette *Felelet. Nyelvészeti észrevételek Vámbéry Ármin «A magyarok eredete» című munkájára* címmel kiadott sorozatos felolvasásait, melyekben éles világot vet ellenfelének bírálati eljárására, főkép pedig arra a jelenségre, hogy a Vámbéry munkájában «fölhozott török nyelvi adatoknak egy jó része, hol a szónak alakjára, hol jelentésre nézve, a törökség eddigi ismeretétől többé-kevésbé eltérő és pedig úgy, hogy ezen eltérés által mindig az illető adat a magyar nyelvvel való egybe hasonlításra alkalmasabbá vált, mintsem az eddigi ismeret szerint volt». Ugyanez időtájt jelent meg *A magyar nyelv eredete* címen az én cikksorozatomban, mely a *Magyar Nyelvőr*-ben (1882/3.) foglalkozik Vámbéry könyvével, a következő 1883. év elején pedig fölvonul a harszvonalba Hunfalvy is *Ugor vagy török-tatár eredetű-e a magyar nemzet?* című akadémiai értekezésével s ennek Vámbéry's *Ursprung der Magyaren* (Wien u. Teschen, Verlag von Karl Prochaska, 1883.) című német bővített átdolgozásával. Az utóbbit Vámbéry művének egyidejűleg megjelent német kiadása (*Der Ursprung der Magyaren. Eine ethnologische Studie von H. V. Leipzig, F. A. Brockhaus, 1882.*) tette szükségessé, hogy így a vitás kérdésben ítélkezésre fölhívott német közönség se maradjon megfelelő tájékoztatás nélkül.

Keserőséggel utal Hunfalvy e munkáiban arra az igazságtalan idegenkedésre, melyet a napisajtó és közönség a finn-ugor nyelv- és faj-rokonság eszméje iránt állandóan tanusít. Jellemző például idézi erre a *Nemzet* tudósítását Budenznek legutóbbi akadémiai felolvasásáról, mely elmondja, hogy «bármily nagy tudományos készlettel és alapos készséggel dolgoznak Hunfalvy Pál tudós társával, Budenz Józseffel, tudományuk nem bír átmenni vérünkbe s a magyarság csak kételylyel és kedvetlenül fogadja, a mit ők bizonyosnak állítanak». Ez a kétely és kedvetlen fogadás — írja Hunfalvy — még hazafisági szint is hazud magára. Nemrégiben is egy akadémiai felolvasás a «hazafias történetírást» ajánlotta az ő «hazafiatlan» irányának

kevessé leplezett megbélyegzésével. Régebben történtek ennél érdekesebb dolgok is. Midőn 1856-ban a *Magyar Nyelvészet* megindította, avval a hírrel lepte meg folyóiratának egyik támogatója, hogy az Akadémiának egy «igen tekintélyes» tagja őt arra figyelmeztette, hogy óvakodjék tőle, t. i. Hunfalvytól, mivelhogy Hunfalvyt az osztrák kormány megvesztegette a végből, hogy a magyar nemzet hitelét a finn rokonság hirdetésével lerontsa. Hasonló felfogás olvasható Kossuth Lajosnak Zerffy által 1850-ben németül kiadott munkáiban, melynek egyik helye (III. köt., 188. l.) arról szól, hogy «szláv és német írók minden tudományos alap nélkül holmi barbár és megvetett népekkel rokonítják a magyart, hogy nevetségessé tehessék a nemzetiségét» s hogy «fájdalom, akadának magyar írók is, mi inkább elkeseredést, mint csodálkozást kelt, a kik ellen nem állhatván a habsburgi diplomaták cseleinek, csábításainak, elfojtották magukban a nemzeti érzést és csatlakoztak amaz idegen írókhoz». «A sok esztelen, alaptalan hypothesis között, — hangzik tovább — azt támogatják legtöbben, mely a magyarokat és a finneket egyeredetűeknek állítja.» Jalava Antal finn író hazánkban utazgatván, szintén észrevette azt a nálunk meggyökeresedett közvéleményt, meg is írta útleveleiben az előbbi Kossuth-féle nyilatkozatot is idézve, hogy «Magyarországon eleinte nagyon nem szerették a finnekkel való rokonságot, mert a magyarok szívesenlik vala, hogy a híres húnok utódjai amolyan semmirekellő népnek volnának rokonai; sértő ez a nemes magyar nemzetre nézve s csak a gyűlölet vagy irigység foghatja reája». Ennek a fennophobiának lehet némi része — véli Hunfalvy — abban a nagy érdeklődésben, mely Vámbéry könyvét fogadta, noha a magyar olvasóközönség tudományos munkának megvételével nem szokott sietni.

Áttérvén Vámbéry bizonyítékainak bírálatára, úgy találja, hogy a magyarok török eredetének elmélete főképp három okon épül. Az első, hogy a bizanczi és keleti kútfők turk-nak nevezik a magyart, mely alapvető bizonyítékot azonban Vámbéry önnönmaga teszi erőtlenné, midőn könyvének egy másik helyén (145. l.) azt fejtegeti, hogy

«a XII. és XIII. században a moszlim világ Európát s lakóit csakis a frends, vagy efrends gyűjtőnéven ismerte, mely a Nagy Károly alatti frank birodalomra vonatkozó reminiscentiából vevé eredetét» s ez észrevételhez hozzáteszi, hogy «így állhatott a dolog Konstantin és Leo idejében is a törökökre nézve s ez lehet egyedüli oka annak, hogy az akkoriban még ismeretlen magyarok az őket megillető turk gyűjtőnevet nyerték». A második ok az az ethnikai és társadalmi ellentét, mely a «békeszerető, halászat- és menyétvadászattal foglalkozó» ugorok s a nomád életű, harcziás szellemű magyarok közt élesen szembeötlő s Vámbéry szerint oly határozottan szól a magyarok török eredete mellett, hogy a «finn-ugor származást vitató ellenkező véleményt a combinatiók köréből teljesen kirekeszti». Ezzel szemben Hunfalvy arra hivatkozik, hogy a keleti kútfők s a magyar krónikák egyező tanúsága szerint a magyarok elei is halászattal és vadászattal foglalkoztak s hogy jelen hazájukban is a halászat, vadászat s a marhatartás táplálta őket inkább eleinte, mintsem a földművelés. De másrészt egészen téves az a felfogás is, hogy valamely nép bármely földrajzi és társadalmi viszonyok közé jutva, csak azt az életmódot folytathatja, melyet eredeti hazájában megszokott. Dsingiz khán utódai Pekingben s az ozmánoké Stambulban nem élnek ugyanazokkal az intézményekkel, erkölcsökkel és szokásokkal, mint valamikor őseik a középázsiai pusztákon. Viszont az sem föltehető, hogy a nagy földrajzi területen elterjedt finn ugor népek mindannyian és mindenkor ugyanazt az egy életmódot folytatták volna s hogy ne lettek volna közöttük is, épúgy, mint egyéb népfajtaiknál, békés és harcziás, gyöngé és erős törzsek egyaránt. A harmadik ok, melyből Vámbéry a magyarok török eredetét következteti, a nyelv tanúsága. Elméletben Vámbéry igen lebecsüli a nyelvet, mint alapját s eszközét az ethnologiai osztályozásnak s többször emlegeti, hogy a nyelv segítségével a nemzet eredetét s ősi hazáját kifürkészni nem lehet. A gyakorlatban mégis igen nagy mértékben értékeli a nyelv ethnologiai vallomásait, sőt művének túlnyomó része nyelvészkedés s épen innen veszi legbecsesebb bizonyítékait

ahhoz, hogy a magyar nép törzsöke török, a minthogy szerinte «a magyar szókincs is közelebbi és nagyobb rokonságban van a török-tatár, mint a finn-ugor szókinccsel». De e török-magyar nyelvhasznítás értékét illetőleg Hunfalvy véleménye igen kedvezőtlen. Vámbéry, így szól ítélete, «járatlan a magyar nyelvtudományban» s «könnyűséggel bánik a török nyelvekkel», miért is «szófejtegetéseit és cultur-okoskodásait, akárhonnán veszi hozzájuk az anyagot, nem nagy bizodalommal fogadja». A német kiadásban Hunfalvy e fejtegetéseket még öt bevezető fejezettel egészíti ki, melyekben Vámbéry művének a skythák, húnok, avarok és bolgárok nemzetiségéről szóló szakaszait bírálja s különösen a tulajdonnevek erőszakos magyarozatát helyteleníti. Foglalkozik e pótló rész még Török Aurélnak egy hírlapi közleményével is (*Nemzet*, 1882 okt. 17.), mely Vámbéry művének megjelenése alkalmából nagy elismeréssel szól ennek irányáról s az eredet kérdésében az anthropologiai szempontból való vizsgálatra figyelmeztet. Hunfalvy nem tart sokat az utóbbinak jelentőségéről ethnologiai kutatásokban, mert az anthropologia csak az embernek physikai alkatát vizsgálja, holott egészen különböző koponyaméretű s szemre, hajra, bőrszínre, testalkatra eltérő emberek is egyesülhetnek egyazon nyelvben s culturában egységes nemzetté. Hiába állapít meg az anthropologia finnek, észtek és baskiok közt két különböző typust s hiába választja el a székelyeket a magyaroktól, azért mindezek magukban egységes népet alkotnak. Ezek az utóbbi fejtegetések magyarul is megjelentek *Anthropologia, ethnographia, tekintettel Vámbéry legújabb művére* czímmel a *Nemzetben* (1882. évf. 59., 61. sz.).

Most új bajvivók jelentek meg a harcztéren mindkét részről. Szinnyi József a *Philologiai Közlöny* 1883-iki évfolyamában *A magyar nyelv eredete* czímen közli igen alapos s több irányban tanulságos észrevételeit Vámbéry művének nyelvészeti részére, tüzetesen igazolván, hogy az itt követett összehasonlító eljárás módszertelen s hogy az adatok, mivel számos esetben a hasonlítás érdekében át vannak alakítva, nem megbízhatók. «Vámbéry meg sem tudta

ingatni azt a szilárd alapokra rakott épületet, melyet meg akart dönteni», hangzik összefoglaló ítélete. «S könyve sem azért tetszett a nagyközönségnek, — jegyzi meg Szinnyei más helyütt, — mert tudományos alapon tárgyalja a magyarok eredetének kérdését, hanem mert a kérdésnek oly megfejtését adja, mely a nemzeti hiúságnak jólesik». Másrészt pedig, — így folytatja, — «Vámbéry könyve oly ügyesen van írva, hogy a laikus embert tökéletesen meggyőzi; oly szemmeláthatólag és kézzelfoghatólag van benne föltüntetve a magyar nyelvnek török volta, hogy az olvasónak szeme-szája eláll és elméjünkben megfogyatkozottaknak kénytelen tartani azokat az elvakult tudósokat, kik három egész évtized óta át meg átkutatták a magyar nyelvnek minden zege-zugát, tanulták a török nyelveket is és az utóbbiaknak ékesen szóló tanúsága daczára is konokul ragaszkodtak abbeli nézetükhöz, hogy a mi nyelvünk nem török, hanem ugor». Hozzászól a vitához Barna Ferdinánd is Vámbéry Ármin *«A magyarok eredete»* című műve néhány főbb állításának bírálata (1884.) címmel kiadott s az Akadémiában felolvasott tartalmas értekezésével. Vámbéry álláspontja mellett törnek lándsát: Pozder Károly, ki ismertetésében (*Philologiai Közlöny*, 1883.) «korszakalkotónak» mondja Vámbéry könyvét s különösen kiemeli szerzőjének «tiszteletet gerjesztő részrehajlatlanságát», továbbá Thury József, ki *Ethnológiánk módszerei* (u. o.), *Az ugor-magyar theoria* (u. o. 1884.) s *A török szókincs apologiája* (u. o. 1885.) című értekezéseiben bő ismerettel védi a török elméletet s két ízben is kimondja a halálos ítéletet Hunfalvy és Budenz kutatásainak irányára Cato szavaival: Censeo Carthaginem esse delendam! Végül Marczali Henrik, ki a *Budapesti Szemle* 1883-iki évfolyamában történeti szempontból méltatja Vámbéry művét, különösen kiemelve e «kiváló értékű», «kitünő és szellemes» munkának a «művelődés mozzanatairól» szóló fejezetét, melylyel szerinte «Vámbéry előkelő helyet vívott ki magának a magyar nyelv szelleme legavatottabb kutatóinak sorában». Nem ily kedvező Marczali ítélete a szorosán vett történeti részeket illetőleg. «Históriai módszere nem igen felel meg a szigorú

igényeknek», írja egy helyt s leginkább azt hibáztatja, hogy Vámbéry, noha főtanítása, hogy a nyelv maga nem határoz rokonság dolgában, főbizonyítékait mégis a nyelv köréből veszi. «Az avarok, húnok, kozárok stb. töröksége mellett csaknem tisztán nyelvi okok hozatnak föl s így van a magyarnál is. Bármily szép és talpraesett észrevételek vannak itt és ott a pusztai életről és Közép-Ázsia népeiről, a főszűly mégis csak a nyelvre helyeztetik itt is. A történeti forrásokban leginkább a nevek érdeklik s ezekből bizonyítja a magyarok török voltát; másrészt a műveltségi viszonyok rajzánál is a nyelv, a név fejtegetése lép mindig előtérbe». A néprajzi egybevetések bizonyító erejével sincs Marczali megelégedve, mert reá «majdnem mindaz, a mit Vámbéry a középázsiai török jellemzésére elmond, azt a benyomást tette, hogy ép úgy állhat a mongolokról, sőt talán még finn-ugor törzsekről is, mint törökökről». Marczali e bírálatához, mely *Vámbéry műve a magyarok eredetéről* czímen jelent meg, Hunfalvy ugyancsak a *Budapesti Szemle* 1883. évfolyamában észrevételeket fűzött, helytelenítve az előbbinek némely alaptalan állítását, mint pl. azt, hogy «az első magyar írókat bizonyos józan következtetés vitte arra, hogy a húnokban látták a magyarok őseit» s hogy e következtetés «egészséges alapon nyugszik, a népjellem egységének alapján». Szintilyen nyilatkozat volt az, hogy «a közvélemény ösztöne egy úton járt a tudomány követelésével», midőn a nyugati műveltségért lelkesedő férfiak, mint Eötvös József, «nem mondtak le soha a reményről, hogy végre is kimutatható lesz a magyar rokonsága az indo-germán törzsszel».

Vámbéry sem maradt adós a válaszszzal támadóinak. A következő 1884-ik évben *A magyarok eredete és a finn-ugor nyelvészlet* czímen két terjedelmes értekezést olvasott fel az Akadémián, melyeknek egyike Hunfalvy, másika Budenz bírálati megjegyzéseivel foglalkozik. Vámbéry írói művészetete s ügyes dialektikája e munkákban is remekel s ugyancsak figyelmes olvasónak és szakértőnek kellett lennie annak, kit e vitaművek olvasásakor meg nem ejtett a látszat, mintha itt pozdorjává zúzták volna a magyar összehasonlító nyelvtudománynak s ethnologiai kutatásnak

eddig kifejtett összes eredményeit. Meglepő az az ingerült, éles hang is, melyet e vitákban Vámbéry elleneivel szemben alkalmaz s mely párját ritkítja ennek a mi gyűlöletországunknak irodalmában is. Szemére veti Hunfalvynak és Budenznek — mivel különösen az utóbbi sok török nyelvi adatának hitelességét kétségbe vonta — hogy írásmódjuk «nem szalonképes», miért maga is óvakodni kíván attól, hogy «hasonló fegyverekkel éljen». Mégis — e tudósainkról szólva — egyre-másra következnek tárgyalásában az olyan kitételek, mint «gonosz elvakultság és vadul felizgatott szenvedély», «vad confusio és szándékos ferdítés», «fékevesztett nyelvészkedés», «veszélyes s féktelen tudószkodás», «vad harcizidűh», «előítélet és philologusi önhités», «nevetségesen gyerekes mód», «káprázatos extasis s agyrém», «erőszakolt és észellenes» és sok más hasonló. Végiggázolva mindenben, végső ítéletét annak az «erős meggyőződésének» kifejezésében összegezi, hogy még «jön idő, mikor a magyar tudomány pirulva tekint e korszakára», melyben t. i. Hunfalvy és Budenz működtek. Befejező sorai a nagyközönségnek szólnak. «A hitetlenség — úgymond — és ellenszenv, melylyel a magyar nép nagyobb része viseltetett a Hunfalvy által kivivott eredmények iránt, alapijában egészen jogos és helyes volt; indoka nem a hiúsági érzelem, hanem az ösztönszerű, de nemzeti tradícióira támaszkodó helyesebb ítélet, a józan értelem». Majd ekkép fordítja beszédét: «Reménylem, hogy honfitársaim ezután is óvatosak lesznek s a fölszentelt nemzeti hagyományból eredő s a józan belátás által helybenhagyott nézeteket nem áldozzák föl agyrémeket teremtő theoretikus tudósoknak; mert a mint az ethnikai eredet kérdésében a magyar nép hite és meggyőződése triumphál, úgy a nyelv mivoltának meghatározásában is az ő ítélete lesz érvényes. Egyik a másikat fogja kiegészíteni; a modern tudomány vívmányaira alapított, elfogulatlan nézetek pedig nem engednek helyet az olyan eljárásnak, melyet Hunfalvy teremtett és követett, hogy t. i. a nemzeti hagyományok vezérlő fáklyáinak eloltása által az őstörténelmet minden fényétől megfosztani törekedett».

Fájdalommal érinthették ezek a kijelentések Hunfalvyt, az agg tudóst, ki bizonyára nem képzelte, hogy közel négy évtizeden át annyi lelkesedéssel és szorgalommal folytatott munkássága ily méltatást fog megérni életének alkonyán. Mig Budenz a «dörgedelmes szavaktól» meg nem ijedve *Egy kis viszhang Vámbéry Á. úr válaszára* (1885) czímen könnyed ironiával háritotta el a reája mért vágást, Hunfalvy válasza ezúttal elmaradt; nyilván mivel czéltalannak találta a további szószaporitást s nem bizott abban, hogy tudományos okai akár Vámbéryt, akár vele tartó híveit megtéríthetik. Csak még egyszer emelte fel szavát e kérdésben, midőn ellenfele a közönség tapsai mellett diadalünnepét ülte az Akadémia 1886. évi díszülésén *A honfoglaló magyarok jellemzése* czímen tartott felolvasásával. (Akad. Évkönyvei, XVII. köt.) Ez a kis értekezés tartalmánál fogva inkább minősíthető hazafias szónoklatnak, vagy a honfoglalás korára vonatkozó phantastikus korrajznak, mint komoly bizonyítékokra épített történeti tanulmánynak; módfelett tetszett ezért a hallgatóságnak, mint a hogy módfelett megütközött rajta Hunfalvy. Már két hét múlva előadta Hunfalvy bírálatát az Akadémián, mely a *Budapesti Szemlében* (1886. évf. 47. köt.) *Észrevételek a Vámbéry-féle honfoglaló magyarok jellemzésére* czímmel jelent meg s ezzel a jeligével: «Nagy szavak, kicsi értelem». Bemutatja itt a positiv történeti tudomány világánál Vámbéry nagy hatást keltett beszédének nevezetesebb állításait s igazolja, hogy azok jobbadán szellemes ötletek és sejtelmek, melyek csak laza kapcsolatban vannak a hiteles adatokkal s tapasztalati tényekkel. Végül okát adja annak is, hogy miért határozta el magát arra a szokatlan lépésre, hogy egy akadémiai közgyűlésen elmondott beszédet utólagosan megbíráljon, sőt elítéljen. Az olyan jellemzés — úgymond Hunfalvy — a minőt Vámbéry honfoglaló magyarjairól tartott azzal, hogy a nemzeti hiúságot csiklandozza, «nem akarva bár, de növeli a szellemi betyárságot, mely oktalan magabecsülésben és oktalan mások megvetésében áll. Mert nálunk az élet minden mezején nagy hajlandóság nyilatkozik a szellemi betyárságra, mely veszedelmes betegség; azért sajná-

lom, ha bárhol és bármely alkalommal is észreveszem, hogy nem ellene, de mellette tesznek a szellemi betyárságnak». «A Magyar Akadémia pedig», így folytatja, «a magyar tudománynak szinte hivatalos képviselője». Azzal, hogy Vámbéry az Akadémia közgyűlésén olvasta föl a honfoglaló magyarok jellemzését, lehetetlen az idegennek, a ki figyelmére méltatja Akadémiánkat, azt nem hinnie, hogy Vámbéry szava az Akadémiának, azaz a magyar tudománynak a szava; ezt a hitet lerontanom, lehetetlené tennem, mulhatatlan kötelességemnek tartottam». Indulattól remegő hangon vágta oda Hunfalvy e kemény szavakat Vámbérynak, ki jelen volt az ülésen s szintén izgatottan válaszolt. Érezte a kínosan meglepett hallgatóság is, hogy itt régóta gyülemelő viharfelhőknek csapott ki villáma.

Bővebben fejtette ki Vámbéry Hunfalvynak ez utóbbi értekezésére vonatkozó nézeteit *Őstörténet és nemzeti hiúság* címen tartott akadémiai felolvasásában, mely szintén a *Budapesti Szemlében* jelent meg (1887. évf. XLIX. köt.) s ez volt utódörgése az ugor-török háborúnak, mely nagy port kavarva, közel négy esztendőn át foglalkoztatta a tudós köröket s a közvéleményt, a nélkül, hogy az őstörténeti kutatások számára egyéb értékes anyagot szolgáltatott volna, mint néprajzi tekintetben több figyelemreméltó keleti analógiát. E tudományos harez megítélésénél rendesen azt szokták emlegetni, hogy Vámbéry könyve vetett véget a magyar ethnologiai vizsgálódás egyoldalú, azaz csupán nyelvészeti bizonyosságokra ügyelő rendszerének s hogy itt lép először megillető jogaiba a néprajz, melynek jelentőségét a kutatásnak ezen a terén eddigelé nem méltatták. Ezzel szemben az igazság az, hogy Hunfalvy mindenkor megbecsülte a bűvárlatai köreiben fölmerült néprajzi mozzanatokot s szívesen értékesítette az innen folyó tanulságokat, a hol csak erre módja nyílt. Hiszen *Ethnographiá*-jának egy egész fejezete szól a magyarok eredeti hitéről, *A vogul föld és nép* műve pedig túlnyomó részében folkloristikus tartalmú, a mint hogy ilyen tárgyúak *Régi magyar szók*, *Mythologiai adatok* s több más értekezése is, melyekről alább szólunk. Természetesen nem lehetett tudomása azokról a török néprajzi

hasonlóságokról, melyeket Vámbéry személyes megfigyelései alapján először a *Magyarok Eredeté*-ben közöl s a nőknek tanulmányához nem állott olyan összefoglaló munka rendelkezésére, mint Vámbérynek *A török faj* című műve, mely csak 1885-ben látott napvilágot. Másrészt Hunfalvy belátása szerint egyező néprajzi jelenségeknek ethnologiai szempontból csak akkor van igazán bizonyító ereje, vagyis csak akkor lehet genetikai kapcsolatot föltenni köztük, ha a jelenségek egyezését egyszersmind a reájuk vonatkozó nyelvi kifejezések egyezése kíséri. Nem volna elég pl. magában véve azt tudnunk, hogy halászattal és vadászattal foglalkoztak a régi kútfők szerint a magyarok is, ép úgy, mint ma a vogulok és osztjákok; mert ebből ugyan nem lehetne még ethnikai összetartozást következtetni, lévén minden népnek ez az életmódja, mely vizek és erdők közelében él. Azonban másképp alakul az ily egyezések jelentősége, ha azt is észrevesszük, hogy a *hal* szava a vogulban: *χul*, a *háló*-é: *χulép*, a *tó*-é: *tō*, a «folyóé» a régi magyar jó kifejezéssel egyezően: *jā*, a *nyíl*-é: *nāl*, a *tegez*-é *täut*, az *eb*-é: *ämp*, a *nyuszt*-é: *noxs* stb. S mit is bizonyít az, hogy a kirgiz lovas nép, meg a magyar is szereti a lovat, ha azt látjuk, hogy a *ló* neve a vogulban *lū*, ellenben a kirgizben *at*, a *ló-fi*-é a vogulban *lū-pi*, a «másodfü, harmadfü csikóé»: *kit pum lū* («két fü ló»), *χürēm pum lū* (három fü ló), a *nyereg*-é: *naĩrā*, míg a kirgizben a «ló-fi» nevezetei: *kulun*, *žabarĩ*, *taj*, *kunan*, *dünön*, a *nyereg*-é: *er*, *iār*?! Jól látja e dolgokat Vámbéry is; azért igyekszik, a hol csak lehetséges, a magyar-török néprajzi egyezéseket magyar-török nyelvi egybevetésekkel támogatni s minthogy az előbbieket bizonyító értéke az utóbbiak helyességétől függ, az ő ethnologiai kutatásaiban is voltaképp a nyelvnek jut a döntő szerep, akármiképp tiltakozik is ez ellen elméletben. Nincs tehát e tekintetben különbség Hunfalvy és Vámbéry felfogása közt. A miben nézeteik egymástól eltérnek, az lényege és kiinduló pontja szerint a magyar nyelv törzsökös és jövevény elemeinek más-más megítélése. Vámbéry szerint a magyar nyelv alapján s túlnyomó részében ma is török, bár finn-ugor elemek is

vegyültek bele; szintígy a magyar nép is eredeténél fogva török, bár idők folyamán finn-ugor népelem olvadt bele. Hunfalvy szerint a magyar nyelv alapjában kétségtelenül finn-ugor s a mennyiben török elemek is vannak benne, ezek későbbi jövevények; tehát eredet szerint a magyar nép is finn-ugor, bár későbbi alakulatában török törzsekkel gyarapodott. Hogy e két eltérő nézet közül melyik részen van az igazság, azt maga Vámbéry döntötte el, midőn *A magyarság keletkezése és gyarapodása* című, 1895-ben megjelent könyvében ezeket írta: «A balítélettől ment kutatónak ma már nem lehet kétsége, hogy a magyar nyelv alapépülete ugor» (94. l.) s hogy «nyelvünkben az ugor jellem régibb keltű» (310. l.) Hunfalvy nem érte meg eszméinek e diadalát, mert ellenfele megtérésekor már rég sírjában nyugodott.

Hogy mennyire igaztalan a vád, mely Hunfalvy ethnologiai munkásságában a néprajzi szempont iránt való érzék fogyatékoságát gáncsolja, jellemzőn bizonyítja, hogy e tárgyú régibb műveit élete utolsó korszakában is több becses tanulmánynyal gyarapította. Még 1876-ban, *Magyarország Ethnographiája* kiadásának évében jelent meg a *Nyelvtudományi Közleményekben* (XII. köt.) *Magyar mythologiai adatok s egyéb* című értekezése, melyben eloszlatja azt az elterjedt s a Magyar Történelmi Társulat folyóiratának egyik közleményében is előforduló balvéleményt, hogy Hadúr valami mythologiai emlék volna, holott csak a legújabb kornak költői csinálmánya; kimutatja továbbá, hogy az áldomás nemcsak a magyar, hanem sok más nép régi szokásai közt is előfordul, ellenben maga a szó s az áldomáshoz fűződő jogszabályok az ősi magyar hagyományok jogköréből valók. Ugyanitt szól Hunfalvy a régi peres okmányokban szereplő pristaldus tisztségről, igazolja ennek összetartozását a szláv pristav szóval és ennek magyarosított poroszló, porosztó alakjaival s hogy voltakép a latin praeco khoz és a német herold-okhoz hasonlóan a hatóságok törvényes bizonytságot tevő küldöttjeit jelenti. Végül a *Halotti Beszéd*ben előforduló *eleve* szót magyarázza, mely e mondatban «menyi milostben terumteve eleve

miv isemucut adamut» az eredeti latin szöveg (quanta gratia dominus deus gratificaverat primum adam patrem nostrum) «dominus deus» szavának felel meg s így «isten» értelmű lehet, ez esetben pedig a vogul-osztják *ëlëm, jëlëm*, finn *ilma* «levegő, ég, isten» szóval volna egybevezethető.

A következő 1877-ik évben Hunfalvy *Ugor-magyar-finn mythologiai töredékek* czímen a *Budapesti Szemlében* közöl hasonló észrevételeket. Ismerteti a világ teremtésére s az özönvízre vonatkozó vogul mondákat, valamint a finn *Kalevala* s észtt *Kalevi-poeg* népeposok legfontosabb hitregéit. Az előbbieken nagyszerepű a hetes szám, mi alkalmat nyújt annak ismételt tárgyalására, hogy a finn-ugor népeknek eredetileg hetes volt a számolásrendszerük. Meglepő egyezés, hogy a vogulban a *sät* szó ép úgy szolgál a «septem» és a «hebdomas» jelölésére, mint a magyar *hét*, sőt megvan a *sät-punk* «hét-fő» nevezet is, bár ezzel a vogulok ma a vasárnapot nevezik. Igen érdekes tanulságot foglalnak magukban magyar szökő nap, szökő év kifejezések, melyek ellentétben a «dies intercalaris, Schalttag, Schaltjahr» kifejezésekben mutatkozó észjárással nem «betoldott»-nak mondják a rendes számításon kívül számolt napokat, hanem olyformán, mint a finn és eszt nyelvekben, melyekben t. i. az ilyen nap jelzése: «átlépő», meg «futó nap». Az utóbbi nevezet eredetét megvilágítja a régi eszt népies kalendárium, mely egy zsinórra fűzött hét kis falapból áll, ezeknek tizenhárom oldalán a hold forgása szerint számított tizenhárom hónapnak s mindegyik hónapban 28 napnak meghatározott jegyeivel. Midőn e naptáron a tizenháromszor vett 28 nap, vagyis összesen 364 nap számlálását befejezik, egy napot «átlépnek» vagy «átfutnak» s csak ennek kibagyásával, vagyis egy-egy nappal későbbben kezdik az új év számlálását. Ily időszámítási rendszeren alapul nyilván a mi szökőnap kifejezésünk is, melyből egyszersmind az következik, hogy a régi magyarok szintén tizenhárom hónapra osztották az esztendő, a mint ez ma is divik a voguloknál s osztjakoknál. Egyéb tárgyai e közleménynek még az imádni, áldomás, ukkon-pohara, vérszerződés, íz, tündér, egyház szavak s a velük jelzett fogalmakhoz fűződő hiedelmek,

illetve szokások magyarázatai. Fölemlíti ezek kapcsán Hunfalvy, hogy a pogány esztek halottaikat elégették, a mint hogy a st.-galleni kolostor előtt a magyarok is elégették két halottjukat. Nyilván e szokásra vonatkozik az ismeretes közmondás: «Se híre, se hamva». Ez adalékok világosan tanúsítják, hogy maradtak meg «némi morzsái a régi magyar mythológiának» a mi nyelvünkben is. Végül, mint Hunfalvy több más munkájában, itt is olvassuk az intést: «Nincsen ok szégyenkeznünk azért, hogy a finn, az eszt parasztok nyelvbeli rokonaink s hogy az északi Uralnak és Obinak lakosai, a vogulok és osztjákok, szintén nyelvbeli testvéreink. Ha a mi parasztjaink minden tekintetben olyanok volnának, mint a finnek és esztek: bezzeg a se olvasni, se írni nem tudók száma nem volna akkora, mekkora az valóban minálunk; még a gazdasági jólét is sokkal különb volna, mint a milyen. S ha a társadalmat vezető osztályaink minden tekintetben olyanok volnának, milyenek a társadalom elei akár Finn- akár Eszt-országban: bezzeg sok, igen sok tünemény nem borongana, mint meg-megszakadó felhő, országunk egén. Végre nem az érdem, hogy kitől, hol származott akár egyes ember, akár nemzet; hanem az, hogy mivel gyarapítja maga-magát és az emberiséget».

Az ukkon-poharának magyarázatát illetőleg nyomós ellen-észrevételek jelentek meg Révész Imre tollából az *Ellenőr*-ben (1877. évf., 89. sz.) és *Figyelmező*-ben (1878. évf.), melyek arra utaltak, hogy az ukkon szónak régi oklevelekben urkom és urkon változatai is előfordulnak s minthogy az egész kifejezésnek bizonyosság-pohár, tudomány-pohár és kötő-pohár másait is emlegetik, alig lehet kétséges, hogy itt a német Urkundsbecher magyarításával van dolgunk. «Öszintén tiszteljük — úgymond — a derék finn atyafiakat, de az ukkon-, vagyis helyesebben mondvá az urkon-poharát mégsem nyújthatjuk nekik, sem tőlük el nem fogadhatjuk, mert a német sógoroknak vagyunk kénytelenek azt, mint igaz jószágukat, visszaadni». Ezek az észrevételek arra indítják Hunfalvyt, hogy *Ukkon-pohár. A régi magyar jogi szokásnak egy töredéke* (1879) czímen még egyszer összefoglalja az e tárgyra vonatkozó, időközben meggyara-

podott anyagot s újból megvizsgálja úgy a szónak, mint a vele kifejezett szokásnak eredetét. Tekintettel arra, hogy az ukkon, ukon hangalak tizenöt, ellenben az urkon csak három adattal van igazolva, továbbá hogy a magyarban a szóközépi *r/k* hangcsoport eléggé kedvelt (pl. a tarka, szarka, erkölcs, porkoláb stb. szavakban) s nem szokott *kk* alakulattal hasonulni, úgy véli, hogy az ukkon alak az eredetibb s nem tartja lehetetlennek régi nézetének helyességét, mely szerint a magyar ukon-pohár, a finn Ukon malja «Ukko (öreg isten) pohara» kifejezéssel némi viszonyban állhat. De bárminő legyen a szónak eredete, kétségtelen, hogy a vele jelzett szokás ősrégi magyar hagyomány. Már Anonymus írja Árpádekról, hogy «more paganismo, occiso equo pinguisimo, magnum aldumas fecerunt», mely mondatban az áldomás «áldozatot» jelent, a mint a bibliafordításban is hangzik: «Irgalmasságot akarok és nem áldomást» (misericordiam volo et non sacrificium). A régi oklevelekben majdnem állandó kifejezés, hogy «eleinknek régi élő szokások szerint áldomását is ittuk». Verbőczy törvénykönyve szerint adásvételnél a leghitelesebb tanú az volt, ki «a vételnek áldomását szokás szerint megáldotta» s kit boráldónak is neveztek. Az ily megáldás az «ukkon-poharának» — latin nevén: «poculum benedictionis» — felmutatásával történt. Mind e tények és adatok azt mutatják, hogy a «magyar szerződészek megszentelése áldozattal vagyis áldomással járt, mely habár legeleinte is ivással volt összekötve s utóbb pusztá ivássá lett is, a válásos szint igen sokáig megtartotta.» A déloroszországi kún sírdombokon talált szobrok tudvalevőleg poharat tartanak a köldök táján; igen valószínű, hogy e pohár is áldozati kelyhet ábrázol. Keleti szokás tehát az ukkon-pohár, melyet e szerint nem kell «a német sógoroknak visszaadnunk».

Régi megfigyelésnek bővebb alapon történt feldolgozása *A számlálás módjai és az év hónapjai* című, 1884-ben megjelent értekezés is. Erre az orientalisták 1883-ban Leydenben tartott gyűlésének egyik előadása adott alkalmat, melyben Marre Aristide francia tudós több maláji nyelv szótári hasonlóságáról értekezvén, kiderült, hogy ezekben is a hetes számrendszer dívik s hogy a «nyolcz» meg

«kilencz» számneveknek itt is, ép úgy mint a finn-, ugor-s szamojéd nyelvekben, «kettő híján tíz» s «egy híján tíz» a jelzése. Ez az észlelet indítja Hunfalvyt arra, hogy több más félvad népnek számlálási rendszerét is megvizsgálja s így jön rá, hogy a legtöbb s legműveltebb nyelvekben mutatózó tizes számrendszert «az ötével való számlálás előzte meg, a melynek természetes alapja az öt ujj». Ez utóbbi módja a számlálásnak több áirikai nyelvből ismeretes, így pl. a bullom-néger nyelvben, hol a *bul* = 1, *tin* = 2, *ra* = 3, *mēn* = 5 egyszerű számnevekből következő összetételek alakulnak: *mēn-bul* ($5 + 1$) = 6, *mēn-tin* ($5 + 2$) = 7, *mēn-ra* ($5 + 3$) = 8. Az egy kéznek öt ujjától számolva könnyű volt eljutni a két kéznek tíz ujjáig, melyen a tizes számrendszer alapul; de nem volt annak sem akadály, hogy némely nép a számlálásnál a lábak ujjait is segítségül vegye s így keletkezett az amerikai nyelvek nagy részének huszas számrendszere. A finn-magyar és szamojéd számnevek eredeti hetes rendszere valószínűleg a holdszakaszokon alapul. Idővel mind e nyelvek — nyilván idegen hatás alatt — e számlálási rendszert a tízessel cserélték föl s egyező észjárással a «nyolcz» meg «kilencz» jelzésére a fenti körülírásokat alkalmazták, pl. az osztják-szamojédban *oker* = 1, *sede* = 2, *köt* = 10 a *čan* «híján» szóval összekötve: *sede-čan-köt* = «kettő-híján-tíz» = 8, *oker-čan-köt* = «egy-híján-tíz» = 9; szintígy a finnben: *yhte* «egy», *kahle* «kettő»: *yhdeksän* «kilencz», *kahdeksan* «nyolcz». A magyarban is a *nyol-cz*, *kile-ncz*, *har-mi-ncz* egy önállóan nem használt «tíz» számnévnek közös végzetét mutatják. Ugyanilyen számrendszere van a dravida nyelveknek, s ez is egyik oka volt annak, hogy némelyek az ú. n. «turáni» népcsaládban szorosabb kapcsolatot vettek föl a dravida és ural-altáji nyelvek közt. Kiegészíti Hunfalvy e tanulmányát a vogul, osztják és finn népies hónapneveknek, valamint a szökő év nevezetének fejtegetése, melyekhez egy toldalékban a magyar *eszten-nap* és *eszten-ídő* (esztendő) kifejezések magyarázata is csatlik.

Hunfalvy néprajzi munkásságának legutolsó terméke az az ismertetés volt, melylyel a *Századokban* (1888. évf.)

Herman Ottónak magyar halászati könyvét (1887) nyelvi, társadalmi, néprajzi és régészeti tekintetben méltatta. Ez a mű, mely első rendszeres tudományos munka a magyar tárgyi néprajz terén s egyébként is kiváló becsű alkotás, végső következtetéseiben nagyszerűen egyezett Hunfalvy ethnologiai kutatásainak eredményével, a mennyiben kétségtelenül igazolta, hogy a halászat a magyarságnak ősi foglalkozása volt s hogy bárhonnan került is a magyarság mai hazájába, halászó vidékről kellett ide jönnie. «Az a föltétel, írta volt Herman Ottó, mely szerint Árpád hadaiban az ember szálankint lóra termett hős volt, oldalán görbe karddal, vállán párducz kacagánynyal, éreztisakján lengő kócsagtollal, szívében hadakozási és örökös kalandvágygyal, mely folyton arra sarkalta, hogy szomszédjára rontson, prédát ejtsen, ezt párducz bőrön végignyúlva el-tivornyázza s közben új prédajárásokon törje a fejét, túlságos és nagyon is egyoldalú föltétel.» A való történeti állapot ezzel szemben az lehetett, hogy ugyanakkor, mikor a honfoglaló magyarságnak arra való része távoli földeken hadakozott, a nép nagy tömege itthon nyugodtan halászgatott, vadászgatott s legeltette nyájait. A honfoglaló magyarság mindenütt a nagyobb folyók mellékeit vette birtokába s a halászat még ma is Magyarországon leginkább a magyar lakosok közt divik. Herman Ottó ez állításait a történeti, tárgyi és nyelvi adatok nagy bőségével bizonyítja s Hunfalvy ezeket a magyar összehasonlító nyelvtudomány s a rokon népek folklóreja köréből vett becses észrevételekkel egészíti ki.

Igen termékeny volt Hunfalvy munkássága élte utolsó szakában a szorosan vett ethnologia terén. Ide tartozó művei közül általános tárgyú az *Új tudományok, új előítéletek* czimű értekezés (*Nyelvtud. Közlem. XIV. köt., 1878*), mely tüzetesen megállapítván az anthropologia és ethnologia feladatköreit s határvonalait, bírálat alá fogja azokat a divatos s politikai célra is kiaknázott balvéleményeket, melyek e két tudományszak összezavarásából bizonyos régészeti ötletek hozzájárulásával a finn-ugor népekre vonatkozólag keletkeztek. Mommsen a német régészek nyo-

mán azt írja római történelmének elején, hogy egész Európa északi felében «az indogermán törzsek elérkezte előtt egy talán csúd (finn-ugor) fajbeli nép lakott vagy inkább barangolt, a mely vadászatból és halászatból él vala, szerszámaikat kőből, csontból s agyagból készítette, magát a vadak fogai-val és gyantakővel ékesítgette, de a földművelést és érczek használatát nem ismerte». Ezen a felfogáson épül Bagehot Walter ethnologus mondása, mely szerint «a mióta a hosszú agyú népek (indo-germánok) a rövid agyuakat (csúdokat, finn-ugorokat) Európának legjobb részeiből kiszorították: azóta az egész európai történelem nem egyéb, mint a győzelmek története, melyeket a hadilag jobban készült népek a kevésbbé jól készülteken nyertek és nyernek». De Lagarde e nézetek alapján egyik, 1876-ban megjelent művében ekkép fonja tovább következtetéseit: «A magyarok azzal dicsekszenek, hogy politikához értenek. Bismarck, úgy látszik, 1864-ben hitt nekik, sőt talán még 1874-ben is azt gondolja vala, hogy — a mint Jókai Mórral történt csudálatos beszélgetéséből kivehető — a magyarok afféle önhízéssel nem csalják meg magokat. Ez ellen — így ír De Lagarde — legyen szabad a tölem már 1853-ban említett physikai öregségét a magyar nemzetnek hangsúlyozni, mely előre is azt a véleményt támasztja, hogy ez a nemzet immár el van kopva.» Majd arra utalva, hogy a dravida és az uralaltaji nyelvek «eszmebeli rokonok» s hogy az indogermán meg sémi népek mint ék szorultak az egykor egységes turánság közé, ekkép folytatja okoskodását: «A turánok a történelmi alakulásnak legősibb rétegei, úgy de a népek élete szintúgy meg van határolva, mint az egyeseké. Csak szellemi erők tartják fenn a népek ifjúságát vagy újíthatják meg azt; ámde ilyen szellemi erőket nem látunk sehol a turánoknál, azért igazság nélkül véljük magasabbnak a magyarok becsét, mint a finnekét, esztekét, lappokét és törökökét, a kik legközelebbi rokonaik Európában. El fognak enyészni a magyarok, mint a keltek enyésznek szemünláttára; nekik saját politikai szerepet tulajdonítani egy politikus szájában ép oly kevésbé lehet komoly szándék, mint orvos szájában nem lehet komoly egy nyolczvan éves

embernek szóló tanács, hogy házasodjék meg s nevelje föl gyermekeit.» Ez a minden ízében hamis és rossz-hiszemű fejtegetés nemcsak a magyarok esküdt ellenségeinek hajtott vizet a malmára, hanem azoknak is, kik itthon váltig mondogatták, hogy Hunfalvy az ő finn-magyar rokonításával politikai tekintetben is rossz szolgálatot tesz nemzetének. Fontos feladat volt ezért Hunfalvy számára, hogy mutasson ennek az okoskodásnak tarthatalan alapjaira s ő meg is felelt annak emberül. Átkutatván s egybevetvén a korabeli anthropologiai kutatás legfontosabb eredményeit, ráutalt azokra a nagy ellenmondásokra, melyekkel ezek a történet, nyelvtudomány és ethnologia eredményeivel szembe-helyezkednek. Hogy míg pl. a skandináv népek dolichocephalok, a németek sehol sem dolichocephalok; ellenben a szláv és a lapp koponyák egyaránt brachycephalok. Ha bármi kapcsolatban volna az agyidom a nemzetiséggel, e tényekből az következnek, hogy a lappok rokonai a szlávoknak, ellenben a skandináv népeknek semmi ethnikai kapcsolata nincs a németekkel. «Az agy idomának nincsen semmi köze a nemzettel», hangzik Hunfalvynak már előbb is többször hangoztatott ítélete. Nem igaz, hogy következetesen a dolichocephalia nyomúl előre, a dravida és ural-altaji nyelvek közt állított rokonság csak némely morphologiai s távoli nyelvek közt is előforduló hasonlóságból támadt ötlet, főleg pedig alaptalan gondolat, hogy Észak-Európának őslakói finn-ugorok voltak. Ennek ellene mond mindaz, a mit Észak-Európa s a finn-ugor népek ősi történeteire vonatkozólag a történeti kútfők s a nyelvek tanúságai alapján tudunk. Ezeknek részletes tárgyalása után Hunfalvy abban foglalja össze vizsgálatainak végeredményét, hogy «a finn-ugor népek a germánok és szlávok után és megett tűntek elő; azok tehát nem a legrégibb, de legújabb jövevények Európában. Akármilyenek is a magyarok s akármire képesek vagy nem képesek, annak bizony nem az öregség, hanem talán épen a még ki nem forrott ifjúság az oka».

Ugyancsak általános irányú Hunfalvynak az az értekezése, melyet az 1881. évben, Berlinben tartott orienta-

lista congressuson *Ueber das bildende Princip der Nationen* czímen terjesztett elő. Itt főkép a magyarság ethnikai fejlődésének példáján igazolja, hogy a nemzetiség «alkotó elve», vagyis ethnikai különállásának legjelentősebb tényezője a nyelv. A meddig a nyelv él, él a nemzet is; ha meghalt a nyelv, megszűnik az ethnos s abba az ethnikai egyedbe olvad, melynek nyelvét fölvette. A physikai vagy anthropologiai sajátság fennmaradhat esetleg továbbra is; de nem a koponya alkata s nem a bőr színe alkotja lényegét a népek ethnikai jellegének. A nyelv és a vallás sem függnek a physikai sajátságoktól; nem volt soha külön nyelve és vallása a hosszú agyuak- és rövid agyuaknak, a szőke és barna embereknek olykép t. i., hogy a történeti alakulatokban is állandóan együtt járt volna az anthropologiai jelleg a nyelv és a vallás bizonyos határozott minőségével.

A magyarság ethnikai alakulásának egyik érdekes fejezetét tárgyalja Hunfalvy *A Kún- vagy Petrarca-codex és a kúnok* czímű, szintén 1881-ben megjelent értekezésében. Ismertetvén itt a Kuun Géza gróf gondozásával kiadott híres kún nyelvemléket, egyszersmind vázlatát nyújtja a kún nép történetének a IX. század végétől fogva, midőn az néven először lép föl a történet láthatárán, egész a XVIII. század közepén történt kún «redemptió»-ig. E történet során szóba kerülnek röviden a palóczok, mint északról jött első kún telepések, továbbá a besenyők és jászok is, különös kiemelésével mind e népek ethnographiai és társadalmi viszonyainak. Egy külön fejezet foglalkozik azokkal a történeti és nyelvi nyomokkal, melyek a Magyarországon letelepedett kúnokra nézve is igazolják, hogy eredetileg szintén idegen, még pedig egy török fajta nyelvjáráson beszéltek. Szükség volt ez adatok kimutatására azért is, mivel a magyar történetírók közt még a kún codex kiadása után is akadtak olyanok, kik, mint Gyárfás István, szentül meg voltak győződve, hogy a kúnok valóságos magyarok voltak s régebb hazájukban is a mi magyar nyelvünk élt közöttük.

A magyar ethnologia egész körének alkotta meg Hunfalvy összefoglaló képét *Die Ungern oder Magyaren*

czimű népszerűen írott könyvében, mely a *Die Völker Oesterreich-Ungarns* czimű kiadványsorozat ötödik kötete gyanánt ugyancsak 1881-ben jelent meg s a magyarság ősmúltján kívül kiterjeszkedik annak későbbi történetére, sőt jelenére is. Egy bevezető fejezet után, mely hazánk területét illetőleg a honfoglalás előtti korokról tájékoztat, rátér a tárgyalás a magyarokról szóló legrégibb keleti és bizanci tudósításokra, majd a magyar nyelv rokonságára, a magyarok ősi hazájára, vándorlására, hajdani pogány hitére és szokásaira, valamint a török és szláv hatások s ezek nyelvi nyomainak fejtegetésére. Rövid vázlatok ismertetik azután a keresztyénség fölvetelét, a királyság alakulását s a magyarság ethnikai gyarapodását a bevándorlott izraelita, besenyő, kún, tatár és német népelemekkel. Igen becses tartalmú a földrajzi nevekről szóló fejezet, mely kissé bővebben *Magyar folyó- és helynevek* czímmel magyarul is megjelent a *Phil. Közlöny* IV. kötetében. A következő szakaszok a Niebelungen-ének s a magyar krónikák hun mondáinak kapcsolatával, a magyarság politikai és társadalmi szervezetével, szellemi életének, különösen költői és tudományos irodalmának fejlődésével, vallási mozgalmaival s a mai állapotokkal foglalkoznak. Végül az utolsó fejezet a magyarok anthropologiai meghatározásának kérdését veti föl, de kellő előmunkálat híján nem állapíthat meg biztos eredményt.

Mind az itt leírt ethnologiai munkásságot messze túlhaladja arányában az a tevékenység, melylyel Hunfalvy életének alkonyán az oláh nép és nyelv eredetének földerítésén buzgólkodott. Munkáinak jegyzéke az utolsó tizenöt évben nem kevesebb, mint 33 művet sorol elő e tárgyra vonatkozólag, melyek között több terjedelmes értekezés s néhány testes könyv is található, mindannyia dús, magvas tartalommal. Hunfalvy jelentősége e téren ép annyira korszakalkotó, mint a magyar összehasonlító nyelvtudomány s a magyar ethnologia tudományszakaiban, de itt még abból a gyakorlati szempontból is mérhetetlen becsű, hogy veszedelmes politikai ábrándoknak semmisítette meg szilárdaknak hitt alapjait. Ez ábrándoknak forrása és foglalatja a

dako román történeti eszme, mely két hazánkfiától, sinkai Sinkay Györgytől és dicsőszentmártoni Major Pétertől kiindulva, a románság előtt valóságos nemzeti ideállá magaszosult s nemcsak a hevülékeny politikusokat ejtette hatalmába, hanem ezekkel együtt az egész román tudományoságot és költészetet. A lelkesedés pedig, melyet ez az eszme ébresztett, korántsem pusztán elméleti, sőt inkább nagyon is reális irányú; nemcsak rajong a multak dicsőségeért, hanem ezt tőke gyanánt is értékesíti, támasztván belőle hatalmas követelményeket, melyek csak jogszerű állapotok szétrobantásával valósíthatók. A román történetírás Klioja — írja Hunfalvy *Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung* című könyve bevezetésében — 1780 óta ül szövőszékén, hogy megszője a régi román történet szövődékét s most e munkája jutalmául Erdélyt követeli. A szövődék talán érdemesnek is tetszenék a jutalomra a tájékozatlan szemnek; de ha azt figyelemmel vizsgáljuk s avval a technikai hozzáértéssel, melyet számunkra az igazi történelem nyújt, csakhamar rájövünk, hogy sem mellyek-, sem belfonala nincsen jófajta anyagból.» Ezt a technikai ismeretet, melyet az illető történetben járatlan olvasó nem bírhat, nyújtja Hunfalvy az oláh kérdésre vonatkozó munkáiban, hogy megítélhessük magunk is, «vajon az az árú, melyet a román Klio az irodalmi vásárra szállít, előítélet-nélküli, kritikai történet-e, melynek a tárgyilagos igazság az egyedüli célja vagy pedig nem a politikai izgatást tartotta-e inkább ez a Klio szem előtt s nem szőtte-e ennek érdekében czélszerűvé az ő szövődékét».

Roesler, Miklosich és Tomaschek nyomdokain tovább haladva Hunfalvy újból beható vizsgálat alá fogja az oláh ethnologia egész tárgykörét. A főkérdés, hogy hol keletkezett az oláh nép és nyelv. A román történetírók erre egyhangúan azt felelik, hogy az egykori Dákiában, Erdélyben. Tanításuk szerint az oláhok ama római gyarmatosoknak ivadékai, kiket Trajanus császár Dekebal leverése után (104 Kr. u.) telepített le Dákiába; vérük ennélfogva tiszta római vér s nyelvük az igazi római népnyelvnek hajtása. Oláh népgyűléseken s ifjúsági összejöveteleken ezért kiál-

tozzák teli torokkal: «Mi rómaiak vagyunk, Dákia, Erdély örökösei!» Ezzel szemben Hunfalvy a bizonyítékok fényes sorozatával helyezi világosságba, hogy mindaz, a mit a román történetírók e tan erősítésére felhoznak, nem egyéb, mint kritikátlan hiszékenység, vagy czélzatos koholmány. Mommsen római történetével igazolja, hogy Trajanus nem is Italiából, hanem Dalmatiából és Kis-Ázsiából telepített Dákiába lakosokat, ha tehát az oláhok csakugyan ezeknek volnának is származékai, még ebből sem következhetnék római eredetük. De Aurelianus 260 tájt Dákiából ki is vonta a római gyarmatokat s áthelyezte Moesiába; ha ennél fogva keletkezett volna is Erdély területén valami rómaiság, ennek a kivándorlás következtében ép úgy meg kellett semmisülnie, mint a hogy' idővel megsemmisült Britanniában, Noricum-ban, Pannoniában, Dalmatia belsejében s más helyeken: lehetetlen tehát ezért is, hogy az erdélyi oláhok egy erdélyi rómaiságnak legyenek folytatói. Azt vitatják ugyan ennek ellenében a román történetírók, hogy csak az előkelők és gazdagok vonultak el, míg a szegények helyt maradtak s a barbárok (góthok, hunok, gepidák, avarok) betörései idején fölvonultak a hegyekre, majd elmulván a zivatar, lejöttek onnan s a síkságon mint művelt, keresztyén rómaiak culturát terjesztettek. De hol van minde fellengő képzeletnek akárcsak parányi jelzése is a való történetben?! Priskos konstantinápolyi követ, midőn 448-ban Szegeden fölkereste Attilát, keresztüljárta az egész Bánátot, Dákia nyugati részét; de egy árva szóval sem említi ő, a latinul értő keresztyén, hogy útjában római nyelven beszélő keresztyéneket talált, vagy róluk hallott volna. A görög császárok háborúi az avarokkal bő alkalmat nyújtanak az íróknak, hogy emezek birodalmának népeiről szóljanak, meg is említik a szlávokat, bolgárokat, sőt gepida falvokról is tudnak; de római lakókról a Dunától északra semmi hír. Ép így nem szólnak ily népről a magyarok honfoglalása idején sem Bölcse Leo, sem a Biborban született császár, sem Regino, sem Liutprand, sem más író. Midőn a magyarok Erdélyt elfoglalják, egyetlen római helynevet sem találnak, ellenben találnak bőséggel szláv helyneveket, jeléül annak, hogy abban az időben

ezt az országrészt szlávok lakták. Erdélynek nem is maradt fenn latin vagy oláh neve, maguk az oláhok is magyar szóval Ardeal-nak nevezik s e néven (Ἀρδελιον) ismeri Erdélyt Chalkokondylas byzanczi író is. Hiába keressük tehát ezen a tájon az oláhok ősfészekét, mely azonban világosan szembeötlik, mihelyt tekintetünket másfelé, a Balkán dunántúli vidékeire irányítjuk.

Theophylaktus tudnillik leírván az avaroknak 579-ben történt betörését Thrakiába, megemlíti, hogy az ellenfél elé induló görög hadban óriási ijedelmet keltett egy félreértett kiáltás, melylyel egy katona «hazai nyelven» ekkép figyelmeztette társát: *πέτορνα*. Theophanes ugyanez esemény elbeszélésében a végzetes kiáltást e szavakkal közli: *τόρνα, τόρνα, φράτρε*, mi annyit jelentett, hogy «fordulj, fordulj meg, barátom!» Ez adatokban első nyomai villannak meg egy román nyelvnek a Balkán félszigeten; de annak a népnek, mely ezt a balkáni nyelvet beszélte, csak Kedrenos bizanczi írónál 976-ban találjuk meg Vlach néven első említését. Röviddel ezután, 1013 tájt, előkerül bolgár földön Kimpulongu (Campus longus, Hosszúmező) az első oláh helynév is s ettől fogva mind gyakrabban szólnak a kútfők a hegylakó, nyájörző és nomád vlachokról, kiket a görög császár 1020-ban az ochridai bolgár érsek egyházi hatósága alá rendel. Ők voltak azok a Hámusban lakó barbárok, kik 1185-ben a görög császár ellen Petrus és Asan vezérlete alatt fel lázadtak s kikről Niketas Choniates azt írja, hogy előbb őket Μοσσοι (moesia) néven nevezték, most azonban Βλάχοι-nak hívják. Erről a vidékről kerekedtek tehát elő az oláhok, kiknek ősmultját még jobban földéri a oláh nyelv, mely nyilvánvalóan az olaszból fejlett, még pedig mint az összes oláhságban elterjedt görög, albán és szláv jövevényszavakból kitetszik, thrák földön. Az ethnikai eredetre nézve azt jelenti a nyelvnek e vallomása, hogy az oláh alapján romanizált thrák nép s erre utal az oláh nyelv szerkezetének néhány sajátos albán vonása is. Ilyen a névelőnek hátravetése, melynél fogva az olasz *il lupo* (a farkas), *il uomo* (az ember) s többesük: *i lupi*, *i uomi* oláhra fordítva így hangzanak: *lupu-lu*, *omu-lu* és *lupi-li* (*lupi-i*) oameñ-i,

mi az albánban van még így s bizonyára szintén thrák hatás alatt, az új-bolgárban. Szintilyen eset a tíz és húsz közti számneveknek a *spre* (lat. *supra*) »fölött» szóval való képzése, mint *un-spre-zeče* (11), *doi-spre-zeče* (12), *trei-spre-zeče* (13), mely eltér az olasz *undici*, *dodici*, *tredici* szerkezettől, de egyezik az albán *mbe* »fölött» szóval alkotott *vje mbe djete* (11), *du mbe djete* (12) stb. számnevekével. Az igék jövő idejének a *voliu* »akarok» (lat. *volo*) segédigével való szerkesztése az oláhban szintén thrák eredetű lehet, mert az albánban beszélnek így: *do kem* »habebo», tkp. »*volo habere*» s valószínűleg ismét thrák alapon, még az újgörögben (θελω εἶσθαι: »fogok lenni», tkp. »akarok lenni»). Ha igaz, hogy az oláh nép és nyelv Erdélyben keletkezett, mikép volna érthető az ily thrák hatás?! De a magyar nyelvnek is van ez irányban tanuskodó szava. Több százra menő olyan szláv eleme van a magyar szókincsnek, melyet a Lajtától a Szeretig mindenütt egyező alakban ismernek, mert szláv lakosságot talált e földön a magyar, midőn hazájául foglalta. Ha igaz volna, hogy a Tiszától egész Erdély keleti határáig mindenütt művelt, keresztyén, városokkal is rendelkező román nép lakott, a mint ezt a román történetírók fennen hirdetik, hogy' van az, hogy nincsenek legalább a keleti magyarságban közkeletű oláh szavak s hogy a román műveltségi hatásnak semmi nyoma a magyar egyházi s államéleti kifejezésekben? Kétségtelen biztossággal mutatnak e tények arra, hogy mindaz, a mit a román tudomány az oláhság erdélyi, illetve dákiái eredetéről állít, nem egyéb, mint képtelen mese s célzatos ámitás.

Az oláh nyelvre vonatkozó eszméit Hunfalvy rendszeresen *A rumun nyelv* című értekezésében (*Nyelvtud. Közlem.* XIV. köt., 1878.) fejtegeti, az oláh nép eredetét s fejlődését pedig *Die Rumänen und ihre Ansprüche* (1883.) című szép könyvében ismerteti először teljes történeti áttekinntéssel. Az utóbbi mű első része a történeti tárgyalás, mely a Dákiára vonatkozó tudósításokról tájékoztat Dekebaltól fogva a magyar honfoglalásig, majd a Dunától délre lakó népek (rómaiak, görögök, szlávok s bulgárok) mozgal-

mait vázolja, aztán rátér a vlach nép keletkezésére s vándorlásaira, végül két bő szakaszban az oláhoknak Erdélyben s a szomszéd országrészekben való letelepedését, elterjedését, életmódját, valamint politikai és társadalmi viszonyait adja elő. E történeti áttekintés nagy tanulsága, hogy az oláhok csak a XII. század végén kezdenek apró csapatokban, szinte észrevétlenül, mint hegyi pásztorok beszállingózni Erdélybe; majd később, különösen a tatárjárás után, nagyobb rajokban özönlenek be s ellepven a néptelenné lett vidékeket, eljutnak Magyarország keleti vidékeire is, hol azonban csak a XVI—XVII. századokban erősödik meg a török háborúk alatt elpusztult magyarság helyén népességük. Tértfoglalásuknak ez a módja magyarázza meg, hogy mindenütt jobbágyság s hogy az 1437-ben létrejött erdélyi alkotmányban ők a «három nemzet» (magyar, székely és szász) mellett nem szerepelnek. A mű második része a nyelvi tanulságok megvilágításával, a harmadik «mesék és nézetek» cím alatt a román történeti ábrándok forrásaival (Anonymus, Bonfini), az erdélyi oláhoknak 1791-ben József császárhoz intézett nemzeti jogokat kérő feliratával s Éder Károly meg Bolla Márton erdélyi tudósoknak erre tett kritikai észrevételeivel, továbbá a dakoromán eszme és igények hirdetőinek (Sinkai, Laureanu, Kogolnicăno, Haşdeu, Şaguna stb.) történeti hamisításaival és képzelmeivel foglalkozik. Az utolsó szakasz a románság legújabbkori történetét s jelenkori viszonyait ecseteli s megemlítvén Románia királyának 1881-ben történt megkoronáztatását is, a következő tanulságos szavakkal végződik: «Ha a történelmi jog elévülhetetlen, akkor Szt. István koronájának mostani viselője s az ő ministerei nagy mulasztást és vétket követtek volna el, midőn nem követelték megújítását az egyesített Moldva és Oláhország egykori vazallusi viszonyának a magyar koronához. Ha a történelmi jog változhatatlan volna, akkor a magyar törvényhozás igen nagy bűnbe esett, midőn nemcsak hogy a magyar, német, szláv és oláh parasztokat a jobbágyság alól fölszabadította, hanem még az előbbi «türt» vallásokat is egyenjogúsította a régi «bevett» vallásokkal. De a történelmi jog sem nem

elévülhetetlen, sem változhatatlan, mert történeti eseményeknek folyománya, melyek után másnemű események is következhetnek s mert a tényleges viszonyoknak kifejezése, melyek nem mindig maradnak ugyanazoknak. Ha tehát valaki olyan történelmi jogra hivatkozik, melynek érvénye másféle események s megváltozott viszonyok folytán rég megszűnt, akkor tulajdonkép abban a várákozásban él, hogy ama régi események és előbbi viszonyok meg fognak ismétlődni. Ily várákozás pedig, a meddig a tényleges jogot nem zavarja s a tartozó kötelesség teljesítését nem akadályozza, lehet ártatlan, mint valami jámbor remény a jövőendő messiásban; de ha zavarni akarja a tényleges jogot s akadályozza a kötelesség hű teljesítését, akkor azt gonosz érzületnek kell tekinteni s nyilvánulásait el kell tiltani és elnyomni. Erre fölhatalmaz az önfentartás joga mindenkiket s még inkább az államot. S még szigorúbban kell az államnak érvényesítenie ezt az önfentartási jogát, ha csak egy képzelt történelmi jog szegül ellene, mely pusztán mesék és mende-mondák talajában gyökerezik. A «román Irredenta» az új királyságban s ennek szószólói Erdélyben egy képzelt történelmi jogon nyargalnak, melynek csak hiú mende-mondák az alapjai; mindkettőnek ügyelete a magyar és osztrák kormányok hatáskörébe tartozik. De a tudománynak feladata a mesék és mende-mondák szemétjét eltávolítani a valóságos történettől s ezt lehető tisztaságában kifejteni; mert csak az igaz történet s nem a mende monda és mese, lehet az életnek tanító mestere.»

E könyvnek előmunkálatai voltak Hunfalvynak a Századokban közölt következő értekezései és ismertetései: *Jung Roemer u. Romanen* (1877.), *A rumun történetírás: Hasdeu, Istoria critica a Romaniloru*; *Sinkai Görgy Gergely krónikája* (1878.) s *Bolla Márton és Éder Károly meg az oláh incolatus Erdélyben* (1879.). A Nemzetben jelent meg *A románok és igényeik* (1882: 80. és 83. sz.) című dolgozata. A tárgy természeténél fogva nagy súlyt helyez Hunfalvy arra, hogy az oláh kérdést fejtegető munkáit a külföld s a magyarul nem értő hazai közönség is megismerje, ezért jelennek meg egyre-másra e tárgyat illető

német közleményei, mint a *Literarische Berichte aus Ungarn* folyóiratban az *Ungarn und Rumänien* (I. köt., 1877.), *Ueber rumänische Geschichtsschreibung und Sprachwissenschaft* (II. köt., 1878.), az *Ungarische Revue*ben a *Rumänische Declamation und rumänische Politik* (I. köt., 1881.), *Die Rumänen in Siebenbürgen* (u. o.) és *Woher der Hass gegen Ungarn?* (II. köt., 1882.) címűek. Mint-hogy pedig a román történetírók és politikusok nagyon ki-használták a francia sajtó és közönség hiszékenységet is, írt francziául is egy összefoglaló munkát *Le peuple Roumain ou Valaque. Étude sur son origine et celle de la langue qu'il parle* (1880.) czímen, melyet a francia régészeknek 1879-ben Bécsben tartott congressusán mutatott be.

Érthető, hogy Roesler és Hunfalvy kutatásainak eredményei nagy izgalmat keltettek a román történetírók táborában s hogy erélyes tevékenység indult meg közöttük a nemzeti légvárak megmentésére. Hunfalvy állja a harczot s több kisebb munka után, melyekben ellenfeleinek műveit ismerteti és bírálja — a minők a *Hogyan csinálódik némely história* (*Nemzet*, 1884. évf. 3., 4., 11., 19. és 32. sz.), *A rumun történetírásról* (Xenopol A. D. jászvárosi egyetemi tanár munkáinak ismertetése, *Budapesti Szemle*, XLIII. köt., 1885. évf.), *Maniu V.: Zur Geschichtsforschung über die Rumänen* (ismertetés; u. o. XLIV. köt., 1885. évf.), *Densusián Miklós legújabb munkái* (u. o. XLV. köt., 1886. évf.), *Krajovának eredete* (*Századok*, 1886. évf.), *Az oláh káté* (u. o.), *Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht* (1883.), *Wann entstand das ehemalige walachische Fürstenthum?* (*Ungarische Revue*, IV. köt., 1884. évf.), *Wie die Rumänen Geschichte schreiben* (u. o. V. köt., 1885. évf.), *Zur Geschichtsforschung über die Rumänen* (u. o. VI. köt., 1886. évf.) címűek — a fentebb idézett *Neuere Erscheinungen der rumänischen Geschichtsschreibung* című 1886-ban kiadott könyvében foglalja ismét össze a vitapontokat s az ezeket tisztázó bizonyítékokat, különösen Major Péter, Balčesku, Densusian, Xenopol és Pič F. L. műveit véve alapul tárgyalásaihoz. De Hunfalvy érdeklődése az oláh kérdés iránt e munka

után sem csökken. Az 1887-ben tartott VII. orientalista congressuson *Der Ursprung des Rumänischen* czímen rövid vázlatban mutatja be az oláh nyelvre és népre vonatkozó kutatások legfőbb eredményeit. Ismertetéseket ír a *Századokban* Réthy Lászlónak *Az oláh nyelv és nemzet megalkakulása* (1887.), Alexics Györgynek *Magyar elemek az oláh nyelvben* (1888.) és Herrmann Antalnak *Alternatívák a rumén ethnológiához* (1890.) czímű művéről s egy tüzetes bírálatot *A trajánusi Dákia rumunjainak története* czímen Xenopolnak egyik munkájáról (1889.). Önálló kiadványok gyanánt jelentek meg e korban írt oláh tárgyú következő munkái: *Az aranyos-széki mohácsi nyelvemlékek* (1890.) és *Quelques reflexions sur l'origine des Daco-Roumains* (Paris, 1892.). A nemzetiségi viszonyoknak helyszínén való tanulmányára Hunfalvy az 1886-ik év nyarán egy körutat is tett Erdélyben, melynek folyamán szerzett tapasztalatait érdekesen írja le a *Budapesti Szemle* 1887. évfolyamában megjelent *Kirándulások Erdélybe* czímű cikksorozatában.

Betetőzése és koronája Hunfalvy oláh történeti munkásságának *Az oláhok története* czímű két kötetes műve, mely már halála után jelent meg 1894-ben a Magy. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatában, lelkes követőjének, Réthy Lászlónak előszavával. Szemben az oláh történetírás kritikátlan rendszerével s politikai célzatosságával, ez a munka van hivatva bemutatni az oláhok valóságos történetét, a mint ez az elfogulatlan kritikai kutatás eredményeiből kifejlik. Ehhez képest a lehető legbővebb tudományos készlettel s beható alapossággal tárgyalja legelsőben annak a vidéknek ősmultját, mely az oláhság kialakulásának kezdő színtere, tehát a balkáni félszigetét a római uralmat megelőző korszakban s a római uralkodás alatt. Majd folytatva azt a történeti időszakot írja le, melyben a római birodalom az alsó Dunán túlra terjeszkedik, de utóbb onnan a gótok elől visszahúzódik s melyben a balkáni félsziget a római birodalom székévé válik. Következnek a gótok és hunnok történetei, továbbá Pannonia és Dákia állapotának vázlata Attila idejétől fogva a magyar honfoglalásig, külö-

nös tekintettel a dunántúli helynevekre. Erre a magyar honfoglalás, Erdély megszállása, a magyar krónikák tudósításainak bírálata s a székelyek eredete kerülnek sorra. E bevezető szakasz után tér át a tárgyalás a balkáni félszigeten keletkező román nyelvre s az azt beszélő népnek eredetére, érintvén az Árpádházi királyoknak a keleti uralkodókkal való rokonságait is. További részek: Az oláhoknak föltünése Erdélyben III. András haláláig, Radu Negru, Ungro-Vlachia, Robert Károly és Nagy Lajos korszaka s a második kötetben Havasalföld és Moldva története a XIV. században, a Nagy Lajos halálától a florenczi zsinatig (1387—1439) s innen tovább egész a XVI. század végéig, Báthori István és Vitéz Mihály idejéig terjedő korszakok, mely határnál a történet fonala hirtelen, befejezés nélkül megszakad. Így csonkán maradt a nagy mű, mely egész a jelenkorig volt tervezve, de reánk maradt töredékében is alapvető s irodalmunknak örök dicsőségére váló munka. A következmények igazolták a reményt, melyet az előszó hirdet, hogy tudniillik «nincs már messze az idő, midőn a román tudományos irodalom, megúnva a kopott, selejtes phrasisokat, szemébe fog merni nézni a történelmi igazságnak s akkor ő is járulni fog egy levéllel ahhoz a koszorúhoz, mely Hunfalvy Pál fényes nevét övezi».

Mi sem jellemzi jobban Hunfalvy bámulatos szellemi erejét és képességét, mint hogy abban a hajlott korban, melyben mások már teljesen vissza szoktak vonulni a tudományos tevékenység teréről, ő az itt méltatott főirányokon kívül is sok figyelembe jövő munkát alkotott. Ilyenek emlékbeszédei, melyeket Haberern Jonathán görög philologus és Lönnrot Illés, a híres finn tudós és költő, a *Kalevala* runóinak egybegyűjtője és szerkesztője fölött tartott, továbbá *A Magyar Tudományos Akadémia és a Szómi Irodalmi Társaság* című értekezése, melyet e két tudományos testület fennállásának ötvenéves jubileuma alkalmából 1881-ben mutatott be az Akadémia gyűlésén, párhuzamba állítván benne a magyar és finn népek történelmi viszontagságait s irodalmi viszonyaik fejlődését. Sok kisebb munkájával elhagyott régi kedves tárgyának, a nyelvtudománynak terü-

letére tesz kirándulásokat. Ilyenek: *Die ungarische Sprachwissenschaft* című értekezése (*Literar. Berichte*. I. köt., 1887.), melyben a magyar nyelvtudomány történetét vázolja Erdősi Jánostól fogva napjainkig, *A magyar helyesírás újabb szabályainak előterjesztése* (*Akadémiai Ért.* 1877.), *Észrevételek a mai nyelvtudománynak némely nézeteire* (Hogyan fejlődött a turáni nyelvek fogalma. A nyelvek osztályozása. *Phil. Közl.* III. köt., 1879.), *A magyar folyó- és helynevek* (u. o., IV. köt., 1880.), *A pluralis mint névképző* (vita Szarvas Gáborral a réteg szó magyarázata tárgyában, *Magyar Nyelvőr*, XIII. köt., 1884.), *Teljes és nem teljes szótövek a magyarban* (*Phil. Közl.* IX. köt., 1885.), *Die Landesnamen Siebenbürgens* (*Korrespondenzblatt d. Vereins f. siebenbürg. Landeskunde*, 1887.), *Az Uralvidék és népei* (*Földrajzi Közlem.* XVI. köt., 1888.), *Die Völker des Ural und ihre Sprachen* (*Ungarische Revue*, VIII. köt., 1888.), *A hunn tulajdonnevek magyarázata* (*Ethnographia*, I. köt., 1890.) című dolgozatai, valamint ismertetései Wiedemann-nak *Grammatik der Ehstnischen Sprache* (*Nyelvtud. Közlem.*, XII. köt., 1876.), Donner Ottónak *Lieder der Lappen* (*Budapesti Szemle*, XII. köt., 1876.), Jalava Antal finn írónak *Unkarin maa ja kansa* (*Századok*, 1877.), és Pesti Frigyesnek *Magyarország helynevei* (u. o., 1888.) műveiről. Vallási mozgalmak a tárgyai *Die Unitarier in Siebenbürgen* című közleményének (*Literar. Berichte*, IV. köt., 1880.), melyben Jakab Eleknek Dávid Ferenczről szóló munkáját ismerteti, továbbá *A magyar husszitákról* szóló cikkének (*Budapesti Szemle*, XLV. köt., 1886.). A szabadságharcra vonatkozó történeti emlékezések a *Nyilatkozat Kossuth Lajos levelére* (*Századok*, 1877.), *Rövid visszapillantás a forradalomra* (*Budapesti Szemle*, XXXIV. köt., 1883.) és *Idősb Görgey István munkája* (u. o. LIV – LV. köt., 1888.) című közlemények, melyekben gyakran utal saját tapasztalataira, élményeire és jegyzeteire. Itt említjük meg, hogy Hunfalvy, a mint Deák Ferencznek józan s csakis a reális valóságtól vezérelt szellemében működött a tudomány terén, úgy követte a haza bölcsét hűséggel politikai fölfogásában is, el-

annyira, hogy mivel sem lehetett őt inkább bántani, mint Deák művének ócsárlásával. Ezzel szemben a rajongó Kossuth-cultust nem szerette, őt veszedelmesnek ítélte. Egyszer nyilvános felszólalásra is indította ez, midőn t. i. az egyetemi ifjúság 1889-ben a honossági törvény létrejötte alkalmából tömeges zarándoklatot akart rendezni Kossuth-hoz Turinba. Kossuth az e kívánságot bejelentő levélre Helfy Ignác útján válaszolt, «megilletődött szívvel» mondván köszönetet «a kegyeletes szándékért azon meggyőződésben, hogy az ifjúság e kegyeletében, mely elveknek szülöttje, az ő élete célja megvalósulásának hajnala dereng». Az ifjúság e levél tárgyában gyűlést hirdetett, mi arra birta Hunfalvyt, hogy *Nyílt levél a budapesti egyetemek ifjúságához* címmel a *Nemzetben* (330. sz.) fölhevítést tegyen közzé, melyben az ifjúságot arra figyelmeztette, hogy minden felforgató törekvésnek legjobban hazánk ellenségei örülnek s hogy Kossuth «élete célja» nem lehet a mai Magyarország élete célja, mert amaz nem egyéb, mint Magyarország elszakasztása az uralkodó dynastiától, ennek pedig a magyarság megsemmisülése volna okvetetlen következménye. Szigorúan hangzik Hunfalvy szava a műegyetemi hallgatókhoz: «Politikus himpellérek lesztek ám, mondja, ha belevegyültök a politikába általában, különösen pedig az utczai politikába.» A jogászokhoz pedig, kik a honossági törvény megváltoztatását föliratban akarták kérni a képviselőháztól, külön ekkép intézi szavát: «Fölteszem, habár a Tripartitumot nem olvassátok, mert Verbőczynek latin nyelvét nem értitek, fölteszem mégis, hogy a magyarul írt compendiumokból is megtanultátok már, hogy curatela alatt levő ifjú embernek saját magánügyeiben sem szabad függetlenül intézkedni. S tik, mint egyetemi tanulók, a kormány curatelája alatt lévén, politikai ügyben akartok nemcsak függetlenül, sőt egyetemi curatoraitok ellen intézkedni! Ily kevés a törvényi tudástok? Nem szégyenlitek-e?» A műegyetemi hallgatók e nyílt levélre egy gyűlésükből folyólag, melyen Jónás Ödön rector elnökölt, szintén nyílt levéllel feleltek, különösen azt hangoztatva, hogy Hunfalvy «elnyom minden jobb érzést, eltápossa minden virágját az

ifjúkor idealismusának abban a korban, mely leginkább rászorul az idealismusra hosszú tanulmányi ideje alatt. Hunfalvy erre újabb nyílt levéllel válaszolt a *Nemzetben* (341. sz.): «Tehát, úgymond, igazán az idéetlen politizálás, a tüntetés a műegyetemi hallgatóságnak idealismusa?! Más idealismust szeretne látni a magyar haza a műegyetem hallgatóságában, a tudomány idealismusát, melynek kisebb gondja is nagyobb, mint az idéetlen politizálás.»

Egy másik tér, melyen Hunfalvynak munkássága agg napjaiban visszahajlik ifjú korának és élte delének kedvelt tárgyához, a közoktatás volt. Ennek feladatai közt ez időben különösen a görög, magyar és latin nyelvek tanításának ügye érdekelte. Hazánk gymnasiumaiban a görög nyelvnek oktatása az absolutismus idején gr. Thun császári miniszter intézkedése folytán vált kötelezővé, midőn pedig 1861-ben a «Thun-rendszer» megdőlt, kérdés támadt, hogy nem kellene-e a görög nyelvnek kötelező oktatását is eltörölni. Ez eszmének az evang. ágostai hitvallásúak 1861-ben tartott egyetemes egyházi gyűlésén is hívei akadván, Hunfalvy egy beszéddel igyekezett útját állni e törekvésnek, melyben az egész művelt külföld példájára hivatkozva óva óvott a nemzeti műveltség színvonalának alábbszállításától. Erősebb hullámokat vert föl e kérdés 1873-ban, midőn Trefort miniszter fölhívására Müller Miksa, oxfordi tudós is beleszólt s egy közzétett nyilatkozatban azt írta, hogy «a görög tanulmányozása, a természettudományok folyton növekedő követelményei mellett, nemsokára nem fog szolgálhatni az egyetemes művelődés eszközeként s egyszerű szak tanulmánynyá válik». Erre Hunfalvy nyílt levéllel felelt s *A gymnasium és a görög nyelv* czímen egy külön bő tanulmányban fejtette ki s igazolta történeti visszatekintés kapesán álláspontját (*Reform*, 1873. évf., 99—103. sz.). Ezután 1885-ben tér ismét vissza e tárgyra *Görög tanítás és görög olvasókönyvek* című közleményében (*Phil. Közl.* IX. köt.). Midőn pedig 1889-ben ujult erővel indult meg a mozgalom a görög nyelv tanítása ellen, Hunfalvy ezzel szemben, ép úgy, mint három évtizeddel előbb, tartalmas beszédben szólal fel — ezúttal a főrendiházban — s rosszul

állván az ügy, 1890-ben meg akarta ismételni intelmét, azonban tekintettel az illető ülés izgatott hangulatára (Tisza Kálmán kormányának utolsó ülése volt) elállott elkészült beszédének megtartásától. E dolgozatokat (egynek híján) egybegyűjtve adja ki Hunfalvy *A görög nyelv ügye Magyarországon* címmel 1890-ben, kevésbé a siker reményében, mint inkább saját lelkiismeretének megnyugtatóására s a jövő nemzedék okulására, a mint ezt a címlapra kitett $\varphi\omega\nu\lambda\iota\ \epsilon\nu\ \epsilon\rho\acute{\iota}\mu\mu\phi$ («szózat a pusztában») bibliai jellege is kifejezi.

Több eredménynyel járt Hunfalvy igyekezete a magyar nyelvtanítás javítása tárgyában. E végből 1884 ben *Nyelvtudomány és nyelvtanítás* címen nagyobb munkát adott ki, melynek éle főkép Simonyi Zsigmond ellen irányult, ki iskolai nyelvtanaiban először kezdván bevezetni a középiskolai oktatásba a magyar összehasonlító nyelvtudomány eredményeit s a tudományos nyelvtan-írásnak külföldön követett rendszerét, nem mindenütt aratott elismerést e föltűnő ujitásaival. Különös, hogy épen Hunfalvy, a magyar összehasonlító nyelvtudomány megalapítója is ellenzői közé sorakozott. Elyben helyesli ugyan ő is, hogy az iskola érvényesítse a tudományos nyomozások eredményeit, de úgy véli, hogy míg «a tudomány szabadon mozog s nem korlátozza semmi, csak a valóság, az iskola megkötötten jár s pædagogiai tekintetek mérséklék még a valóság tanításában is.» «A tudománynak, úgymond, elég ha igazán tudós, de az iskolának nem elég ha tudós, neki bölcsnek is kell lennie.» E kellék ellen vétett nézete szerint Simonyi, midőn a teljes és nem teljes szótövek elméletét, a mondattani alapon való tárgyalást (mit egyébként Hunfalvy előbb maga kívánt), a jelentéstant mint az alaktantól különválasztott részt, a mondattannak túlságosan mesterkéltné tagozását, a *Halotti Beszédnek* saját korabeli bizonytalan olvasását s a «finn-ugor alapnyelvet» bevitte a tankönyvbe, ellenben figyelmen kívül hagyta az igeidők alkalmazásának szabályozását, holott a mit erre nézve a régi írók s a jelenkor jobb íróinak nyelvhasználatából tanulhatunk, igen értékes alkotása a magyar nyelvszellemnek. «Tagadni nem lehet,» így

hangzik összefoglaló ítélete, hogy Simonyi könyve «tudománynyal és elméellel van írva, de inkább is szép rendszer, mint nyelvtan... mintha a könyv inkább a rendszer miatt tárgyalná a nyelvet.» Hatottak ezek az észrevételek Simonyira, ki nyelvtanainak új kiadásában azokat jórészt figyelembe vette, a szótó-elméletre nézve pedig már Hunfalvy könyvének megjelenése előtt (1881) jutott arra az átlátásra, hogy bár tudományos szempontból egészen helyes, iskolai oktatásra nem alkalmas. Meg is írta nézetének e változását egy *Nyelvőr*-beli cikkében (X:370). Ezek után Hunfalvy e művében a népiskolai magyar nyelvtanítással foglalkozott s azt a helyes eszmét fejtegeti, hogy olyan népiskolában, melynek növendékei magyarok, nem kell nyelvtani oktatás, hanem e helyett a nyelvi helyesség és szépség iránt kell fogékonyságot ébresztetni a tanulóknak. Az utolsó szakasz a latin nyelvtanítást bírálja. Elégületlen a tantervvel s az ehhez tartozó utasításokkal, szintúgy Bartal latin nyelvtanával s olvasókönyvével s «repuerascamus!» jelszóval az iskolában való latin beszélgetésnek s latin írásnak újból való meghonosítását kívánja.

Még Hunfalvynak szerkesztői tevékenységéről kell megemlékeznünk, mely foglalkozásában attól fogva, hogy 1856-ban a *Magyar Nyelvészetet* megindította, kedvvel működött mind haláláig. A *Nyelvtudományi Közleményeket*, melyet — mint fentebb említettük — 1862-ben kezdett volt szerkeszteni, egész 1878-ig, a folyóirat XIV. kötetéig vezette. Ekkor megvált tőle s átengedte buzgó munkatársának, Budenznek, minthogy saját munkásságának iránya már most nagyon eltért a szakszerű nyelvészettől s nyugodtan bízhatta e téren a vezérséget kiszemelt méltó utódjára. Különben is más folyóirat igényli ez idő tájt gondozását, a *Literarische Berichte aus Ungarn*, melyet a Magy. Tud. Akadémia és bizottságai, a M. N. Muzeum, a Kisfaludy-Társaság, a M. Történelmi Társaság s más tudományos testületek német értesítője gyanánt 1877-ben alapított. Ennek a folyóiratnak létesítésére az a felfogás vezetett, hogy a magyar szellemi élet nem maradhat elszigetelve az európai népekétől. Renan francia tudós — olvassuk a tájékoztató bevezetésben —

sajnálkozását fejezi ki azon, hogy az Akadémiától neki mint kültagnak küldött könyveket nem érti. Más külföldi tudósoknak érdeklődése a magyar szellemi törekvések s ezek eredményei iránt egyenes óhajítás alakjában jutott kifejezésre különösen az európai statisztikusok, valamint az archæologusok és anthropologusok 1876-ban, Budapesten tartott congressusai alkalmával. Az élénk kívánság, írja Hunfalvy az előszóban, hogy kielégítő tájékoztatást nyerheszenek a magyar irodalom s a nemzet egész szellemi élete felől, majdnem úgy hangzék, mint valami szemrehányás s mi érezzük magunk is, hogy ezt a szemrehányást megérdemeltük. Azzal, hogy kötelességünket a külfölddel szemben nem teljesítettük, önnönmagunk irányában is helytelenül cselekedtünk; mert még ha senki sem kívánna is megismerni a mi irodalmi állapotainkkal, megköveteli a magunk jól felfogott érdeke, hogy ne álljunk némán a mai Európa nagy mozgalmában, főkép most, midőn hazánk hivatva van közvetlenül hatást gyakorolni az általános nemzetközi politikára. Az «általános európai concert», úgymond Hunfalvy, «nem üres jelszó, sőt ellenkezőleg teljes tartalmat követel. A benne közreműködő egyéneknek nemcsak hasonló s egymást kiegészítő czélok után kell indulniok, hanem kell, hogy ezek egymást lényegükben megismerjék, már csak a szükséges bizalom szempontjából is, mely biztosságot kíván arra nézve, hogy egybe nem hangzó, vagy épen ellenséges igyekezet közbejátszásától nincs mit tartani.» Az új folyóirat ennek az eddig elhanyagolt feladatnak kíván megfelelni, vagyis ismertetni mindazt németül a külföld számára, a mit a magyar szellemi élet különösen a tudomány terén termel. Kiváló buzgalommal és sikerrel oldotta meg a *Literarische Berichte* ezt a hivatását, mire még bővebb módja nyílt 1881-től fogva, midőn *Ungarische Revue* czímen átalakulva az Akadémia támogatásával nagyobb terjedelemben jelenhetett meg s kiterjeszthette munkakörét a társadalmi élet mozgalmaira is. Nagy szükség volt ez utóbbira főkép a nemzetiségi izgatók rágalmai miatt, melyekkel ezek elárasztották az egész külföldet, hogy így az európai közvéleményt Magyarország ellen hangolják. Ezért

emeli ki az új czímen megjelent folyóirat szerkesztői előszava, hogy «a külföld véleménye Magyarország s a magyar életviszonyok felől számunkra nagyjelentőségű», miért is nagy súlyt helyez a folyóirat arra, hogy «a külföld ítélete elé hiteles s meg nem hamisított tényeket állítson, hogy ezek alapján alakíthassa, illetőleg igazíthassa helyre véleményét a magyar ügyek felől». Utóbbi megváltozott alakjában Hunfalvy folyóiratát két évig egymaga, 1883-tól fogva pedig egész elhunytáig Heinrich Gusztávval együtt szerkesztette.

* * *

Hunfalvy tudományos munkásságának végéhez jutotunk. Ha visszafordul e határponttól tekintetünk arra az irodalmunkban párját ritkító, nagyszabású és kiváló jelentőségű tevékenységre, melynek vázlatos méltatását ez ünnepi órában megkísérlettem, következő négy szakaszban jelentkezik elénk fejlődése:

I. A pálya kezdetének korszaka, mely 1839-ben a *Drezdai levelekkel* kezdődik s 1850-ig terjedve főkép bölcséleti, jogi, aesthetikai, valamint görög philologiai tanulmányokat érlel.

II. A magyar összehasonlító nyelvtudomány megteremtésének korszaka, mely 1851-től, az *Igaz aranybulla* megírásától 1864-ig számítható s kevés kivétellel összehasonlító s szorosan vett magyar nyelvtudományi munkálatokat termel.

III. A nyelvészeti főalkotások és ethnologiai előtanulmányok korszaka, mely 1864-től, a *Vogul föld és nép* megjelenésétől 1875-ig, az *Éjszaki osztják nyelv* kiadásáig tart s végül:

IV. A magyar ethnologia megteremtésének korszaka 1876 és 1891 között, melynek a *Magyarország ethnographiája* és *Az oláhok története* című művek a határjelzői.

Hol van érdem, melyet méltóbban diszíthetne az elismerés koszorúja, mint Hunfalvy e munkásságát, mely a tudomány terén valósította meg nemzeti megújulásunk korának nagy történeti követelményét, midőn levonta az ábrándok hályogát szemeinkről s megtanított bennünket

világosan látni és eligazodni a nemzeti lét alapjaira vonatkozó ismeretek ama távoli rétegeiben, melyeknek homályába azelőtt fénysugár nem hatolt? Volt is része a tiszteletből bőven; fokozatos emelkedéssel érte mindenféle kiüntetés, melyre tudós büszke lehet, még pedig nemcsak itthonn, hanem egyszersmind a művelt nyugat messzi tájairól. Hunfalvy, a nagyszalóki egyszerű földmíves fia, mint a magyar főrendiház s mint kilencz előkelő külföldi tudományos társulat tagja hűnyta le örök álmra szemeit. Legelsőben az Akadémia és Kisfaludy-társaság körein kívül saját szűkebb hazájának, az ő szepesi szülőföldjének fiai jöttek eléje a szeretet és becsülés megható nyilvánításával, midőn őt a szepesszombati kerületben, hol — mint említettük — már 1848-ban megtették egyhangulag országgyűlési képviselőnek, 1861-ben újra megválasztották e tisztségre; 1865-ben pedig Kézsmárk városában, hol egykori tanársága marandó jó emléket hagyott hátra. A külföldi tudományos társulatok közül legelőbb a finn irodalmi társaság választotta levelező s az észti tudományos társaság tiszteletbeli tagjának. Midőn *Utazás a Balt-tenger vidékein* műve megjelent, *Schott Vilmos* híres nyelvtudós, ki *Versuch über die Tatarischen Sprachen* című 1836-ban megjelent értekezésében először veti föl az altaji nyelvrokonság eszméjét s később is sokat dolgozott e feladatkörben, őt a berlini kir. tudományos akadémia levelező-tagjául ajánlja, hivatkozván arra, hogy Hunfalvy munkáival «rendkívüli módon előmozdította a magyar s a vele közelebbről rokon finn-urali nyelvek tudományos ismeretét,» továbbá, hogy «a mit Reguly csak becses nyersanyagként hozott Szibériából, tudós kézzel feldolgozta s önálló kutatásaiban a magyar nyelv és őstörténet fenékköveiül használta fel,» végül pedig, hogy fentidézett utazási munkája «a legteljesebb és legjelentékenyebb mű, a mely Finnország és Estland lakóinak a természethez és az orosz birodalomhoz való viszonyáról mind-ekkoráig nyomtatásban megjelent.»* A kir. porosz akadémia ez ajánlásra Hunfalvyt 1873-ban levelező-tagjai sorába vá-

* L. Szily Kálmán közlését. MNy. VI. 9.

lasztotta. Egymásután következnek erre a párisi Société Philologique tiszteletbeli, a philadelphiai American Philosophical Society levelező, a dallasi (Texas) Trinity Historical Society tiszteletbeli, a cseh kir. tudós társaság, a bécsi és berlini anthropologiai társaság levelező tagságával való kitüntetései. Itthon az Akadémiában 1883-ban lesz az I. osztály elnöke s egyszersmind az igazgató-tanács tagja. A legmagasabb kegy is kitünteti előbb a kir. tanácsossá, utóbb az élet-hossziglan való főrendiházi tagság méltóságával.

Kitüntetésekkel halmozta el Hunfalvyt egyháza is, melynek világléletében lelkes, hű fia volt. Mikor 1842-ben a kézsmárki lyceum jogi tanszékére meghívták, nem valamely jogi elmélkedés, hanem a *Hit, vallás és egyház* volt a székfoglaló beszédének tárgya. Később a budapesti evang. hitközség vezetésében fejtett ki buzgó tevékenységet, különös gonddal ápolván annak oktatásügyét. Az Evang. Családi Kör az 1910. évben tartott Hunfalvy-ünnepélyén Szigethy Lajos dr. ekkép jellemezte Hunfalvynak e téren való munkásságát: «Erre a nagy emberre elmondhatjuk a bibliai szót: 'Nagy volt ő nemcsak a nagy dolgokban, hanem a kicsinyekben is.' Az a férfiú, a kinek működése egy országra, sőt a világra szólt, nem keveselte azt a munkát sem, melyre a mi gyülekezetünk szólította fel. Mint a Deák-téri egyház ügyeinek egyik intézője, majd több mint huszonöt éven át iskolai felügyelője, a nagy Székácsnak és Fabinyi Józsefnek egyik legderekabb munkatársa, itt is megmutatta, hogy ő akármely munkatéren is egész ember. A mi főgymnasiumunknak nemcsak névleg, hanem valóságosan is felügyelője volt. Megjelent az előadásokon, a tanárokat módszeres konferenciákra hívta össze s itt nagy pædagogiai tapasztalatainak, óriási egyetemes tudásának kincstárát megnyitotta előttük. A tanárok előtt nemcsak tudásának kincstárát, hanem baráti szívének világát is megnyitotta, őket vendégeiként magánál fogadta s ezzel megmutatta, hogy a ki az ifjúság nevelésével a nemzet jövőjét munkálja, az a nemzet legelső fiainak hálás szeretetét is kiérdemli.* Hunfalvy ez érdemeit

* *Evang. egyházi értesítő.* III. 55.

az egyház emléktáblával örökítette meg, mely most a városligeti fasorban épített új gymnasiumi épület falában van elhelyezve. Az egyházi élet terén szerzett érdemeinek elismerése volt az is, hogy a megalakuló Luther-társaság őt választotta elnökének.

Hunfalvynak buzgó vallási érzése és meleg szeretete egyháza iránt fényesen mutatkozott fenkölt lelkű nejével együtt megállapított végrendeletében, melylyel szülőköszege, Nagyszalók evang. templomának 2000, a budapesti protestáns árvaháznak 4000 és a pozsonyi evang. theologiai akadémiának 80,000 koronát hagyományozott, «az utóbbi összeget azon célból, hogy a kamatokból évi 1000—1000 koronás ösztöndíjak létesüljenek olyan jeles negyedéves theologiai hallgatók részére, kik arra kötelezik magukat, hogy az itteni theologiai tanulmányok befejezése után még két évig külföldi egyetemeken fogják tanulmányaikat folytatni s ezekről aztán itthonn számadást adni. A Hunfalvy házaspár ezzel azt akarta elérni, hogy a magyar evang. egyháznak a jövőben is művelt és tudós lelkészei és tanárai legyenek.*

Utolsó kitüntetését Hunfalvy a Magyar Néprajzi Társaságtól nyerte, mely 1889 október 27-ikén tartott alakuló közgyűlésén őt választotta meg elnökének. Ez a társaság voltakép az ő munkásságának volt egyik nagyjelentőségű eredménye; a néprajzi tudomány alapjait ő vetette meg hazánkban s ő volt eddigelé leghivatottabb művelője is. Hogy most e feladatra külön társaság szervezkedett, az az ő törekvéseinek volt betetőzése s igazi koronája. Szerette is e társaságot, mint szellemi életének későszülött sarját. Itt találta föl második családját, itt látta maga köré gyűlve az ősz mester tudományos munkássága folytatóit, utódait, az ifjabb nyelvész és ethnographus-nemzedéket, mely őt hódoló tisztelettel becsülte s benső vonzalommal szerette. Hű kötelességtudással járt el az ülésekre s részt vett a kezdet nehézségeivel járó számos baj elsimításában. Elnöki meg-

* Faix Mihály, nagyszalóki evang. lelkész közlése az *Evang. családi lapban*. XV. 71.

nyitóiban irányított bennünket. Rámutatott arra, hogy két-féle «ethnographia» van: a politikai, vagy külső és a lélektani, vagy belső. Az a *Magyarország Ethnographiája*, melyet 1876-ban kiadott, csak politikai; Magyarország lélektani, vagy belső ethnographiájára gyűjteni az anyagot, az a mi Néprajzi Társaságunk feladata (Ethn. II: 170). Más alkalommal arra utalt, hogy «a néprajz a mai népekre nézve okvetetlenül szükséges kiegészítője a történelmi tudománynak» s e két szak viszonyát avval a hasonlattal világította meg, hogy «a történelem a palotának mindenestre nagyszerű külső mivoltát mutatja fel, sőt belső elrendezését is, melylyel kifelé hat»; ezzel szemben «a néprajz az ápoló, de alig is látható gondos kezeket keresi fel, a melyek a palotát nemcsak lakhatóvá, hanem a lemállásokat, réseket betapasztó méh-munkásságával tartóssá is teszik.» «Az egykori népekre nézve pedig, úgymond, a néprajz szinte ugyanazon a nyomokon jár, melyeken a régészet, azzal a különbséggel mégis, hogy a régészetnél több figyelmet kíván fordítani mind arra, a mit csak a nyelv fejezhet ki, de a művészet és mesterség nem alakíthat; van tehát a néprajznak saját területe a tudományok között» (u. o. I: 2). Különösen hangsúlyozza s találó példákkal bizonyítja, hogy «minden nyelv, mely Magyarország területén hangzik, egy-egy kincses bánya a néprajz számára»; s hogy e bányák megnyitása szintén a Néprajzi Társaság feladata, mely ezzel, «valamint a népélet minden más tüneményének gyűjtésével fogja a hazában élő népek közt a testvéries egyetértést s az együvé-tartozásnak érzetét is felköltöni és ápolni» (u. o. I: 7). Így adott Hunfalvy kiváló fontosságú politikai czélt is a vezetése alatt megalakult új társaságnak.

Ebben a társaságban ünnepelte tudományos pályájának talán legszebb és legboldogabb napját 1891 november 28 ikán, midőn akadémiai tagságának ötven éves jubileuma alkalmából tiszteletére emlékülést rendeztünk. A nap folyamán az Akadémia küldöttei keresték föl s ekkor mondta neki báró Eötvös Lóránd elnök üdvözlésében a csaknem szállóigévé vált igazságot, hogy «a tudomány akkor is, ha tárgyá magyar s ha magyar ember magyar nyelven műveli, a tudo-

mányos világ közkinsévé válhatik», a mint ezt Hunfalvy Pál munkásságával bebizonyította. Este volt a társaság ünnepe. Mint jóságos nagyatyát körülötte zibongó gyermekei és unokái, úgy rajongtuk mi ekkor őt körül s nyujtottuk neki többen, kiki a maga tanulmányainak kertjéből szedett, szerény virágcsokrárt. Xántus János alelnök megnyitója után Herman Ottó a magyar ornamentikáról tartott előadást, én a vogulok medveskűjéről értekeztem, Hermann Antal és Réthy László pedig az ünnepeltnek magyar és oláh ethnologiai munkásságát ismertették. Napirenden voltak még Katona Lajos tanulmánya a mesevizsgálat legközelebbi feladatairól s Vikár Béla *Kalevala*-fordításának mutatványa. Így kívántunk kedveskedni mesterünknek. Hunfalvy az iránta tanusított figyelmet a következő rövid beszéddel köszönte meg, mely egyképen jellemzi az ő rendkívüli szerénységet, s bölcs és nemes gondolkozását:

«A Néprajzi Társaság t. elnöke s ez alkalommal szónoka sok dicséretet halmozott reám, a melynek csak parányi részét fogadhatom el és tulajdoníthatom magamnak.

A hosszú élet Istennek az ajándéka és a kinek eme nagybecsű ajándék jutott és azt haszontalanságokkal elfecséreli, nem érdemes erre az ajándékra. A ki pedig valami hasznos munkával tölti idejét, az kötelességét teljesítette. Mert munkálkodni kell minden embernek. Ha aztán munkájának hasznát ő maga is látja és mások is elismerik, akkor sem mindig az ő saját érdeme az, hanem sokszor külső körülmények eredményei. Gondoljuk csak magunkat Révai Miklós idejébe, ama vasszorgalmú és éles elméjű tudós korába. És képzeljük hozzá, hogy neki is meg lettek volna munkálkodásához ama segédeszközök, a melyek az én kezem ügyében vannak, ért volna el ő oly sikereket, a minőket én elértem? Alig hiszem. És miért? Mert akkor nem volt még meg a magyar nemzeti irány.

Nem volt még meg az az intézet, a mely őt buzdította volna, a mely pénzzel segélyezte volna. És buzdítás, pénzzel segélyezés nélkül Révai nem sokat tehetett. A mi keveset, vagy sokat írtam, az mind a M. T. Akadémia költségén lett kinyomatva. Magam egyedül semmit sem tehettem volna.

Utazásaimat, a melyek által embereket és viszonyokat ismer-tem meg, tudósokkal érintkezhettem, az Akadémia áldozat-készsége tette lehetővé. Azért is áldom ama hazafiak em-lékét, a kik az Akadémia felállításán dolgoztak és azt jóté-kony alapítványaikkal Európa ilynemű intézetei között az első helyre juttatták. Révai mindezek nélkül szűkölködött és ezért több sikert nem érhetett el, míg énnekem mindez rendelkezésemre állt; onnan vannak az én szerény sikereim. És én még egyben szerencsésebb vagyok Révainál: ő meg-halt, a nélkül, hogy utódot hagyott volna maga után. Én, ha meghalok, ama tudattal csukom le szemeimet, hogy a tudományok mindamaz ágaiban, a melyekben működtem, utódokat hagyok magam után. Ha szabad parányiságotat valami nagyhoz hasonlítani, mondhatnám, hogy mint Keresz-telő Sz. János után, utánam sokkal hatalmasabbak fognak kö-vetkezni. Tehát — így hangzanak befejező szavai — méltóz-tassék nem annyira személyem érdemének tulajdonítani az elért sikereket, hanem a gondviselés kezének. A mi nyil-vános állapotaink olyan helyzetbe jutottak, a melyben a magyar tudományosság sokkal jobban fejlődhetik, mint fej-lődött valaha» (Ethn. II:380).

Harmadnapra e jubileum s ez életével beszámoló, meg-ható beszéde után, november 30-ikán kelt szárnyra a meg-döbbszentő hír, hogy Hunfalvy Pál, a magyar összehasonlító nyelvtudomány és a magyar ethnologia örök érdemű meg-alapítója elhunyt. Még az előző estén dolgozott *Az oláhok történetén* s kéziratának ez volt utolsó sora: «Itt szakad vége . . . elbeszélésének»; később őt gyöngéden gon-dozó neje báró Eötvös József egyik novellájának felolvasá-sával szórakoztatta s e tudományos és aesthetikai foglal-kozás gondolataival fejezte be ez a mindenkép harmonikus ember, ki egész életét az igaz, szép és jó szolgálatának szentelte, földi pályáját. Elszenderült virradóra, mint valami édes álomban, a nélkül, hogy szenvedett s a fájdalom érze-tének jelei rajta mutatkoztak volna.

Mély gyász borult a magyar tudományosságra s az Akadémiának véletlenül az napra egybehívott összes ülésén báró Eötvös Lóránd elnök tolmácsolta a fájdalomtól elfogódott

szívek bánatát. Hálát mondván a nagy halottnak, hogy életének egész munkaerejét Akadémiánknak szentelte, beszédét ekkép folytatta: «Nagy feladatok egész embert kívánnak. Ilyen nagy, Akadémiánkra nézve minden egyébnél nagyobb feladat a magyar nyelvtudomány megalapítása és kiművelése. Hunfalvy egész életében egész erejével e feladaton dolgozott: milyen sikerrel, azt tudjuk mi itthonn és tudja a külföld...

Minden gondolatában tudós, minden érzésében magyar volt ő; tudományért és magyarságért munkára mindig kész, kérdésre soha. Tudományának fitogtatása, hazafiságának fennhangú hirdetése által népszerűséget soha sem keresett; de kiállott a síkra és bátran harczolt mindig, a mikor tudományos meggyőződését és hazafiságát, melyek szívében egygyé forrtak, komoly veszély fenyegette.

Igen, Hunfalvy egész ember volt életében, egész még halálában is; mert gondoskodott arról, hogy a munkásság, melyet megkezdett, ne szakadjon meg az ő életfonalával. Iskolát teremtett s ez a Hunfalvy-iskola folytatni fogja messterének munkáját.»

Deczember 2 ikán d. u. 3 órakor volt a gyászünnepély az Akadémia csarnokában, a midőn Gyulai Pál bucsuztatta az Akadémia és Kisfaludy-társaság nevében az örök nyugalomra távozót: «Hosszu életed munkásságát egy rövid percz alatt megszakítá a halál, de nem győzedelmeskedhetik szellemeden, mert mély nyomokat hagyta tudományos irodalmunkban. Megalapítottad az újabb magyar nyelvtudományt, különösen a magyar összehasonlító nyelvészetet, melyet tanítványaid folyvást művelnek s mely magára vonta a külföld figyelmét is. A nyelvészet segélyével megvilágítottad nemzeti multunk nem egy homályos helyét s új szempontokkal, új igazságokkal gazdagítottad történelmi irodalmunkat. De ez a vigasz nem csillapítja fájdalomunkat. Az egyén, az élő egyén termékenyítő hatása, vonzó kedvessége nincs többé. Nincs köztünk többé az a valódi tudós, a ki az európaiságot erős nemzeti érzéssel párosította. Nincs köztünk többé a humanismusnak az a kiváló képviselője, a ki minden iránt érdeklődik, a mi emberi s kinek bölcsességét emberszerető szíve táplálta. Nincs köztünk többé köz-

életünknek az a szilárd férfi, a ki nehéz megpróbáltatásokat élt át, de mindig hű maradt magához s ha kellett, épen oly bátran felszólalt a kormány, mint a nemzet tévelygése ellen. Nincs köztünk többé a gyöngéd férj, a jó barát, hű rokon, a kit éppen úgy szerettünk, mint tiszteltünk.»

Jól mondotta Gyulai Pál: A halál nem győzedelmeskedhetik a mi dicső mesterünk szellemén!

Húsz év telt el ama gyászos nap óta. Behegesztette ezalatt az idő a fájdalom sebeit s felszáradtak a könnyek, melyeket ravatala körül állva ontottunk. Ma sem a gyász alkalma adta ajkaimra a szót, hanem az örvendő emlékezteté. Nem kesergünk, hanem hálát mondunk Istennek az ő kegyelméért, melylyel annyira szerette nemzetünket, hogy küzdelmeinek sulyos korszakában olyan férfiakkal áldotta meg, minő Hunfalvy Pál volt. A mi számunkra ő nem halt meg, hanem itt él közöttünk. Ime itt vagyunk az ő szellemi hagyatékának örökösei, az ő tanítványai: fiai, unokái és dédunokái; mindennap forgatjuk az ő könyveit, állandóan épülünk munkáin, az ő tőle tört ösvényen haladunk, az ő tanításai értelmében végezzük kutatásainkat. Így él s működik közöttünk Hunfalvy szelleme s éljen is magunkban s utódainkban időtlen időkig!

PÓTLÁS

Hunfalvy Pál munkásságának a Hunfalvy-Albumban közzétett jegyzékéhez.

1. Munka, szorgalom és még valami (cikksorozat a Pesti Napló 1855 jun. 23., 24. és 27. számaiban).
2. Felvilágosítások a magyar egybehasonlító nyelvészet ügyében (u. o. 1856 jan. 14—17. sz.).
3. Der nationale Kampf gegen das ungarische Staatsrecht. 1883.
4. Die Rumänen und ihre Ansprüche. Wien u. Teschen, 1883 (8-r. 305 l.).
5. Quelques reflexions sur l'origine des Daco-Roumains. Paris. 1892.
6. Az oláhok története. I—II. Budapest 1894. (A M. Tud. Akadémia könyvkiadó vállalatában 8-r. 482 és 481 l.)

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tisztt. tagtól	—	kor. 30 fill.
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	—	> 50
	VII. Pauer János 1. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> 1. tagtól	1	> 20
VIII.	Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	—	> 80
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> 20
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	—	> 40
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovics Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60
XIII.	Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	1	> 20
XIV.	Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	—	> 50
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	—	> 60
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40
	III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40
	IV. Jendrassik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	—	> 60
	V. Ráczsa Ráczsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 80
	VI. Kacs Kovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	—
VIII.	Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 90
	IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	—	> 60
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	—	> 60
VIII. kötet.	I. Szűcs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	—	> 60
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> —
	III. Pandé József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	—	> 80
	IV. Bárá Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> —
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60
XIII.	Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Báró Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30
	XI. Markusovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50
IX. kötet.	I. Cantù Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 60
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	—	> 30
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	—	> 80
VIII.	Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	> 60
	IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól	—	> 80
	XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1	> 20
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30
	II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	> 60
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedűs István</i> 1. tagtól	—	> 60
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> —
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	—	> 40
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	—	> 50
VIII.	Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> —
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 30
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> 1. tagtól	1	> —
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	> —
	XII. Gr. Andrássy Manó 1. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre 1. tagról. <i>Alexander Bernát</i> 1. tagtól	—	> 30
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> 1. tagtól	1	> 20
	III. Télfy Iván 1. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	—	> 80

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknoi Vilmos</i> r. tagtól	2 ker. — fill
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneth Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollós Jusstinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Árpád l. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
XII. kötet.	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> icz l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XIII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balássy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIV. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost r. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Móricz l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S. l.</i> tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kuun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I. r.</i> tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M. r.</i> tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csaplár Benedek l. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Lipthay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
XV. kötet.	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > — >

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
ELHÚNYT TAGJAI FÖLÖTT TARTOTT
EMLÉKBESZÉDEK.

SZERKESZTI A FŐTITKÁR.

XV. KÖTET. — 12. SZÁM.

EMLÉKBESZÉD
KATONA LAJOS

LEVELEZŐ TAG FÖLÖTT

CSÁSZÁR ELEMÉR

LEVELEZŐ TAGTÓL

(Olvastatott a Magy. Tud. Akadémia 1912. május hó 28-án tartott összes ülésén.)

ARCZKÉPPEL.

Ára 1 korona.

BUDAPEST.

KIADJA A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA.

1912.

EMLEKBESZÉDEK

A M. T. AKADÉMIA ELHÚNYT TAGJAIRÓL.

I. kötet.	I. Korponay János l. t.-ről. <i>Kápolnai Pauer István</i> l. tagtól	— kor. 20 fill.
	II. Suhayda János lev. tagról. Dr. <i>Konek Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Morócz István lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Révész Imre l. tagról. <i>Ballagi Mór</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	V. Broca Pál külső tagról. <i>Lenhossék József</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	VI. Asbóth Lajos lev. tagról. <i>Kápolnai Pauer István</i> lev. tagtól	— » 20 »
	VII. Ami Boué külső tagról. Dr. <i>Szabó József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Fabritius Károly lev. tagról. <i>Kozma Ferencz</i> lev. tagtól ...	— » 80 »
	IX. Jerney János emlékezete. <i>Gyárfás István</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	X. Mihályi Károly lev. tagról. <i>Domanovszky Endre</i> lev. tagtól	— » 20 »
II. kötet.	I. Molnár Aladár levelező tagról. <i>Tandárky Gedeon</i> l. tagtól	— » 40 »
	II. Árkosi Benkő Dániel lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	III. Mailáth Gy. emlékezete. Gr. <i>Szécsen Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	IV. Charles Róbert Darwin k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> r. tagtól	— » 80 »
	V. Wöhler Frigyes k. tagról. <i>Nendtvich Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Érkövy Adolf l. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Zsivora György l. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> rendes tagtól ...	— » 40 »
	VIII. Fenzl Ede k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> igazg. és t. tagtól	— » 60 »
	IX. Sainte-Claire Deville Henrik k. t.-ről. <i>Than Károly</i> r. tagtól	— » 60 »
	X. Mignet Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> igazg. tagtól ...	— » 20 »
III. kötet.	I. Tarczy Lajos rendes tagról. <i>Török József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	II. Thiers Lajos Adolf k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól	— » 20 »
	III. Lönnrot I. k. tagról. <i>Hunfalvy Pál</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Baintner János l. tagról. <i>Apáthy István</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	V. Guizot Ferencz k. tagról. <i>Trefort Ágoston</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VI. Horváth Cyrill tisz. tagról. Dr. <i>Pauer Imre</i> tisz. tagtól	— » 20 »
	VII. Davis József Bernát k. tagról. <i>Lenhossék József</i> rendes tagtól	— » 40 »
	VIII. Vandrák A. lev. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> lev. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Konek Sándor r. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Kruesz Krizosztom t. tagról. <i>Hollós Jusztián</i> lev. tagtól	— » 40 »
IV. kötet.	I. Zsoldos Ign. r. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	II. Benfey Tivadar k. tagról. <i>Budenz József</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	III. Frankenburg Adolf l. tagról. <i>Vadnai Károly</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IV. Tárkányi Béla József t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	— » 60 »
	V. Dr. Henle Jakab k. tagról. Dr. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	— » 20 »
	VI. Pompéry János l. tagról. <i>Joannovics György</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	VII. Gyárfás István l. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	VIII. Kovács Pál lev. tagról. <i>Vadnai Károly</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	IX. Ladányi Gedeon l. tagról. <i>Szabó Károly</i> r. tagtól ...	— » 20 »
	X. Korizmics László t. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól ...	— » 20 »
V. kötet.	I. Fábán Gábor rendes tagról. <i>Zichy Antal</i> t. tagtól ...	— » 20 »
	II. Tandárky Gedeon lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 80 »
	III. Dr. Zlamál Vilmos lev. tagról. <i>Galgóczy Károly</i> lev. tagtól	— » 20 »
	IV. Fleischer Leberecht Henrik k. t.-ről. <i>Goldziher Ign.</i> l. tagtól	— » 60 »
	V. Hornyik János lev. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	VI. Reichard Henrik Vilmos k. tagról. <i>Kamitz Ágost</i> lev. tagtól	— » 40 »
	VII. Boissier Péter Edmund k. tagról. Dr. <i>Haynald Lajos</i> t. tagtól	— » 40 »
	VIII. Greguss Ágost rendes tagról. <i>Bánóczi József</i> l. tagtól ...	— » 40 »
	IX. Grote Artur külső tagról. Dr. <i>Duka Tivadar</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	X. Rózsay József t. tagról. Dr. <i>Batizfalvy Sámuel</i> l. tagtól ...	— » 40 »
VI. kötet.	I. Petzval Ottó r. tagról. <i>Kondor Gusztáv</i> l. tagtól ...	— » 20 »
	II. Ökröss Bálint lev. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól ...	— » 40 »
	III. Hunfalvy János r. tagról. <i>Keleti Károly</i> r. tagtól ...	— » 60 »
	IV. Tóth Ágoston lev. tagról. <i>Hollán Ernő</i> t. tagtól ...	— » 40 »

Hatona Lajos.

KATONA LAJOS EMLÉKEZETE

CSÁSZÁR ELEMÉR 1. tagtól.

(Felolvasta a M. Tud. Akadémia 1912 május 28-ikán tartott összes ülésén.)

Katona Lajosnak, a folklóre és irodalomtörténet hivatott művelőjének, emlékét újítom föl a tek. Akadémia megtisztelő bizalmából. Valójában nem szorult Katona az én erőtlén szavamra. Emlékét nemcsak egy fényes fehér márványlap őrzi a kerepesi temető hangulatos szomorú fái között, nemcsak művei hirdetik egykori nagyságát, hanem mindannyian, a kik e teremben együtt vagyunk, magunk elé tudjuk még képzelni, látjuk szemüvege mögött megcsillanó szemét s azt az éles, mélyreható tekintetet, a mely a lélek gazdagságának biztos jele. Alig másfél éve örökre elhomályosult ez a szem, megtört ez a tekintet. Solon boldognak nevezte volna őt, mint a nemes testvérpárt, Kleobist és Bitont, mert a halál élete teljében, nagy célja elérése után ragadta el; mi azonban, a modern kor emberei, tragikusnak találjuk korai halálát, mely szeretteit, jó barátait s a tudományt tőle megfosztotta.

Az a majd két esztendő, mely a mai napot halála pontjától elválasztja, csak az elvesztésén érzett fájalmunkat enyhítette, magát a veszteséget nem; megnyugszunk abban, a mit megváltoztatni nincs hatalmunk, de számbaveszszük veszteségünket, mint a tengerész a vihar elülte után. Törekedjünk, a mennyire embertől telik, elhallgattatni azokat a baráti érzelmeket, melyek a múltban bennünket összefűztek, s »sine studio« megállapítani Katona Lajos tudományos jelentőségét.

I.

Katona tudós volt, a szó igazi értelmében. A szokásmondás csak a költőről tartja azt, hogy annak születik, a tudósról hallgat. Valóban, míg az igazi költő gyakran egyszerre, mint kész, kiforrott tehetség emelkedik ki a homályból, a tudósok fejlődését nyomon kísérhetjük, minden dolgozatuk fejlődésüknek egy-egy mozzanatára vet világot. Katona pályája tanulságosan igazolja is, czáfolja is ezt az elméletet. Igazolja, mert a *Völund kovács* romantikus, a képzelet szárnyán csapongó szerzőjéből a szemünk láttára fejlik széles látókörű folkloristává, majd exact philologussá; czáfolja, mert olyan kiválóságait ismerteti meg, a melyeket nem úgy szerzett, fáradságos munkával, lelkiismeretes tanulmánnyal, hanem magával hozta őket, mint a költő a veleszületett tehetségét. A tudósnak, ha e jelzőt nem terjesztjük ki a szorgalmas adatgyűjtőkre, a jelenségek pusztá megfigyelőire és leíróira, a legnagyobb adománya, akárcsak a költőnek, a tehetség, s a különbség legföljebb az, hogy a művészi hivatottság az élet gátló körülményei ellenére is kitör és diadalmaskodik, míg a tudós hajlam, ha nem támogatja kellő tanulmány és szorgalom, elsorvad.

Katona azon tudósaink közé tartozott, a kik származásuknak pusztán a lelki dispositiójukat köszönhették. Férfi őseitől, a kik Váczott becsületes iparosok voltak, a gyöngye testalkaton kívül a szorgalmat és kötelességtudást, családjá nőtagjaitól a vallásosságot s a kitartást örökölte. S ő is, a tudomány is még egy dologért lehet hálás derék szüleinek, azért, hogy tehetségét fölismerve nem fogták mesterségre, hanem erejüket meghaladó áldozattal tudományos pályára nevelték. 1872-ben, tíz éves korában — 1862. június 4-én született Váczott — előbb a vácsi, majd a két utolsó évre az esztergomi gymnasiumba adták. Szüleinek, rokonainak minden jóindulata ellenére már ekkor ránehezedtek gyöngye vállára az életfönntartás súlyos gondjai. Ez a kettős küzdelem, a tudományért s a mindennapi kenyérért, majd húsz évig tartott. A lelki erőknél ilyen túlságos megfeszítését testi szervezete sínylette meg, a mi viszont a lélekre hatott vissza; csüggedés és ideges nyugtalanság meg-megszakították munkáját, s elhajlították pályáját.

Tudományos fejlődésére két körülmény volt nagy jelentőségű. Az egyik csak tartalommal töltötte meg lelkét, a másik irányt is szabott fejlődésének. Az első az a majd másfél esztendő, a mit a váci semináriumban töltött (1883 őszétől 1884 teléig). Itt fejlesztette tökéletessé latin nyelvtudását, s itt szerezte meg az egyházi latin irodalomnak azt a gazdag és mély ismeretét, a mely később összehasonlító irodalomtörténeti vizsgálódásainak szilárd alapjául szolgált. Az emberi élet a véletlenek át nem tekinthető láncolata. Ha Katonát nem viszi sorsa egyházi pályára, ha kiesik életéből ez a rövid, nem is másfél esztendő, nem lett volna a középkor irodalmának Argus-szemű kutatója. A seminárium falai között megismerte, megértette, megszerette a középkort, s ez az érzelem, lappangva bár, a hamu alatt, majd másfél évtizedig égett lelkében. Akkor kitört.

A másik körülmény gráci tartózkodása. 1885-ben mint a budapesti egyetem bölcsészeti karának végzett, de szigorlatot nem tett hallgatója kreol tanulmányokkal foglalkozott s utasításokért Schuchardt Hugóhoz, a gráci egyetem nagytudományú romanistájához, fordult. Schuchardt meglepve az egyetemi hallgató széleskörű ismereteitől, készséggel szolgált a kívánt fölvilágosításokkal, de hozzátette: »Zunächst muss ich Ihnen nun sagen, dass Sie indem Sie Belehrung verlangen, auch mir solche ertheilen«. Majd fölismerve Katona lelki adományait, lehetővé tette számára, hogy tanulmányait Grácban folytassa, s a rá következő második évben, 1887 tavaszán befejezze.

A Grácban töltött négy semester elhatározó volt Katona egész életére, sőt lelki világára. Két értékes egyéniség hatása alá került, a kik tudós hajlamait helyes irányba terelték. Schuchardt volt az egyik, a ki őt módszeres romanistává képezte. Katona ebben az irányban nem gyümölcsöztette kel'őleg tanulmányait, a román philológiával tudományosan nem igen foglalkozott, mindössze pályája elején írt könnyű tollal egy pár német újságcikket Maupassantról és Beaumarchaisról s egy terjedelmesebb, de szintén népszerűsítő célú tanulmányt magyarul Molière-ről (*Molière otthon és a társaságban*, 1889). Élete utolsó éveiben még egyszer visszatért ad pristinum amorem, egy szép és mély könyvet írván Petrarcaról, de a közben eltelt majd húsz esztendőt semmiféle romanistikai nyom nem jelzi. A román philolo-

giával való foglalkozása mégsem volt meddő: jó iskola volt számára, mert ekkor tanult meg tudományosan dolgozni. Az alapos, részletmunkának megbecsülése, az adatoknak pontos megállapítása, a semmi nehézségtől vissza nem riadó kutatás, a tényeknek szigorú megvizsgálása, az érvek és ellenérvek óvatos mérlegelése, szóval a philologiai akribéia, mely később Katonát egyik legkiválóbb s talán legmegbízhatóbb philologusunkká tette — ekkor, Schuchardttól kapta alapját. A mester és tanítvány viszonyát az előbbi jóindulata, az utóbbi hálája még az egyetem falai között meleg barátsággá érlelte. Már 1887 tavaszán Schuchardtnak legbizalmasabb embere Katona; ha elutazik, ő vele levelez jóformán egyedül, vele közli úti élményeit és tudományos tapasztalatait, az ő véleményét óhajtja tudni első sorban a saját tudományát illető kérdésekben. Ezt a barátságot, mely innen kezdve Katona haláláig tartott s erejéből idő múltával sem vesztett, tekintette Katona gráci tartózkodása legértékesebb eredményének.

A másik egyéniségnek, Meyer Gusztávnak, hatása nem járt ilyen mélyen, de szintén elhatározó volt. Meyer mint tudós nem mérkőzhetett jó barátjával és collegájával, Schuchardttal, de szellemének gazdagságára talán még fölülmúlt. Nyelvész volt ő is, tulajdonképeni szakja a görög, és sajátos tudománya az albán nyelvtan, de a helyett, hogy száraz philologisálásba merült volna el, a legnemesebb értelemben vett népszerűsítést tartotta igazi föladatának. Széles látókör, az ismeretek csodálatos gazdagsága egyesült nála könnyed kifejező képességgel és lebilincselő előadással; így azt a tudományt, melyet mások óriási könyvekben halmoztak össze, ő utolérhetetlen művészettel tudta pár lapra összetömöríteni. Megbecsülhetetlen kincs, ha valaki, mint Meyer, a folklóre művelésére adja magát. A folklóre bizonyos szempontból tekintve művelődés-történet, s művelése annyiban nehezebb amazénál, mert az ismeret-anyagot nagyobb, methodikailag föl nem dolgozott területről kell összegyűjteni. Meyer kisebb folkloristikai tanulmányai igazi mesterművek: uralkodik az anyagán, biztos kézzel választja ki és alakítja egységes képpé a sok ezer vonás közül a legjellemzőbbeket. Katona figyelmét nem Meyer irányozta a folklóre-ra. Már Schuchardt-hoz intézett első levelében, mesterével szemben, a ki a keverék

nyelvekkel csak nyelvi szempontból foglalkozott, utal e nyelveknek folkloristikai nagy jelentőségére. De Meyertől merített ösztönt, hogy a jövőben a folklóre kérdéseit is tanulmányozása körébe vonja. Tőle ismerte meg a fiatal tudománynak valódi föladatait, határait, eszközeit, s ő adta kezébe azt a könyvet, mely Katonát a Grimm-féle ábrándos mythológiától az ethnologia positiv területére vezette, Benfeynek a *Pancksatantra* német fordításához írt bevezetését. Katona rendkívül figyelmes tanítvány volt, s tagadhatatlan, hogy a két tudós, a tanár és a tanítvány, szellemi structurája között is volt rokonság. A föntebb Meyerről adott kép nagyrészt ráillik Katonára is, de benne több volt az igazi tudós temperamentumából és alaposságából, Meyernek viszont érdeklődési köre volt tágabb. Egyetemes műveltségű mind a kettő, de a magyar fiú mélyebben, a német professor többet látott.

Mélyebben fészkelő, titokzatosabban működő erőket is ébresztett életre a gráczai tartózkodás. Az addig magára hagyott fiatal ember pusztán tehetsége által előkelő állású emberek egész sorában keltett együttérzést. Keresetlenül is nagyszámú pártfogója akadt, a kik nemcsak anyagilag támogatták, hanem meg lévén győződve rendkívüli képességeiről, csábító képeket varázsoltak szeme elé. Schuchardton kívül, a kit fiatalos lelkesedésében atyjának nevez, a budapesti egyetem és műegyetem tanárai, főpapok és közéletünk jelesei iparkodnak könnyíteni küzdelmes életén s hívják vissza Pestre, hogy az egyetemen előbb magántanári, majd rendes tanári széket készítsenek számára. Minden nap újabb megtisztelést vagy dicsőséget hoz neki: 1887 július 13-án a gráczai egyetem »sub auspiciis imperatoris« avatja doktorrá; a külföldi folyóiratok szerkesztői, németek és francziák, rendkívül hízelgő levelekben kérik, hogy támogassa folyóirataikat; Hettler Ágost pedig, Berlinnek egyik legtanultabb, s a tudomány, főként az irodalomtörténet meg a folklóre iránt érdeklődő kiadója, megkínálja a *Zeitschrift für Volkskunde* címen megindítandó első németnyelvű folkloristikai közlöny teljes jogú szerkesztőségével. Maga Schuchardt, mikor elbocsátotta tanítványát, a következőképen jellemezte: »Er besitzt eine scharfe, gut geschulte Urtheilskraft, die Gabe rascher Auffassung und glücklicher Darstellung, einen überraschend rei-

chen Schatz positiver Kenntnisse. Sein Interesse an wissenschaftlichen Studien, besonders dem der romanischen Sprachen und Litteraturen, ist ein so intensives, dass ich von allem Anfang aufs Lebhafteste die Umstände bedauerte, welche ihn hinderten, sich auch nur für einige Zeit ausschliesslich einem solchen Studium zu widmen, speciell seiner Autodidaxie auf manchem Gebiete nachzuhelfen. Ich kann ohne Übertreibung sagen, dass ich während einer 16 jährigen Wirksamkeit an den Universitäten Leipzig, Halle und Graz keinen Studierenden habe kennen lernen, der in wissenschaftlicher Beziehung bessere Bürgschaften geboten hätte. De még ennél a fényes bizonyoságnál is élesebb világot vet arra a nagy megbecsülésre, melyben Katonának Gráczban része volt, egy meglepő, körülményeit tekintve szokatlan esemény. Katona egy gráci jóakarója, Janotta Lipót, kínzó betegségéből a halálban keresett menedéket. Mielőtt maga ellen fordította fegyverét (1887 márczius 16.), följegyezte végső kívánságait, közöttük azt, hogy hagyatékából Katona Lajosnak tanulmányi czélokra juttassanak száz forintot. Öcsce híven teljesítette a reá bízott kötelességet.

Az elismerésnek és méltánylásnak ezek a sűrűn ismétlődő jelei nem szédítették el Katonát, de nem is múltak el hatástalanul. Katona nem volt a szónak megszokott — szeretném azt mondani: rossz — értelmében szerény, s a túlzott szerénységet olyan fátyolnak tartotta, a mely alá a tudatos törtetőök jogosulatlan törekvéseiket rejtik. A maga igazi értékét azonban csak ekkor ismerte föl, s e belátás élesztette erős vágygyá a lelkében gyermekkorá óta élő ambítiót. Meg kellett értenie, hogy ő nem mindennapi ember, hogy reá hivatás vár, a magyar tudós hivatása. Megvan hozzá tehetsége, megszerezte a módszeres jártasságot, s a magyar tudomány emberei készek szabaddá tenni előtte az utat: ha győzi erős akarattal és kitartással, övé a jövő.

Az ábrándok világából szomorú prózára ébredt. Az út, a melyen elindult, nem az egyetem felé vezetett, hanem előbb Pécsre, a hol két évet töltött mint helyettes tanár (1887—1889), majd a budai katolikus gymnasiumba, a hol másfél év híján húsz évig (1889—1908) iparkodott a nehezen nyíló magyar agyvelőkbe belepréselni a német nyelv elemeit. A gondtalan,

egészen a tudomány művelésének szánt élet helyett, a melyről jóakarói biztatására ábrándozott, küzdelmes évek vártak reá, tele testi szenvedésekkel, a nemes ambíciót megfojtó kenyérkereső munkákkal s az újságírás, napihírkészítés lélekölő foglalatosságával. Kegyetlen ironiája a sorsnak, hogy hazánk egyik legképzettebb elméje, az öt nyelven író s még kétszerannyin értő Katona Lajos, éveken keresztül ilyenféle czikkeket volt kénytelen írni: *Szegény finánczok! Anarkhizmus és csillagjós-lás. Koldusok rablótámadása. Meghiusult bombamerénylet. A Kongó állam tudományos leírása. Himlboltó anyagot szállító postagalam-bok. Az uralkodó családok története 1893-ban. Éhinség Zemplén-megyében. A világ legnagyobb gyémántja. A londoni cipőtisztítók. 9600 forintos liba.* (A *Hazánk* két egymás utáni számából.)

A tudományhoz e nehéz viszonyok között sem lett hűtelen; kevesebb intensitással, mint azelőtt gondolta, de állan-dóan művelte magát és sajátos disciplináját, a folkloret. Tanulmányai, fejtegetései és bírálatai szakadatlanul követték egymást: csak a hite rendült meg — magában, a tudományában, az emberekben. Csalódásainak, keserűségének egy pár komor hangú költeményben adott kifejezést, majd vidám czimborák körében próbálta elűzni bánatát. Szegények és fiatalok voltak mind, de a többi kilencz pezsgő életkedvű s önbizalommal telt ifjú óriás, rajongó hívei a modern irodalmi törekvéseknek, főképen Ibsennek. Úgy érezték, hogy ők vannak hivatva elmaradt, vérevesztett culturánkat a modern kor divatos eszméi által kiemelni a sülyedésből. Támogatásukkal 1890-ben egy folyó-iratot indított meg, az *Életet*, s azzal a hittel áltatta magát, hogy segít újjáteremteni elaggott nemzetünket Hamar kiábrán-dult mindkét hitéből, s a nagyváros lármás élvezeteiből is, melyektől hasztalan várt enyhülést. Erőt vett rajta a csüggettség, mely a 90-es évek közepén érte el tetőpontját. A tudomány nagy kérdései nem érdeklik, s ha szóba kerülnek, közömbösen vagy a cynismusnak némi árnyalatával beszél róluk, s a komolyabb föladatok elől fáradtan, fásultan kitér. Csak bizalmas barátai láttak a lelkébe s vették észre, hogy a közöny meg a cynismus nagy belső fájdalmak hideg álarca. Csak ők tudták, hogy barátjuk az élet gondjaitól gyötörve, a közeli halál sejtelmétől eltelve a kétségbeesés szélén áll. Önmagával elégedet-

lenül, napról-napra jobban érezve, hogy minden lépése messzebb viszi céljától, Katona lassanként leszámolt magával. Az ideál, a melyet tíz évvel azelőtt maga elé tűzött, fokozatosan halványult. Szárnyaszegetten, komoly tudományos ambícióiról egészen lemondva, úgy vélte, hogy az újságírás köznapi gondjai s tudományának elhullatott apró morzsái töltik majd ki egész életét.

Ekkor hozta össze jó sorsa azzal a nővel, a ki új életcélt ébresztvén benne, helyes irányba terelte lelke fejlődését. Thuránszky Irén volt e hölgy, kit 1896-ban nőül vett. A mi ellentétes volt természetükben, az csodálatosan kiegészítette egymást, a mi rokon, lelkük nemessége, érzelmeik mélysége, ízlésük finomsága, az nem múló vonzódásnak és rokonszenvnek forrása lett. Katona nejét »lelke nemesebb felének« nevezte. Valóban az volt. A boldog családi élet a legnagyobb áldás minden emberre, Katonára kétszeresen az volt. Őt visszaadta önmagának, sőt még a tudománynak is. Barátságos, bizalmas otthonában, melyet nemsokára egyetlen gyermekének, kis leányának, születése tett még melegebbé, visszatért régi ambíciója. Fokozottabb munkakedvvel s most már a célnak biztosabb tudatával dolgozott. Határozott irányt vettek tanulmányai, s munkássága mindinkább koncentrálódott.

II.

Az az értekezés, melynek alapján Katonát 1887-ben doctori szigorlatra bocsátották, már címében öntudatlanul magában foglalja Katona tudományos életének programját: *Über magyarischen Folklore, zur vergleichenden Literaturgeschichte*. Valóban, az a bőven számított negyedszázad, melyet ezután a sors neki munkálkodásra engedett, pusztán ezt a programot valósította meg: Katona a folklorból elindulva az összehasonlító irodalomtörténethez jutott el, a hol legszebb babérait aratta.

Nem ő az első magyar folklorista, de előtte e területen pusztán szorgalmas gyűjtők, jóakarató dilettansok és finom ízlésű aesthetikusok dolgoztak. A folklornak mint önálló tudománynak, sajátos tárggyal és határozott módszerrel rendelkező

diszciplinának megállapítása — a szaktudósok egyhangú véleménye szerint — az ő érdeme. Neki köszönhetjük első sorban az új tudomány meghatározását és éles elkülönítését az ethnologiától, melylyel nemcsak a közszólás, hanem még a tudományos szóhasználat is gyakran összevetti. Az általánosabb, a szélesebb körű az ethnologia, mely a népet alkotó tényezők összességét fejlődésük menetében egészen a homályos kezdetekig kíséri s e fejlődésből társadalom-élettani elveket szűr le. A folklore, mely a néphagyománynyal foglalkozik, csupán ága az ethnológiának s tulajdonképen egyjelentésű a népköltéssel, de nemcsak a néplelek összes költői alkotásait értve rajta, hanem belefoglalva a néphitnek és népszokásnak minden olyan elemét, a melynek a nép nyelvében valamelyes nyoma lelhető, vagy a mely a nép lelkének művészi alkotó képességével valaminő viszonyban van.

A folklornak három legfontosabb eleme tehát a népköltészet, a néphit és a népszokás. Katona munkássága kiterjedt mindegyikre. Az irányoknak e gazdagságával némi ellentétben áll, a mint azt hivatott helyről is hangoztatták, hogy vizsgálódásai minden irányban a nép lelkének csak bizonyos természetű nyilvánulásaira terjedtek ki. A népszokások közül csak azok érdekelték, melyek az év bizonyos napjához fűződve népünk vallásos érzelmeivel kapcsolatosak; mythológiánk vonzotta, de a föladat nehézsége miatt mindössze az eddigi kísérletek kritikai történetét s a tudomány módszertanát adta; a népköltészet nagy birodalmából pusztán a csodálatos prózai elbeszéléssel, a népmesével, foglalkozott.

Így kiélezve az ellentétet, tagadhatatlanul szűknek látszik a Katonától megművelt terület. De csak látszik annak, valójában legfőljebb némi egyoldalúságot lehetne fölróni neki, a miért azonban gazdagon pótolja kárunkat. Vizsgálódásainak számai rendkívül sokfelé ágaztak, s egy-egy kérdés tárgyalása közben a tanulságoknak egész tömegével szolgált. Népünk szokásait ismertetve kifejtette azt a kapcsolatot, mely a magyarságot vallása által az egyetemes keresztyénséghez, a nyugati szokásaihoz s az irodalmi hagyományhoz fűzte. Az ábrándos magyar mythologia-elméleteket szétszedve ízeikre, eloszlatta azt a költői, de hazug fényt, melyet őseink vallásán a lelkes, de

phantastikus kutatók előtöttek. Legnagyobb jelentőségűek mégis a népmesékre vonatkozó tanulmányai: *A népmesékről*, *A magyar népmese irodalma*, *A mesevizsgálat legközelebbi feladatairól*, *A magyar népmese-típusok*, melyek szinte zárt egészeket alkotva a kérdés egész körét megvilágították. Legfontosabb közöttük az utolsó, a melyben éles szemmel, biztos tájékozódással, a nemzetközi mesekincs teljes ismeretével az egész magyar népmesekincset aránylag kevés számú típusra akarta visszavezetni. Csonkasága ellenére is ez a magyar folklóre legbecsesebb dolgozata.

Ha az eredményeknek ez a gazdagsága az említett egyoldalúságnak következménye: csak hálások lehetünk érte. De ennek az egyoldalúságnak is van magyarázata. Legtöbb folkloristikai dolgozatában van valami közös vonás, a mi megfejtí, miért foglalkozott éppen ezekkel a kérdésekkel: mind az oknyomozó s nem a leíró módszer kifejtésére adnak alkalmat. Katonát nem az érdekelte, milyen néphagyományaink vannak, hanem hogyan váltak ilyenekké, nem a nép körében élő költői termékek, mythosok és szokások vonzották, hanem az az út, a melyen kifejlődtek, elsorvadtak, megmaradtak. S részben ez is magyarázza, miért nem érintkezett a néppel, miért nem gyűjtötte a néphagyományokat. A gyűjtésnek épp oly fáradságos és hasznos munkájánál nagyobb és nehezebb volt az ő feladata: a néphagyományoknak rendelkezésére álló gazdag anyagából kiválogatni azt, a mi a nemzetek érintkezésének kétségtelen nyomait viseli magán, a mi a hagyománynak erős szálával hozzá van fűzve az emberiség culturájának többnyire írásban megkötött emlékeihez.

Ezt a föladatot csak az ő bámulatos világirodalmi tájékozottsága oldhatta meg. Összekeresni azokat a nyomokat, melyek századok, sőt ezredek, országok, sőt világrészek távolát áthidalva egy-egy a nép ajkán élő mesemotívumot, szólást, a nép körében divatozó szokást a görög mondavilágba, a középkor latin erkölcstanító példatáraiba vagy a római ünnepi szertartásokba vezetnek vissza: olyan vállalkozás, melyhez első sorban rengeteg positiv ismeret, másodsorban a gondolkodás csodálatos fegyelmezettsége kívántatik meg. Tiszta pillantás, teljes elfogulatlanság, függetlenség minden egyoldalú elmélet-

től, biztos ítélőképesség: íme Katona lelki adományai, melyek nagy nyelvtelhetségét és gazdag ismereteit kiegészítve, őt a magyar folklóre legkiválóbb művelőjévé avatták.

Sőt még ez a megállapítás sem tolmácsolja híven igazi jelentőségét: Katona a magyar folklóre tanítómestere. Ő ismerte föl nálunk a folklóristikai vizsgálódás helyes szempontját, biztos módszerét és igazi célját. A népköltészet termékeit ő előtte pusztán irodalomtörténeti szempontból tekintették, Katona a régi szempont mellé — sőt talán nem elég joggal, a régi szempont elé — a néplélektanit állította; az értékelő módszer helyére az összehasonlító, és a jelenségek pusztá közlése, illetőleg megfigyelésen alapuló leírása helyett azok magyarázatát tűzte ki célul, azt a követelményt, hogy a folklóre a nép szellemének minden termékét okaikból és fejlesztő körülményeikből, az összes, keletkezésüknel közreműködő tényezőkből értesse meg.

Az 1898. évben megjelent dolgozatával, *A Gesta Romanorum Sztárai-codexe*, Katona a tudománynak egy másik területére lépett: philologussá lett. Hogyan került át a folklóre mezejéről a philológiára, nem nehéz megállapítani. A folklórenak az az ága, a melyet ő a legnagyobb kedvvel művelt, a mesekutatás, Grimmék mythologiai irányának letűnte után, Benfey nyomán összehasonlító módszerrel dolgozott, a néphagyományoknak és irodalmi emlékeknek sokféleképen összefonódott complexumából evvel a módszerrel iparkodott megállapítani a mesék eredeti magvát és a mesetárgyaknak sokszerű elágazását. A népmesemotivumoknak leggazdagabb irodalmi tárházai pedig éppen a középkori példatárak, közöttük a legváltozatosabb a mi irodalmunkba is átkerült *Gesta Romanorum*. Népmeséink eredetének vizsgálata elvezette őt a *Gestához*, foglalkozni kezdett vele, s mivel a népkönyvnek már régi redactiói nagy eltéréseket mutatnak, fölkelte figyelmét az egyes redactiók kapcsolata az archetypussal. Tudomást szerezvén egy hazai *Gesta-codex*ről, első dolga volt e codex viszonyát a többihez megállapítani. Rövid pár lapon teljes philologiai készséggel, biztos módszerrel meg is oldja a kérdést.

Nehezebb megfejteti, mint nyujthatott Katona, a ki eddig philologiai kutatásokat egyáltalán nem végzett, a philologiai részletmunkába bele nem gyakorolta magát, rögtön első föl-

léptére ilyen értékes dolgozatot. Talán joggal keressük a magyarázatot egyfelől abban a szigorú philologiai iskolázottságban, a melyen Katona Schuchardt keze alatt átment, másfelől, éppen mesekutatósaiban, a melyeket, bár más anyagon, de szintén a philologus módszerével kellett végeznie. A gyakorlat nemcsak az izmokban fejleszt készséget, hanem az agyvelő sejtjeiben is, s az egyszer megszerzett készséget könnyen értékesítheti az ügyes, illetőleg eszes ember más, rokon föladatok végrehajtásánál is.

A *Gesta*-tanulmányoktól, melyeknek legbecsebb eredménye Haller magyar *Gesta*-fordításának mintaszerű kritikai kiadása (1900.), két irányban haladt tovább, a melyek ismét több szállal vannak egymáshoz fűzve. Eljutott középkori latin irodalmunk legnagyobb alakjához, Temesvári Pelbárthoz, a kinek egyházi szónoklatait, a magyar szellemnek ezeket a dicsőségeit, a külföld századokon keresztül jobban ismerte, mint önnön-magunk, s bennük számos nyomot találván, mely a *Gestara* utal, ugyanolyan apparatussal, mint előbb a nagy példatárt, földolgozta a híres minoritának beszédeiben foglalt példákat. De a *Gesta* s még inkább Pelbárt művei elvezették őt a XV—XVI. század magyar egyházi irodalmának tanulmányozásához, s így önkénytelenül is szűkebbre szorult, de kimélyült érdeklődési köre: *codex*eink forrásainak kimutatását tartotta igazi hivatásának. S mivel irodalmunk prózai fele a mohácsi vészig pusztá fordítás, Katona megtette a harmadik lépést, a melyre doctori értekezése még nem célzott: a folklortól az összehasonlító irodalomtörténeten keresztül elérkezett a magyar irodalomtörténethez.

A közfölfogás ebben a haladásban a tanulmányoknak folytonos változtatását látta. Szerintem alaptalanul. Én találok valamit Katona összes irodalomtörténeti tanulmányaiban, bármilyen körből meríti tárgyát, sőt még egyik-másik folkloristikai dolgozatában is, a mi őket egymáshoz kapcsolja és egy tudományszak keretei közé illeszti. E tudományszak meghatározásában azonban szembehelyezkedem a köztudattal, sőt magával Katonával is.

Katona munkásságának második felét az összehasonlító irodalomtörténet területéhez számította s ezt a tudományt nemcsak a tudományok önálló ágának tartotta, hanem szóban

és írásban vallotta, hogy mint ilyen a tudományok hierarchiájában fölötte áll a tulajdonképeni irodalomtörténetnek. Sőt azt is kimondta, hogy minden irodalomtörténet csak akkor válik igazán tudományossá, ha összehasonlítóvá emelkedik. De megilleti-e az összehasonlító irodalomtörténetet ez az önállóság, a melyet különben a mindennapi szóhasználat s a külföld gyakorlata is tulajdonít neki? Úgy gondolom, nem, s önálló tudománynak pusztán a gyakorlati szükség s evvel kapcsolatban a lazább szóhasználat emeli. Valójában, ha pontosan akarunk beszélni, nem összehasonlító irodalomtörténetről, hanem az irodalomtörténet összehasonlító módszeréről kellene szólnunk. Az irodalomtörténet — célja szerint — az egyes műalkotások megértetése és értékelése, a közöttük lévő kapcsolat és fejlődés megállapítása, az irodalmat teremtő és szabályozó erők működésének kimutatása. Több eszköz, több módszer áll e célból rendelkezésére, melyeket szükség szerint lehet és kell is használnia, s ezek közül csak egyik az összehasonlító. Nagyobb jelentőségre s ennek folytán önállóságra azért emelkedett, mert segítségével nagyszámú, föltűnő és szemmel látható eredményekre jut az irodalomtörténet, s olyan eredményekre, melyeknek evidenciája nyilvánvaló.

A vizsgálódásnak azt az irányát, a melyben Katona irodalomtörténeti munkássága haladt, ha már egy szóval kell megjelölni, inkább tárgytörténetnek nevezném. A költői tárgyaknak és motivumoknak vándorútja érdekelte őt elsősorban. Azt vizsgálta, rendszeresen és módszeresen, mint vándorolnak ezek a tárgyak és motivumok egyik néptől a másikig, vagy egy nemzet irodalmán belül egyik költőtől a másikhoz, a néptől a műköltészetbe és viszont. Éppen ez az, a mit újabban a német irodalomtörténet Stoffgeschichtenek, s mi magyar szóval tárgytörténetnek nevezünk. Ha ebből a szempontból vizsgáljuk Katona irodalomtörténeti tevékenységét, akkor az, a miben eddig bizonyos mértékben rendszertelenséget, irányváltozást láttak, egységes, következetes, egy cél felé irányult munkáságnak tűnik föl. Vizsgálódásának anyaga változott, a néphagyományokat és népkönyveket követték a középkori latin példatárak és prédikátorok, majd a magyar legendák és példák, de nem változott a célja, a költői tárgyak és moti-

vumok vándorlásának, nemzedékrendjének megállapítása, s nem módszere, az összehasonlító. Különböző időben készített dolgozatai, *A népmesékről*, a *Gesta Romanorumról*, *Temesvári Pelbárt példái*ről, valamint nagyszámú codex-tanulmánya mind egymással szorosan összekapcsolódó jelenségek ugyanannak a törekvésnek más-más színű, de egyenlő jellemű nyilvánulásai.

S így tekintve tűnik ki igazán Katona működésének úttörő érdeme. Az összehasonlító irodalomtörténeti módszert nem ő honosította meg irodalmunk történetében. Ismerte már s elvértve használta Toldy Ferencz; a 70-es évek végén Brassai Sámuel és Meltzl Hugó szerkesztésében önálló folyóirata indult meg, az *Összehasonlító Irodalomtörténeti Lapok*, majd Beöthy Zsolt és Szilády Áron a régi magyar irodalomra, Heinrich Gusztáv a magyar és német irodalom kapcsolatára teljes sikerrel alkalmazták. Sőt a fiatalabb nemzedék Katonától függetlenül, őt részben meg is előzve, módszeres tanulmány tárgyává tette mind a külföld nagy íróinak hatását a magyarokra, mind a régibb és újabb irodalom kapcsolatos jelenségeinek földerítését. A tárgyátörténet azonban ő előtte inkább csak a néphagyományok, a mondák és a mesék életére szorítkozott, a mint külföldön is előbb irányította figyelmét a népköltészetre s csak újabban a műköltészetre. S a mi addig e téren történt, az is kevés kivétellel esetleges és ötletszerű volt, tudományos disciplinává, az irodalomtörténetnek, mondjuk, ágává Katona tette. E téren tanítványokat és utódokat nevelt, s ma már gyökeret vert tudományunkban az iránya.

Katona szerteágazó irodalomtörténeti dolgozatait a cél és módszer közös voltán kívül még egy kapocs tartja össze, a melyre Riedl Frigyes utalt, a tárgyi: mind két nagy, egymással sokszorosan érintkező szellemi közösség termékeit teszik kutatás tárgyává. Egyik a néphagyományok közössége, az az egyetemesség, a melyet az egyes népek irodalmi termékei között az állandó érintkezés, a szóbeli termékek folytonos kicserélése teremtet. A másik a középkori irodalom közössége, a melyet a kor culturájának az egyház latin nyelvén nyugvó egyetemessége idézett elő.

Ezen két irodalmi közösség egyikénél állapodott meg

Katona, bárhonnan indult el fölfödöző útjára. Mert valóban fölfödözés számba ment minden vállalkozása. Két irányban jártak vizsgálódásai nagy eredménnyel. Az egyik, a mely a szűkebb körű magyar irodalomtörténet határait átlépve az egyetemes irodalomtörténet gazdagodását is jelentette, az volt, hogy fölfödözött több, számszerint tizenkét ismeretlen vagy föl nem ismert és nem méltányolt magyarországi latin kéziratot, közöttük olyanokat is, melyek az illető kézirat-család számottevő tagjává emelkedtek. Reánk nézve fontosabb a másik eredmény, az, hogy tanulmányai földerítvén középkori irodalmunk nagyszámú emlékének fordítás-voltát, az ismeretlen kapesoknak egész sorát világították meg. Fölfödözések voltak ezek is, mert codexeink az eredeti munkára rendszerint semmi vagy nehezen érthető utalást tartalmaznak, néha meg éppen félrevezetik a kutatót.

A magyar és latin szövegeknek az a tekintélyes sora, a melyeket Katona forrásaikra visszavezetett, maradandó nevet szerzett neki tudományunk történetében. Vajjon fölfödözéseinek ez az egyetlen jelentősége? Kimeríti minden érdemét az a megállapítás, hogy fényt vetett egy csomó eddig rejtve volt kapcsolatra? Ha e kapcsolatok nem foglalnak magukban a magyar irodalomra nézve tanulságokat, akkor értékük nem nagyobb, mint azon természettudós megállapításaié, a ki eddig ismeretlen állat-, növény- vagy ásványfajokat fődöz föl. Becseksek volnának így is, mert minden új igazság, még a legcsekélyebb is, határozottan a tudomány gazdagodását jelenti. A dolog azonban nem így áll. Katona, földerítvén középkori irodalmunk forrásainak egy részét, hatalmas lépéssel vitte közelebb tudományunkat céljához, az irodalmi jelenségek megértéséhez és értékeléséhez.

Mind a két szempontból nagy jelentőségűek forráskimutatásai. Codexeinknek ugyanis a sok másolás következtében olyan romlott a szövege, s a fordítóknak olyan tökéletlen volt az írói gyakorlatuk és stylus-készségük, hogy a magyar szövegek értelmét úgy kell az eredeti segítségével kihüvelyezni vagy éppen reconstruálni. Máskor meg annyira el vannak halmozva mindenféle kortörténelmi és egyháztörténelmi célzással, hogy csak a forrásoknak s a velük kapcsolatos történelmi

adatoknak pontos összeállítása vezet az illető részlet teljes, philologiai megértésére.

Hasonlóképen nélkülözhetetlen a források ismerete, ha értékelni akarjuk azt a szellemi munkát, a melyet codexíróink végeztek. Régebben codexeinket nagy részben eredeti magyar szellemi alkotásoknak tartották. Majd Toldy, Volf György Szilády Áron és Horváth Cyrill kutatásai kiderítették, hogy a reánk maradt szerkezetek, melyek egy-két kivétellel régibb magyar szövegek másolatai, latin forrásra vezetendők vissza. A legújabb vizsgálódások, s első sorban Katona dolgozatai, még egy lépéssel tovább jutottak. Kimutatta, hogy ezek az elveszett régi magyar szövegek nem is compilatiók voltak, hanem pusztá fordítások. A magyar szerzetes nem több latin szövegből rótta össze a magáét, rövidítve, toldva, összeegyeztetve forrásait, hanem rendszerint már kész szerkezet állott előtte, a melyet ő híven vagy némi kis változtatással követett. Van ebben a tudatban valami lehangoló. Nemzeti önérzetünk nehezen tűri, hogy kölcsönnek mutassák ki azt, a miről azt hittük, hogy jogos tulajdonunk, de a tudománynak az igazság-kutatás a célja s nem a nemzeti érzékenység kímélése. Különben is, mennél inkább utánzásban gyökerezik régi irodalmunk, annál jobban megbecsüljük pár eredeti hajtását, s annál nagyobb a következő korszakok érdeme, hogy íróink a másolásból kiemelkedve, a maguk szelleméből merítettek és sajátosan magyar, nemzeti alkotásokat teremtettek.

S e kapcsolatokból értjük meg valójában középkorunk szellemi életét. Megismerjük azokat az írókat, gyűjteményeket, szellemi áramlatokat, melyek szerzeteseink lelki világát kiművelték. Mennyivel tartalmasabb a tudásunk, ha a *Sándor-codex*nek három szűzről szóló részletében (21—31. l.) nem egy ügyetlenül elmondott legendát, hanem egy Terentius hatása alatt dolgozó német apácának művét ismerjük föl; ha tudjuk, hogy azok a magyar zsoltárok, melyeket Kinizsi Pál neje áhítata emelésére olvasgatott, Petrarca lelki küzdelmeit szóltatják meg; ha nagyszámú *Ferencz-legendánkban* az Assisiből egész Európára áterjedő Ferencz-cultus nyomait látjuk meg; ha a példákban és legendákban, melyekkel codexeink el vannak árasztva, fölismerjük azokat a hidakat, melyeken a közép-

kor híres erkölcstanítói és prédikátorai nyugatról eljutottak hozzánk, elhozták magukkal a mesés kelet s a classikus óvilág hosszúéletű vándorait, a néphagyományba elvegyülő mese- és mondatárgyakat.

Mindezeknél fontosabb, mert egész középkorunkra jellemző, Katonának az a megállapítása, hogy kolostoraink szorgalmas munkásai különös szeretettel fordultak azokhoz a valóságos munkákhoz, melyekben a kor romantikus szelleme a legélénkebben tükröződött: a mesés vonásokból szövődő legendákhoz, a csodálatos, a valószerűség határain túl csapongó példákhoz és történetekhez, az ekstatikus látomásokhoz. Középkori vallásos irodalmunknak ez a romantikus jelleme jóformán egyetlen emléke népünk regényes iránti hajlamának, mert kedvezőtlen politikai és társadalmi viszonyaink miatt a világi költészet nem erősödhetett meg, s így ennek elmaradt vagy elveszett alkotásaiért csak azok a romantikus emlékek nyújtának némi kárpótlást, melyek »mint a viharverte madarak, idegenből hozzánk tévedve, tépdesett szárnyakkal, csonkán-bénán a kolostoroknak ideig-óráig tartó békés menedékén húzódtak meg«.

Katona, a mint ez utolsó megállapítása mutatja, nemcsak másként látta a középkort s annak magyar irodalmát, mint mi, hanem mást is látott benne. Olyan jól ismerte, hogy szinte közhitté lett: ha tovább él s folytathatja munkásságát, a régi elméletek he'yébe újakat állítva, egészen átalakította volna a régi magyar irodalom történetét. Ez a hit szülte azt a követelést, hogy Katona a sok előtanulmány után koncentrálja erejét s egy nagyobb szabású munkában juttassa érvényre széleskörű ismereteit és kifogástalan módszertani jártasságát. Katona vonakodott. Nem az ereje hiányzott hozzá. Tartózkodásának első sorban az a magyarázata, hogy tanulmányai a codex-irodalomnak csak egyik felére derítettek világot, s úgy érezte, hogy az összefoglalást még a részletkutatások befejezésének kell megelőznie. Másfelől nem bízott az eddigi előmunkálatokban. Mindannyiunknál jobban tudta, mennyi téves irodalomtörténeti adat és könnyelműen odavetett állítás vált köztudattá, s ez talán a kelleténél bizalmatlanabbá tette az eddigi megállapítások

íránt. Mindennek maga akart utána járni, mindig a legvégső forrásra ment vissza, s a mint tréfásan mondta, Descartes elvére esküdött: dubito, ergo sum. Jellemző, hogy még Arany János állításának is utána járt, a kit pedig a megtestesült lelkiismeretességnek tartott.

De volt ennek a tartózkodásnak mélyebb oka is: szigorú önbírálata. Azzal a pár sorral, a melyet egy ízben Köhler Reinhold védelmére írt, midőn hasonló szemrehányással illették, úgy vélem, nemcsak mesterét, hanem tudatosan vagy öntudatlanul maga-magát is jellemezte: »Módszerének szigorúsága a kisebb részletkérdésekben sem engedte őt soha odáig jutni, hogy valamely tárgyban, a melynek roppantul elágazó szárait korokon és népeken keresztül kutatni soha el nem fáradt, az actákat legalább egyelőre lezárja s akár csak ideiglenes következtetéseket vonjon le bűvárokodásának eddigi eredményeiből«.

Bármilyen volt is az ok, tudatosan, meggyőződésből tért ki a föladat elől. Bizonyítja egy kis verses apróság, a melyet egy készülő tudományos dolgozatának »verso«-jára vetett sebtiben, czeruzával:

Elég, ha én szántok, vetek,
Oltogatok, nyesegetek;
Másra bízom az aratást,
Másnak hagyom a szüretet.

Íme Katona munkásságának eredményei és értéke. Nem kisebbítjük jelentőségüket, ha kimondjuk, hogy az eredményeknél jóval bámulatosabbnak tartjuk a reájuk fordított szellemi munkát, a melyet csak jegyzeteinek, kivonatainak, másolatainak ismerője méltányolhat igazán. Ismerni kell azt a rengeteg anyagot, a melyet — hogy saját, de nem magára alkalmazott kifejezését idézzem — tömérdek apróságból, ezernyi-ezer helyről, számos különféle nyelven írt forrásból egybehordott. Egy polyhistor képe bontakozik ki előttünk, megáldva annak minden jó tulajdonságával: gazdag nyelvismerettel, általánosanál jóval nagyobb műveltséggel, a tudományok legkülönbözőbb disciplináit átfogó szakismeretekkel. A polyhistorokat szinte óhatatlanul jellemző fölületesség helyét igazi philologus-erények foglalták el: az aprólékosoknak látszó adatok megbecsülése, fegyel-

mezett ítélőtehetség, végtelen lelkiismeretesség, teljes otthonosság a bibliographiában, páratlan szorgalom és kitartás. Ennek a két, egymással teljes ellentétben álló typusnak összeolvadása adja meg Katonának, a tudósnek, jellemét.

Nem részletezem egyenként kiválóságait, csak kettőt emelek ki, a melyeket legértékesebbeknek tartok. Az egyik az a szívós következetesség, a melylyel minden kutatásában eljár. Ha talált bármilyen kis nyomot is, elindult rajta, míg a végső forrásig el nem ért. Ebben a tekintetben Katona philologusaink között párja nélkül áll. Vannak tudósaink, s elég szép számmal, a kik jóval több s sokkal jelentősebb eredménynyel gazdagították tudományunkat, de a kutatás következetessége tekintetében nem mérkőzhetnek vele. Ha Katonát forrásai cserben hagyták, addig kutatott, míg reá akadt a helyes nyomra. Nem Mózes volt, hogy vizet fakaszszon vesszejével a sziklából, hanem lelkiismeretes, tanult mérnök, a ki kutat, vizsgál és mér, míg rátalál a forrásra.

A másik dolgozatainak módszere, az összehasonlító irodalomtörténeti módszernek szigorúan tudományos alkalmazása. Addig a tárgytörténeti vizsgálódásokban s gyakran még a forráskimutatásokban is az összehasonlítás nem volt egyéb, »mint a párhuzamos helyek rövid s nem is mindig pontos idézgetése«, a tartalmi kivonatok pusztá egymás mellé állítása a történeti vagy lélektani alap biztosítéka nélkül, egybevetés inkább, mintsem a függés kimutatása. Egymásnak többé-kevésbé megfelelő részek, a melyek között, Goethe Mephistophelesének szavait idézve: »fehlte leider nur das geistige Band«. Katona ezzel szemben a módszeres eljárásnak következő lépéseit állapította meg: 1. a források fölkeresése és lehetőleg teljes egybeállítás; 2. a források megbírálása és értékelése; 3. a nemzedékrendi leszármazás megállapítása; 4. a közvetetlen forrás megjelölése s annak kimutatása, mit változtatott rajta a fordító. Ezeknek az elveknek szigorú alkalmazása Katona elméletét és gyakorlatát teljes harmóniában mutatja be, s ez teszi irodalomtörténeti tanulmányait olyan becsesekké.

A forrás kimutatása azonban az összehasonlításnak csak egyik lépése, a második annak megállapítása, mi lett az eredetiből, a mint évszázadokon át egyik néptől a másikhoz vándor-

rott. Mi az a tárgyakban, a mi a különböző korú és nemzeti-ségű íróktól egyaránt megbecsülve, maradandó, lényeges, mi az esetleges, mennyiben haladja meg az újabb földolgozás a régít, vagy mennyiben marad el alatta. Katonának volt ugyan érzéke a föladatnak ezen második, aesthetikai és pszichologiai fele iránt is, de jobban vonzotta az első lépés, a forrás fölतालálásában jelentkező tudományos élvezet. Különben is a közép-kori egyházi irodalom, a milyen termékeny mezőt nyit a kutatásra, ha pusztán a tárgyak vándorútja köti le figyelmünket, olyan kevés alkalmat ad, főként annak magyar nyelvű része, az aesthetikai vizsgálódásokra. A mi aesthetikai becsú mégis akad codexeinkben, annak jelentős részét módszeresen földolgozta és finom ízléssel értékesítette Beöthy Zsolt *A szépprózai elbeszélésben*. Nem csoda, ha Katona csak elvétve vállalkozott a kimutatott egyezések alapján aesthetikai ítélet mondására.

III.

A tudományos közvéleményben ezalatt mind határozottabban alakult ki a meggyőződés, hogy Katona azon a téren, melyre munkásságát szentelte, hova-tovább a tudomány legkiválóbb mesterei közé emelkedik. S mivel tárgykörének egyetemes volta miatt s nagy nyelvismeretétől támogatva, a külföld számára is hozzáférhetővé tudta tenni eredményeit: e méltánylásban osztozott a külföldi tudományos világ is. Nem akarom kelleténél többre becsülni a külföld véleményét. Tudom, hogy gyakran, nemzetiségi és politikai tendenciáktól vezetve, igazságtalan, s kétségtelen, hogy ránk nézve a döntő forum mégis a hazai tudományos közvélemény. Egy szempontból azonban nagy jelentősége van a külföld elismerő szavának. Míg nálunk, a tudományos élet concentráltsága következtében, az irodalmi mű elválaszthatatlanul összefonódik szerzőjének személyiségével, s az előbbiről szólva alig tudunk elvonatkozni az utóbbitól: a külföldi tudós ítélete tárgyyszerűbb, az ő szemében a magyar szerző pusztán név s valóban annyit ér, a mennyit művében nyújt.

Katona működéséről a külföldi tudósok egész serege nyi-

latkozott a legnagyobb elismeréssel s nemcsak szóval, dicsérvén s magasztalván munkásságát, hanem tettel is, oly módon, hogy fölvilágosításért, útbaigazításért, tanácsért fordultak hozzá Európa minden részéből, francziák és olaszok, németek és németalföldiek, oroszok és csehek. A sok bizonyáglevél közül csak kettőre hivatkozom. Az egyik, a legjellemzőbb, Cosquinnek, a kiváló franczia folkloristának kérése. Azt kérdezi Katonától (1903. okt. 24.), igaz-e az, a mit ő, Cosquin, állított egy régibb dolgozatában, hogy Pelbárt 1500 körül Rómában lakott? Jegyzetét, a melyre támaszkodva ezt annak idején említette, elvesztette s most Katonát kéri, állapítsa meg, milyen forrásból vehette ezt az adatát! A legmeghatóbbak viszont egy egyszerű Ferenczrendi szerzetesnek, Kruitwagen Bonaventurának, levelei. Oltahatatlan tudományszomj égett benne, de mivel minden vezetés híján mint teljes autodidakta nőtt föl, igen sok küzdelme volt a tudományokkal. Katonához mint ismeretlen mesterhez fordul (1903—1905), könyvczímeket, megoldandó Ferencz-problemákat, tudományos támogatást kérve és nyerve is tőle s érett kora ellenére rászánja magát, hogy Katona Ferencz-tanulmányai kedvéért megtanul magyarul.

Katonának ezen erkölcsi sikerei mellett külső sikerekben nem volt olyan része, a mennyi őt joggal megillette volna. A tudományos hierarchiában látszólag nem emelkedett s az értékének megfelelő állástól ekkor is épp oly messze volt, mint a 80-as évek végén. Mi nem az intézményeket s a tudomány embereit vonjuk érte felelősségre, mint többen tették, hanem szegényes culturviszonyainkat s a sorsot, mely nem kínált alkalmat Katonának a külső emelkedésre. A tudós világ megadta sorjában mindazt Katonának, a mi hatalmában állt. A Philologiai, a Néprajzi, a Nyelvtudományi Társaság, a mint módjukban állt, választmányi tagsággal tisztelték meg, az elsőnek titkára és folyóiratának szerkesztője, a másodiknak szintén, sőt 1906-tól alelnöke volt. Akadémiánk sem késett őt tagjai sorába iktatni s ezzel megadta neki azt az elismerést és kitüntetést, a mely a magyar tudomány munkásainak legszebb dísze, legbecsesebb jutalma. 1901 óta, a mikor nagy többséggel az I. osztály levelező tagjává választották, haláláig igen tevékeny részt vett az Akadémia beléletében. Az osztálynak egyik leg-

szorgalmasabb fölolvásója és állandó látogatója volt, a bizottságok, különösen a nyelvtudományi, tárgyalásaikban vették nagy hasznát az ő széleskörű ismereteinek és alapos tudományának. Legértékesebb dolgozatai Akadémiánk kiadásában jelentek meg; ő fejezte be a *Nyelvemléktár* régi sorozatát s ő volt megbízva az új, valóban tudományos *Nyelvemléktár* megindításával és szerkesztésével.

Az 1900. évben megnyílt előtte az egyetem is, de egyelőre nem a főkapuja, csak egy mellékajtócskája. Mint az összehasonlító irodalomtörténet magántanára, tizenöt féleven át huszonnyolcz collegiumot tartott, majd mindet oly tárgykörből, mely egyetemünkön mindeddig nem talált művelőre. Azt a nagy szellemi közösséget tette tanulmányai tárgyává, mely a keresztyén népek irodalmát századokon át egységbe fűzte, a középkori latin irodalmat, s bemutatta ennek magyar reflexeit, codex-irodalmunk legendáit és példáit. Mikor 1906-ban Széchy Károly halálával megürült a budapesti egyetemen a második magyar irodalomtörténeti tanszék, a bölcsészeti kar nagy többséggel őt ajánlotta és a felség 1908 február 4-én ki is nevezte egyetemi rendes tanárnak.

Valóra vált tehát a gráci jóslat: Katona méltó helyére jutott, Révai Miklós, Toldy Ferencz és Gyulai Pál örökébe. Nem volt méltatlan nagynevű elődeihez, noha fölfogása az egyetemi tanár hivatásáról némileg eltért azokétól. Úgy volt meggyőződve, hogy a tanár két főadata közül a tudományos nevelés a fontosabb, míg az előadást szerinte teljesen pótolja a könyv. A tanár a kathedrán dolgozni tanítson, olyan tudós nemzedéket neveljen, mely tudományos kérdéseket módszeresen megoldva, tovább vigye magát a tudományt. Nem kész igazságokat nyújtott tehát kidolgozott, szép előadás keretében, hanem azoknak az utaknak ismeretét, melyek ez igazságokra vezetnek. Éppen ezért működésének javarésze a seminarium falai közt folyt le, épp úgy, mint Gyulaié, a ki — noha más okból — szintén a seminariumi órákon hintette el termékenyítő gondolatait.

Itt, válogatott tanítványai bizalmas körében, bontakozott ki valójában az ő gazdag szellem. Fölszabadítva magát az előadás bilincsei alól, a társalgás közvetlenebb módján tanított s tréfás ötletekbe, váratlan fordulatokba rejtve csepegtette

lelkükbe a maga nagy tudományát. Ekkor volt igazán elemében, ekkor ismerték meg tanítványai az igazi Katona Lajost. Előttünk is, a kiket barátságára méltatott, akkor tárult föl szellemének egész gazdagsága, midőn a mindennapi társalgás fesztelen hangján szólott hozzánk. Rendkívül szellemesen társalgott, akár a közéletet mozgató kérdésekről, akár a tudománynak még vitás igazságairól volt szó. Nem könnyed tréfákban, csillogó, de szappanbuborékként szétpattanó ötletekben jelentkezett szellemessége, hanem — hogy úgy mondjuk — tudományos mezben. Megjegyzései, gondolatai, ötletei mélyről törtek föl, a tudósnak lelkéből, de hirtelen, a pillanattól inspirálva. A kapcsolatok szokatlanságát jellemző erejük, merészségüket találó voltak igazolta. A kit a jó sorsa Katona közelébe vitt, főú és paraszt, tudós és gyermek, nő és férfi, egyaránt megérezte, hogy egy nagyeszű, mozgékony elméjű, az életet nyitott szemmel járó férfúval áll szemben. Innen volt tekintélye még azok előtt is, a kik tanulmányaik eltérő iránya miatt benne csak a szellemes, gondolatait kristálytiszttan fogalmazó embert méltányolhatták s nem egyszersmind az ismeretekben gazdag tudóst. Igazi, megértő hívei természetesen a philologusok voltak, tanárai, kartársai és tanítványai. Ezért kísérték a szakemberek olyan osztatlan rokonszenvvel az ő egyetemi működését.

* * *

Sajnos, az a rakás kenyér, a melyet Mikes szerint mindannyiunk számára tartózkodásunk változatos helyein lerakott az Úr, Katona számára nem volt nagy, s főképen az egyetemre jutott belőle kevés. S ez teszi Katona sorsát olyan tragikussá. Évtizedeken keresztül hordja szívében a vágyat, hogy tudományszeretetét az élő szó hatalmával, az állás tekintélyével elterjeszsze a fiatalság fogékony lelkébe. Harminczöt évig nélkülöz, küzd, gyötrődik, tíz évig az otthon derűjében talál enyhülést vágyai hiúságáért, s mikor negyvenhatodik életévében végre föllép a kathedrára, mielőtt egy nemzedék kikerült volna keze alól, hogy tovább haladjon a mestere nyomán, tanári működésének harmadik évében bevégzi földi pályáját. Elvitte magával a sírba az ő nagy tehetségét, tudományos erényeit s velük

a fejében zsongó vagy talán már-már életre kelő munkáknak egész sorát. A csapás nemcsak őt sujtotta, hanem a tudományt is.

Alig egy hónappal halála előtt, 1910 júniusában, egy pár napot töltöttünk együtt Dunántúl egyik kies parkjában, melynek árnyékos fáit, kanyargós utait, lágyan hullámzó tavát önmagukért is, páratlanul szíves házigazdájukért is, nagyon kedvelte. Bár így abban a környezetben volt, a melyet otthona után legjobban szeretett, állandóan lehangolt volt, nem bírta a járást, nem élvezte a természetet s borús leveleket írt feleségének. Iparkodott ugyan hozzánk alkalmazkodni, a kik Rousseau jelszavát követve, élveztük a gondtalan életet és a szabad természetet, de láttuk, hogy nehezeire esik. Egy este a naplementében gyönyörködtünk. Elmerengve nézett végig a tavon, s mikor Vörösmarty agyoncsépett szólamával fordultam hozzá, folytatva a verset, azt felelte, igaza van a költőnek, kincs, hír, gyönyör nem boldogít.

— Hát mi? — kérdeztem.

— Az erő, a testi erő — volt a válasz. — Ha tőlem függne, athléta szeretnék lenni!

Másfél hónap mulva, 1910 augusztus 3-án örökre elpihent kifáradt, beteg szíve.

FÜGGELÉK.

I. Katona Lajos életrajzi adatai.

1862. jún. 2-án született Váczott.
1872—1878. gymnasiumi tanuló Váczott.
1878—1880. gymnasiumi tanuló Esztergomban.
1880. ápr. első nyomtatott műve (*Óda sz. Benedek emlékünnepe*) az *Esztergom* cz. lapban.
1880. jún. 6-án érettségi vizsgálatot tesz Esztergomban.
1880—1883. bölcsészethallgató Budapesten.
1883—1884. papnövendék Váczott.
1884. első nyomtatásban megjelent könyve (*Völund kovács*).
1884—1885. bölcsészethallgató Budapesten.
1885—1887. bölcsészethallgató Grácban.
1887. márcz. 16-án és 22-én doctori szigorlatot tesz Grácban.
1887. júl. 13-án »sub auspiciis imperatoris« doctorrá avatják.
1887. okt. 3-án tanárrá nevezi ki a minister a pécsi főreálba.
1889. megjelen első maradandó értékű munkája (*A népmesékről*).
1889. megalakítja a *Pécs-baranyai történelmi, régészeti és néprajzi társulatot*.
1889. máj. 28-án tanári oklevelet szerez.
1889—1908. tanár a budapesti II. ker. kath. főgymn.-ban.
1891. febr. 14-én rendes tanár u. ott.
1891—1892. szerkeszti az *Ethnographiát* és az *Életet*.
1892. jún. 25-én a M. T. Akadémia nyelvtudományi bizottságának segédtagja.
1892 nyarán tanulmányút Németországban.
1893—1895. újságíró (*Hazánk*).
1893 nyarán részt vesz Bécsben a *Versammlung deutscher Philologen und Schulmänner* ülésein, utána tanulmányutat tesz Németországban és Svájcban.
1895. nyarán tanulmányozza Prágában az ethnographiai kiállítást.
1896. a Magyar Néprajzi Társaság titkára.
1896—1899. a Budapesti Philológiai Társaság második titkára.
1896. júl. 30-án nőül veszi Thuránszky Irént.

1898. máj. első philológiai értekezése (*A Gesta Romanorum Sztárai-codex*).
- 1899—1901. a Budapesti Philológiai Társaság első titkára.
1900. júl. 1-én az összehasonlító irodalomtörténet magántanára a budapesti egyetemen (megerősítés : aug. 2.).
1900. nyarán tanulmányút Németországban.
1900. a *Gesta Romanorum* kiadása.
1901. máj. 10-én a M. T. Akadémia I. tagja.
1902. a Società internazionale di Studi Francescani tagja.
- 1902—1904. szerkeszti az Egyetemes Philológiai Közlönyt.
1905. husvét Assisiben.
1906. a Magyar Néprajzi Társaság alelnöke.
1908. febr. 4-én Ő felsége kinevezi a magyar irodalomtörténet rendes tanárává a budapesti tud. egyetemre.
1909. márcz. 31-én a Kisfaludy-Társaság Shakspeare-bizottságának kültagja.
1910. febr. 2-án a Kisfaludy-Társaság Népköltési Gyűjteményének szerkesztőjévé választatik.
1910. utolsó tanulmányai (márcz. : *A népköltés a néplélektan tárgy-körében* ; halála után, szept. : *Shakespeare Cymbelinje*).
1910. aug. 3-án meghalt Budapesten.

II. Katona Lajos szerepe az Akadémiában.

1892. jún. 25. megválasztatik a Nyelvtudományi Bizottság segéd tagjának. (Ismételten : 1895. jún. 24., 1898. decz. 19.)
1897. jún. 4. Munkácsi Bernát bemutatja Katona *A magyar mythologia irodalma* cz. dolgozatának I. részét.
1901. febr. levelező tagnak ajánlja az I. a) alosztályba Bánóczi József levelező tag.
1901. máj. 7. levelező tagnak jelöli az I. osztály.
1901. máj. 10. a nagygyűlés megválasztja.
1902. febr. 3. fölolvassa *Temesvári Pelbárt példái* cz. székfoglaló értekezését. Kivonata Akad. Ért. 1902 : 410—418. I. Egész terjedelmében Ért. a ny. és széptud. köréből, XVIII : 2. sz. 89. I.
1902. máj. 7. jelentést tesz az Ipolyi-pályázatról. Akad. Ért. 1902 : 385—390. I.
1902. jún. 2. *Az Ehrenfeld- és Domonkos-codex forrásairól* értekezik. Kivonata Akad. Ért. 1902 : 511—514. I.
1903. jan. 5. fölolvassa *Alexandriai Szt. Katalin legendája* cz. értekezését. Kivonata Akad. Ért. 1902 : 58—74. I. Egész terjedelmében Ért. a ny. és széptud. köréből, XVIII : 5. sz. 96. I.
1903. márcz. 18-án mint előadó résztvesz a Karacsay-codex Bizottság tárgyalásán. (Az ifj. Sziunyei Józseftől betérjesztett jelentést olv. *Akad. Ért.* 1903 : 193—210. I.)

1903. jún. 8. *A Virginia-codex Ferencz-legendájáról* értekezik. Kivonata Akad. Ért. 1903 : 569—581. l.
1903. okt. 26. bírálólul kiküldetik a Gróf Nádasdy-pályázathoz.
1904. jan. 4. *A Teleki-codex legendáiról* értekezik. Kivonata Akad. Ért. 1904 : 97—102. l. Egész terjedelmében Ért. a ny. és széptud. köréből, XVIII : 10. sz. 80. l.
1904. febr. 22. jelentést terjeszt be a rovásírás-írás ügyében kiküldött bizottság részéről. Akad. Ért. 1904 : 348—354. l.
1904. okt. 3. megbízatik, hogy Ujfalvy Károly k. tag fölött emlékbeszédet tartson.
1904. nov. 21. *A Festetics-codex bűnbánatos zsoltáirairól* tart fölolvast. Akad. Ért. 1905 : 26—30. l.
1905. jan. 2. fölolvassa *A Kedd asszonya* cz. értekezését. Kivonata Akad. Ért. 1905 : 52—57.
1905. jún. 20. a Szótári Bizottság r. tagjává választatik.
1906. jan. 8. *Codexünk forrásairól* értekezik. Kivonata Akad. Ért. 1906 : 289—299. l.
- 1906-iki költségvetés szerint megbízatik az új *Nyelvemléktár* I. kötetének kiadásával. V. ö. Akad. Ért. 1906 : 58—62. l.
1907. máj. 6. fölolvassa *Tundal látomásának töredéke a Sándor-codexben* cz. dolgozatát. Kivonata *Túlvilági látomások codexünkben* cz. alatt Akad. Ért. 1907 : 500—507. l.
1907. decz. 2. jelentést tesz a *Nyelvemléktár befejezéséről*. Kivonata Akad. Ért. 1908 : 5—12. l.
1908. megjelen Katona szerkesztésében és bevezetésével az Akadémia megbízásából készített *Nyelvemléktár* XV. kötet. XLIII., 360. l.
1908. okt. 26. bírálólul küldetik a Bésán-pályázathoz.
1909. jún. 1. Fölolvassa *Az Erdy-codex egy fejezetéről* szóló dolgozatát. Kivonata Akad. Ért. 1909 : 456—462. l.
1909. jún. 1. bemutatja Vargha Damján dolgozatát (*A nagyszombati codex »Teljes bölcsesség«-ének értéke és forrása*).
1909. decz. 20. a Classica-philologiai Bizottság r. tagjává választatik.
1909. nov. 2. bemutatja Jablonkay Gábor S. J. dolgozatát (*Egy újabban talált nyelvemlék-töredék*).
1910. aug. 5. az Akadémia nevében Ballagi Aladár r. tag elbúcsúztatja a sírnál.
1910. okt. 3. Császár Elemér l. tag megbízatik, hogy Katona Lajos fölött emlékbeszédet tartson.
1910. nov. 28. Semsey Andor t. tag Katona könyvtárát az Akadémiának ajándékozza.
1911. Akad. Ért. 465—514. l. néhai Katona Lajos könyvtárának címjegyzéke.
1912. máj. 28. Császár Elemér emlékbeszédet tart Katona fölött.

VI. kötet.	V. Oppolzer Tivadar külső tagról. <i>Konkoly Miklós</i> tiszt. tagtól	—	kor. 30 fill.
	VI. Paúr Iván lev. tagról. <i>Hampel József</i> 1. tagtól	—	> 50 >
	VII. Pauer János 1. tagról. <i>Dr. Czobor Béla</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	VIII. Heer Oszvald külső tagról. <i>Klein Gyula</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	IX. Balogh Kálmán r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> 20 >
	X. Pott Frigyes Ágoston k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	XI. Danielik János t. tagról. <i>Szvorényi József</i> t. tagtól	—	> 60 >
	XII. Apáthy István r. tagról. <i>Matlekovich Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	XIII. Rómer F. Flóris r. tagról. <i>Hampel J.</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	XIV. Zsigmondy Vilmos 1. tagról. <i>Péchy Antal</i> 1. tagtól	—	> 50 >
	XV. Rónay János Jácint r. tagról. <i>Pór Antal</i> 1. tagtól	—	> 60 >
VII. kötet.	I. Pesty Frigyes r. tagról. <i>Ortvay Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	II. Gorové István t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	III. Beöthy Leó 1. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	IV. Jendrássik Jenő r. tagról. <i>Klug Nándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	V. Rádcza Rádcsendralála Mitra k. t.-ről. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	VI. Kacs Kovics Lajos 1. tagról. <i>Nagy Iván</i> r. tagtól	—	> 20 >
	VII. Ballagi Mór r. tagról. <i>Imre Sándor</i> r. tagtól	1	> — >
	VIII. Lenhossék József r. tagról. <i>Mihalkovics Géza</i> r. tagtól	—	> 90 >
	IX. Haán Lajos 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	X. Keleti Károly r. tagról. <i>Jekelfalussy József</i> 1. tagtól	—	> 60 >
VIII. kötet.	I. Szücs István lev. tagról. <i>Ballagi Géza</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	II. Renan mint orientalista. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	2	> — >
	III. Pančić József külső tagról. <i>Kanitz Ágost</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	IV. Báró Kemény Gábor t. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	V. Wenzel Gusztáv r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1	> 50 >
	VI. Sir Richard Owen k. tagról. <i>Margó Tivadar</i> t. tagtól	1	> — >
	VII. Vajkay Károly 1. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	—	> 60 >
	VIII. Grünwald Béla 1. tagról. <i>Láng Lajos</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IX. Deák Farkas r. tagról. <i>Bárá Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30 >
	X. Szabó Károly r. tagról. <i>Szilágyi Sándor</i> r. tagtól	—	> 30 >
	XI. Markosovszky Lajos t. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
	XII. Roscher Vilmos k. tagról. <i>Kautz Gyula</i> r. tagtól	1	> 50 >
IX. kötet.	I. Canth Caesar k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	II. Dankó József lev. tagról. <i>Pór Antal</i> r. tagtól	—	> 60 >
	III. Nagy Imre r. tagról. <i>Fejérpataky László</i> r. tagtól	—	> 50 >
	IV. Ludwig K. F. V. k. tagról. <i>Klug Nándor</i> r. tagtól	—	> 60 >
	V. Kronecker Lipót k. tagról. <i>Rados Gusztáv</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	VI. Margó Tivadar t. tagról. <i>Entz Géza</i> r. tagtól	—	> 60 >
	VII. Gneist Rudolf k. tagról. <i>Concha Győző</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	VIII. Du Bois-Reymond E. k. tagról. <i>Thanhoffer L.</i> r. tagtól	—	> 60 >
	IX. Xántus János 1. tagról. <i>Mocsáry Sándor</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	X. Hazslinszky Frigyes r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> 1. tagtól	—	> 80 >
	XI. Finály Henrik 1. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	XII. Török József és Antal Géza tagokról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	—	> 60 >
X. kötet.	I. Spencer Wells k. tagról. <i>Duka Tivadar</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	II. Szathmáry György 1. tagról. <i>Zsilinszky Mihály</i> r. tagtól	—	> 60 >
	III. Gladstone W. E. k. tagról. <i>György Endre</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	IV. Ábel Jenő 1. tagról. <i>Hegedüs István</i> 1. tagtól	—	> 60 >
	V. Horvát Boldizsár t. tagról. <i>Tóth Lőrincz</i> r. tagtól	1	> — >
	VI. Nagy Iván r. tagról. <i>Márki Sándor</i> 1. tagtól	—	> 40 >
	VII. Mihalkovics Géza r. tagról. <i>Thanhoffer Lajos</i> r. tagtól	—	> 50 >
	VIII. Pasteur Lajos k. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	1	> — >
	IX. Capasso Bertalan k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	X. Jurányi Lajos r. tagról. <i>Mágócsy-Dietz Sándor</i> 1. tagtól	1	> — >
	XI. Bunsen Róbert k. tagról. <i>Than Károly</i> r. tagtól	1	> — >
	XII. Gr. Andrássy Manó 1. tagról. <i>Br. Radvánszky Béla</i> t. tagtól	—	> 30 >
XI. kötet.	I. Domanovszky Endre 1. tagról. <i>Alexander Bernát</i> 1. tagtól	—	> 30 >
	II. Hauer Ferencz k. tagról. <i>Böckh János</i> 1. tagtól	1	> 20 >
	III. Télfy Iván 1. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> 1. tagtól	—	> 80 >

XI. kötet.	IV. Szilágyi Sándor r. tagról. <i>Fraknói Vilmos</i> r. tagtól	2 kor. — fill.
	V. Laufenauer Károly l. tagról. <i>Ketty Károly</i> l. tagtól	— > 30 >
	VI. Arneht Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	VII. Hollósy Jusztinián l. tagról. <i>Fehér Ipoly</i> t. tagtól	— > 40 >
	VIII. Jekelfalussy József r. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 40 >
	IX. Fodor József r. tagról. <i>Högyes Endre</i> r. tagtól	— > 20 >
	X. Horvát Alfréd k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	XI. Halász Ignác l. tagról. <i>Szilasi Mór</i> l. tagtól	— > 40 >
	XII. Tóth Lőrincz r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	1 > — >
XII. kötet.	I. Taine Hippolyt k. tagról. <i>Alexander Bernát</i> l. tagtól	— > 60 >
	II. Heller Ágost r. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	— > 60 >
	III. Kerékgyártó Árpád l. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 60 >
	IV. Plósz Pál l. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 30 >
	V. B. Balassy Ferencz l. tagról. <i>Szentkláray Jenő</i> l. tagtól	— > 80 >
	VI. Kondor Gusztáv l. tagról. <i>Kövesligethy Radó</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. Kronos Ferencz k. tagról. <i>Wertheimer Ede</i> l. tagtól	— > 30 >
	VIII. Bertrand Sándor k. tagról. <i>Wosinsky Mór</i> l. tagtól	— > 30 >
	IX. Torma Károly r. tagról. <i>Téglás Gábor</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Czobor Béla r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 80 >
	XI. Ráth Zoltán l. tagról. <i>Vargha Gyula</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Szigeti József l. tagról. <i>Berczik Árpád</i> l. tagtól	— > 45 >
XIII. kötet.	I. Mátyás Flórián r. tagról. <i>Békefi Remig</i> l. tagtól	— > 40 >
	II. Pulszky Ágost l. tagról. <i>Concha Győző</i> r. tagtól	— > 80 >
	III. Staub Mór l. tagról. <i>Mágócsy-Dietz S.</i> l. tagtól	— > 80 >
	IV. Gróf Kun Géza tisz. és ig. tagról. <i>Goldziher I.</i> r. tagtól	— > 60 >
	V. Br. Radvánszky Béla t. és ig. tagról. <i>Zsilinszky M.</i> r. tagtól	— > 60 >
	VI. Fayer László lev. tagról. <i>Balogh Jenő</i> lev. tagtól	1 > — >
	VII. Hoffmann Pál r. tagról. <i>Vécsey Tamás</i> r. tagtól	— > 30 >
	VIII. Wosinsky Mór l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > — >
	IX. Reclus Elisée k. tagról. <i>Lóczy Lajos</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Csapár Benedek l. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	XI. Schmidt Sándor l. tagról. <i>Schafarzik Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	XII. Hegedüs Sándor r. tagról. <i>Nagy Ferencz</i> r. tagtól	— > 80 >
XIV. kötet.	I. Bubics Zsigmond t. tagról. <i>Ortway Tivadar</i> r. tagtól	1 > 20 >
	II. Sir William Thomson, lord Kelvin l. tagról. <i>Fröhlich Izidor</i> r. tagtól	1 > — >
	III. Falk Miksa l. tagról. <i>Gaal Jenő</i> r. tagtól	— > 40 >
	IV. Vadnai Károly r. tagról. <i>Berczik Árpád</i> r. tagtól	— > 40 >
	V. Széchy Károly l. tagról. <i>Décsi Lajos</i> l. tagtól	— > 60 >
	VI. Boissier Gaston k. tagról. <i>Csengeri János</i> l. tagtól	— > 60 >
	VII. De Goeje M. és Barbier de Meynard k. tagokról. <i>Goldziher Ignác</i> r. tagtól	— > 60 >
	VIII. Brusa Emil k. tagról. <i>Balogh Jenő</i> l. tagtól	— > 60 >
	IX. Högyes Endre r. tagról. <i>Tangl Ferencz</i> l. tagtól	— > 60 >
	X. Liphay Sándor r. tagról. <i>Kherndl Antal</i> r. tagtól	— > 60 >
	XI. Schenek István l. tagról. <i>Kosutány Tamás</i> l. tagtól	— > 30 >
	XII. Kőváry László l. tagról. <i>Márki Sándor</i> l. tagtól	1 > — >
XV. kötet.	I. Moissan Henrik k. tagról. <i>Lengyel Béla</i> r. tagtól	— > 40 >
	II. Krumbacher Károly k. tagról. <i>Pecz Vilmos</i> r. tagtól	1 > 20 >
	III. Gothard Jenő l. tagról. <i>Konkoly Miklós</i> t. tagtól	— > 40 >
	IV. Knauz Nándor r. tagról. <i>Kollányi Ferencz</i> l. tagtól	2 > — >
	V. Kautz Gyula ig. és r. tagról. <i>Földes Béla</i> r. tagtól	1 > — >
	VI. Malagola Károly k. tagról. <i>Óváry Lipót</i> l. tagtól	— > 20 >
	VII. Misteli Ferencz k. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 80 >
	VIII. Szarvas Gábor r. tagról. <i>Simonyi Zsigmond</i> r. tagtól	— > 60 >
	IX. Huber Alfonz k. tagról. <i>Károlyi Árpád</i> r. tagtól	— > 80 >
	X. Bartal Antal r. tagról. <i>Gyomlay Gyula</i> l. tagtól	1 > — >